РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том XI, № 5, 2020

Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшей аттестационной комиссии Республики Армения и
в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)

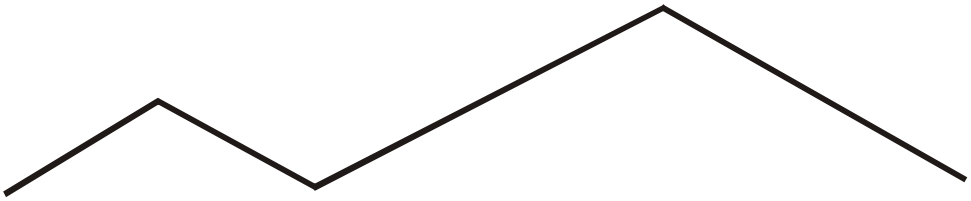

ИПСИЧКР

Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

գիտավերլուծական հանդես
հատոր XI, № 5, 2020

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume XI, № 5, 2020

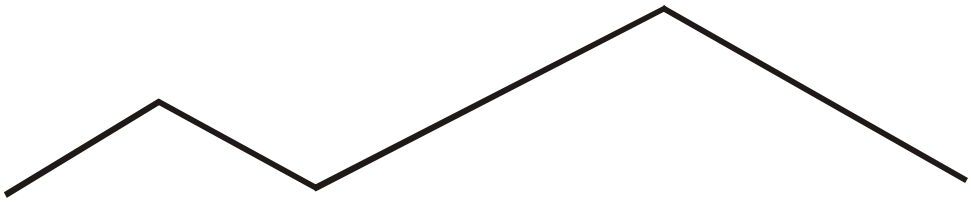

Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

РЕГИОН И МИР научно-аналитический журнал

Редакционный совет:
Андриасян Л.Г. (главный редактор), Погосян /Хахбакян/ Г.Г. (зам. главного редактора), Царукян Ж.А. (ответственный секретарь), Андриасян Т.Л., Ваградян М.Г., Исагулян Г.С., Манукян С.Ф., Меликсетян А.Ф., Паносян Н.Ж., Саргсян С.Т., Шакарянц С.Э.

Редакционная коллегия:
Аветисян Г.Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), ***Айвазян А.М.*** (д.п.н., Центр стратегических исследований "Арарат", Армения), ***Айвазян Н.А.*** (д.ю.н, профессор, Ереванский государственный университет, Армения), ***Аллен С.*** (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США), ***Багратян Г.А.*** (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения), ***Бостанджян В.Б.*** (д.э.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), ***Григорян Э.Р.*** (д.ф.н., профессор, Армения), ***Демоян Г.А.*** (д.и.н., Армения), ***Дюбьен А.*** (Франко-российский аналитический центр "Обсерво", Франция), ***Егиазарян А.А.*** (д.э.н., Ереванский государственный экономический университет, Армения), ***Захаров В.А.*** (к.и.н., Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Россия), ***Кожокин Е.М.*** (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия), ***Корнилов А.А.*** (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), ***Кочарян Ш.М.*** (Министерство иностранных дел, Армения), ***Мелконян А.А.*** (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения), ***Миронов А.Н.*** (д.ю.н, профессор, Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президенте РФ, Россия), ***Надеин-Раевский В.А.*** (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия), ***Пахомов В.Г.*** (д.ю.н, профессор, Российский государственный социальный университет, Россия), ***Петросян Г.М.*** (Нагорно-Карабахская Республика), ***Редкоус В.М.*** (д.ю.н., профессор, Институт государства и права Российской академии наук, Россия), ***Решетников Л.П.*** (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании "Царьград", Россия), ***Романовская В.Б.*** (д.ю.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), ***Сваранц А.А.*** (д.п.н., Россия), ***Сергунин А.А.*** (д.п.н., профессор Санкт-Петербургский государственный университет, Россия), ***Шалян Ж.*** (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция), ***Якушик В.М.*** (д.п.н., профессор, Национальный университет «Киево-Могилянская академия», Украина).

Адрес редакции:РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,
Тел. (+37493) 944-440, (+37493) 868-797,
Сайт: www.geopolitika.am; эл.почта: blacksea-caspian@mail.ru

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ գիտավերլուծական հանդես

Խմբագրական խորհուրդ՝
Անդրիասյան Լ.Հ. (գլխավոր խմբագիր), Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ.Հ. (գլխ. խմբագրի տեղակալ), Ծառուկյան Ժ.Ա. (պատասխանատու քարտուղար), Անդրիասյան Թ.Լ., Վահրաղյան Մ.Գ., Խսագուլյան Գ.Ս., Մանուկյան Ս.Ֆ., Մելիքսեթյան Ա.Ֆ., Փանոսյան Ն.Ժ., Սարգսյան Ս.Թ., Շաքարյանց Ս.Է.

Խմբագրական կոլեգիա՝
Ավետիսյան Հ.Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, ***Այվազյան Ա.Մ.*** /բ.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/, ***Այվազյան Ն.Ա.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, ***Ալլեն Ս.*** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/, ***Բագրատյան Հ.Ա.*** /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/, Բոստանջյան Վ.Բ. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/, ***Գրիգորյան Է.Ռ.*** /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստան/, ***Դևոյան Հ.Ա.*** /պ.գ.դ., Հայաստան/, ***Դյուբյեն Ա.*** /«Օբսեռվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/, ***Եղիազարյան Ա.Ա.*** /տ.գ.դ., ԵՊՏՀ, Հայաստան/, ***Զախարով Վ.Ա.*** /պ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, ***Կոժոկին Ե.Մ.*** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/, ***Կորնիլով Ա.Ա.*** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, ***Քոչարյան Շ.Մ.*** /Արտաքին գործերի նախարարություն, Հայաստան/, ***Մելքոնյան Ա.Ա.*** /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/, ***Միրոնով Ա.Ն.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և պետական կառավարման ակադեմիա, Ռուսաստան/, ***Նադեին-Ռաևսկի Վ.Ա.*** /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, ***Պախոմով Վ.Գ.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի պետական սոցիալական համալսարան, Ռուսաստան/, ***Պետրոսյան Գ.Մ.*** /Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն/, ***Ռեկկոուս Վ.Մ.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, ՌԳԱ Պետության և իրավունքի ինստիտուտ, Ռուսաստան/, ***Ռեշետնիկով Լ.Պ.*** /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/, ***Ռոմանովսկայա Վ.Բ.*** /ի.գ.դ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, ***Սմարտից Ա.Ա.*** /բ.գ.դ., Ռուսաստան/, ***Սերգունին Ա.Ա.*** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, ***Շայան Ժ.*** /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/, ***Յակուշիկ Վ.Մ.*** /բ.գ.դ., պրոֆեսոր, «Կիև-Մոհիլյան ակադեմիա» ազգային համալսարան, Ուկրաինա/:

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ., տ. 9
Հեռ. (+37493) 944-440, (+37493) 868-797,
Կայք՝ www.geopolitika.am, էլ.փոստ՝ blacksea-caspian@mail.ru

Editorial council:
Andriasyan L.H. **(**Editor-in-chief), Poghosyan /Khaghbakyan/ G.H. (Vice-editor), Tsarukyan J.A. (Responsible secretary), Andriasyan T.L., Vahradyan M.G., Isagulyan G.S., Manukyan S.F., Meliksetyan A.F., Panosyan N.J., Sargsyan S.T., Shakaryants S.E.

Editorial team:
Avetisyan H.G. (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia), ***Ayvazyan A.M.*** (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research "Ararat", Armenia), ***Ayvazyan N. A.*** (Doctor of Law, Professor, Yerevan State University, Armenia), ***Allen S.*** (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA), ***Bagratyan H.A.*** (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia), ***Bostanjyan V.B.*** (Doctor of Economic Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia), ***Grigoryan E.R.*** (Doctor of Philosophical Sciences, professor, Armenia), ***Demoyan H.A.*** (Doctor of Historical Sciences, Armenia), ***Dubien A.*** (Observatoire franco-russe, France), ***Eghiazaryan A.A.*** (Doctor of Economic Sciences, Yerevan State Economic University, Armenia), ***Zakharov V.A.*** (Candidate of Historical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), ***Kojokin E.M.*** (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia), ***Kornilov A.A.*** (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), Kocharyan Sh.M. (Ministry of Foreign Affairs, Armenia), ***Melkonyan A.A.*** (Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAA RA, Institute of History, Armenia), ***Mironov A.N.*** (Doctor of Law, professor, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Russia), ***Nadein-Raevsky V.A.*** (candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), ***Pakhomov V.G.*** (Doctor of Law, professor, Russian State Social University, Russia), ***Petrosyan G.M.*** (Nagorno-Karabakh Rebublic), ***Redkous V.M.*** (Doctor of Law, professor, The Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Russia), ***Reshetnikov L.P.*** (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of "Tsargrad" TV Station, Russia), ***Romanovskaya V.B.*** (Doctor of Law, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), ***Svarants A.A.*** (Doctor of Political Sciences, Russia), ***Sergunin A.A.*** (Doctor of Political Sciences, professor, St. Petersburg State University, Russia), ***Chaliand G.*** (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France), ***Yakushik V.M.*** (Doctor of Political Sciences, professor, National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Ukraina).

Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9
Phone: (+37493) 944-440, (+37493) 868-797,
*Website**:** geopolitika.am; e-mail: blacksea-caspian@mail.ru*

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции. Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции. Публикации платные.

ПОЛИТИКА

Турция в течение лета 2020 г. стала «мировым раздражителем»

Шакарянц С. Э.
Ведущий специалист Общественного института политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона (Ереван, Армения)
shwarzetodt@yandex.ru

Ключевые слова: *Турция, внутренние проблемы, международная политика, неоосманизм, пантюркизм*

Թուրքիան 2020 թ. ընթացքում դարձել է «համաշխարհային գրգռիչ»

Շաքարյանց Ս. Է.
Սևծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտի առաջատար մասնագետ (Երևան, Հայաստան)
shwarzetodt@yandex.ru

Ամփոփում: Թուրքական ակտիվության աճը աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում հետևանք է ոչ միայն Անկարային գազային ու նավթային շահագրգռվածության, և ոչ միայն միջազգային քաղաքականության մեջ ավելի մեծ դերակատարություն ստանձնելու թուրքական ղեկավարության ձգտումների: Թեև, իհարկե, այս դրդապատճառները օրակարգից հանված չեն: Իրականում Թուրքիայի կառավարող վերնախավը լրջորեն մտահոգված է երկրում ներքին հակասությունների աճով, և դա արդեն ոչ միայն «քրդական հիմնախնդիրն է»: Ակնառու է տնտեսության անկումը,, և նույնիսկ թուրք տնտեսագետներն ու փորձագետներն ակնարկում է 2020 թ. աշնանը սպասվող իրավիճակի վատթարացման մասին: Այսինքն, լիովին արդարացված ու իմաստավորված է դժգոհության աճի սպասումը: Չէ որ թուրքական բնակչությունը մինչ օրս քիչ թե շատ աջակցում էր Ռ. Էրդողանին ու նրա կուսակցությանը հատկապես Թուրքիայի տնտեսության արագ ու հետևողական զարգացման համար:
Սակայն հիմնական հարցը կայանում է նրանում, թե ինչ է իրենից ներկայացնում թուրքական քաղաքականությունը. դա Օսմանյան կայսրության վերականգնմա՞ն փորձ է՝ այսինքն նեոօսմանիզմը, ինչպես շատերը համարում են, թե՞ դա օսմանիզմի/նեոօսմանիզմի ազրեսիվ տեսակն է, որը հայտնի պանթուրքիզմ անվամբ: Այն, որ Թուրքիայի կառավարությունը պատկերավոր ասած «իր խիթը խոթում է» Հնդկաստանի ու Պակիստանի հակամարտության մեջ, հետաքրքրված է չինական Սինցզյանով կամ Աֆղանստանով, չի դադարում սադրիչ հայտարարություններ կատարել Ղրիմի հարցով և այլն, ըստ մեր կարծիքի, համոզիչ կերպով վկայում է այն, որ XXI դարում փորձ է կատարվում վերակենդանացնել հատկապես պանթուրքիզմը: Որևէ դարում Աֆղանստանը կամ Բրիտանական Հնդկաստանը, որի մաս է կազմում Պակիստանը, չի գտնվել Օսմանյան կայսրության կազմում, նույնիսկ «Ղրիմի խանությունը» չի հանդիսացել օսմանցիների պետության մաս (ներկայիս պատկերացմամբ դա եղել «ասոցացված պետություն», սակայն՝ ոչ Թուրքիայի մաս), էլ չխոսենք Սինցզյանի մասին: Իրաքում և Սիրիայում տեղի թուրքալեզու բնակչության (թուրքոմանների) վրա հղումները ևս ակնհայտորեն վկայում են պանթուրքիզմի մասին: Ի՞նչ թուրքական տարածքի օգտագործումը Իրանի նկատմամբ սահմանամերձ սադրանքների համար: Այնպես որ ներկայիս Թուրքիայում կառավարում են հենց պանթուրքիստները, այլ ոչ թե «չափավոր իսլամիստները» կամ նեոօսմանիստները…
Վճռորոշ բառեր՝ Թուրքիա, ներքին հիմնախնդիրներ, միջազգային քաղաքականություն, նեոօսմանիզմ, պանթուրքիզմ

Turkey has become a "global irritant" during summer 2020

Shakaryants S.E.
Leading Specialist of Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, Armenia)
shwarzetodt@yandex.ru

Abstract: The increase in Turkish activity in different regions of the world is a consequence not only of Ankara's interest in oil or gas, and not only of the desire of the Turkish leadership to play an increased role in international politics. Although, of course, these reasons have not been removed from the agenda. In reality, the ruling elites of Turkey are seriously concerned about the growing internal contradictions in the country, and this is clearly not only a "Kurdish problem". The economic downturn is evident, and even Turkish economists and experts expect the situation to worsen in the fall of 2020. That is, it is completely meaningful and justified to expect an increase in discontent. After

all, if Turkish citizens still more or less supported the ruling AKP party and personally Recep Tayyip Erdogan, it was only because Turkey was developing economically rapidly and progressively.
But the main question is still what is Turkish politics - is it an attempt to restore the "Ottoman Empire", as many believe, that is, neo-Ottomanism, or is it an aggressive form of Ottomanism / neo-Ottomanism known as Pan-Turkism? The fact that the Turkish government, figuratively speaking, "pokes its nose" into the conflict between India and Pakistan, is "interested" in Chinese Xinjiang or Afghanistan, does not cease to initiate provocative statements on Crimea, and so on - in our opinion, convincingly testifies that in the XXI century, there is an attempt to revive precisely Pan-Turkism. In no centuries something Afghan or from British India, of which Pakistan is a part, was not part of the Ottoman Empire, even the "Crimean Khanate" was not part of the Ottoman state (in today's vocabulary, it was an "associated state", but not part of Turkey), not to mention Xinjiang. And the emphasis on local Turks (Turkomans) in Iraq and Syria is also an eloquent proof of Pan-Turkism. And the use of Turkish territory for border provocations against Iran? So today Turkey is ruled by Pan-Turkists, not "moderate Islamists" or neo-Ottomanists ...
Keywords: Turkey, internal problems, international politics, neo-Ottomanism, pan-Turkism

Часть Первая: Страхи и авантюры Анкары

Лето, да и часть весны 2020 года прошли под знаком резкой активизации информационных потоков, причём даже не столько о ужесточении конфронтации между Ираном и США, хотя после трагичных событий 3 января 2020 г. (убийство иранского генерал-лейтенанта Кассема Солеймани в Багдадском аэропорту) казалось, что весь год пройдёт именно под знаком ирано-американского противостояния. Но ажиотаж вокруг коронавируса Covid-19 изменил «полярность» политико-стратегических координат, прежде всего – на Ближнем Востоке. Хотя, возможно, Covid-19 не при чём. И мир увидел – лето идёт уже под знаком интереса и тревоги в связи с акциями Турции. Но все же понимают – даже акцентируясь на Анкаре, невозможно будет не говорить о других странах.

Вот, например, с конца мая сообщалось, что якобы Турция двинула свои войска в Северной Сирии …против сирийской армии и шиитских добровольцев. Это означает - Турция решила напасть…на Иран? Ведь сирийская армия и шииты-добровольцы – это военные союзники Ирана в Сирии, и весь мир это знает. И мы решили – внимательней изучим ситуацию внутри Турции в мае (хотя бы частично и поверхностно), с чего это вдруг турки решили так явно обнаглеть? Наши изыскания привели к выводу, что в мае в Турции (внутри страны) почему-то нарастала паника. Тема подготовки нового переворота всплыла недавно, после того, как проправительственные СМИ, политобозреватели и высокопоставленные чиновники правящей Партии справедливости и развития (AKP) обвинили главную оппозиционную силу Турции – Республиканскую народную партию (CHP) в «призыве к перевороту». Признаки готовящегося «путча» власти разглядели, например, в словах председателя стамбульского отделения CHP Канана Кафтанджиоглу, который ранее заявлял, что ожидает скорой смены правительства. «Я ожидаю смены правительства с помощью дополнительных (социологических) опросов или чего-то ещё, а также системных изменений», - сказал ещё 30 апреля один из ведущих функционеров CHP, что вызвало крайне болезненную реакцию со стороны правящей AKP [**1**].

В ответ кемалисты, по сути, намекнули, что угроза переворота исходит не от них, а от тех, кто не хочет менять министра обороны. Лидер CHP Кемаль Кылычдароглу призвал президента страны Реджепа Тайипа Эрдогана отстранить министра обороны Хулуси Акара от должности, если у главы государства возникли подозрения по поводу новой попытки переворота после военного путча в июле 2016 г. «Кто может осуществить переворот? Армия может. Если речь идёт о перевороте, то он (Эрдоган) должен заменить Хулуси Акара кем-то другим и предотвратить переворот», - сказал 11 мая Кылычдароглу в интервью турецкому изданию «Yeniçağ». Во время интервью журналист иронично поинтересовался у Кылычдароглу относительно деталей «переворота, который планирует CHP». «Мы принесём демократию в эту страну. У нас нет армии, у нас есть люди, поддерживающие нас… Мы знаем цену, которую CHP заплатила из-за переворотов», - сказал он, добавив, что **нынешнее правительство включило этот вопрос в свою повестку дня**, чтобы скрыть тот факт, что оно больше не может управлять Турцией. «Мы привнесём демократическую парламентскую систему в эту страну как „Альянс наций“», - сказал лидер кемалистов, имея в виду союз между CHP и правой «Хорошей партией» (IP). По словам Кылычдароглу, этот внутриполитический «дискурс о потенциальном перевороте ставится (властями) на повестку дня всякий раз, когда CHP близка к тому, чтобы стать способной сформировать правительство» [**2**].

В целом, многие эксперты внутри и вне Турции отмечают особый рост напряжённости в турецкой политике в весенние месяцы и летом. Причём, данная тенденция выходит за рамки обычной, рутинной конфронтации по схеме «правительство против оппозиции». Турция ни-

когда не была страной, лишённой напряжения с точки зрения внутренней политики, но нынешняя ситуация отличается от предыдущего опыта. На одном углу усиливающейся поляризации находятся правящая AKP и её союзник – неофашистская Партия националистического движения (MHP), то есть фактически партия главаря банды «Боз курт» («Серые волки»). На другом - оппозиционная кемалистская CHP. Напряжение весьма заметно в заявлениях руководств этих трёх политических сил. Представители AKP и MHP обвиняют CHP в попытке спровоцировать новый переворот против правительства и в «подстрекательстве иностранных заговорщиков», пытающихся уничтожить турецкую экономику.

Остроты добавляют и комментарии некоторых бывших однопартийцев Эрдогана. Как сообщает телеканал Fox TV, лидер турецкой Партии будущего Ахмет Давутоглу в мае охарактеризовал вновь появившиеся утверждения о наличии угрозы переворота в Турции «намеренно выдуманными». Он добавил, что власти пытаются отвлечь внимание и изменить повестку дня общества, чтобы узаконить склонность к автократии. Помимо того, Давутоглу поинтересовался, почему Эрдоган уже 45 дней отсутствует в Анкаре, раз существует угроза переворота. Политик отметил следующее: «Власти, правящая AKP, а также Эрдоган то поднимают шум из-за угрозы осуществления переворота по всей стране, опираясь на обрывки фраз из отчёта, который ничего не стоит, не имеет научного подтверждения и достаточных журналистских аргументов; то отвлекают внимание, призывая народ бороться с угрозой переворота из-за безответственного заявления одного из политиков. Подобное положение является действительно трагикомичным, потому что страну превращают в поле для «троллинга», а власти исполняют роль распространителя пропаганды» [**3**].

Не станем ничего утверждать или опровергать. Турки обвиняют друг друга – ведь, вроде бы, дела обстоят именно так? Отметим факты: 1) критика Эрдогана и правящей AKP идёт и справа, и слева, уже пишут и говорят о том, что Эрдоган всегда формирует правительство «с согласия США»; 2) в районе Ахлат провинции Битлис в то время были арестованы члены Партии будущего, которые раздавали маски и угощения для разговения, что расценивается как «операцией по запугиванию Давутоглу»; 3) продолжаются акции властей против Демократической партии народов (HDP), её курдские руководители по-прежнему (например, Селахеттин Демирташ) находятся под арестом. И, как говорится, «нет дыма без огня» - никто не возьмётся утверждать, что фактические поражения политики Эрдогана в Ираке, Сирии и Ливии не могут привести к смене власти в Турции.

Но это не всё из мая 2020 года, касающееся Турции. По сути, чего требовали от Эрдогана ведущие оппозиционеры-кемалисты? Фактической смены кадров, как в правительстве, так и в правящей партии. Нельзя отказать в логике политическим оппонентам Эрдогана – действительно, если он опять боится переворота, то искать заговорщиков ему следует вокруг себя, как и среди военных, которые с марта 2020 г. стали резко высказываться против того, что Эрдоган ввязался в войну в Сирии. Турецкие генералы с марта обвиняют президента в том, что он использует турецкую армию в угоду интересам США и Израиля, отмечая, что на самом деле туркам не нужна была война в Сирии. Однако 11 мая уже с угрозами в адрес своих оппонентов выступил сам президент Турции. Эрдоган в телевизионном выступлении публично пообещал победить все «иностранные заговоры», нацеленные на экономику страны после того, как её национальная валюта опустилась до рекордно низкого уровня по отношению к доллару на прошлой неделе. Эрдоган выступил с таким обещанием через несколько часов после принятого турецким финансовым регулятором решения снять с трёх зарубежных банков - французского BNP Paribas SA, американского Citigroup Inc. и швейцарского UBS Group AG, запрет на осуществление операций на рынке страны. По его словам, зарубежные «игроки» стремятся подорвать экономику Турции и ввергнуть экономическое управление страны «в плохое состояние». «Мы знаем о коварных целях, стоящих за ловушками, которые ставятся против нашей экономики и её управления», - отметил турецкий президент сразу после того, как он председательствовал на заседании кабинета министров.

Пара слов о сути ситуации. Как отмечает агентство Bloomberg, Турция всё больше препятствует иностранным инвесторам «делать ставки против лиры», ограничивая доступ к ликвидности после валютного кризиса в 2018 г. Агентство по банковскому регулированию и надзору (BDDK) Турции запретило 7 мая трём указанным банкам проводить трансакции в лирах. Поводом для этого стало падение курса турецкой валюты к доллару до исторического минимума. Своё решение BDDK тогда объяснило тем, что эти банка не смогли выполнить свои обязательства по трансакциям в лире с турецкими банками в установленный срок. Национальная валюта Турции в последние дни стабилизировалась на уровне 7,0735 против доллара, восстановившись после исторического минимума 7,2690 (7 мая). Вот из-за всего этого Эрдоган

принялся угрожать, и как мы видим, помимо внутренней оппозиции, турецкий президент видит угрозы своей власти и со стороны «иностранных заговоров». То есть он намекнул на то, что внутренних «переворотчиков» кто-то поддерживает из-за границы, пытаясь подорвать финансово-экономическую систему Турции [**4**]. Впрочем, угрожающие заявления Эрдогана об «иностранных заговорах» не мешает турецким властям расправляться с «традиционными врагами». 15 мая из Анкары, согласно государственному информагентству «Anadolu», сообщили об аресте мэров ещё четырёх муниципалитетов в районах с преимущественным курдским населением на востоке страны (т.е. в Западной Армении) в рамках расследований, связанных с «терроризмом». Все арестованные курды – члены прокурдской Демократической партии народов (HDP) [**5**].

Какие именно «иностранные круги» имел в виду Эрдоган – пока неясно. Но в течение последующих дней мая стало известно, что официальные лица Израиля и Турции, предположительно, ведут секретные переговоры, направленные на достижение соглашения о морских границах и исключительных экономических зонах в восточной части Средиземного моря. Об этом 14 мая, со ссылкой на свои источники сообщила саудовская англоязычная газета «Arab News» [**6**]. Восточная часть акватории Средиземного моря – и сфера интересов Греции и Кипра, которые подали в Международный суд на то, что сепаратные договорённости по восточной части Средиземного моря позволят Анкаре незаконно добывать газ в их исключительных экономических зонах. Израиль осудил поведение Турции как незаконное, но в то же время заявил, что не будет отправлять свой военный флот, чтобы противостоять планам Турции, напоминает издание. И раз турки вступили в закулисные переговоры с Израилем, то, возможно, именно в Израиле усмотрел Эрдоган «иностранные заговоры» против своей власти. Отметим: свои угрозы сорвать эти «иностранные заговоры» президент Турции озвучил 11 мая, а сообщения о секретных переговорах с Израилем поступили уже после этого. На наш взгляд, это – взаимосвязанные факты. К тому же, по сообщению агентства Fars News, Турция затягивает ремонт трубопровода, который в конце марта был взорван партизанами Курдской рабочей партии (PKK), и экспорт иранского газа в эту страну прекратился. Так что секретные переговоры не случайны, как и неторопливость Анкары в вопросе ремонта газопровода Иран-Турция... [**7**]

Теперь, надеемся, уже многим заметно, что в Турции точно «что-то не в порядке». На такой вывод наводят информационные потоки из этой страны, из которых заметно, что президент Эрдоган и его семья продолжают «поиск» кругов лиц и даже наций, которые «виноваты» перед турками. В чём виноваты – не суть важно. Важно то, что «поиск виновных» - один из признаков, говорящих о негодности форм управления страной. Кстати, это почти во всех странах – уместная мысль, потому что непрофессиональные правители встречаются не только в Турции. Итак, журнал «Gerçek Hayat» издательской группы «Yeni Safak», которая принадлежит семье зятя президента Турции, обрушился с обвинениями в адрес константинопольского патриарха Варфоломея, главного раввина Стамбула Исахака Калева и некоторых представителей армянской общины, сообщает сайт AsiaNews (Рим, Италия). Их записали в группу поддержки движения проповедника Фетхуллаха Гюлена, изгнанного в США за противодействие Эрдогану. В специальном издании журнала описывается история движения Гюлена, определяемого как «архи-террорист», с религиозными меньшинствами в Турции и их лидерами, обвиняемыми в поддержке попытки государственного переворота 16 июля 2016 г. [**8**]. 12 мая многие СМИ Армении уже сообщали, как по-расистски Эрдоган высказывался об армянах и греках. Но вот что его окружение, его семья (а значит, и он) начнут «атаку» против христианской церкви и еврейской синагоги – это неожиданность.

Нелепость очередных обвинений, попытка связать Гюлена и его организацию FETÖ с кем бы то ни было вообще (и почему в Анкаре «забывают», что Гюлен – агент спецслужб США, раз уж именно в Америке проживает как в политическом убежище?) настолько очевидна, что тут не выдержали нервы у «новых обвиняемых». Константинопольский патриархат заявил, что эти заявления «являются полностью ложными и предвзятыми», а их «публикация вызывает огорчение у христиан, иудеев и мусульман и является безответственной, поскольку подрывает единство нашего народа». К сожалению, продолжает Фанар, такие публикации «крайне опасны и могут стать причиной опасных актов расизма и нетерпимости» [**9**]. Это особенно примечательно – ведь кто такой нынешний Константинопольский патриарх? В Армении это мало кто знает. Сообщаем: он хоть и грек по происхождению - в миру Димитриос Архондонис, но по мозгам – турецкий фашист. Верноподданнически служил в турецкой армии в 1961-1963 гг., причём офицером, а не рядовым. То есть прошёл военное обучение – неважно где, в Турции или учреждениях НАТО. А в священнослужители пошёл... по линии Ватикана. Пусть читатели сами судят –

какой из Варфоломея православный патриарх. Но, как видим, и у него нервы не выдержали из-за обвинений Эрдогана.

Отреагировала и еврейская община в Стамбуле: «Мы осуждаем дискриминацию и провокации, вызванные необоснованными обвинениями в адрес нашего главного раввина. Эти ненавистнические публикации наносят ущерб Турции. Со своей стороны, мы надеемся на немедленное восстановление истины» [**10**]. Компании дезинформации и раньше бывали в Османской империи и Турции. Но сегодня, как отмечают эксперты, впервые немусульманские меньшинства открыто протестовали, давая понять, что они не потерпят таких злоупотреблений, как в прошлом. Отметим, причём не спросим «почему?» - а вот армянская община молчит. Возможно, так правильней – хотя коли «восстал» бывший офицер турецкой армии или евреи Стамбула, то для серьёзных армян это должно было бы быть неким сигналом. Будем думать, будем и далее «молча» отслеживать развитие ситуации внутри Турции...

И уместно предположить, что авантюра турецкой армии в самом конце мая 2020 г. против сирийской армии и шиитов – в какой-то мере, это попытка Эрдогана уйти от внутренних проблем и навязать турецкой общественности жупел «внешней угрозы». Он занят поиском некой идеи, которая бы способствовала консолидации турок вокруг его партии и его самого. Кто знает – возможно, что именно из-за этого Эрдоган время от времени идёт на массированные военные вмешательства и в североафриканской Ливии. Вот и в мае Турция пошла на крупный и, в то же время, сомнительный риск – видимо, турки страстно захотели получить ещё одну военную проблему, помимо той, которую Анкара получила в Сирии. Ещё зимой было видно, что турки затеяли многоходовую «игру» в Ливии, хотя, на самом деле, Анкаре нужна не ливийская нефть, а особые права на шельфе Средиземного моря. Вопрос – в газодобыче на морском шельфе, и тут у Турции есть серьёзные конкуренты, причём это не только Греция, Кипр и Израиль, но и Италия, а **Италия – бывшая метрополия Ливии**. Однако несчастная Ливия расколота – там больше нет единой страны. В Триполи сидит протурецкий марионетка некто Фаиз Сарадж и его «Правительство национального согласия» (ПНС), в Бенгази – фельдмаршал Халифа Белкасим Хафтар и подчиняющаяся ему Ливийская национальная армия (ЛНА). И, как стало известно в апреле 2020 г., из-за конфликта в Ливии между Сараджем и фельдмаршалом Хафтаром Турция получила нового врага в арабском мире – Объединённые Арабские Эмираты (ОАЭ).

Бои в Ливии шли и идут с переменным успехом. Если никто из сильных мира сего открыто не вмешается, то и тут война рискует затянуться – как в Ираке и Сирии. То лучше складывается ситуация у сторонников Турции, то – у фельдмаршала Хафтара. И эта ситуация ни на йоту не изменилась в летние месяцы. Как пишет европейская пресса, против усиления Турции в Ливи не только ОАЭ, но и Россия, Франция, Италия и Египет, в которых фельдмаршал Хафтар нашёл нужную ему поддержку. Особо не подчёркивается, но когда поступила информация о том, что ОАЭ собирается сорвать турецкие планы, то косвенно намекалось, что в число сторонников фельдмаршала готово вступить также руководство Сирии. Ну, а если Сирии – то, видимо, «где-то рядом» можно ожидать и стратегические следы Ирана. Тем не менее, подтверждений о намерении Ирана оказать помощь Хафтару нет. Зато есть косвенные свидетельства того, что негласно помощь фельдмаршалу начал оказывать **и Китай**. В свою очередь, учитывая недавние сообщения, можно предположить, что на стороне Сараджа и Турции тайно «играют» США и Израиль.

И вот – одна из самых больших интриг, связанная с Ливией. После неудачных попыток (в мае) захватить Триполи, Хафтар решил сделать паузу. Он объявил об одностороннем прекращении огня, мотивируя решение тем, что был Священный (для мусульман) месяц Рамазан, и предложил своим противникам поступить так же, как он. Видимо, кроме демонстрации своего уважения к исламской традиции, Хафтар преследовал цель реорганизовать свои атакующие части и соединения ЛНА, ну и хотел дать отдохнуть своим солдатам и офицерам. Однако турки думали иначе. Они перебросили из Сирии в Ливию террористов. Писали, что не меньше 18-20 тысяч человек Анкара вывезла из Сирии в Северную Африку, на помощь Сараджу [**11**]. И вдруг, когда 20 мая, командование ЛНА объявило об одностороннем отводе своих сил от линии фронта по периметру ливийской столицы, где заседает ПНС, на 2-3 км в знак доброй воли перед окончанием Священного месяца Рамазан (23 мая) и наступлением праздника Ид аль-Фитр (Ураза-байрам), турецкая авиация 21 мая нанесла серию воздушных ударов по позициям войск фельдмаршала Хафтара. В итоге войска Хафтара потеряли контроль над авиабазой «Аль-Ватия» к югу от Триполи, спешно покинув её под натиском формирований ПНС (а это, на большой процент, и террористы, переброшенные из Сирии) во главе с Сараджем [**12**]. В том, что была

использована именно турецкая авиация, а не мифические «ВВС правительства Сараджа), убеждает тот факт, что войска Хафтара всё-таки сбили десятки беспилотников турецкого производства и демонстрировали остатки этих сбитых беспилотников. И тогда, видимо, турки и решили использовать свои ВВС под ложной «вывеской» (мол, это «ВВС правительства Сараджа»). Что там происходило – трудно сказать, но известно, что войска Хафтара так поспешно отступали, что бросили один из российских комплексов «Панцирь», который затем террористы демонстрировали Сараджу в Триполи.

Что турки подлы, знает весь мир. Хафтар предлагал перемирие в строгом соответствии с мусульманским многовековым обычаем. А Турция поступила так же подло, как и, к слову, в ходе одной из многочисленных турецко-иранских войн. Но сейчас не время для истории Позднего Средневековья – события 2020 г. не менее драматичны, пусть и в Ливии или, например, в Сирии. Конечно, командование войск фельдмаршала узнало, что события 21 мая – это целиком и полностью действия Турции, вступившейся за своего марионетку Сараджа. И тогда Хафтар фактически объявил войну туркам. «В ближайшие часы вы увидите крупнейшую воздушную кампанию в истории Ливии, - говорится в распространённом 21 мая письменном заявлении командующего ВВС ЛНА Сакра аль-Джаруши. - **Все позиции и интересы Турции во всех (ливийских) городах являются законными целями для наших самолётов**, и мы призываем гражданское население держаться подальше от них». По данным местных источников, по крайней мере, 8 самолётов «советского производства» прибыли ранее на восток Ливии, находящийся под контролем ЛНА, с российской авиабазы «Хмеймим» в Сирии. Представители ПНС делятся с западными агентствами информацией о том, что якобы 6 истребителей МиГ-29 и два бомбардировщика Су-24 прилетели с «Хмеймима» в сопровождении двух российских многоцелевых истребителей Су-35. Официального подтверждения данной информации нет [**13**].

Тем не менее, видимо, турки чего-то испугались. Пресс-секретарь президента Турции Ибрагим Калын предупредил 21 мая, что Анкара ответит на любую атаку в Ливии против турецких сил «самым жёстким образом». По его словам, военные Турции, находящиеся в североафриканской стране, готовы к самообороне с использованием боевых беспилотников и кораблей, развёрнутых вблизи Триполи. С похожими предостережениями в адрес ЛНА выступил и представитель МИД Турции Хами Аксой. Аксой также отметил, что угрозы в адрес Анкары стали озвучиваться Хафтаром «после переброски на восток Ливии авиационной техники по линии одного из зарубежных государств» [**14**]. Говоря об этом, представитель МИД Турции, как можно понять, имел в виду **Россию**. С другой стороны, известно, что 18 мая президенты России и Турции Владимир Путин и Реджеп Тайип Эрдоган в телефонном разговоре обсудили ситуацию в Ливии и пути деэскалации в этой стране. И известно, что разговор состоялся по инициативе Анкары [**15**]. Выходит, что Россия и Турция «не договорились» по Ливии – в противном случае, Сарадж и протурецкие террористы не атаковали бы позиции войск Хафтара, а самолёты МиГ и Су российского производства не перебрасывались бы из Сирии в Ливию.

Опять-таки, достоверно мало что известно. Кроме того, что лётчики фельдмаршала Хафтара действительно нанесли массированные удары по туркам и протурецким террористам, которые пообещал 21 мая Сакра аль-Джаруши. Местные источники утверждают, что эти удары были болезненными для турок, у них и террористов было очень много жертв и потерь в технике. Но, судя по всему, на этом ничто для Ливии и Турции не закончится. Так что ждём новых ударов авиации ЛНА, как и – новых фактов о помощи войскам фельдмаршала Хафтара со стороны его союзников… Да и в целом – вот в начале сентября идёт информация о том, что якобы Турция и…Россия решили вроде бы найти общий язык по Ливии и вместе «работать над окончанием войны и установлением мира». И как будто бы в октябре правительство Сараджа должно уйти в отставку. Однако – смирится ли Анкара с потерей этой марионетки? Сейчас не будем прогнозировать, тем более что идёт и информация о том, что турки отклонили предложения России по сирийскому Идлибу (сократить турецкое военное присутствие в Сирии)…

Бурным был конец мая 2020 года, и было видно, что несмотря на пандемию коронавируса, практически все страны мира, в том числе и соседи Армении, продолжали подготовку к некому сценарию, полному неожиданностей. Причём практически везде ощущалась (ощущается и в начале осени) повышенная напряжённость. Отдельно стоял и стоит очередной скандал между Грецией и Турцией. МИД Турции отреагировало 28 мая на заявление главы МИД Греции Никоса Дендиаса, использовавшего слово «варвары» в отношении Турции. Нам, армянам, вполне понятны негативные эмоции Греции. Да и не только армянам – всем странам и народам, исторически вынужденных противостоять туркам. Непонятно, на что так «обиделись» турки. Но, тем не менее, продолжим повествование.

«Позорно называть Турцию „варваром“ тем, кто бессовестно поступают с невинными людьми на границе на виду у всего мира. Греческое государство сначала должно отказаться от своего „варварства“, - заявил официальный представитель турецкого внешнеполитического ведомства Хами Аксой. - Заявление греческого министра показывает, что вместо диалога он выбирает политику напряжённости в отношении Турции и вводит общественность в заблуждение, манипулируя внутриполитическими мотивам. Мы призываем к разумным поступкам греческих лидеров, действующих по принципу „Враг моего врага - мой друг“». Пресс-секретарь МИД Турции также указал, что в докладах международных правозащитных организаций содержатся факты «открытого нарушения» греческой стороной основных прав и свобод беженцев. «Греция должна уважать права беженцев и не подвергать их насилию и жестокому обращению, Кроме того, те, кто считает себя колыбелью цивилизации, обязаны уважать и тех, кто не разделяет с ним язык и религию», - подчеркнул Аксой [**16**]. Но ведь он напрасно и излишне драматизирует создающееся положение. Что было на самом деле?

27 мая в Афинах заявили, что Греция усилит полицейские патрули на своей границе с Турцией, поскольку страна готовится к ожидаемому новому притоку мигрантов. Ещё 400 полицейских будут отправлены в северо-восточную приграничную область реки Марица «в качестве меры предосторожности», сообщил пресс-секретарь МВД Греции Теодорос Хронопулос. Пограничный район стал местом столкновений в марте после того, как Турция заявила, что больше не будет препятствовать мигрантам и лицам, ищущим убежища, при попытках попасть на территорию стран Европейского союза. В стычках, которые продолжались в течение нескольких дней, мигранты, пытавшиеся пересечь границу, бросали камни в греческих полицейских, которые отстреливались слезоточивым газом, напоминала турецкая газета «Daily Sabah». Но предметом нынешнего дипломатического скандала между Анкарой и Афинами стало сделанное ранее заявление главы МИД Греции Никоса Дендиаса: «Те, кого международное сообщество осудило за использование человеческих страданий в политических целях, очевидно, не имеют права обучать кого-либо правам человека» [**17**]. В этой цитате, которую приводят греческие СМИ, слово «варвары» не упоминается. Тем не менее, нельзя исключать, что министр Дендиас на самом деле «от души» и назвал Турцию «варваром», и очередное обострение между двумя соседними странами, состоящими в одном военном блоке НАТО, налицо. Министр обороны Греции Никос Панайотопулос 26 мая заявил местному телеканалу Skai, что его стране известны «определённые заявлениях турецких властей, которые предполагают, что мы снова столкнёмся с давлением на наших границах, особенно на сухопутных» [**18**].

В связи с этим греческая сторона приступила к расширению забора на границе с Турцией, что было подвергнуто Анкарой резкой критике. Власти Турции утверждают, что следует проконсультироваться о расширении забора, отметив, что русло пограничной реки Марица «значительно изменилось по естественным и искусственным причинам» с момента установления границы в 1926 г. Анкара настаивает на том, что требуется «техническая координация» и что она не допустит «свершившегося факта» на своей границе. Греция в свою очередь указывает, что линия границы не изменилась и что она не обязана консультироваться с Турцией по поводу сооружения инфраструктуры на своей стороне границы. Но ведь Греция борется с нелегальной миграцией из Турции, как на сухопутной границе, так и на греческих островах, которая достигла пика до вспышки коронавируса. В Афинах помнят, что на рубеже февраля-марта текущего года тысячи мигрантов из стран Ближнего Востока и Азии (преимущественно, из Сирии, Пакистана и Афганистана) стали стекаться к турецко-греческой границе после того, как правительство президента Реджепа Тайипа Эрдогана заявило, что больше не будет препятствовать попыткам мигрантов пересечь границу с Грецией. Тогда греческие пограничники, полиция и военнослужащие применяли слезоточивый газ и другие средства для рассеивания толпы, пытаясь помешать людям пересечь границу. По данным турецких источников, по меньшей мере три мигранта были убиты и многие другие получили ранения в результате столкновений.

Так или иначе, но если кто и должен «обижаться» на Грецию, то только не турки – у греков миллионы оснований считать Турцию варваром. Ну, не эскимосы же или папуасы оккупируют Северный Кипр, осуществи геноцид местных греков и армян на этой части острова. Попытки турок «договориться» за спинами соседей по вопросу о шельфе Средиземного моря тоже не особо радуют греков – как Греции, так и Кипра. И в связи с этим не вызывает удивлений тот факт, что Греция и Кипр являются одними из инициаторов нового антитурецкого блока, о создании которого мировые СМИ сообщили 3 июня 2020 г. Правда, блок создан под эгидой не Греции или Кипра, а Египта. И именно Египет объявил о создании союза против Тур-

ции, который включает Грецию, Кипр, Объединённые Арабские Эмираты (ОАЭ) и Францию, чтобы противостоять действиям Турции в Ливии и Средиземноморье. (19) Мир в этом году уже пару раз имел возможность убедиться в том, что Анкара приобрела в лице ОАЭ довольно непримиримого противника на мировой арене. Египет тут же встал рядом с ОАЭ, конечно, из-за того, что турецкое вмешательство в Ливии содержит много угроз для Каира. И естественно, что обе греческие республики вошли в новый блок. Тем не менее, граждане Армении, как и весь мир, видят, что это турки своими угрозами провоцируют греков, а не наоборот. И нежелание Греции сдаваться под угрозами Анкары – вполне нормальное поведение.

И вот – промежуточный итог: 5 июня все ведущие СМИ мира сообщили, что министр обороны Греции Никос Панайотопулос заявил, что поведение Анкары по отношению к Афинам в последнее время довольно агрессивно, и Греция считает провокацией турецкие притязания на добычу нефти на греческом континентальном шельфе. «Мы не хотим войны, но мы хотим дать понять, что сделаем всё возможное, чтобы защитить наши суверенные права в максимально возможной степени», - сказал он в интервью телеканалу Star. На прямой вопрос, готова ли Греция воевать с Турцией, он ответил, что это именно так [**20**]. Конечно, США и НАТО не дадут грекам ни малейшего шанса – точно так же, как они блокировали Грецию в 1973 г., когда Афины послали на помощь Кипру свои военные корабли, но англичане и американцы остановили греков, угрожая открыть огонь по греческим кораблям. Так что – будем ждать развития ситуации на греко-турецком направлении…

Но вопрос ведь в том, что повсюду наблюдается, мягко говоря, неспокойствие. Обратим внимание на то, что недавно пытался прямо-таки внушить, вдолбить в головы туркам наш сосед Иран. Мы однозначно уверены, что официальный Тегеран начал раскрывать некие карты. И в этом плане сообщение агентства IRNA от 24 мая – более чем своевременное. В этот день министр внутренних дел Ирана Абдолреза Рахмани Фазли заявил в ходе телефонного разговора со своим турецким коллегой Сулейманом Сойлу, что «попытки США разжечь в Исламской Республике гражданскую войну провалились». По словам главы МВД ИРИ, «санкции США направлены на создание проблем в социальной жизни в Иране с целью найти предлоги для вмешательства во внутренние дела страны». Однако эффективные контрдействия Тегерана «довели США до отчаяния в его попытках создать нестабильность, дефицит безопасности и гражданскую войну в Иране». Фазли высоко оценил позицию турецких властей, которые «осуждают антииранский курс США», добавив, что нынешняя американская администрация пытается вмешиваться во внутренние дела и других стран. Поддерживая «контрреволюционные элементы, американские СМИ не жалели усилий для провоцирования беспорядков в Иране, но потерпели неудачу», продолжил глава МВД Ирана. Кто-нибудь из армянских граждан хоть кожей ощутил, на что намекал Фазли?.. [**21**].

Итак, на очень высоком государственном уровне Тегеран открыто обвинил США в подрывных действиях против Ирана, которые, помимо «антииранских санкций», были направлены на разжигание гражданской войны в стране. Мы на протяжении уже почти двух лет предупреждали общественность Армении о том, что политика США в нашем регионе сконцентрирована именно на попытке вызвать внутренний раскол в Иране и, естественно, на создание предпосылок для военного вмешательства США. Министр Фазли это подтвердил. Далее он в телефонном разговоре призвал страны региона укреплять безопасность, политические и экономические отношения. Иранский министр приветствовал взаимовыгодное сотрудничество с Турцией по пограничным вопросам, борьбе с организованной преступностью и терроризмом. Он подтвердил, что Иран готов развивать отношения с Турцией в целях предотвращения диверсий со стороны террористических групп на общей границе. И тут – есть немало нюансов. Мы как-нибудь потом напишем об этом отдельно и подробней – ведь в мае иранцы, как минимум, **трижды срывали попытки террористической агрессии**, и в двух случаях из трёх эти попытки предпринимались именно на западных границах Ирана, то есть – либо из Турции, либо откуда-то вблизи от ирано-турецкой границы. А теперь суммируйте, граждане Армении, слова министра Фазли о срыве планов США разжечь внутри Ирана гражданскую войну с этим намёком, содержащимся в словах о готовности Ирана «развивать отношения с Турцией в целях предотвращения диверсий со стороны террористических групп на общей границе». Анализируя слова того или иного иранского высокопоставленного чиновника, а тем более – представителей силовых структур, всегда надо помнить, что когда говорит иранец, то во внешне «безобидных» и вполне соответствующих ситуации словах всегда скрыт и двойной-тройной смысл. Чтобы наши сограждане не мучились, подчеркнём: **Фазли дал понять туркам, что Ирану известно об использовании территории Турции американскими спецслужбами в анти-**

иранских целях. Теперь всё понятно?..

Коснувшись проблем, возникших после аварии на газопроводе Иран-Турция, глава ведомства внутренних дел призвал своего турецкого коллегу «заняться этим вопросом». Напомним, экспорт иранского газа в Турцию прекратился 31 марта из-за взрыва трубопровода на турецкой стороне, за которым стоят курдские партизаны. Но проблема в том, что именно в двадцатых числах мая, в связи с вмешательством Турции в Ливии, поступали сообщения о том, что Турция не спешит восстанавливать газопровод Иран-Турция. И в этом подозревали некие действия Израиля, который всё-таки пошёл на сепаратные переговоры с Анкарой по вопросу о шельфе Средиземного моря. Напомним – Турция борется за то, чтобы ей удалось бы незаконно добывать газ с шельфа Средиземного моря.

Свидетельства иранского министра Фазли, озвученные в телефонном разговоре от 24 мая, говорят о том, что США (и Израиль, как ближайший союзник США) по-прежнему делают ставку на то, что удастся достичь внутриполитического раскола, который перерастёт в гражданскую войну. И нельзя исключать, что американцы и сионисты грезят о дезинтеграции Ирана в результате такой гражданской войны. Ведь иранские спецслужбы обладают соответствующими документами и иными доказательствами того, что Вашингтон и Тель-Авив мечтали уничтожить Иран как государство.

В связи с заявлениями министра Фазли, автор данных строк вспомнил, что 15 апреля Секретарь Совета по эффективности Ирана и бывший командующий Корпусом стражей Исламской революции (КСИР) генерал-майор Мохсен Сабзевар Миргаэд Резайи, как сообщало агентство «Fars News», написал на своей странице в Twitter: «Соединённые Штаты могут распасться на несколько стран, если продолжат такую политику. США могут превратиться в государства Содружества в пост-коронавирусном мире». Один из наиболее активных и актуальных политиков современного Ирана обосновал свой прогноз очень просто и логически: «Высокие расходы на бесплодное наращивание военной мощи США в других странах, неэффективность администрации США и недоверие штатов к федеральному правительству действуют как бомба замедленного действия» [**22**]. Кому-то не нравится прогноз иранского генерала? Конечно, право любого гражданина Армении – верить или не верить генерал-майору Резайи. Хотя он ничего нового не сказал – крах США предвидели и американские ясновидящие: Эдгар Кейси (умер ещё в 1945 г.), Олвин Тоффлер (пока жив) и другие. Мы же напомним многовековую мудрость: не рой яму другому – сам в неё попадёшь.

Но относительно напряжённо (изо дня в день) становится и на сирийско-турецкой границе. После относительно недавней (майской) попытки Турции организовать наступление своей армии и террористов на позиции Сирийской армии и шиитского ополчения в провинциях Алеппо и Латакия, стратегическая обстановка в Сирии стала угрожающе ухудшаться. Понятно, что все заинтересованные государства, и в первую очередь, Иран и Россия внимательно отслеживают события. Иран – хотя бы потому что в операциях ливанских шиитов из «Хезболлах» против турок и террористов, как сообщается из Сирии, определённое участие было и со стороны иранских военных советников. Так это или нет – мы не в состояние проводить расследование, но скажем, что это вполне вероятно, в особенности, если иранские советники представляли какой-нибудь из иранских спецназов, например, «Кодс» или «Саберин» (силы быстрого реагирования КСИР) или «Такаваран» (морской).

В итоге к 25 мая стали поступать сообщения о том, что Сирия и её военные начали совершенно новую тактику применять. Сирийская авиация нанесла воздушный удар в районе сельской местности провинции Идлиб, нацеленный на командира одной из поддерживаемых Турцией группировок из состава так называемой «сирийской вооружённой оппозиции». Согласно полевым источникам ливанского агентства «Al-Masdar News», беспилотник атаковал автомобиль, в котором находился командир «1-й бригады» протурецкого «Национального фронта освобождения» по прозвищу Абу Ахмад. По данным военных источников, командир «1-бригады» и находившиеся с ним боевики этой группировки уничтожены. Как отмечает «Al-Masdar News», в последние дни, на фоне сохраняющегося в целом в силе режима прекращения огня в Идлибской зоне деэскалации, правительственные войска взяли на вооружение тактику точечного устранения полевых командиров террористических и поддерживаемых Турцией «умеренных» группировок. Сирийская армия ранее сумела вернуть все территории, на северо-западе арабской республики, потерянные в результате крупной атаки террористических группировок «Хурас ад-Дин» и «Исламская партия Туркестана». В течение 48 часов правительственные войска провели контрнаступление в районе равнины Аль-Габ на административной границе провинций Идлиб и Хама, выбив боевиков с захваченных ими позиций. Статус-кво в Идлибской зоне деэскалации на момент установления здесь 6 марта перемирия был восста-

новлен вечером 11 мая. Сирийская армия отбросили террористов от населённого пункта Танджара и прилегающих сёл в долине Аль-Габ, захваченных утром 10 мая [**23**].

Именно после этих событий в российской прессе появились публикации, в которых прозвучала мысль – мол, турецкий президент Реджеп Тайип Эрдоган опять не выполняет никаких договорённостей, и соглашение между Россией и Турцией от 5 марта под угрозой срыва. Авторы публикаций намекали, что не исключено и «подключение» России к действиям Сирийской армии и ополченцев. А вот далее было неожиданное, но уже на востоке Сирии. Во-первых, сирийские курды неожиданно заявили, что им «надоело» действовать врозь и быть раздробленными. Что это означает – увидим, конечно. Но это произошло на фоне странных событий, как в провинциях Алеппо и Латакия (т.е. попытка атаки Турции и террористов), так и на востоке Сирии. Во-вторых, 27 мая подразделение сирийской армии не позволило американскому военному конвою проследовать к деревне Аль-Дардара в провинции Хассеке на северо-востоке республики. Согласно местным источникам агентства «Al-Masdar News», колонна во главе с военнослужащими США, состоявшая из нескольких бронемашин, приблизилась к позициям правительственных войск за пределами Аль-Дардары. Достигнув их, американские военные были вынуждены развернуться после того, как сирийские военные «в резкой форме» отказались удовлетворить требование непрошеных гостей. В сообщении говорится, что конвой состоял из военнослужащих США и бойцов преимущественно курдских «Сирийских демократических сил» (СДС), которые пользуются поддержкой американских войск в регионе. Инцидент 27 мая стал вторым такого рода за последние десять дней, отмечает «Al-Masdar News». Военные США сталкиваются с подобным к себе отношением не только со стороны солдат Башара аль-Асада, но и российских военных полицейских, осуществляющих патрулирование в северо-восточной Сирии. Известно множество случаев, когда и те, и другие блокировали прохождение американских конвоев. При этом в отдельных эпизодах «войны на дорогах» зачинщиками инцидентов выступали военнослужащие США, находящиеся на территории Сирии против воли Дамаска [**24**].

Итак, греки (по крайней мере, сейчас и в устной форме) говорят о готовности к войне с турками. Египет и ОАЭ вместе с Грецией, Кипром и Францией готовят антитурецкий блок. В связи с этим очень многие, в том числе и у нас в Армении, нетерпеливо восклицают: а что же Россия и Иран не торопятся перейти в антитурецкий лагерь? Ненависть к Турции не должна закрывать здравый смысл – «держа на коротком поводке» Анкару и даже терпеливо перенося провокации Турции, Россия и Иран на деле выстраивают свои уровни противостояния туркам. Во-первых, в Сирии и Ливии. В особенности – в Сирии. Во-вторых, Москва и Тегеран не особо щепетильны и в двусторонних отношениях с Турцией. Мы выше по тексту уже писали, как мягко, но и одновременно – жёстко, министр внутренних дел Ирана Фазли «советовал» Анкаре «заняться делами», представляющими взаимный интерес (поставки иранского газа в Турцию) и как подробно описал туркам, что Иран сорвал планы США развязать внутри Ирана гражданскую войну. Параллельно друзья Ирана – ливанские шииты из «Хезболлах», громили турецкую армию в сирийских провинциях Алеппо и Латакия. Чем не противодействие Ирана турецкой политике?

Что касается России, то в этом случае, всё обстоит ещё сложней. Ведь турецкий президент Реджеп Тайип Эрдоган после лета 2016 г. прямотаки «навязывался» в друзья к президенту России Владимиру Путину. «Спасителем» называл Россию, и так далее. Многие помнят, почему Эрдоган так унижался, да и, в принципе, ему и совсем недавно (в марте) пришлось унижаться, что не осталось незамеченным со стороны западных СМИ, писавших: Эрдоган склонился «перед полковником КГБ». Но в самом конце мая 2020 г. Россия дала понять Эрдогану, что у него «осталось мало времени» на кардинальные выводы и изменение политики на Ближнем Востоке. Вначале в МИД России назвали 28 мая «недостойными спекуляциями» серию акций в Турции, посвящённых 76-й годовщине насильственного переселения крымских татар в 1944 г. Об этом говорилось в комментарии, опубликованном на сайте ведомства. «Призываем турецкие общественно-политические круги, представителей проживающих на территории Турции народов, связанных родственными узами с Россией, к объективному взгляду на непростые события истории XX века. Принципиально выступаем за то, чтобы скорбные даты не обслуживали сиюминутную политическую конъюнктуру, а помогали сближению на основе общей исторической памяти и судьбы», - заявили в МИД России. В ведомстве подчеркнули, что попытки ряда турецких официальных лиц провести параллели между сталинскими репрессиями и нынешней политикой Российской Федерации в отношении Крыма являются возмутительными и не способствует решению задачи дальнейшего развития отношений многопланового партнерства

между РФ и Турцией.

И тут же 29 мая Владимир Путин поручил Минобороны и МИДу провести переговоры с Сирией о передаче дополнительного недвижимого имущества и акватории в районе сирийского побережья. Об этом говорится в распоряжении президента, размещённом на портале правовой информации. «Принять предложение правительства РФ о подписании протокола номер 1 к соглашению между Российской Федерацией и Сирийской Арабской Республикой о размещении авиационной группы Вооружённых сил РФ на территории Сирийской Арабской Республики от 26 августа 2015 года о передаче дополнительного недвижимого имущества и акватории»,- отмечается в документе. Согласно распоряжению, по достижении договорённости Минобороны и МИД имеют право подписать от имени РФ указанный протокол, «разрешив вносить в его проект, одобренный правительством РФ, изменения, не имеющие принципиального характера» [**25**].

У России в Сирии есть две базы – авиационная Хмеймим в районе Латакии и морская в Тартусе. Последняя формально называется пунктом базирования ВМФ, но за последние 5 лет её функции значительно расширились. Осенью прошлого года в Тартусе на базе начала действовать новая судоремонтная мастерская, работа которой позволяет существенно сократить ремонт российских судов и кораблей, находящихся вдали от своих основных баз. «О расширении базы Хмеймим говорят давно. Это нужно и для повышения безопасности базы, которая иногда подвергается обстрелам, и для лучшего разведения инфраструктуры военного аэродрома и гражданского»,- сказал эксперт Российского совета по международным делам Илья Крамник. Он напомнил, что российская авиабаза примыкает к аэропорту Латакии и использует его инфраструктуру. «Расширение Тартуса - более существенный проект с точки зрения масштабов, там в перспективе должна быть создана полноценная военно-морская база, позволяющая заход и обслуживание любых кораблей вплоть до авианосца. В текущих границах эта задача не решается, так что переговоры на тему передачи дополнительных площадей неизбежны»,- добавил эксперт [**26**].

Кроме того, Россия уже контролирует и переоборудует военный аэродром в городе совместного армяно-курдского проживания – в Эль-Камышлы. Всё это, на наш взгляд, говорит о том, что **русский «ответ» на провокации Турции будет неожиданным и довольно болезненным для Анкары. А если Москва и Тегеран каким-то образом совместят свои «ответы» Турции, то мир сможет увидеть быстрый закат сегодняшней «Османской империи»**.

Впрочем, ситуация накалена не только на Ближнем Востоке. В непосредственной близости от Армении тоже – неспокойно. Вот, к примеру, реакция властей Республика Южная Осетия (РЮО) на то, что грузины начали «атаковать» приграничье, запуская свои беспилотники на территорию Южной Осетии. В целом, за последние 2-3 недели мая и начало июня югоосетинские пограничники зафиксировали целый ряд провокаций со стороны грузинских силовиков, действующих при попустительстве миссии наблюдателей Евросоюза. Это и нарушение границы, полёты даже военных вертолётов, а не только беспилотников, и многое другое, что явно не свидетельствует о стремлении официального Тбилиси наладить мирный диалог в рамках Женевских дискуссий и Механизмов по предотвращению и реагированию на инциденты.

Официальный Цхенвал уже публично расценил действия грузин как продуманную провокацию – и это правда, ведь на территории официально размещена и действует военная база России. Ну, а если у кого-то, как принято выражаться, «вдруг не выдержат нервы»? Чем всё закончится, если миру известно, что российские военные базы в Закавказье (в той же РЮО, а также в Абхазии и Армении), по сути, находятся постоянно в режиме повышенной боевой готовности – как нам представляется, даже обдумывать незачем. Не дай Бог – чтобы кто-то «выстрелил» в сторону российских военнослужащих, и ответ последует незамедлительно, как это и случилось в августе 2008 г., и после чего Россия и пошла на официальное признание независимости Южной Осетии и Абхазии.

Но и это – ещё не всё. Когда в прошлом году осенью впервые сообщалось о том, что назревает крупный скандал между Грузией и Азербайджаном вокруг православного монастыря Давида Гареджо, то многие писали, что создаётся странное впечатление: все страны, окружающие Армению, к чему-то усиленно готовятся. К чему – никто, видимо, в 2019 г. точно не представлял. В особенности – в плане того, что там происходит между ближайшими союзниками по антиармянскому и антирусскому блоку ГУАМ (Грузия-Украина-Азербайджан-Молдавия). Но вот наступил 2020 год, а вот – «наступление коронавируса», охватившего и наше Закавказье. Тем не менее, «странности» в отношениях Грузии и Азербайджана продолжаются. Например, 2 июня поступили сообщения – в Марнеульском районе Грузии, где турко-азербайджанцы составляют большинство населения, восстановлен памятник азербайджанскому государственному деятелю

Н.Нариманову, который в 1922 г. сыграл некую роль в передаче Азербайджану грузинских районов. В этом контексте, а также на фоне его советско-коммунистического прошлого, примечательно, что в Грузии стало возможным восстановление памятника, так сказать, «коммунисту», на деле же – мусаватисту… Происходит ли это на фоне вспышки коронавируса, когда официальный Тбилиси старается избегать конфликтов с Баку и проживающими в Марнеули азербайджанцами? Ответа пока нет. Кстати, именно в этом районе была одна из крупных вспышек эпидемии [**27**].

Затем в интернете появилась информация о том, что в своём докладе спецслужбы Грузии сообщают о неких кругах, которые пытаются спровоцировать в Кахетии грузино-азербайджанские столкновения. Азербайджанская пропаганда тут же попыталась перевести стрелки на армян. Мы не знаем, «поверили» ли спецслужбы Грузии азербайджанцам. Но тут очень много и иных проблем, а не только попытки Баку «втиснуть» армян в грузино-азербайджанские отношения. На деле, однако, Азербайджан давно себя выдал, проявив ещё в 2018 г. агрессивное поведение на границе с грузинской Кахетией. И речь не о том, что в Азербайджане объявили эти территории азербайджанскими, а Тбилиси – древним азербайджанским городом. И не о том, как азербайджанские спецслужбы смогли похитить из Тбилиси и беспрепятственно перевести через границу критиковавшего Ильхама Алиева азербайджанского журналиста, нанеся пощёчину грузинской государственности.

Проблема в том, что Баку в 2019 г. направил на границу пограничные войска, которые по оснащённости, как известно, не отличаются от сухопутных армейских подразделений. Более того, пару месяцев назад появилась информация о том, которая сопровождалась спутниковыми снимками, о том, что азербайджанские пограничники захватили позиции на территории Грузии. То есть оккупировали часть грузинской земли. Баку пытается использовать армянский фактор в грузино-азербайджанском конфликте, чтобы спровоцировать столкновения. На деле грузинские спецслужбы имели в виду если не азербайджанские, то турецкие круги, которые действуют под государственным покровительством Азербайджана. Дело в том, что Азербайджан нарастил военное присутствие на границе с Грузией, чтобы «защитить» живущих в Грузии азербайджанцев, если грузины вступят с ними в конфликт. Вот для чего нужно спровоцировать конфликт – чтобы получить «легитимное» право вторжения на территорию Грузии. Азербайджан таким образом может перекрыть путь Армении к России, который проходит через Марнеули, получив при этом новые позиции в отношении армянского марза Тавуш.

Провокации пограничников Азербайджана на грузинской территории, фактический захват и грабёж монастыря Давида Гареджо, тем не менее, уже всколыхнул православные круги Грузии. 3 июня стало известно, что грузинская патриотическая организация «Грузинский марш» планирует провести акцию в Давид Гареджо, и понятно почему. Ведь монастырь был силой захвачен азербайджанскими пограничниками. Государственная пограничная служба Азербайджана 4 июня сообщила, что «группа граждан Грузии намерена совершить провокацию» на территории Государственного историко-культурного заповедника Давид Гареджо (Кешикчидаг) на грузино-азербайджанской границе». Баку сообщил, что поставил в известность об этом Государственную пограничную полицию Грузию, предупредив, что «любая провокация на государственной границе будет решительно пресечена, и ответственность за возможные последствия при этом будут нести организаторы провокации» [**28**]. Затрудняемся сказать, означает ли это, что грузинские граждане, которые стремились вернуться на свою территорию, посетив свой, грузинский монастырь, будут встречены огнём азербайджанских пограничников. Но согласимся, что ситуация тревожная, и, надо полагать, что развитие событий между Грузией и Азербайджаном находится в центре внимания погранвойск Армении, военной разведки и иных спецслужб нашей республики. Возможно, что запугивание грузин со стороны Погранслужбы Азербайджана и сорвёт планы организации «Грузинский марш». Однако конфликтный нарыв увеличился, и «гной должен вытечь». Как это произойдёт – и произойдёт ли вообще, увидим…

Так в чём дело, на что «нарывается» Грузия, да ещё в таких сложных условиях, отягчённых «коронавирусом»? Провести собственное расследование, пусть и только журналистское, мы не в состоянии. Поэтому сориентируемся по одной публикации (вышла в свет в июне 2020 г.) официальной газеты «Южная Осетия». И нам кажется, что в размышлениях осетинских авторов есть логика. Итак, по одной версии, активность силовых структур Грузии объясняется внутриполитическими факторами, а именно приближающимися парламентскими выборами, в ходе которых будет решаться судьба «Грузинской мечты», сможет ли она остаться у кормила власти или будет вынуждена перейти в оппозицию. Как правило, перед выборами и власти, и оппозиция в Грузии разворачивают

трагикомическое соревнование на предмет того, кто сможет продемонстрировать больший градус националистического угара. Однако в данном случае есть целый ряд фактов, которые позволяют утверждать, что причина не только в обострении внутриполитических противоречий, а в попытке внешних игроков в очередной раз реализовать свои интересы за счёт незадачливых грузинских политиков. Чрезмерно пристальный интерес американской дипломатии и СМИ, финансируемых структурами из США, к происходящему вокруг Южной Осетии и их агрессивный односторонний подход говорят в пользу второй версии.

Чего стоит, например, заявление посла США в ОБСЕ Джеймса Гилмора на заседании Постоянного совета ОБСЕ, которое можно назвать крайне радикальным и предвзятым даже для представителя американской дипломатии. Комментируя обвинения в адрес Грузии в связи со случаями перехода на территорию Южной Осетии, Гилмор заявил, что никакой Южной Осетии не существует. «Прежде всего, я хотел бы поддержать ответ Грузии. Был озвучен комментарий о въезде на территорию Южной Осетии. Но территории Южной Осетии не существует. Это оккупированная часть Грузии. Эта территория является территорией Грузии. Границ с Южной Осетией не существует», - сказал посол США в ОБСЕ [**29**].

То есть США перешли к прямой поддержке радикалов-националистов в Грузии. Утверждения Джеймса Гилмора и другие заявления со стороны представителей США за последние месяцы по сути являются прямой поддержкой реваншистских кругов Грузии, которые априори исключают мирные методы решения противоречий с Южной Осетией. Кроме того, США и их западные партнёры, помимо мероприятий на дипломатическом и информационном фронтах, предпринимают и другие действия, направленные на усиление позиций радикалов-националистов в грузинской политике. Одним из наиболее одиозных шагов стало оказание давления на «Грузинскую мечту» с целью освобождения Ираклия Окруашвили и Гиги Угулавы. Для тех, кто не понаслышке знает о событиях 2004−2008 гг. в Южной Осетии, нет нужды объяснять, какую роль сыграли эти два преступника в подготовке и начале широкомасштабной агрессии против РЮО. Соответственно в их освобождении могут быть заинтересованы лишь силы, стремящиеся к размораживанию ситуации в отношениях с Россией и Южной Осетией со всеми возможными последствиями. То, что для этого пришлось показать всему миру истинную цену грузинского суверенитета, западных «ястребов» мало смущает, хотя прецедент, мягко говоря, вопиющий. Примеров подобного грубого шантажа своего союзника ещё нужно поискать и несомненно многие сделали вывод из того унизительного положения, в котором оказалась Грузия.

Угрожая санкциями и сокращением финансовой помощи, Запад заставил руководство Грузии освободить Окруашвили и Угулаву, осужденных за серьёзные уголовные преступления. Грузинским властям открыто и недвусмысленно объяснили, что они в случае отказа согласиться с требованиями западных стран не получат 500 миллионов евро, которые ЕС обещал выделить Грузии для преодоления последствий пандемии коронавируса. И это только часть карательных мер, которые могли быть применены к Грузии в случае отказа подчиниться. Учитывая плачевное положение грузинской экономики, чьи бюджетообразующие отрасли попросту рухнули в результате карантина, руководству Грузии пришлось пойти на унизительную капитуляцию, последствия которой ещё долго будут отражаться на имидже республики. И не только на имидже. Фактически Запад вновь чётко обозначил свою роль как верховного арбитра в решении вопросов в грузинской политике, влияющего как на расклад сил, так и на деятельность всех ветвей власти в Грузии. Можно также не сомневаться в том, что исход предстоящих парламентских выборов будут решать не грузинские избиратели, а так называемые стратегические партнёры Грузии, уже заранее обозначившие свои предпочтения [**30**].

Подобное бесцеремонное давление показало, какое реальное значение западные страны придают независимости и суверенитету Грузии, которая из-за доминирования идеологии национализма и пещерной русофобии сама загнала себя в геополитическую ловушку, чреватую крахом грузинской государственности. Некоторые грузинские эксперты пытаются успокоить общественность, утверждая, что в современном мире национальный суверенитет превращается в фикцию и имеет относительный характер, однако для других становится понятным, что отношения Грузии и Запада, по сути, носят характер колониальных, в чем-то напоминая период вассалитета.

Но выборы под диктовку - это ещё полбеды и не самый негативный сценарий для Грузии. Гораздо более опасный сценарий под диктовку США разворачивается во внешней политике Грузии и нынешнее обострение у границ Южной Осетии - лишь прелюдия к основному акту. Дело в том, что один из «штатных» пропагандистов Госдепартамента США оказался чрезмерно болт-

ливым. Завесу над существующими планами вольно или невольно приоткрыл один из главных «кураторов» Госдепа США в Грузии Егор Куроптев, возглавляющий фонд «Свободная Россия» на Южном Кавказе и занимающийся противодействием российской политике в регионе. За последнее время Куроптев в своих интервью и комментариях неоднократно озвучивает призыв создать американскую военную базу в Грузии, причём желательно в городе Гори, убеждая грузинскую общественность в преимуществах подобного шага. Учитывая тесные прямые контакты беглого россиянина с посольством США в Грузии и представителями американского истеблишмента, выступающими за жёсткий сценарий в отношениях с Россией, нетрудно предположить, что подобные заявления Куроптев делает с санкции своих работодателей.

А это означает, что все провокации и шумная истерика на тему «бордеризации» являются мероприятиями по подготовке общественного мнения как в самой Грузии, так и в других странах. Развёрнутая пиар-кампания должна убедить как грузинскую, так и западную общественность в реальности российской угрозы и тем самым исключить протесты относительно присутствия военнослужащих США на территории Грузии. Напомним, что в самой Грузии ещё относительно недавно часть общественности и политиков, включая президента страны Зурабишвили, которую трудно заподозрить в симпатиях к России, выступали против планов по созданию американской военной базы в Грузии, опасаясь последствий. По всей видимости, вашингтонские ястребы решили ускорить процесс, инициировав кампанию по обработке общественного мнения и санкционировав организацию провокаций на границе Южной Осетии. Что касается представителей грузинского руководства, которые более реалистично оценивают ситуацию и не горят желанием превращаться в пушечное мясо в интересах США, то прецедент с освобождением Окруашвили и Угулавы показал, какие методы готовы использовать так называемые партнеры Грузии для их убеждения [**31**].

Необходимые подготовительные мероприятия проведены и по другой линии. В частности, назначение главой миссии наблюдателей ЕС польского дипломата Марека Щигеля. Ознакомившись с биографией Щигеля, нетрудно понять, для чего предприняты подобные кадровые замены в руководстве миссии ЕС, отвечающей за безопасность в приграничной зоне. Ещё недавно в ранге координатора международной политики по кибербезопасности МИД Польши Марек Щигель занимался координацией усилий Польши, Украины, Грузии и ряда других стран в плане реализации антироссийской политики, считаясь специалистом в области противостояния гибридным угрозам. С учётом такого послужного списка Щигеля, легко объяснить поведение его подчинённых, не препятствующих грузинским силовикам организовывать провокации у границ Южной Осетии. Подобный кадровый подход в своё время широко применялся и в миссии ОБСЕ в Грузии, куда также в большинстве случаев набирались западные дипломаты, чьё мышление лежало в русле стереотипов холодной войны. Понятное дело, что от таких кадров трудно требовать объективности и своевременного реагирования на угрозы безопасности.

И, кстати, приграничная напряжённость в районе монастыря Давид Гареджо – не исключено, также связана с намерением кретинов, рабски служащих США, способствовать появлению американской военной базы в Грузии. Видимо, этот район – просто запасной, или альтернативный вариант, готовящийся параллельно с вариантом города Гори, на тот случай, если реакция Южной Осетии и России в случае с появлением американских военных в Гори будет уж слишком жёсткой и решительной. Власти Азербайджана, видимо, в курсе новых антирусских приготовлений в Грузии, и поэтому согласны потворствовать, как бы даже «приглашая» грузинские круги «нечто предпринять» в отношении монастырского комплекса Давид Гареджо. Ведь и тогда у внешних сил (т.е. НАТО – в лице США и Турции) появится тот самый повод, своеобразный casus belli - «случай (для) войны». В нашем случае – повод к оккупации Грузии либо Турцией, либо США [**32**].

Картина будет неполной, если мы не упомянем об ещё одном факторе, который в будущем, не исключено, также взорвёт ситуацию в Закавказье. Спрашивается: а вот зачем правящим кланам Азербайджана, при осознании того, что есть немало проблем «над их головами», столь открыто и глупо влезать в авантюру НАТО (США и Турции) в Грузии? Мы уловили странный и где-то даже тончайший намёк на пресловутые «толстые обстоятельства», когда один из известных борцов за права талышского населения Азербайджана – Захираддин Ибрагими, 7 июня публично выступил с двусмысленными напоминаниями и предупреждениями, которые адресованы явно не только правящим кланам в Баку. Все тезисы его статьи, конечно, повторять не станем, но приведём его важнейший «сигнальный» посыл: «Если Ильхам Алиев в своих выступлениях ссылается к силе, то это право дано и армянской стороне» [**33**]. Добавим – и другим автохтонным народам, как в Азербай-

джане, так и в Турции. Но, продолжая мысль, заметим: если в Южной Осетии задумались и считают, что «нечто» затеивается на грузинской границе с целью оккупации Грузии войсками НАТО, то ведь, не исключено, есть подобный план и относительно Азербайджана. А разве нет?.. Что ж, продолжим наши наблюдения.

На протяжении июня и первой половины июля на фоне новой войны, развёрнутой Турцией против курдов в Ираке, внутри самой Турции вновь отмечалось обострение политической ситуации. Это связано, видимо, с ожидающимся резким ухудшением дел в экономике и социальной сфере. Как сообщает экономический обозреватель портала «Dünya Gazetesi» Алаатин Акташ, во втором квартале года экономические показатели Турции могут снизиться на 20-25%. По словам Акташа, уже появляются предвестники такого рекордного регресса. Он добавил: «После снижения в промышленности на 31% в апреле, в мае ожидается, что эти показатели достигнут 30−35%. В июне ожидается, что ситуация улучшится. Таким образом, речь идёт о 20−25% снижении в производстве в первом квартале. Вместе с этим, наблюдается определённая аналогичность изменений в промышленности и ВВП. Так, после повышения на 4,5% в первом квартале, во втором ожидается снижение на 20-25%». Это означает, что к осени у Турции прибавятся проблемы, считает Акташ [**34**]. Это связано также с тем, что, как сообщает журналистка газеты «Hürriyet» Нурай Бабаджан, в Турции растёт обеспокоенность в связи с тем, что рост числа новых заражений коронавирусом в стране в последние дни превышает прогнозы. Есть предположения, что если количество заражённых за один день превысит две тысячи, то карантинные ограничения могут вернуться вновь. Правительство рассматривает вероятность внедрения «новых региональных запретов» на основании рекомендаций Научного совета Турции, если количество случаев инфицирования увеличится. Эти «коронавирусные ограничения» уже привели к тому, что серьёзно пострадал туристический бизнес – одна из основных статей дохода Турции. Поэтому не надо удивляться, что с 15 июня прокурдская Демократическая партия народов (HDP) вывела своих сторонников на улицы и объявила о начале «Демократического шествия против произвола» из двух городов (Адрианополь и Хаккяри) в Анкару. Последней каплей стали отзывы депутатских мандатов и аресты депутата от округа Хаккяри и Сопредседателя Конгресса демократического общества Лейлы Гювен и депутата от округа Диярбекир Мусы Фарисогуллары. Но, вероятно, и военные действия против курдов в Ираке подтолкнули партию HDP к резкой активизации [**35**].

Но это ещё не всё. Перспектива борьбы с президентом Реджепом Тайипом Эрдоганом подтолкнула бывшего премьер-министра Ахмета Давутоглу «рассекретить» некоторые подробности относительно сбитого в Сирии (ноябрь 2015 г.) российского бомардировщика Су-24 М. Давутоглу дал интервью главному редактору журнала «Duvar English» Джансу Чамлыбель, в ходе которого ответил на критику в свой адрес и заявил: «Когда начальник Генерального штаба сообщил мне тогда об инциденте, я дал указание связаться с уполномоченными лицами с российской стороны. Особенно срочно нужно было как можно быстрее связаться с президентом России Владимиром Путиным, потому что я знал о том, как важна дипломатия в таких ситуациях. Однако, к сожалению, несмотря на мои указания, спустя пять минут администрация президента Турции сделала заявление о том, что турецкими ВВС был сбит русский бомбардировщик. Это заявление стало ошибкой, если бы широкой общественности информация не была представлена подобным образом, то вопрос можно было бы решить посредством закулисной дипломатии». Как видим, Давутоглу фактически разоблачил Эрдогана, который, как помнят многие, в 2016 г. убеждал Россию, что он «не виноват» в трагедии с Су-24 М, что его «подвели круги, которых не устраивали хорошие отношения между Россией и Турцией» [**36**]. Однако если мы поверим Давутоглу, то получится, что, не позвонив в Москву, это именно сам Эрдоган стремился к резкой конфронтации и даже к конфликту с Россией. Как известно, после инцидента с российским бомбардировщиком, русско-турецкие отношения почти год практически отсутствовали. А совместные русско-иранские операции спецназовцев абсолютно «не щадили» турок и протурецких террористов в Сирии, пока…не произошло «нечто» 16 июля 2016 г. Кстати, и мы в Армении помним этот зловещий день – террористы тогда убивали и в Ереване…

Чем всё кончится для Турции в 2020 году – пока неясно. Но не исключено, что слова Давутоглу возродят недоверие к Эрдогану на международной арене, причём не только со стороны властей России. С Турцией связан и комплекс иных проблем. А тут, в Армении, -говоря искренне и «от души» - какая-то сволочь готовится мост «любви и дружбы» с турками открывать через реку Ахурян! Так и хочется спросить – на что надеются «внутренние турки Армении»? Все всё видят, замечают и «ставят птичку» - ага! - ещё один шаг внутренних турок Армении!.. Видят в Тегеране, Москве, Пекине… Вот ведь,

например, в НАТО – паника и неуверенность, причём настолько сильные, что даже в Польше – новоявленном сухопутном «авианосце НАТО», заговорили о том, что Североатлантический блок близок к расколу. НАТО была вынуждена начать секретное расследование недавнего инцидента – причём между двумя членами блока. Дело в том, что в Средиземном море у берегов Ливии произошел почти столкновение с участием военных кораблей Турции и Франции. Сообщения об этом впервые были преданы огласке 17 июня. Итак, турецкий фрегат при помощи радара засёк французский военный корабль, когда тот пытался приблизиться к ролкеру «Cirkin», который перевозил оружие, предназначавшееся для сил протурецкого правительства национального согласия (ПНС) Ливии. Отмечается, что в инциденте оказался замешан и второй фрегат Военно-морских сил Турции. Когда именно произошёл данный эпизод, не уточняется, хотя уже есть данные о том, что французы и турки столкнулись ещё 10 июня. При этом, подобные действия со стороны Анкары уже осудили в Париже, посчитав их провокационными и неприемлемыми. Как сообщает агентство Sputnik, представитель французской стороны пожаловался на преследование корабля ВМС Франции со стороны турецких кораблей перед встречей министров обороны стран НАТО [**37**].

18 июня генеральный секретарь НАТО Йенс Столтенберг подтвердил – и факт инцидента, и обращение Франции к руководству Североатлантического блока. По версии французской стороны, турецкие корабли навели свои ударные системы на фрегат «Courbet» ВМС Франции, который находился в это время на дежурстве в рамках натовской миссии «Морской страж» у ливийского побережья. Анкара, однако, выступила с опровержением заявлений из Парижа о «преследовании» турецким кораблём французского фрегата. НАТО не должна прятать голову в песок в связи с недавним поведением Турции по отношению к своим союзникам, заявил 17 июня представитель Министерства обороны Франции, передало агентство Reuters. «У нас были сложные моменты в Североатлантическом блоке, но мы не можем быть страусом и не можем притворяться, что в НАТО нет проблемы Турции. Мы должны это увидеть, сказать и справиться с этой проблемой», - заявил чиновник Франции, выступавший перед саммитом министров обороны НАТО. Более того, Париж возмущён «ещё более агрессивной и настойчивой позицией Турции». Франция обвиняет турок в том, что 7 турецких кораблей были развёрнуты у ливийского побережья после того, как Турция пыталась осуществить поставки военной техники в нарушение установленного Советом Безопасности ООН оружейного эмбарго в отношение Ливии. «Франция не будет стоять в стороне, поскольку турки продолжают вести себя неприемлемо и эксплуатируют НАТО», - пригрозил официальный Париж [**38**]. Но даже в сентябре 2020-го НАТО продолжает расшаркиваться перед турками. Расследование НАТО по поводу военно-морского инцидента между турецкими и французскими кораблями представляется слишком деликатным, чтобы обсуждать его публично. Изучение экспертами обстоятельств нештатной ситуации в Средиземном море, чуть было не приведшей к прямому столкновению военных Турции и Франции, продолжается, несмотря на ранее сделанные официальными представителями Анкары заявления о том, что Североатлантический блок не нашёл доказательств «преследования» турецким кораблём французского судна, как утверждал Париж. Об этом сегодня, 17 сентября, на условиях анонимности сообщили Reuters западные дипломаты [**39**]. Всё это, явно инициированное и поддерживаемое США, привело к тому, что лидер французских правых Марин Ле Пен публично поддержала позицию президента Макрона в его антитурецких заявлениях.

Как сообщала 21 июня турецкая редакция радиостанции «Deutsche Welle», не только решение США отозвать свои войска из Германии, но и «усиливающееся напряжение между Турцией, Грецией и Францией послужили причиной роста накала страстей между членами НАТО» [**40**]. Согласно же сообщению турецкой редакции телеканала «Euronews», администрация аппарата президента Франции сделала заявление о том, что вмешательство Турции в Ливию, как продолжение агрессивной турецкой политики, неприемлемо [**41**]. А вот что касается Греции и её участия во франко-турецком инциденте, то, оказывается, пока турки «пугали» французов, греческий военно-морской корабль остановил то самое турецкое судно, на котором турки пытались доставить оружие и боеприпасы своим марионеткам в Ливии. Возможно, что французы попросили греков, но возможно, что и сами греки проявили инициативу. В любом случае, Франция и Греция показали, что они готовы к союзничеству против турок в Ливии. Самым же неприятным для Турции стало последнее выступление начальника Генштаба национальной обороны Греции генерала Константиноса Флороса, который заявил о готовности греческих вооружённых сил реагировать и предотвращать любые действия Турции и «сжечь» того, кто вторгнется в страну: «Того, кто ступит на греческую землю, мы вначале сожжём, а затем будем спрашивать, кто это»

[**42**]. Не уверены, что в такой ситуации у блока НАТО есть перспективное будущее. Но ведь это означает – и у Турции нет перспектив а будущее. Хотя бы потому, что, как мы указали выше по тексту, турецкий экс-премьер Давутоглу разоблачил Эрдогана, косвенно доказал, что это сам Эрдоган лез «на стенку», чтобы как-то досадить России. Причём, если всё вспоминать (по Сирии) из событий 2015-16 гг., то не только России, но и Ирану – ведь турки пытались уговорить тогда Иран «бросить» Сирию и Россию, вывести своих (т.е. иранских) военных советников из Сирии, А это, напомним – цель политики США и Израиля в отношении и Сирии, и Ирака! Понадобилась лишь звонкая, грубая дипломатическая «пощёчина» со стороны президента Ирана Хасана Роухани, чтобы в конце декабря 2016 г. турецкий президент Эрдоган «успокоился» и заткнулся, и только когда Эрдоган прекратил провокации в отношении русских и иранцев в Сирии, - только тогда Москва и Тегеран согласились на участие Турции в «Астанинском процессе» по урегулированию в Сирии.

Тут уже придётся опять расширить рамки охвата нашего исследования. Известно, что в июле азербайджанская сторона пыталась развязать военные действия на границе с Арменией. Понятно, что события на северных границах Армении стали, априори, самыми главными раздражителями для общественности Армении и, видимо, всего Закавказья. Почти ни одно СМИ Армении не уклонилось от обсуждения последнего вооружённого инцидента на армяно-азербайджанской границе. Нет недостатка в предположениях и домыслах – мол, почему это началось именно сейчас, в июле 2020 года, когда уже вернулся из армии сын премьер-министра Армении Пашиняна? И что этой приграничной провокацией «хотел сказать» Ильхам Алиев? Зачем вносить элемент армяно-азербайджанских «отношений» в разговор по Турции – будет видно ниже по тексту. Да и то сказать – даже в сентябре популярна точка зрения, что в июльском обострении на армяно-азербайджанской границе точно был «турецкий след»…

На наш взгляд, в таких вопросах и «версиях» нет никакого особого смысла. Куда важней найти ответ на вопрос такого рода – например, почему генеральный секретарь ОДКБ СНГ, представитель Белоруссии генерал-лейтенант Станислав Зась решил отложить обсуждение этого инцидента? Ведь, например, ни 13 и ни 14 июля ещё не было известно, какая же из стран-участниц ОДКБ выступила с инициативой, которую одобрил генерал-лейтенант Зась? Между тем, Армения обязана была настоять на рассмотрении инцидента, учитывая информацию, переданную пресс-службой Минобороны нашей страны. «Особенности» ситуации внутри ОДКБ не обошёл своим вниманием и давний друг Армении – бывший депутат Госдумы РФ, директор российского Института стран СНГ и по делам соотечественников Константин Затулин. Кстати, не только он счёл, что, образно говоря, создаётся впечатление, что Никол Пашинян и Ильхам Алиев заняты «пасами друг другу». Такое же мнение высказал и бывший главный советник президента Армении по вопросам нацбезопасности Гарник Исагулян…

Куда интересней «позиция» верховной власти Армении – точней, отсутствие чёткой и жёсткой позиции по боестолкновениям на границе в июле 2020-го. Надо же, во время обсуждения прозвучало даже и такое, с виду невинное предположение – мол, а может быть, «они просто заблудились»? Это – об азербайджанских провокаторах и диверсантах, которые после того, как «кто-то заблудился», предприняли попытку захвата опорного пункта Армянской армии на границе. Да, благодаря действиям и решительности генерал-майора Григория Хачатурова (сына бывшего начальника Генштаба – генерал-полковника Юрия Хачатурова), враги были отброшены, понеся значительные потери в живой силе. Пашинян не имеет права притворяться, что не знает о том, как поступают военные и власти Азербайджана с реально заблудившимися армянами из приграничных сёл. Их обязательно обвиняют в шпионаже, и если они и возвращаются, то вскоре буквально «сгорают» и умирают непонятно от чего. Во время Освободительной войны в Арцахе 1991-94 гг. наши враги практиковали даже насильственные инъекции керосина в кровь армян-заложников и пленников. Кто знает – может, и сейчас над армянами, содержащимися в плену в Азербайджане, ставят такие опыты, которые можно сравнить с опытами над людьми, осуществлявшимися немецкими нацистами в 1941-45 гг. над заключёнными концлагерей?

И вот в Ереване в июле 2020 г. – демонстрировалась поразительная «озабоченность» о судьбе провокаторов и диверсантов из Азербайджана. 13 июля МИД России распространило сообщение о состоявшихся ранее телефонных разговорах Сергея Лаврова с армянским и азербайджанским коллегами Зограбом Мнацаканяном и Эльмаром Мамедъяровым, в ходе которых глава российской дипломатии обсудил с ними обострение ситуации на армяно-азербайджанской границе и призвал стороны к немедленному прекращению огня. Лавров высказался за необходимость проявления сдержанности «с учётом принятых обязательств, а также предложений

представителей России, США и Франции в качестве сопредседателей Минской группы ОБСЕ и личного представителя действующего председателя ОБСЕ». А теперь – внимание! Лавров также отметил важность того, чтобы **все члены Минской группы проявляли ответственный подход в оценках складывающейся ситуации и избегали заявлений и действий, которые могут спровоцировать дополнительный рост напряжённости** [**43**]. Прозрачнейший намёк на то, что именно кто-то из членов Минской группы (ОБСЕ) подтолкнул Азербайджан на очередную попытку обострения ситуации в регионе.

И ещё одно замечание по ситуации. По нашему мнению, не случайно Служба госбезопасности (СГБ) и Генеральная прокуратура Азербайджана именно 13 июля заявили об аресте бывшего министра обороны этого «ханства» Рагима Газиева, обвинив его в «провоцировании общественных беспорядков и призывах против государства». Якобы, 12 и 13 июля Газиев, «целенаправленно распространяя в соцсетях провокационную информацию, не соответствующую действительности, стал призывать граждан к действиям, ослабляющим обороноспособность страны, а также к организации массовых беспорядков и захвату государственных органов». «Рагим Газиев был задержан по признакам статей 281 („Открытые призывы, направленные против государства“) и 282 („Диверсия“) Уголовного кодекса Азербайджана», - говорится в сообщении. В совместном заявлении подчёркивается, что недопустимо распространение информации, являющейся государственной тайной, способной навредить боеспособности армии, оборонному потенциалу, национальным интересам и безопасности «Апшеронского ханства». Оказывается, Газиев ранее заявил, что азербайджанская армия потеряла в результате вооружённого инцидента на границе с Арменией 12 человек, хотя официально Баку сообщает о четырёх погибших. Даже Газиев занижал потери азербайджанцев, но и это сочли «государственным преступлением» [**44**].

Сейчас, в принципе, продолжается июльский неожиданный заочный «спор», из-за которого мы считаем необходимым вернуться к теме о вооружённых инцидентах на армяно-азербайджанской границе. Как известно, с первых часов Турция заняла позицию односторонней поддержки «Апшеронского ханства». Выделяются громкие, но скандальные заявления двух турецких министров – иностранных дел и обороны. Первый из них, Мевлют Чавушоглу 13 июля в эфире турецкого телеканала TRT стал открыто угрожать Еревану войной: «То, что делает Армения, неприемлемо. Пусть Армения образумится. Мы будем поддерживать Азербайджан для сохранения его территориальной целостности. Азербайджан не одинок». Снова выдвинув необоснованные турецко-азербайджанские тезисы вокруг Арцахского конфликта, глава турецкой дипломатии напомнил, что Армения якобы до сегодняшнего дня не согласилась ни на один из планов мирного урегулирования конфликта. По его словам, Турция готова оказать любую посильную помощь в защите территориальной целостности Азербайджана [**45**].

Второй из них, Хулуси Акар 14 июля, как сообщило турецкое агентство «Anadolu», заявил о полной поддержке Азербайджана «в противодействии провокациям армянской стороны». При этом вспомнил формулировку давно ушедших в прошлое Сулеймана Демиреля и Гейдара Алиева: «Мы будем рядом с вооружёнными силами Азербайджана, поддерживать наших братьев в соответствии с принципом «одна нация, два государства»» [**46**]. А уже после этих заявлений и президент Эрдоган выступил с угрожающими заявлениями в адрес Армении. В Баку обрадовались, хотя и успели послать в отставку министра иностранных дел Мамедъярова – в итоге 16 июля клан Алиевых озвучил угрозу атаковать ракетами… Армянскую АЭС. Ну, дуракам закон не писан, кавказские татары. Не дай Бог – взорвётся Армянская Атомная, всё Закавказье «накроется медным тазом», а то и Турция с Ираном пострадают, да так, что «коронавирус» покажется детским лепетом. Человеческая глупость, как известно, безгранична – глупцы в Баку так и не поняли, что Армянская АЭС это важная составляющая безопасности Армении не только в энергетической, но и в военной сфере.

Нас могут спросить – а в чём же состоит заочный «спор» и между какими сторонами этот «спор» идёт? В основном – между экспертами-армянами и их российскими коллегами. А заочный этот «спор» потому, что, насколько нам известно, пока не было ни одного теле- или видеомоста между армянскими и российскими экспертами по вопросу о последнем обострении ситуации на армяно-азербайджанской границе. Итак, позиция ряда экспертов из Еревана – обсуждая часть заявления министра иностранных дел РФ Сергея Лаврова по поводу попытки Азербайджана осуществить диверсию против Армянской армии, в которой российский министр намекал на неприемлемые заявления какой-то из стран-участниц Минской группы ОБСЕ, решено считать, что якобы Лавров реагировал именно на угрожающие заявления Турции. Действительно, турки официально входят в состав и Минской группы, и Минской конферен-

ции ОБСЕ. Но на деле Турция давно отстранена от какого-либо активного участия даже в обсуждениях подробностей о мирных предложениях стран-сопредседательниц этой самой Минской группы. То есть – предложений (и инициатив) США, Франции и России.

Ещё раз вспомним эту часть заявлений Лаврова: «С российской стороны отмечена важность того, чтобы **все члены Минской группы** проявляли ответственный подход в оценках складывающейся ситуации и избегали заявлений и действий, которые могут спровоцировать дополнительный рост напряжённости». И вот, согласно позиции ряда экспертов из Еревана, данные слова российского министра следует расценивать как мессидж, направленный Турции, поскольку из членов МГ ОБСЕ только эта страна выступила с угрозами в адрес Армении. И якобы именно поэтому – т.е. из-за намёка Лаврова, экстренное заседание Постоянного совета ОДКБ воздержалось от резкого заявления.

Однако мы считаем, что это только на первый взгляд всё просто и понятно. Очень известный российский эксперт, полковник в отставке и военный обозреватель «Комсомольской правды» Виктор Баранец 14 июля в беседе с агентством «Царьград» уверен в том, что нынешнее обострение отношений между Арменией и Азербайджаном может быть **делом рук США**, которые стоят за спиной Баку. «Не исключено, что Соединённые Штаты пытаются втянуть Россию в ещё один конфликт. Это будет четвёртый локальный конфликт, в который так или иначе окажется вовлечена Москва, если учитывать Сирию, Ливию и Донбасс. В этом и заключается тактика США, - полагает Баранец. - Заставить Россию разрываться сразу на несколько направлений и ухудшить тем самым её экономическое положение, потому что извините, но снаряды тоже стоят денег. Таким образом, это может быть даже скрытая форма новой стратегии и тактики Запада против России. Стравить ещё две страны, а Россия, конечно, в кустах не отсидится. Очень похоже, что именно по этой схеме и действуют сейчас США» [**47**].

В принципе, обе точки зрения, как это ни покажется странным, не являются взаимоисключающими. Во-первых, что касается США – ведь у Дональда Трампа приближаются выборы. Чего не сделаешь ради «прорыва», когда везде – провалы политики Вашингтона, начиная с Дальнего Востока и завершая Европой. Чего не сделаешь, чтобы ослабить сразу Россию, Иран, Китай или же все эти страны по одиночке? Армяне и азербайджанцы – так, жертвенное мясо… Во-вторых, в тупике и турецкий президент Реджеп Тайип Эрдоган, региональные поражения в Ираке, Сирии, сейчас уже и в Ливии. А в Анкаре вслух говорят о том, что, вероятнее всего, в 2023 году Эрдоган пойдёт на перевыборы. Вот вам и повод для того, чтобы усилия США или Турции воспринимались бы одинаково – как угроза. В нашем случае – угроза не только дестабилизировать Россию, это и угроза национальной безопасности Армении и Арцаха.

Однако полковник Баранец говорит только о России – было бы странно, если он заботился бы и о какой-то другой стране. На самом деле, как мы считаем, тот, кто подтолкнул Баку на новую авантюру, всё-таки опять имел в виду свои намерения нанести некий ущерб …Ирану. Всё-таки, ареал боевых действий (Шамшадин/Тауш) куда ближе к армяно-иранской границе, чем к России, и так далее. Стало быть, и «прицел был взят» на юг, а не на север. Мировые СМИ сообщали, что на протяжении ряда последних дней в Тегеране и поблизости от столицы Ирана гремели взрывы, гибли люди. В СМИ Израиля и США царила откровенная радость, было множество публикаций о том, что, якобы, это «отличная работа спецслужб США и Израиля», которые «наказывают Иран», и так далее. То, что действительно, в Иране происходил какой-то странный процесс – вне всякого сомнения. Военный полигон Парчин, а это усиленно секретный объект, туда никого и никогда не впускали, хотя Запад и Израиль бесновались от злости, какие-то строение по соседству с ядерным центром в Натанзе, непонятный несчастный случай в Тегеранской клинической больнице и т.д. – это неполный список объектов, где гремели взрывы. Ответить или прокомментировать, что это всё было – мы не в состоянии. Хотя Иран официально сообщал, что идёт расследование и 7 июля даже состоялось заседание парламентского комитета по национальной безопасности и внешней политике, но только по инциденту в Натанзе. И понятно, почему – это же особый центр, работающий на осуществление иранской программы ядерных исследований. Министр разведки Ирана ходжат-оль-эслам Сейед Махмуд Алави, его заместители, старшие военные командиры подразделений ПВО армии и старшие должностные лица правоохранительных органов участвовали в этом заседании, и этот факт говорит нам о том, что иранские власти были реально встревожены и разгневаны [**48**].

Перечень использованных источников

1. https://eadaily.com/ru/news/2020/05/11/erdogan-zapodozril-tureckuyu-oppoziciyu-v-podgotovke-gosperevorota
2. «Yeniçağ», 11.05.2020 г.
3. Fox TV, 12.05.2020 г.
4. Bloomberg, 12.05.2020 г.
5. Anadolu, 15.05.2020 г.
6. «Aran News», 14.05.2020 г.
7. Fars News, 14.05.2020 г.
8. «Gerçek Hayat», 15.05.2020 г.
9. «Эпикера», 16.05.2020 г.
10. Asia News (Рим, Италия), 18.05.2020 г.
11. https://eadaily.com/ru/news/2020/05/28/tureckiy-interes-v-liviyskoy-voyne-ankara-zashchishchaet-svoi-25-mlrd?utm%20_%20medium
12. См. там же - https://eadaily.com/ru/news/2020/05/28/tureckiy-interes-v-liviyskoy-voyne-ankara-zashchishchaet-svoi-25-mlrd?utm%20_%20medium
13. https://zen.yandex.ru/media/id/5c62e2c6ae6f0200adeabbc4/sily-haftara-anonsirovali-masshtabnuiu-vozdushnuiu-kampaniiu-v-livii-5ec6701f60d946423f032b5a
14. Reuters, 21.05.2020 г.
15. РИА «Новости», 18.05.2020 г., https://ria.ru/20200518/1571628287.html
16. https://haqqin.az/news/179427
17. https://dialogorg.ru/news/29.05.2020%20-cmcm%2Cnc%2Cncc/
18. Skai, 26.05.2020 г.
19. https://newsland.com/community/2198/content/egipet-sozdaet-mezhdunarodnyi-anti-turetskii-alians/7138801
20. Star, 05.06.2020 г.
21. IRNA, 24.05.2020 г.
22. Fars News, 15.04.2020 г.
23. Al-Masdar News, 25.05.2020 г.
24. Al-Masdar News, 27.05.2020 г.
25. https://iz.ru/1017325/2020-05-29/putin-poruchil-minoborony-i-mid-provesti-peregovory-s-siriei, 29.05.2020 г.
26. https://maxpark.com/community/4109/content/7136810, 29.05.2020 г.
27. https://www.lragir.am/ru/2020/06/02/175280/, 02.06.2020 г.
28. https://regnum.ru/news/polit/2972026.html, 04.06.2020 г.
29. «Провокации у границы как предлог для создания военной базы США в Грузии», 08.06.2020 г., https://eadaily.com/ru/news/2020/06/08/provokacii-u-granicy-kak-predlog-dlya-sozdaniya-voennoy-bazy-ssha-v-gruzii
30. См. там же - «Провокации у границы как предлог для создания военной базы США в Грузии»
31. См. там же - «Провокации у границы как предлог для создания военной базы США в Грузии»
32. См. там же - «Провокации у границы как предлог для создания военной базы США в Грузии»
33. З.Ибрагими, «История Азербайджана – это минное поле», 07.06.2020 г., ИА «Регнум», https://regnum.ru/news/polit/2974541.html
34. ИА «Регнум», 21.06.2020 г., https://regnum.ru/news/polit/2988345.html
35. См. там же.
36. См. там же.
37. https://lenta.ru/news/2020/06/17/turkey_vs_france
38. Reuters, 17.06.2020 г.
39. Reuters, 17.09.2020 г.
40. Deutsche Welle, 21.06.2020 г.
41. Euronews, 21.06.2020 г.
42. РИА «Новости», 20.06.2020 г., https://ria.ru/20200620/1573245333.html
43. РИА «Новости», 13.07.2020 г., https://ria.ru/20200713/1574284089.html
44. minval.info://r-him-qaziyev-saxlanildi/177332, 13.07.2020 г.
45. TRT, 13.07.2020 г.
46. Anadolu, 14.07.2020 г.
47. «Царьград», 14.07.2020 г., https://yandex.ru/turbo/tsargrad.tv/s/news/rossija-v-kustah-ne-otsiditsja-za-obostreniem-v-nagornom-karabahe-mogut-stojat-ssha-baranec_266805
48. https://yandex.ru/turbo/rossaprimavera.ru/s/news/a7cb9ad4?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop, 07.07.2020 г.

Сдана/Հանձնվել է՝ 13.09.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 15.09.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 17.09.2020

Перспективы армяно-израильских отношений в свете последних геополитических перемен

Ружанский В. Г.
Российско-Армянский Университет (Ереван, Армения)
ruzhanskij65@mail.ru

Ключевые слова: *Армения, Израиль, Азербайджан, Турция, Иран, Южный Кавказ, геополитика*

Հայ-իսրայելական հարաբերությունների հեռանկարները վերջին աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների լույսի ներքո

Ռուժանսկի Վ. Գ.
Ռուս-հայկական համալսարանի Համաշխարհային պատմության և արտաքին տարածաշրջանային ուսումնասիրությունների ֆակուլտետ (Երևան, Հայաստան)
ruzhanskij65@mail.ru

Ամփոփում: Այս հոդվածի նպատակը, ինչպես վերնագիրն է հուշում, վերլուծել հայ-իսրայելական հարաբերությունների հեռանկարները `հաշվի առնելով այն աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները, որոնք արագորեն տեղի են ունենում Միջերկրածովային-Կովկասյան տարածաշրջանում մեր աչքի առաջ: Վերջինս հիմնականում վերաբերում է Մերձավոր Արևելքում թուրքական ազդեցության ուժեղացմանը, ներառյալ Գազայի հատվածում, որը գտնվում է իսրայելական վերահսկողության տակ: Շատ ավելի նկատելի, բայց ոչ պակաս նշանակալի իրադարձություն է Հայաստանի ռազմական ներուժի ամրապնդումը և, համապատասխանաբար, այս երկրի կարևորությունը տարածաշրջանային քաղաքա¬կա¬նության համար: Հայկական բանակը եղել և մնում է ամենաուժեղը երեք երկրների զինված ուժերից, որոնք նախկինում կազմում էին Խորհրդային Անդրկովկասի շրջանը: Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանին տեղի ունեցած վերջին պատերազմը ցույց տվեց ոչ միայն հայկական զինված ուժերի ակնհայտ գերակայությունը, այլև հայկական բանակի հսկայական ներուժը, որը տեսանելի ապագայում թույլ կտա Հայաստանին դառնալ տարածաշրջանային նույնպիսի տերություն, ինչպիսին Իսրայելն է Մերձավոր Արևելքում: Ինչպես Իսրայելում ուժեղ բանակը գլխավոր երաշխիքն է Հոլոքոստի կրկնության դեմ, այնպես էլ Հայաստանի համար ժամանակակից զինված ուժերը երաշխիք են ընդդեմ ցեղասպանության կրկնության, որն այսօր իսկական սպառնալիք է հայ ժողովրդի համար: Մինչև 21-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի կեսը Հայաստանը Իսրայելի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատման նախաձեռնողն էր: Այնուամենայնիվ, հայկական բարձր տեխնոլոգիաների արագ զարգա¬ցումը և հայկական բանակի ամրապնդումը, մի կողմից և իսրայելա-թուրքական հարաբերությունների արագ վատթարացումը, մյուս կողմից, դարձել են Իսրայելի ` Հայաստանի հետ համագործակցության մեծ հետաքրքրության պատճառ: Երկու երկրների միջև լիարժեք համագործակցության զարգացմանը շատ խոչընդոտներ կան: Ամեն դեպքում, երկու երկրների միջև հարաբերությունները լուրջ ճշգրտումների կարիք ունեն, հիմնականում հաշվի առնելով Հայաստանի վերածումը տարածաշրջանային տերության:
Վճռորոշ բառեր՝ Հայաստան, Իսրայել, Ադրբեջան, Թուրքիա, Իրան, Հարավային Կովկաս, աշխարհա-քաղաքականություն

Prospects for Armenian-Israeli Relations in the Light of Recent Geopolitical Changes

Ruzhansky V. G.
Department of World History and Foreign Regional Studies of the Russian-Armenian University (Armenia, Yerevan)
ruzhanskij65@mail.ru

Abstract: The purpose of this article, as the title suggests, is to analyze the prospects for Armenian-Israeli relations in the light of the geopolitical changes that are rapidly taking place right before our eyes in the Mediterranean-Caucasian region. The latter refers primarily to the strengthening of Turkish influence in the Middle East, including in the Gaza Strip, which is under Israeli control. A much less noticeable, but no less significant event is the strengthening of the military potential of Armenia and, accordingly, the importance of this country for regional politics. The Armenian army was and remains the strongest among the armed forces of the three countries that in the past made up the region of the Soviet Transcaucasia. The last war on the border between Armenia and Azerbaijan demonstrated not only the obvious

superiority of the Armenian armed forces, but also the enormous potential of the Armenian army, which, in the foreseeable future, will allow Armenia to become a regional power of the same level as Israel in the Middle East. Just as in Israel a strong army is the main guarantee against a recurrence of the Holocaust, so for Armenia, modern armed forces are a guarantee against a repeat of the Genocide, which is a real threat to the Armenian people today. Until the middle of the second decade of the 21st century, Armenia was the initiator of establishing closer relations with Israel. However, the rapid development of the Armenian high tech and the strengthening of the Armenian army - on the one hand and the rapid deterioration of the Israeli-Turkish relations - on the other, have become the reason for Israel's growing interest in cooperation with Armenia. There are many obstacles to the development of full-fledged cooperation between the two countries. In any case, relations between the two countries need serious adjustments, primarily taking into account the transformation of Armenia into a regional power.
Keywords: Armenia, Israel, Azerbaijan, Turkey, Iran, South Caucasus, geopolitics

Генезис армяно-израильских отношений (1992 - 2019 годы)

С момента обретения независимости от СССР и вплоть до второй половины второго десятилетия XXI века все инициативы по улучшению отношений между Арменией и Израилем исходили, в основном, от Армении.

В Израиле побывали с визитами три президента Армении: Левон Тер-Петросян, Роберт Кочарян и Армен Саркисян. Визит действующего президента РА в Израиль состоялся в январе 2020 года.

Неоднократно побывал в Израиле и Католикос всех армян Гарегин II, который в 2003 году посетил Йону Мецгера - в то время главного ашкеназского раввина Израиля.

Заинтересованность Армении в улучшении отношений с Израилем вполне понятна - причин для этого предостаточно. Это и стремление армянской стороны более эффективно влиять на решение многочисленных проблем во взаимоотношениях двух стран, прежде всего в том, что касается армянского квартала Иерусалима и продажи Израилем современных вооружений и технологий Азербайджану и, наконец, признание Иерусалимом Геноцида армян. Помимо политических причин, Армения заинтересована и в экономическом сотрудничестве с Израилем, прежде всего в сфере передовых технологий и наукоемкого производства.

Что касается израильской стороны, то нетрудно заметить, что визиты высокопоставленных израильских политиков на уровне министров в Армению имели место, начиная только со второго десятилетия XXI века. До этого времени среди значительных событий в двусторонних отношениях можно отметить ответный визит Йоны Мецгера в Армению в 2005 году, во время которого главный ашкеназский раввин Израиля посетил Цицернакаберд и таким образом выразил формальное признание Геноцида армян в качестве исторического факта [**10**].

Что касается израильской политической элиты, то первый визит израильтян в Армению на министерском уровне был осуществлен в апреле 2012 г. министром сельского хозяйства О.Нокед [**1**]. Следующий визит состоялся лишь спустя пять лет, когда в конце июля 2017 года с трехдневным визитом в Ереване побывал министр регионального сотрудничества Израиля Цахи Анегби.

2017 год стал рекордным в истории армяно-израильских отношений за почти тридцать лет по интенсивности контактов между двумя странами: после министра Цахи Анегби в сентябре 2017 года Армению посетила группа израильских парламентариев во главе с вице-спикером Кнессета Тали Плосков. Группа была принята главой армянского МИД Эдвардом Налбандяном, на встрече с которым обсуждался широкий круг проблем в двусторонних отношениях: от экономического сотрудничества до признания Израилем Геноцида армян.

Нетрудно заметить, что заинтересованность Израиля в Армении начала проявляться одновременно с резким ухудшением израильско-турецких отношений, после того, как президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган и его правящая партия стали претендовать на роль главных покровителей палестинского народа. Кризис в отношениях между Израилем и Турцией ознаменовался целым рядом драматических событий, начиная от нападения израильского спецназа на турецкое судно Мави Мармара в 2010 году и до террористической атаки на израильтян в Стамбуле в 2017 году.

Именно 2017 год стал пиком кризиса в отношениях между Израилем и Турцией, после того, как президент Турции Т. Р. Эрдоган выступил с инициативой о создании единого исламского фронта для противодействия признанию Соединенными Штатами Иерусалима в качестве единой и неделимой столицы еврейского государства. Президент Турции угрожал тогда разорвать дипломатические отношения с Израилем, если Соединенные Штаты официально признают Иерусалим столицей Израиля.

Израиль, Азербайджан и Турция

В схему израильско-турецкого противостояния явно не укладывается стратегическое партнерство между Израилем и Азербайджаном – страной, для которой Турция является главным стратегическим союзником. Израиль получает из Азербайджана 40% необходимой еврейскому государству нефти, в то время как Азербайджан является одним из крупнейших в мире импортеров израильских вооружений [**4**].

Однако при всей своей заинтересованности в Азербайджане (об этой заинтересованности среди прочего свидетельствуют и визиты высшего руководства Израиля в Азербайджан, в первую очередь президента Израиля Шимона Переса в 2009 году и премьер-министра Нетанияху в 2016), Израилю весьма сложно конкурировать с Турцией в аспекте возможностей влияния на эту страну.

В свете постоянно углубляющегося конфликта между Турцией и Израилем, не исключен вариант при котором Турция нанесет сокрушительный удар израильскому влиянию в Азербайджане. И дело здесь не только в том, что Израиль, в отличие от Турции, не имеет общей границы с Азербайджаном.

Высокая степень социального недовольства в Азербайджане и весьма скромные успехи азербайджанской экономики создают для президента Турции Эрдогана идеальные условия для того, чтобы заменить правящий клан Алиевых на своих ставленников из радикальных исламистских формирований, использующихся в настоящее время турками для ведения гибридных войн на Ближнем Востоке и в Северной Африке.

В случае поглощения Азербайджана Турцией - своеобразной формы гитлеровского Аншлюса в его кавказско-каспийском варианте, Израилю придется воевать уже на два фронта, не только против Ирана, но и против Турции.

Насколько вероятен такой сценарий событий? Можно считать, что реализация этого сценария началась в тот момент, когда Эрдоган перебросил в Азербайджан тысячи боевиков из экстремистских исламских группировок – своих прокси-сил в Сирии. Азербайджану принадлежит важнейшее значение в осуществлении пантюркистской доктрины Эрдогана и его амбиций на роль Турции в качестве лидера исламского мира. Вместе с поглощением Азербайджана, Турция становится прикаспийской державой и сможет гораздо более эффективно влиять на политику других тюркских государств, прежде в Центральной Азии. Нет нужды объяснять и значение азербайджанской нефти для Турции.

Что касается Армении, то при таком развитии событий, РА станет единственным препятствием для Турции в установлении гегемонии последней от Стамбула до Синьцзяна.

Если данный сценарий осуществится, то в усилении Армении будут заинтересованы и Иран, и Китай, и Израиль. Что касается Израиля, то одного сотрудничества с Грецией и Кипром для нейтрализации Турции Израилю будет явно недостаточно, и ключевая роль в осуществлении этой политики будет принадлежать Армении.

Армения и Израиль: интересы и противоречия

Но кроме выгод Израиля есть ещё и интересы Армении и центральный вопрос данной статьи заключается именно в этом: насколько сотрудничество с Израилем выгодно для Армении?

Как отмечает В.И.Месамед, “Израиль и Армения могли бы стать партнерами в создании и торговле продуктами высоких технологий. Необходимо подчеркнуть тот факт, что Израиль занимает третье место в мире по экспорту продукции «хай-тека» и готов делиться своим опытом” [**2**].

Но здесь же автор отмечает, что, в условиях блокады со стороны Турции и Азербайджана, “Иран является для Армении реальным окном во внешний мир, на деле функционируя как главный зарубежный партнер” [**2**].

Безусловно, сотрудничество с Израилем в сфере наукоемкого производства и передовых технологий послужило бы на благо обеих стран. Но в случае Армении, цена такого сотрудничества может оказаться слишком высокой именно для армянской стороны, учитывая болезненную реакцию Ирана на любые контакты между Тель-Авивом и Ереваном.

И дело не только в том, что Иран является главными воротами в большой мир для Армении. Буквально в последние годы первенство в мире передовых технологий перехватили страны Восточной Азии, в первую очередь Китай. Израиль же, традиционно ориентированный во всех сферах на США, также демонстрирует серьезное отставание в сфере передовых технологий от стран Восточной Азии, прежде всего Южной Кореи и Китая [**5**].

Кроме того, последняя приграничная война между Арменией и Азербайджанам оставила, кроме жертв и разрушений, ещё и серьезные сомнения в эффективности израильской военной продукции, в то время как армянские специалисты доказали свое явное превосходство над коллегами из Израиля.

Наконец, не стоит забывать и о том, что Иран - стратегический союзник Армении, является одной из наиболее динамично развивающихся стран в сфере передовых технологий, прежде

всего нанотехнологий. Вместе с Китаем Иран является важнейшим узлом в деле возрождения Великого Шелкового Пути и интеграция Армении в этот процесс требует, прежде всего, тесного взаимодействия Армении с этими двумя странами, а не с Израилем.

Вероятнее всего в Армении явно поторопились с открытием посольства в Тель-Авиве. И не только потому, что посольство едва ли сможет заменить полноценное сотрудничество между двумя странами в таких областях как экономика, наука, передовые технологии. Ещё менее вероятной представляется возможность воздействовать таким образом на Израиль для прекращения поставок вооружений Азербайджану.

Напомню, что Азербайджан является стратегическим союзником Израиля и при этом не открывает своего посольства ни в Тель-Авиве, ни в Иерусалиме, дабы не раздражать лишний раз Тегеран.

Главным фактором в развитии интенсивного сотрудничества Армении с Ираном и Китаем является прежде всего само географическое положение Армении, расположенной в Западной Азии и граничащей с одной из самых динамично развивающихся стран мира - Исламской Республикой Иран.

Поэтому едва ли можно согласиться с мнением Александра Цинкера, который считает, что “Открытие посольства Армении в Израиле придаст новое дыхание процессу развития двусторонних отношений, позволит навести мосты, расширить спектр сотрудничества” [**6**].

Ошибочность этого мнения подтверждают и события последней недели июля нынешнего года, когда Армения и Израиль обменялись довольно резкими заявлениями.

Так, в интервью влиятельной израильской газете “Jerusalem Post” министр иностранных дел Армении Зограб Мнацаканян сделал довольно резкие заявления в адрес Израиля по поводу непризнания еврейским государством Геноцида армян и продажи Израилем оружия Азербайджану [**7**].

В свою очередь в Израиле, в той же “Jerusalem Post”, не менее резко ответили на заявления З.Мнацаканяна. Газета процитировала заявление бывшего израильского министра иностранных дел Авигдора Либермана о том, что “Азербайджан важнее для Израиля, чем Франция.” Кроме того, в цитируемой статье сказано буквально следующее “..... когда армяне приезжают в Израиль с жалобами на продажу оружия его врагам, Иерусалим может ответить, указав на тесные связи Армении с самым злейшим врагом Израиля (имеется в виду Иран. Прим. автора)” [**8**].

Заключение

Израильско-азербайджанское сотрудничество является продолжением реализации стратегической концепции Израиля, заключающейся в создании периферийных альянсов с неарабскими мусульманскими государствами за пределами Ближнего Востока. Эта концепция начала реализовываться израильским руководством с момента провозглашения независимости государства Израиль. Итогами этой политики стало превращение бывших стратегических союзников в лице Ирана и Турции в непримиримых врагов Израиля. Вероятнее всего то же самое ждет и стратегический союз между Израилем и Азербайджаном.

Во всяком случае, открытие армянского посольства в Тель-Авиве едва ли серьезно изменит состояние армяно-израильских взаимоотношений и это, судя по цитируемым выше заявлениям, прекрасно понимают как в Республике Армения, так и в государстве Израиль. Кроме того, ни Израиль ни Армения не заинтересованы в ухудшении отношений со своими традиционными стратегическими союзниками.

Следует отметить также, что существующий политический расклад может измениться весьма быстро, если Турция решится на поглощение Азербайджана. В этом случае одной из наиболее пострадавших сторон станет Израиль.

Но это уже проблемы сугубо Израиля. Что касается Армении, то для нее вектор развития будет однозначно определяться возрождением Великого Шелкового Пути и стремлением занять достойное место в системе глобальной торговли между Востоком и Западом.

Подводя итог всему сказанному выше, можно предположить, что вектор развития взаимоотношений между Арменией и Израилем может измениться уже в ближайшее время. Суть этих изменений будет заключаться прежде всего в изменении статуса Армении - ее превращении в региональную державу, а значит и изменением приоритетов РА в соответствии с её новым статусом. Последняя приграничная война между Арменией и Азербайджаном наглядно продемонстрировала растущую мощь Армении и, соответственно, её меняющийся статус в регионе.

В этих условиях цели и направления в развитии армяно-израильских отношений могут быть существенно пересмотрены прежде всего армянской стороной, что подразумевает, среди прочего, по крайней мере признание Геноцида армян государством Израиль в качестве одного из предварительных условий укрепления взаимоотношений между двумя странами.

Перечень использованных источников

1. **Месамед В.И.** Израиль и Армения: искусство лавирования http://www.diplomat.am/load/public/1/5-1-0-825 (Верифицировано 02.08.2020)
2. **Месамед В.И.** Израильско-армянские отношения: очередное оживление http://www.iimes.ru/?p=36286 (Верифицировано 02.08.2020)
3. Namık Tanribakan Israel in South Caucasus: Security and energy challenges http://acikerisim.deu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/11033/253603.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Верифицировано 02.08.2020)
4. Армения: Израиль должен остановить смертоносный бизнес с Азербайджаном https://eadaily.com/ru/news/2020/07/29/armeniya-izrail-dolzhen-ostanovit-smertonosnyy-biznes-s-azerbaydzhanom (Верифицировано 02.08.2020)
5. Израиль в тревоге: INTEL готов перейти на азиатские чипы https://news.israelinfo.co.il/economy/88237?fbclid=IwAR3BTRm5lyO209Mu5xJ2ElOzwjYPkzFhGL3ief81SGOpXuYOK2GPwmh5m8c (Верифицировано 02.08.2020)
6. Переломная весна или почему отношения Израиля и Армении больше не будут прежними https://ru.armeniasputnik.am/politics/20200226/22191510/Perelomnaya-vesna-ili-Pochemu-otnosheniya-Armenii-i-Izrailya-bolshe-ne-budut-prezhnimi.html (Верифицировано 01.08.2020)
7. Herb Keinon How can Israel navigate the divide between Azerbaijan and Armenia? https://www.jpost.com/international/how-can-israel-navigate-the-divide-between-azerbaijan-and-armenia-636953 (Верифицировано 01.08.2020)
8. The World Factbook https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html(Верифицировано 01.08.2020)
9. World Jewish Congress “Israeli chief rabbi says killing of Armenians in 1915 was genocide”https://www.worldjewishcongress.org/en/news/israeli-chief-rabbi-says-killing-of-armenians-in-1915-was-genocide(Верифицировано 01.08.2020)

Сдана/Հանձնվել է՝ 03.08.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 10.08.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 11.08.2020

Մոլորակի բնական պաշարների նվազման հետևանքները միջպետական հարաբերություններում

Շահվերդյան Ա. Մ.
Փոխգնդապետ, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի ԱՌՀԻ-ի Ռազմական ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ դասախոս,
ՊԱՀՀ-ի հայցորդ (Երևան, Հայաստան)
shahverdyan.arlen@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ բնական պաշարներ, միջպետական հարաբերություններ, էկոլոգիական վնաս, կոնֆլիկտ, բնահամակարգ, միջազգային հանրություն, կոնֆլիկտ, քաղաքական մեղադրանքներ

Последствии истощения природных ресурсов планеты в межгосударственных отношениях

Шахвердян А. М.
Подполковник, старший преподаватель Центра Военных стратегических исследований ИНСИ НИУО МО РА, соискатель в НИУО (Ереван, Армения)
shahverdyan.arlen@gmail.com

Аннотация: Последствии истощения природных ресурсов планеты проявляются сегодня в различных межгосударственных отношениях. Эти проблемы возникают между двумя или более государствами и часто приводят к конфликтам или обострению политических отношений. Это относится ко всем видам ресурсов дикой природы. Иногда угроза одной популяции или природному ресурсу может привести к межгосударственной напряженности, которая в свою очередь может привести к разрыву отношений, дипломатических связей и тд. Текущее состояние планеты и возможное ее будущее не позволяют делать оптимистичные прогнозы, так как доступные природные ресурсы сокращаются каждый день, есть большой риск огромного экологического ущерба. В этом контексте разработка и реализация новой экологической политики, направленной на разумное использование природных ресурсов, развитию и заботе о природе, позволит любому государству избежать межгосударственной напряженности и конфликтов из-за использования общих ресурсов.
Ключевые слова: природные ресурсы, межгосударственные отношения, экологический ущерб, конфликт, популяция, экологические проблемы, мировое сообщество, политические обвинения

The Consequences of Depletion of the Planet's Natural Resources in Interstate Relations

Shahverdyan A. M.
Lieutenant Colonel, Senior Lecturer, Center for Military Strategic Studies, INSS, NDRU, MOD, RA, Applicant, NDRU (Yerevan, Armenia)
shahverdyan.arlen@gmail.com

Abstract: The consequences of the depletion of the Planet's natural resources are manifested today in various interstate relations. These problems arise between two or more states and often lead to conflicts or aggravation of political relations. This applies to all types of wildlife resources. Sometimes a threat to one wildlife population or natural resource can lead to interstate tensions, which in turn can lead to the severance of relations, diplomatic ties, etc. The current state of the Planet Earth and its possible future do not allow making optimistic forecasts, since the available natural resources are shrinking every day, there is a great risk of huge environmental damage. In this context, the development and implementation of a new environmental policy aimed at the rational use of natural resources, development and care for nature will allow any state to avoid interstate tensions and conflicts over the use of common resources.
Keywords: natural resources, interstate relations, environmental damage, conflict, population, environmental problems, the world community, political accusations

Ելնելով նրանից, որ միայն առողջ ու մաքուր շրջակա միջավայրում է հնարավոր ծավալել այլ գործունեություններ, մեր համոզմամբ՝ էկոլոգիական անվտանգության խնդիրը, իր կարևորությամբ ու հրատապությամբ, գրեթե միշտ առաջին հորիզոնականում է, քանի որ պայմանավորում է մարդու կենսագործունեության մյուս բոլոր ոլորտները, որովհետև անվնաս և մաքուր շրջակա միջավայր ունենալու, գոյության համար անհրաժեշտ մաքուր օդ շնչելու, մաքուր ջուր խմելու և անվնաս սնունդ օգտագործելու կենսական նշանակության խնդիրները ընդհանուր են բոլորի համար, առաջնային են ամբողջ մարդկության և կենդանի բնության համար: Այս

ամենն ավելի զգայուն ու կարևոր է դառնում՝ հաշվի առնելով մոլորակի բնակչության թվի աճը, ռեսուրսների արագընթաց նվազումը, շրջակա միջավայրի աղտոտվածության անթույլատրելի ծավալները: Այդ խնդիրների լուծումները հաճախ պահանջում են քաղաքական վճռական որոշումներ և քաղաքական կամք ու պատրաստակամություն՝ այդ որոշումները լիարժեքորեն կյանքի կոչելու նպատակով:

Մի քանի պետության տարածքով անցնող որևէ խոշոր գետի աղտոտման՝ արդեն նշված օրինակը, ոչ միայն էկոլոգիական վնաս է բոլոր այդ պետությունների համար, այլև պահանջում է քաղաքական նոր շփումներ, հարաբերությունների նոր ձևաչափեր ու քաղաքական որոշումների կայացման նոր ջանքեր՝ բոլորին պատուհասած աղետը նվազեցնելու կամ կանխարգելելու համար: Կամ՝ բնական աղետները, ցունամիները, ջրհեղեղները զգալի վնաս են հասցնում ինչպես մեկ, այնպես էլ մեկից ավելի պետությունների բնակչությանը, ենթակառուցվածքներին, հետևաբար ձեռքբերելով ինչպես համապետական, այնպես էլ միջպետական նշանակություն և տրամաչափ: Պետության կամ պետությունների արդյունաբերական գործունեության հատևանքով բնությանը, շրջակա միջավայրին հասցված վնասի (աղտոտված ջուր, օդ և այլն), ինչպես նաև բնական աղետից (երկրաշարժ, ջրհեղեղ, ցունամի և այլն) տուժելու դեպքում զգալիորեն փոխվում է միջպետական արտաքին քաղաքականությունը, քանի որ պետությունները միավորվում են մեկ ընդհանուր, շատ ավելի գլոբալ խնդրի շուրջ: Հետևապես, էկոլոգիական անվտանգության ապահովման խնդիրներն ազդում են ինչպես ներպետական, այնպես էլ միջպետական քաղաքական հարաբերությունների, քաղաքական պրոցեսների վրա, դառնում են պետությունների միջև յուրօրինակ կռվան, և դրանց լուծումը պահանջում է այդ պետություններին միավորող բանակցությունների նոր շրջափուլ:

Էկոլոգիական քաղաքականության վարման առումով այսօր աշխարհի պետությունների միջև գոյություն ունեն զգալի տարբերություններ: Այնպես որ առկա արդյունքները առայժմ շարունակում են հեռու մնալ ցանկալի արդյունքներից, որոնք կբերեն իրապես կայուն զարգացման [**1**]:

Ավելին, այդ տարբերությունները երբեմն վերաճում են տարաձայնություններից, և միավորող գործոնից զատ, էկոլոգիական խնդիրները դառնում են նաև միջպետական, միջէթնիկական հարաբերությունների լրջորեն սրման, վատթարացման պատճառ՝ հասցնելով ընդհուպ մինչև զինված բախումների ու պատերազմների: Այդ բախումները կարող են պայմանավորված լինել ինչպես բնական պաշարների, դրանցով հարուստ տարածքների յուրացման ձգտումով ու դրանից բխող մրցավազքով, այնպես էլ, օրինակ, մի պետության կողմից բնական պաշարների յուրացման կամ նվազեցման հետևանքով մեկ այլ պետության դժգոհությամբ ու դրանից բխող բախումով: Կենսական նշանակության բնական պաշարների համար մղվող մրցակցությունը, հանդիսանալով բախման պատճառ, կարող է այնքան խորանալ, որ ձեռք բերի լուրջ մասշտաբներ, հասնի պատերազմի:

Խնդիրն առավել արդիական է դառնում ժամանակակից պատերազմների բնույթի փոփոխության պայմաններում, երբ առաջ են եկել, պատերազմավարության այնպիսի դրըսևորումներ, ինչպիսիք հիբրիդային կամ անհամաչափ պատերազմներն են:

Թվում է, թե պաշարների նվազեցումը պետք է բերեր մարդկության միայն համախմբմանն ու համերաշխությանը, սակայն մինչ օրս ընթանում է դրա հակառակ գործընթացը:

Մարդկության զարգացումը բերել է նրան, որ որոշ բնական պաշարներ արդեն ծայրահեղ աստիճանի քիչ են և որոշ վայրերում գրեթե այլևս չեն վերարտադրվում ու վերականգնվում: Ուժային բևեռները լավ գիտակցում են այդ փաստը: Հետևաբար, երբ մի պետությունը կամ ուժը գիտակցում է, որ ինքը կարող է ռազմական կամ այլ ուժի ճանապարհով զավթել կամ պաշտպանել, տնօրինել կամ վերահսկել բնական ռեսուրսները, ապա դիմում է դրան, ինչը հանգեցնում է բախման: Այդպիսի օրինակների մենք ականատես ենք եղել, հատկապես, Մերձավոր Արևելքում, երբ ծավալված պատերազմների տնտեսական ծպտյալ դրդապատճառը եղել է, իրականում, խոշոր պետությունների կամ գերտերությունների կողմից տվյալ երկրի նավթահանքերին տիրանալը:

Կամ, օրինակ՝ այսօր խմելու ջուրը կռվան է հանդիսանում Մերձավոր Արևելքի, Հյուսիսային Աֆրիկայի, Կենտրոնական և Հարավային Ասիայի որոշ տարածաշրջաններում, որտեղ շատ պետություններ կիսում են ջրային պաշարները և հոգում իրենց կարիքները: Այդ պետություններում բնակչության թվի շարունակական աճը և տնտեսական զարգացումը բերելու են խմելու ջրի պահանջի մեծացմանը և հնարավոր է, որ ապագայում ուժի միջոցով պաշտպանվեն այն պաշարները, որոնց կարիքը կա:

Դարձյալ ջրի հետ կապված, սակայն ավելի ընդգրկուն խնդիր է ծովային ձկնարդյունահանումը, ինչը մրցակցության և ծովային, օվկիանոսային տարածքների վերահսկման է մղում շատ պետությունների, որոնց տնտեսական զարգացման հարցում ձկնարդյունաբերությունը շոշափելի տեղ է զբաղեցնում: Ավելին, ձկնային պաշարները շատ պետությունների հիմնական սննդային պաշարն են և մեծ

կարևորություն ունեն այդ երկրների ինչպես տնտեսության, այնպես էլ վարվող քաղաքականության մեջ, քանի որ հիմնականում այդ պաշարներով են ապահովվում բնակչության սնումը: Այնպիսի ձկնային պաշարներ, ինչպիսին թյունոսն է, գտնվում են միջազգային ջրերում, սակայն կան նաև այնպիսիք, որոնք տեղային են, գտնվում են ափից որոշակի հեռավորության վրա և մտնում են տվյալ պետության ջրային սահմանների մեջ: Տարբեր տարիներին ձկնային պաշարների և դրանց արդյունահանման թույլտվության համար բախումներ են տեղին ունեցել, օրինակ, Մեծ Բրիտանիա և Իսլանդիայի (ընթացել է 1974-1976 թթ., այսպես կոչված «Ձողաձկան պատերազմ»), Կանադայի և Եվրոպական միության միջև (1992-1995 թթ., հակասություններ՝ կապված հյուսիսային՝ Ատլանտյան ձողաձկան (Gadus morhua) պաշարներից օգտվելու հետ: 1992 թ. Կանադան հայտարարել էր ձողաձկան որսի արգելում, որը հայտնի է «Ձողաձկան ճգնաժամ» անունով, ինչը ծագել էր ձկան այս տեսակի քանակի կտրուկ նվազումից, որը կարող էր բերել դրա լրիվ ոչնչացմանը): Ընդ որում, եթե Անգլիայի և Իսլանդիայի դեպքում խնդիրը, հիմնականում, առկա պաշարների օգտվելուն էր վերաբերվում (Իսլանդիան ցանկանում էր ընդլայնել վացառիկ տնտեսական գոտին, պաշտպանել իր ձկնային պաշարներն ու խուսափել ռեսուրսների հյուծումից, իսկ Անգլիան ապահովել իր ձկնային պաշարների անվտանգությունը), ապա Կանադա-ԵՄ բախման հիմքում կրկնակի խնդիր էր, որի հանգուցալուծումը ենթադրում էր քաղաքական որոշումների շարք և առկա պայմանագրերի խզում կամ վերանայում: Խնդիրը հասել էր նրան, որ Կանադայի և այլ պետությունների կողմից միմյանց հղվել էին դիվանագիտական նոտաներ և կողմերի կողմից ուժեղացվել էր ծովային տվյալ տարածքների հսկողությունը: Ճիշտ է, թե՛ Անգլիա-Իսլանդիա, թե՛ Կանադա-ԵՄ հակասությունները լուծվեցին խաղաղ ճանապարհով (1975 թ. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի միջնորդությամբ), սակայն չկա երաշխիք, որ նոր քաղաքական ուժերի առկայության դեպքում, նույն պաշարների համար մրցակցությունը նոր և ավելի սուր բախումների պատճառ չի դառնա [**2**]:

1995 թվականին Մարոկկոյի և Իսպանիայի միջև ծագեց ձկնորսության հետ կապված մեկ այլ վեճ: Մարոկկոն ցանկանում էր պահպանել իր ձկնային պաշարները, ապահովել տեղի արդյունաբերության ընդլայնումը, մինչդեռ Իսպանիան ձգտում էր մուտք ունենալ ձկնային ռեսուրսներին, քանի որ բախվել էր լրջագույն ֆինանսական խնդիրների: Խնդիրը կարգավորվեց Եվրա-Միջերկրածովյան կոնֆերանսում (1995 թ.)՝ Մարոկկոյի, ԵՄ-ի և Միջերկրածովյան ավազանի երկրների մասնակցությամբ:

Նույն՝ 1995 թվականին Կանադայի և Իսպանիայի միջև «պատերազմ» ծագեց խաղաղօվկիանոսյան սպիտակաուս պալտուսի (Hippoglossus stenolepis) համար: Կանադայի նպատակն էր այս արդյունաբերական խոշոր ձկնատեսակի պաշտպանությունը, իսկ Իսպանիան պայքարում էր ձկանը Գրանդ բանկում [**3**] որսալու հնարավորության համար: Կողմերի միջև համաձայնությունը ձեռք բերվեց միայն Ատլանտիկայի հյուսիս-արևմտյան շրջանի Ձկնորսության կազմակերպության միջոցով: Նշենք ևս մեկ վեճ, որի մասնակիցներն են Չինաստանն ու Ինդոնեզիան և որը վերաբերում է Նատունա շրջանի նկատմամբ վերահսկողությանը[1]: Երկար տարիներ Ինդոնեզիայի առափնյա պահպանության ուժերը մի շարք օպերացիաներ են անցկացրել՝ պայքարելու համար չինական ձկնորսական նավերի ապօրինի ներթափանցման դեմ, այն դեպքում, երբ Պեկինը մշտապես պնդում է, որ ծովային այդ հատվածը գտնվում է իր ավանդական ձկնորսական շրջաններում: Ջակարտայի իշխանությունների որոշումը՝ Հարավ-չինական ծովի այս հատվածը վերանվանել Հյուսիսային Նատունայի ծովի, ցույց տվեց նրանց վճռականությունը՝ տարածքն իրենցը դարձնելու մտադրության մեջ՝ այդպիսով փորձելով պաշտպանել սեփական ձկնորսական շրջան ունենալու նրանց իրավունքը: Ինդոնեզիան փորձեց քաղաքական որոշման ճանապարհով ոչ միայն աշխարհագրական նոր անվանում դնել շրջանառության մեջ, այլև ըստ այդմ՝ հայտարարել իր իրավունքները տվյալ տարածքի վրա՝ համարելով չինական կողմի գործողությունները ոտնձգություն իր ինքնիշխանության նկատմամբ:

Այս շրջանի էներգետիկ և ձկնային պաշարների մեծ ծավալներն հաստատում են շահագրգիռ պետությունների հավակնությունները Նատունայի շրջանի հանդեպ, ինչպես նաև նրանց կողմից վարվող ակտիվ քաղաքականությունը: Վեճում շահող պետության համար

[1] Նատունան ինդոնեզիական Քեպուլաուն-Ռիաու պրովինցիայի շրջան է, որի կազմի մեջ մտնում են 272 կղզիներ: Դրանք գտնվում են Հարավ-չինական ծովում: Հյուսիսում շրջանը սահմանակցում է Վիետնամի և Կամբոջայի, հարավում՝ Հարավային Սումատրայի ու Ջամբայի, արևմուտքում՝ Մալայզիայի, արևելքում՝ Արևելյան Մալայզիայի ու Արևմտյան Կալիմանտանի հետ: Շրջանը հարուստ է նաֆտի (14,3 մլրդ բարել) և բնական գազի (112,3 մլրդ խմ) մեծ պաշարներով (տես՝ "Kepulauan Natuna: 'Bergeografikan Malaysia' Berdaulatkan Indonesia" (https://www.mstar.com.my/lain-lain/rencana/2013/12/07/kepulauan-natuna-bergeografikan-malaysia-berdaulatkan-indonesia)):

բացվում է սեփական տնտեսական գոտին ընդլայնել՝ ափից ձգելով ու հասցնելով 200 ծովային մղոնի (370400 մ) [**4**]:

Հարկ է նշել, որ սույն աշխատության հեղինակը արդեն հրատարակված իր գիտական հոդվածներում [**5**; **6**], գրական-բնապահպանական բլոգ-կայքի [**7**] նյութերում մշտապես անդրադարձել է էկոլոգիական խնդիրներին, մարդ-բնություն ներդաշնակ ու խաղաղ հարաբերության կարևորմանը: Եվ այս համատեքստում մշտապես նշել, թե ինչպես կարող է մարդու կողմից շրջակա միջավայրի վնասումը, կենդանիների ոչնչացումը ազդել մարդ-բնություն հարաբերության վրա: Մասնավորապես՝ հեղինակի «Ապրելու իրավունք» գիտագեղարվեստական մենագրական աշխատությունը, որն հրատարակվել է Բնության համաշխարհային հիմնադրամի հայաստանյան մասնաճյուղի («WWF-Հայաստան») աջակցությամբ, նվիրված է առյուծ (Panther leo) կենդանատեսակին և դրա այն խնդրին, որ այս կենդանու՝ որպես խոտակերների թվաքանակը կարգավորող գիշատիչ կաթնասունի, թվաքանակի նվազման, արեալի կրճատման և պոպուլյացիայի վտանգման դեպքում մյուս կենդանատեսակների ու էկոհամակարգերի վրա բացասական ազդեցությունը, համաճարակների տարածման առումով դրա աղետալի հետևանքներն անխուսափելի են [**8**]:

Դարձյալ «WWF-Հայաստանի» աջակցությամբ տպագրված հեղինակի՝ «Լռության գինը» գիտագեղարվեստական, բնապահպանական գրքում խոսվում է նույն խնդրի մասին՝ կովկասյան (նաև՝ առաջավորասիական կամ պարսկական) ընձառյուծի (Panthera pardus ciscaucasica) օրինակով, որը խիստ հազվագյուտ և վտանգված կենդանատեսակ է Կովկասում և հատկապես՝ Հայաստանում [**9**]: Հայաստանը Ադրբեջանի և Իրանի հետ չունի այս կենդանատեսակի պահպանմանն ուղղված պայմանագրեր, միջպետական մակարդակով չեն վերահսկվում ու պահպանվում այն տարանցիկ ուղիները, որոնցով ընձառյուծը, օրինակ, Իրանից ներթափանցում է Հայաստան: Կովկասյան ընձառյուծը, ըստ էության Եվրոպայի ամենամեծ կատվազգին է և այս բացառիկ ու հազվագյուտ կենդանատեսակի պահպանությունը պատիվ ու հեղինակություն է բերում տարածաշրջանի ցանկացած պետության:

Ճիշտ է, 2019 թվականը ՀՀ Կառավարության կողմից հայտարարվել էր կովկասյան ընձառյուծի տարի, ձեռնարկվել էին կենդանատեսակի պահպանության միջոցներ՝ Շրջակա միջավայրի նախարարության և բնապահպանական միջազգային կազմակերպությունների հետ համատեղ, մասնավորապես «WWF-Հայաստանի», խստացվել ու զգալիորեն մեծացվել էր որսագողության համար սահմանված դրամական տուգանքը: Ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ 2020 թվականին կովկասյան ընձառյուծ էր նկատվել Տավուշի մարզում, Իջևանում:

Սակայն, այուամենայնիվ, մենք գտնում ենք, որ կովկասյան ընձառյուծի պահպանության համար Հայաստանը պետք է ձեռնարկի շատ ավելի զգալի միջոցներ: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն նրա ավար հանդիսացող բեզոարյան այծերի, հայկական մուֆլոնների թվաքանակի ավելացմանը և գիշատչի արեալի ու տեղաշարժի շրջանների մեծացմանն ու անվտանգության ապահովմանը, այլև դրանց հնարավոր բազմացմանը:

Հարկ ենք համարում նշել, որ թեև հեղինակի նշված հետազոտություններում խոսվել է մեկ պոպուլյացիայի վտանգման դեպքում առաջ եկող բնապահպանական խնդիրների մասին, սակայն հարկ ենք համարում ընդգծել, որ անգամ մեկ պոպուլյացիայի վտանգման դեպքում առաջ են գալիս ոչ միայն էկոլոգիական, այլև քաղաքական, տնտեսական խնդիրներ, դառնալով ներպետական կամ արտապետական հիմնախնդիրներ:

Առավել ևս, որ միջազգային, այդ թվում՝ միջպետական, միջէթնիկական բախումները, չեն վերաբերում միայն կենդանական աշխարհի ռեսուրսների նվազմանը կամ դրանց տնօրինման պայքարին, այլև մղվում են ընդերքի հարստությունների համար: Այս համատեքստում բերենք մեկ օրինակ՝ Օգադենյան հակամարտությունը (1963-1964 և 1977-1978) Եթովպիայի և Սոմալիի միջև: Սոմալիի հովիվները ապրում ու տեղաշարժվում են Քենիայով, Եթովպիայով և Ջիբութիով, բնականաբար ծագել էր արոտավայրի և ջրի իրավունքի հարց: Եթովպիան էլ, իր հերթին, անհանգստանում էր իր բնակիչների անվտանգության համար: Խնդիրը առավել լրջացավ, երբ ակնհայտ էր, որ հարցը միայն արոտավայրերն ու ջուրը չեն, այլև հասանելիությունը նավթի պաշարներին: Պայքարը գնալով սրվեց՝ վերածվելով արդեն տարածքային վեճի: Տեղի ունեցավ օհադենյան ապստամբությունը եթովպական կառավարության դեմ (1963), մինչև 1964 թվականը սպանվեցին միքանի հարյուր մարդ, իսկ 1978-ին Սոմալին պարտվեց տարածքային պայքարում [**10**]:

Նշված օրինակները ցույց են տալիս, որ ըստ էության, բնական՝ կենդանական, բուսական, ընդերքի պաշարների սակավության պայմաններում խնդիրը շատ արագ էկոլոգիականից կարող է վերածվել քաղաքականի:

Այսօր աշխարհում էկոլոգիական անվըտանգության խնդիրները առաջ են բերում քաղաքական նոր իրողություններ և զար-

գացումներ, իսկ այդ խնդիրների լուծման նպատակով առաջանում է քաղաքական նոր որոշումների կայացման անհրաժեշտություն, բնապահպանականից դեպի նոր տիպի քաղաքական խնդիրների լուծման կամք՝ ինչպես ներքին և արտաքին քաղաքական շրջանակներում, այնպես էլ միջպետական քաղաքական հարաբերություններում, սոցիալական, տնտեսական, տեղեկատվական, ժողովրդագրական և այլ տիրույթներում:

Այս իմաստով բնական պաշարների խելամիտ օգտագործմանը և բնության նկատմամբ խնամքով վերաբերմունքին միտված էկոլոգիական նոր քաղաքականության մշակումը և վարումը ցանկացած պետության համար հնարավորություն կտա հնարավորինս զերծ մնալ ընդհանուր պաշարների օգտագործման պատճառով տեղի ունեցող միջպետական լարումներից և բախումներից:

Օգտագործված գրականություն ցանկ

1. **Вебер А. Б.**, «Экология и общественное сознание: Трудный путь к устойчивому развитию» (https://cyberleninka.ru/article/n/ekologiya-i-obschestvennoe-soznanie-trudnyy-put-k-ustoychivomu-razvitiyu):
2. **Terriff**, **Terry** Stuart Croft, Lucy James, Patrick M. Morgan, Security Studies Today, York House Typographic Ltd, London, 2002, PP 115-134:
3. **Riggs Bert**. “Grand Bank” In Joseph R. Smallwood, ed. Encyclopedia of Newfoundland and Labrador. Vol. 2. St.John's: Newfoundland Book Publishers (1967) Ltd., 1984, p.677:
4. **Claudia Astarita**, “Southern and Eastern Asia”. Osservatorio Strategico. 2019, Issue 2. Published by Center for High Defence Studies and Military Center for Strategic Studies. PP. 81-87 (էլեկտրոնային հարթակը՝ https://www.difesa.it/SMD_/CASD/IM/CeMiSS/Pubblicazioni/OsservatorioStrategico/2019/Pagine/OS_02_2019.aspx?lang=en):
5. **Շահվերդյան Ա. Մ.**, «Բնապահպանական անվտանգության որոշ հարցերի դիտարկումը քաղաքական գիտության տեսանկյունից»: ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդես, 2010, հմ. 2, էջեր 79-92,
6. **Շահվերդյան Ա. Մ.**, «Պատերազմի կործանարար ազդեցությունը բնության վրա: Հակառակորդի բնահամակարգը՝ որպես պատերազմի թիրախ»: ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդես, 2010, հմ. 4, էջեր 103-112:
7. Առլեն Շահվերդյանի գրական, բնապահպանական բլոգ-կայք (http://arlenshah.wordpress.com):
8. **Շահվերդյան Ա. Մ.**, «Առյուծ կենդանատեսակի պահպանությունը բնապահպանական անվտանգության ապահովման համատեքստում: Բնապահպանական անվտանգությունը՝ որպես Երկիր մոլորակի բնության պահպանության համամարդկային հիմնախնդիր», «Ապրելու իրավունք», Երևան, 2011, էջեր 16-20:
9. **Շահվերդյան Ա. Մ.**, «Բծավոր տեսիլքը», «Լռության գինը», Երևան, 2014, էջեր 39-90:
10. **Cooper Tom**. Ogaden War, 1977-1978 (https://web.archive.org/web/20100111060853/http://s188567700.online.de/CMS/index.php?option=com_content&task=view&id=140&Itemid=47):

Сдана/Հանձնվել է՝ 08.09.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 10.09.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 12.09.2020

Քաղաքական համակարգի փոխակերպման մարտահրավերները մեծ տվյալների (Big Data) տեխնոլոգիական արդի շրջանում

Հարությունյան Ժ. Պ.
ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ (Երևան, Հայաստան)
zhanna.ma.pr@gmail.com

Վճռորոշ բառեր *՝Bid data՝ «մեծ տվյալներ», հաշվողական քարոզչություն, թվային դասակարգեր և «Դատակրատիա», տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, թվային ալգորիթմներ*

Вызовы трансформации политической системы в эпоху современных технологий больших данных

Арутюнян Ж. П.
Соискатель Института Философии, социологии и права НАН РА (Ереван, Армения)
zhanna.ma.pr@gmail.com

Аннотация: Мы живем в новую эпоху цифровой трансформации, когда даже научные прогнозы кажутся из жанра фантастики, когда цифровые и био-технологии так быстро меняют реальность растворяя ее во многих различных измерениях, что нам не удается полностью усвоить их значение в нашей повседневной жизни, адаптировать их к социально-политическим и экономическим процессам. Новая цифровая революция полностью меняет классические методы анализа данных, расширяя возможности анализа в реальном времени- “здесь и сейчас”. Алгоритмы проникают во все сферы общественно-политической и экономической жизни, формируя новые отношения. Очень скоро на смену либерализму, демократии и капитализму придет новое правление – “Датакратия”: это новая концепция классового разделения, которая в новом свете раскрывает распределение «управляющих» и «подчиненных» классов будущего, особенности моделей власти. Технологии больших данных создают безграничные возможности для установления новых отношений между этими классами, принося с собой новые вызовы и проблемы. Структура внутренней и внешней политики стран существенно меняется, адаптируясь к алгоритмам и цифровым технологиям.
Ключевые слова: “Big data”- большие данные, вычислительная пропаганда, цифровые классы и «Датакратия», информационные технологии, цифровые алгоритмы

The challenges of transformation of the political system in the modern age of Big Data technologies

Harutyunyan Zh. P.
PhD applicant at the Institute of Philosophy, Sociology and Law of NAS RA (Yerevan, Armenia)
zhanna.ma.pr@gmail.com

Abstract. We live in a new era of digital transformation, when even scientific predictions seem to be in the genre of fiction, when digital and bio-technologies are changing reality so rapidly, dissolving them in so many different dimensions that we do not have time to fully assimilate them into our daily lives, adapt them in socio-political and economic processes. The new digital revolution is completely changing the classical methods of data analysis, advancing the possibility of “Real-time” analysis. Algorithms enter all spheres of social-political and economic life and form new relationships. Very soon, Liberalism, Democracy and Capitalism will be replaced by a new phenomenon - the “Datacracy”, which is a new concept of class division. Its reveals in a new light the distribution of the ruling and lower classes of the future, the peculiarities of the power models formed as a result of them. Big data technologies create endless possibilities for establishing new relationships between these classes, bringing with them new challenges and problems. The structure of the external and internal policies of the countries is changing significantly, adapting to algorithms and digital technologies.
Keywords: Big data, computational propaganda, digital classes and "Datacracy", information technologies, digital algorithms

Ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ Big Data՝ «մեծ տվյալների» հասկացությունը դարձել է ամենաակտուալ և փորձագետների կողմից ամենաշատ քննարկվող ֆենոմեններից մեկը: Անհրաժեշտ և կարևոր է դիտարկել մեծ տվյալների հնարավորությունները, ինչպես նաև մարտահրավերներն ու սպառնալիքները, որոնք կարող են կապված լինել հասարակական-քաղաքական ոլորտում դրանց հետ աշխատելու տեխնոլոգիաների ներդրման հետ: Եթե այսօր

մեծ տվյալների տեխնոլոգիաներն ակտիվորեն կիրառվում են բանկային, մարքեթինգային, տեղեկատվական, առողջապահական, ինչպես նաև պետական կառավարման համակարգերում [**10**], ապա դրանք անխուսափելիորեն ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված ձևով ներթափանցելու են սոցիալ-քաղաքական իրողության մեջ: Իհարկե այս տեխնոլոգիաների կիրառումը մեծ քաղաքականության մեջ նորույթ չէ, դրանք սկսել են կիրառվել արևմտյան երկրների[1] ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ դեռևս 2012 թ.-ից ի վեր [**4**]: 2018 թվականից ի վեր գիտական մակարդակով խոսվում է Ռուսաստանի քաղաքական գործընթացներում դրանց կիրառման հնարավորությունների մասին: 2018 թվականին ՀՀ-ում տեղի ունեցած քաղաքական գործընթացների խորքային վերլուծությունը ևս բերում է այն եզրահանգման, որ այստեղ էլ անմասն չեն մնացել մեծ տվյալների տեխնոլոգիաների կիրառումից:

Տեղեկատվական նոր դարաշրջանում, երբ ինֆորմացիոն օրական հոսքերն ահռելի մեծ թվերի են հասնում, անհրաժեշտ է այդ տեղեկությունների հետ ճիշտ աշխատելը, դրանք վերլուծելը և նպատակային կիրառելը: Բացի այդ, խիստ կարևոր է դառնում իրական ժամանակում՝ «հենց հիմա», «հենց այս պահին» վերլուծությունը, քանի որ տեղեկատվական հոսքերը արտաքին ու ներքին գործոնների ազդեցության տակ շատ արագ են փոխակերպվում և կորցնում իրենց արդիականությունը:

Մեծ տվյալները դասվում են այն հավաքական տվյալերի շարքին, որոնց ծավալը գերազանցում է տիպիկ տվյալների բազաների չափերն ըստ տեղեկատվության մուտքագրման, պահպանման, կառավարման և վերլուծության հնարավորությունների:

Տվյաների համաշխարհային շտեմարանները, անխոս, շարունակում են աճել:Դեռևս 2011 թվականին ներկայացված IDC վերլուծական ընկերության «Թվային տիեզերքի ուսումնասիրության» (Digital Universe Study) հաշվետվության մեջ կանխատեսվում էր, որ 2011 թ.-ին ստեղծված և վերարտադրվող տվյալների ընդհանուր համաշխարհային ծավալը կարող է կազմել մոտ 1,8 զեթաբայթ (1,8 տրիլիոն գեգաբայթ)՝ մոտ 9 անգամ ավելին, քան այն, ինչ ստեղծվել է 2006 թվականին [**9**]:

Քաղաքական գործընթացներում՝ օրենսդրական նախագծերի մշակումից մինչև արտաքին ու ներքին քաղաքական որոշումների կայացում, շատ կարևոր է մեծածավալ տեղեկատվական հոսքերի կառավարումը, որոնք իրենցից ներկայացնում են հասարակական կարծիքի, ներքին և արտաքին քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական փոխհարաբերությունների ու գործոնների խրթին թնջուկ, և հնարավոր չէ կատարել միայն առանձին իմպերատիվների ուսումնասիրություն ու ըստ այդմ հասնել ճշգրիտ եզրահանգումների, կամ գտնել երկու և ավելի իմպերատիվների կոռելացիաներ ու դրանք հիմք ընդունելով կայացնել արդյունավետ քաղաքական որոշումներ: Այդ ամենը հսկայական ջանքեր, ժամանակ և ռեսուրսներ է պահանջում: Խնդիրը նրանում է, որ լույսի արագությամբ տարածվող տեղեկատվական իրականությունում այդպիսի վերլուծությունները, հատկապես այն դեպքում, երբ խոսքը մեծածավալ տվյալների մասին է, կարիք ունեն անհապաղ տեսակավորման, պահպանման, մոդելավորման և վերլուծության, ինչը հնարավոր չէ, ավելին, այլևս արդյունավետ չէ կատարել վիճակագրական, սոցիոլոգիական և տեղեկատվական-վերլուծական դասական մեթոդներով:

Որպեսզի հասկանանք, թե մեծ տվյալները երբ և ինչպես կարող են հանդես գալ որպես սոցիոլոգիական և վիճակագրական հետազոտությունների հարմար մեթոդ, անհրաժեշտ է ավելի շատ իմանալ մեծ տվյալների բնորոշ հատկանիշների մասին:

- ***Ծավալ.*** այս բնութագրիչը վերաբերում է հսկայական թվով տվյալներին, որոնք ենթակա են վերլուծության:Տվյալների մեծ ծավալները կապված են տվյալների հավաքագրման անընդհատ աճող թվաքանակով գործիքակազմի (օրինակ՝ սոցիալական ցանցերի ռեսուրսներ, բջջային հավելվածներ, սենսորային սարքեր), ինչպես նաև վերջին շրջանում կատարելագործված տեղեկատվության պահպանման համար նախատեսված կրիչների և համակարգչային ցանցերի միջոցով տվյալների պահպանման և փոխանցման մեծացող հնարավորության հետ:
- ***Արագություն.*** այս հատկանիշը վերաբերում է ինչպես արագությանը, որով կարող են ի հայտ գալ տվյալների հավաքագրման դեպքերը, այնպես էլ ճընշմանը, որն առաջանում է իրական ժամանակում տվյալների մեծ հոսքերի հետ աշխատելիս: Սոցիալական տեղեկատվության հավաքագրման միջոցներում նոր տեղեկությունը տվյալների բազայում կարող է ավելանալ տարբեր արագությամբ՝ ժամում մեկից մինչև մի քանի տասնյակ հազարավոր դրվագներով:
- ***Բազմազանություն.*** խոսքը գնում է տեղեկատվության հավաքագրման ձևաչափերի բազմազանության մասին: Բացի կառուցվածքավորված տվյալների բա-

[1] Մասնավորապես ԱՄՆ վերջին երկու նախագահների՝ Բ. Օբամայի և Դ. Թրամփի նախընտրական քարոզարշավների նախագծման ժամանակ

զաներից, գոյություն ունեն տվյալների չկառուցվածքավորված հոսքեր՝ փաստաթղթերի, նկարների, էլեկտրոնային նամակների, տեսանյութերի, սարքերի և այլ տեղեկատվության աղբյուրների միջև կապերի տեսքով, ինչը ստեղծում է դիտարկումների անհամասեռ բազմություն: Այդպիսի բազմազանության հետևանքն այն է, որ դրանց կառուցվածքավորումը մեծ ջանքեր է պահանջում, այդ իսկ պատճառով այդ խնդիրը հիմնարար է դառնում մեծ տվյալների հետ աշխատելու ժամանակ:

Ամերիկյան Oracle կորպորացիան մեծ տվյալները բնութագրում է «4V»-երով[2], ըստ որի վերոնշյալ հիմնարար երեք բնութագրիչներին ավելանում է նաև չորրորդ բնութագրիչը՝ ***արժեքը***՝ տվյալներն ունեն ներքին արժեք, որն անհրաժեշտ է հայտնաբերել: Գոյություն ունեն տվյալներից արժեք ստեղծելու քանակական և հետազոտական մի շարք մեթոդներ: Ներկայումս տեխնոլոգիական առաջընթացի հետևանքով տվյալների պահպանման և հաշվարկի գինն էականորեն նվազել է՝ այն պայմանավորված է տվյալների առատությամբ, որոնց հենքի վրա հնարավոր է դառնում կատարել ընտրանք սխալի բավականին փոքր տոկոսով և ճշգրտության բավականին մեծ հավանականությամբ: Այնուամենայնիվ, տվյալներից արժեքավոր տեղեկատվության ստացումը պահանջում է խելացի և խորաթափանց վերլուծողներ, բիզնես-օգտատերեր և ղեկավարներ: Մեծ տվյալների ներկայիս խընդիրը մարդկային գործոնն է՝ մասնագետները պետք է սովորեն կատարել ճիշտ հարցադրումներ, բացահայտել օրինաչափություններ, կատարել հիմնավորված ենթադրություններ և վարքի կանխատեսումներ [**11**]:

Մեծ տվյալների հիմնական չորս բնութագրիչներին այլ հետազոտողներ ավելացրել են նաև ***փոփոխականությունը*** (ժամանակի մեջ տվյալների հաջորդականության բացակայությունը), ***հուսալիությունը*** (տվյալներին անվերապահորեն վստահելու հնարավորությունը) և ***համալիր բնույթը*** (տվյալների բազմաթիվ աղբյուրները համադրելու անհրաժեշտությունը) [**2**]:

Որպեսզի քաղաքական որոշումներն առավելագույնս արդյունավետ լինեն, համակողմանի ուսումնասիրվեն քաղաքական գործընթացների շահագրգիռ բոլոր կողմերի նախապատվություններն ու շահերը, և հնարավոր լինի կանխատեսել այս կամ այն որոշման հետևանքները, ըստ այդմ մշակել ելքերի այլընտրանքներ կամ ճգնաժամային իրավիճակի կառավարման գործուն տարբերակներ, քաղաքական գործիչները պետք է ունենան օբյեկտիվ փաստերի վրա հիմնված իրավիճակների հստակ պատկեր, որը տեսականորեն կարելի է դուրս բերել մեծ տվյալների ալգորիթմներով:

Մեծ տվյալները ենթադրում են ավելին, քան պարզապես տեղեկատվության հսկայական ծավալների վերլուծություն: Խնդիրն այն չէ, որ կազմակերպությունները ստեղծում են հսկայական քանակությամբ տվյալներ, խնդիրը նրանում է, որ մեծ մասը ներկայացվում է այնպիսի ձևաչափով, որը լիովին չի համապատասխանում տվյալների բազայի ավանդական կառուցվածքային ձևաչափին: Օրինակ՝ էլեկտրոնային ամսագրերը, տեսանյութերը, տեքստային փաստաթղթերը, մեքենայական ծածկագրերը, աշխարհագրական տվյալները, կամ օրինակ՝ սոցիալական ցանցերում ստեղծով կոնտենտն իրենց կառուցվածքային ձևաչափերով խիստ տարբեր են, հետևաբար դժվարություններ են առաջանում դրանք իրար հետ համադրելու և վերլուծելու ժամանակ:

Մեկ այլ խնդիր է, որ այդ տվյալները պահվում են լայնածավալ էլեկտրոնային պահեստներում, երբեմն նույնիսկ կազմակերպություններից դուրս, ոմանք էլ առհասարակ չեն պահեստավորվում, ինչն էլ բերում է կարևոր ինֆորմացիոն հոսքերի կորստի, իսկ այնպիսի մեծ տվյալները, որոնք պահվում են մեգակորպորացիաների սերվերներում, իրենց ամբողջ ծավալով հասանելի չեն տարբեր շահերի խմբերին: Այսպիսով, երբ խոսքը վերաբերում է քաղաքական ինստիտուտներին, ապա մեծ տվյալների ձեռքբերումը ստեղծում է բանակցությունների մի նոր ձևաչափ ու մշակույթ գործող իշխանական ուժերի և խոշոր կորպորացիաների միջև: Ինչևէ, անգամ 2020 թ.-ին հարցը նրանում չէ, թե ինչպես մուտքի հնարավորություն ձեռք բերել դեպի մեծ տվյալների շտեմարաններ, այլ այն, թե ինչպես դրանց հետ աշխատել: Այսօր անգամ կորպորացիաները կարող են մուտք ունենալ իրենց հսկայական թվային տվյալների շտեմարաններ և չունենալ անհրաժեշտ գործիքներ այս տվյալների միջև իմաստավորված կապեր հաստատելու, համապատասխան գործուն ալգորիթմեր մշակելու և դրանց հիման վրա նշանակալից հետևություններ անելու համար: Սրան գումարվում է այն փաստը, որ այժմ տվյալներն ավելի ու ավելի հաճախ են թարմացվում, և ստեղծվում է մի իրավիճակ, որի ընթացքում տեղեկատվության վերլուծության ավանդական մեթոդները չեն կարող պահպանել անընդհատ թարմացվող տվյալների հսկայական ծավալներ, ինչը, ի վերջո, ճանապարհ է ստեղծում մեծ տվյալների տեխնոլոգիաների զարգացման համար:

Որոշ ժամանակ անց, կախված այն բանից, թե ինչ տեմպերով կընթանան տեխնոլոգիական

[2] 4V՝ Volume-ծավալ, Velocity-արագություն, Variety-բազմազանություն, Value-արժեք (“Oracle” Enterprise)

զարգացումները, կստեղծվի այնպիսի իրականություն, երբ բոլոր ինստիտուտների և համակարգերի կառավարման հիմքում ընկնելու են մեծ տվյալների վերլուծությունները. սրան ընդամենը ժամանակ է պետք, որպեսզի ձևավորվեն կումուլյատիվ տվյալերի բազաներ և դրանք համակարգելու համար մշակվի ընդհանուր մեթոդաբանություն, ստեղծվի վերլուծության գործիքակազմ, որն ի դեպ, արդեն իրականացվում է և հնարավորինս կիրառվում օրինակ՝ բիզնես կանխատեսումներում, մարքեթինգային պլանավորման, պետական կառավարման համակարգերի մոդելավորման մեջ և այլուր: Այդ գործիքակազմն իր ընդհանուր մեթոդաբանությամբ հիմք է ծառայում նաև քաղաքական կանխատեսումներում և քաղտեխնոլոգիաներում:

Ըստ էության, մեծ տվյալների հայեցակարգը ենթադրում է հսկայական ծավալի և բազմապիսի տեղեկատվության հետ աշխատանք, որը թարմացվում է շատ հաճախ և տեղակայված է տարբեր աղբյուրներում: Ըստ «Forrester» խորհրդատվական ընկերության հակիրճ ձևակերպման՝ «մեծ տվյալները միավորում են տեխնիկան և տեխնոլոգիաները, որոնք տրվյալներից իմաստ են քաղում ծայրահեղ գործնականության սահմաններում»:

Մեծ տվյալների տեխնոլոգիաների ներուժը հիմնված է օգտատերերի այսպես կոչված «թվային հետքերի» մշակման և օգտագործման վրա, որի հիման վրա էլ շահագրգիռ անձանց համար մատչելի է դառնում քաղաքացիների թվային պրոֆիլների ձևավորման հնարավորությունը [**1**]: Թվային աշխարհում ամեն օր մարդիկ թողնում են զգալի քանակությամբ էլեկտրոնային հետքեր: Հենց այդպիսի թվային պրոֆիլների վերլուծության վրա է հիմնվում կառավարման սուբյեկտների քաղաքական շահերի իրագործումը: Սա իր հետ բերում է ինչպես հասարակական կարծիքի քաղաքական մանիպուլյատիվ հնարքների կիրառման վտանգներ [**6**], այնպես էլ լայն հնարավորություններ է բացում քաղաքական կարևոր որոշումների կայացման հարցում:

Քաղաքական գործընթացներում այսօր մեծ տեղ են զբաղեցնում թվային մեդիա աղբյուրները և սոցիալական ցանցերը: Այժմ թե՛ գերտերությունների, թե՛ երրորդ աշխարհի քաղաքական գործիչներն իրենց գործունեության հանրայնացման լավագույն վայրը համարում են համացանցը, իսկ ավելի նեղ իմաստով՝ սոցիալական ցանցերը: Դրանք դարձել են քաղաքական գործիչների համար համաշխարհային մասշտաբով իրենց կարծիքը, դիրքորոշումը, որոշումը և քայլերը մեծաթիվ մարդկանց և կառույցներին հասցնելու գերարագ և արդյունավետ մեթոդ, որն էլ իր հերթին բերում է նույն արագությամբ հետադարձ արձագանքի, և քաղաքական գործընթացների ու որոշումների կայացման արագությունը ուղիղ համեմատական է դառնում որոշումների հանրայնացմանը: Այսպես օրինակ՝ Դոնալդ Թրամփի 1 թվիթը դառնում է համաշխարհային մասշտաբի մեդիա առիթ և ներգործում այս կամ այն իրավիճակում առանձին ինստիտուտների, շահերի խմբերի վրա, ստեղծում որոշակի՝ հաճախ նախապես պլանավորված քաղաքական ֆոն: 2018 թ.-ին ՀՀ-ում հեղափոխության ժամանակահատվածում ավելի քան նկատելի էր սոցիալական ցանցերի կիրառման րոպեական հասցեականությունը և դրա արդյունավետությունը քաղաքացիների մոբիլիզացման, մանիպուլացիոն սխեմաների կիրառման և քաղաքական իրավիճակների փոփոխման համատեքստում: Այդ միջոցներով կառավարման շարունակականությունը նկատվում է մինչ օրս «կառավարություն-քաղաքացի» երկխոսության ձևաչափում, որն էլ, իհարկե, ունի իր սահմանափակումները և դժվարությունները: Բնականաբար ընտրված անկառավարելի տեղեկատվական հոսքերի օգտագործումը կարող է բերել հակառակ էֆեկտի, երբ քաղաքական լուրջ որոշումները հանդիպում են հասարակական առճակատման, բացասական վերաբերմունքի և առաջացնում լրացուցիչ խնդրահարույց իրավիճակներ քաղաքական, այդ թվում իշխանական ուժերի համար:

Վերադառնալով մեծ տվյալներին, հարկ է նկատել, որ դրանց մշակման արագությունը թույլ է տալիս իրավիճակային կանխատեսումներ կատարել բավականին մեծ ճշգրտությամբ, իսկ այդ դեպքում բնականաբար հնարավոր կլինի նախապես վերլուծել հասարակության կամ շահագրգիռ կողմերի վերաբերմունքը, դիրքորոշումը և առճակատման իրատեսությունը, ինչի արդյունքում էլ հնարավոր կլինի մշակել այլընտանքային քաղաքական մոդելներ, ճգնաժամային իրավիճակի կառավարման գործուն սխեմաներ և ապագայի համար առաջարկել քաղաքական լուծումներ:

Քաղաքականության, այդ թվում ՀՀ քաղաքական համակարգում մեծ տվյալների կիրառման արդյունավետության մասին խոսելուց զատ, պետք է ընդգծել նաև դրանց սահմանափակումները: Այսպես օրինակ՝

- Մեծ տվյալները նախագծված են մեծամասշտաբ տեղեկատվության մշակման համար, մինչդեռ ՀՀ-ում դեռ չենք կարող փաստել, որ կան հավաքագրված մեծ տվյալների գործուն շտեմարաններ, որոնցից կարելի է դուրս բերել քաղաքական ենթատեքստերը և ենթարկել երկրաժամկետ խորքային ու բովանդակային ուսումնասիրության, բացառությամբ

սոցիալական մեդիա հարթակների վերլուծության:

- Մեծ տվյալները նախատեսված են ավելի արագ ստացված եւ փոփոխվող տեղեկատվությունը վերամշակելու համար, ինչը նշանակում է խորքային հետազոտություններ և ինտերակտիվություն: Որոշ դեպքերում, արդյունքը ստեղծվում է ավելի արագ, քան բեռնըվում է վեբ-էջը: Օրինակ՝ սոցիալական ցանցերում որևէ քաղաքական գործչի գրառման տակ հայտնվող մեկնաբանությունների հոսքը բավականին անկառավարելի է դառնում, հատկապես հասարակական խնդրահարուց հարցերի վերաբերյալ թեմաներով հրապարակումներում, և մինչ այս կամ այն որոշման վերաբերյալ կարծիքի համընդհանուր ուսումնասիրությունը և դրա արդյունքում հասարակական տրամադրությունների պարզաբանումը, հասարակությունն արդեն հայտնում է իր վերաբերմունքը, և արդեն իսկ պետք է հաշվի նստել դրանց հետևանքների հետ, իսկ կանխատեսումն արդեն ժամանակավրեպ է: Նման ճգնաժամային իրավիճակի բախվեցին ՀՀ իշխանությունները 2020 թ.-ին նոր տիպի կորոնավիրուսային համավարակի պատճառով հայտարարված արտակարգ դրության պայմաններում, երբ ցանկացած կայացվող որոշման հանրայնացումից առաջ արդեն իսկ կային «կանխատեսված» և շրջանառվող տեսակետներ, և ենթադրյալ կայացվելիք որոշումների նկատմամբ կանխավ ձևավորված դիրքորոշումներ, իսկ յուրաքանչյուր որոշման ու հանրային հայտարարության տակ թվային մեդիա հարթակներում մեկնաբանությունների տարափի կառավարումն ուղղակի անհնարին էր՝ յուրաքանչյուր նոր որոշում հանդիպում էր սուր քննադատության և անկառավարելի կիբեռ-բուլինգի թե՛ իրական, թե՛ կեղծ օգտատերերի հաշիվների կողմից:
- Մեծ տվյալները նախատեսված են ոչ կառուցվածքային տվյալների մշակման համար, որոնց օգտագործման եղանակները սկսում ենք յուրացնել այն բանից հետո, երբ կարողանանք կազմակերպել դրանց հավաքագրումն ու պահպանումը, և անհրաժեշտ են ալգորիթմներ, ինչպես նաև երկխոսության հնարավորություն՝ միտումների որոնումը հեշտացնելու համար:
- Մեծ տվյալների հետ աշխատելիս արդյունքը ստացվում է տվյալները զտելու գործընթացում հաջորդական մոդելավորմամբ. նախ՝ առաջ է քաշվում վարկած, կառուցվում է վիճակագրական, տեսողական կամ իմաստաբանական մոդել, որի հիման վրա հաստատվում է վարկածի ճշմարիտ լինելը, որից հետո առաջ է քաշվում մյուս վարկածը: Այս գործընթացը հետազոտողից պահանջում է կա՛մ մեկնաբանել տեսողական իմաստային փոփոխականները, կա՛մ կատարել գիտելիքների վրա հիմնված ինտերակտիվ հարցումներ, կա՛մ մշակել «մեքենայական ուսուցման» ադապտիվ ալգորիթմներ, որոնք ի վիճակի են ստանալ ցանկալի արդյունք: Այնուամենայնիվ, նման ալգորիթմի կյանքի տևողությունը կարող է լինել բավականին կարճ, որը հնարավոր է և չարդարացնի իր վրա ներդրվող ռեսուրսները ու ծախսերը:

Մեծ տվյալների վերլուծության տարբեր մեթոդներ են մշակվել, որոնցից կարելի է դուրս բերել քաղաքական գործընթացների համար առավել արդյունավետները: Սակայն հարկ է քաղաքական գործընթացները տիպաբանել և ըստ այդմ հասկանալ, թե որ գործընթացի դեպքում ինչպիսի վերլուծություն է նպատակահարմար կիրառել: Այսպես օրինակ, եթե ընտրությունները դիտարկենք որպես առանձին քաղաքական գործընթաց, ապա վերջինիս համար կիրառելի կլինի մեծ տվյալների վերլուծության մի մեթոդը (օրինակ՝ «Կլասիֆիկացիա»՝ դասակարգման մեթոդը, որը թույլ է տալիս կանխատեսել ընտրողների վարքը, այս կամ այն քաղաքական գործչի օգտին քվեարկելու վերաբերյալ որոշում կայացնելը և այլն), իսկ քաղաքական գործչի վարկանիշի համար՝ մեկ այլ մեթոդ (օրինակ՝ A/B testing- Ա/Բ թեստավորում, որտեղ վերահսկիչ ընտրանքային համախմբությունը հաջորդականորեն համեմատվում է մյուսների հետ, որով հնարավոր է դառնում դուրս բերել հաջողությունների համար փոփոխականների օպտիմալ կոմբինացիան, օրինակ՝ առաջադրվող քաղաքական գործչի հանդեպ ընտրողի վերաբերմունքը: Պետք է նաև փաստել, որ նմանատիպ վերլուծությունների համար անհրաժեշտ է հավաքագրել և պահպանել առնվազն մի քանի տարիների տվյալներ, որի արդյունքում կկարողանանք իրականացնել հսկայական քանակությամբ իտերացիաներ՝ կրկնություններ, և այդպիսով ստանալ վիճակագրական հուսալի արդյունք:

Առաջիկայում մեծ տվյալների վերլուծության զարգացման պատմության նոր շրջանը կբերի տվյալների մշակման երկաստիճան մոդելի: Առաջին մակարդակը կլինի «ավանդական» «Big Data» վերլուծությունը, երբ տվյալների մեծ հավաքակազմը իրական ժամանակում չի վերլուծվում: Նոր՝ երկրորդ մակարդակը հնարավորություն կտա իրական

ժամանակում համեմատաբար մեծ քանակությամբ տվյալների վերլուծություն կատարել, հիմնականում «հիշողության վերլուծության»՝ in-memory, տեխնոլոգիաների շնորհիվ: Սա, թերևս, մեծ հեռանկարներ կբացի քաղաքական ինստիտուտների համար որոշումների կայացման գործընթացում, երբ պարբերաբար կիրառվող քաղտեխնոլոգիաները և դրանց հետևանքները թվայնացվելով կմուտքագրվեն արհեստական բանականության հիշողության մեջ և ի վիճակի կլինեն մաթեմատիկական ճշգրտությամբ դուրս բերել օրինաչափություններ և կատարել իրատեսական կանխատեսումներ:

Քաղաքական գործընթացների ձախողումների հիմնական պատճառը եղել է պատմությունից և հին փորձից դասեր չքաղելը և կումույլատիվ գիտելիքին ուշադրության չարժանացնելը՝ կախված քաղաքական ուժերի նեղ ներքին և արտաքին շահերի ու բախումների հետ, բայց արդի տեխնոլոգիական նորամուծությունները տեղեկատվության մշակման և վերլուծության համատեքստում մեծապես օգտակար կլինեն խուսափելու քաղաքական ճգնաժամերից:

Այսօր մեծ տվյալների կիրառումը շատ երկրների պետական կառավարման համակարգում հաստատված փաստ է: Այսպես օրինակ՝ ՀՀ պետական գերատեսչությունների մեծ մասն արդեն կուտակել է բավականին մեծ քանակությամբ տվյալներ և այժմ կարող է օգտագործել այդ ներուժը որոշումների որակը բարելավելու համար: Վերջին տարիներին ՀՀ-ում անվտանգության բարելավման համար իրականացվել են մի շարք ենթակառուցվածքային նախագծեր, որոնք հիմնականում կապված են տեսախցիկների տեղադրման հետ: Այնուամենայնիվ, տեսախցիկներից ստացված տեղեկությունները տվյալների միայն մեկ ալիք են: Դրանք հաճախ անհրաժեշտ է լինում կապել այլ աղբյուրներից ստացված տվյալների հետ:

Համացանցի օգտատերերի վարքագծի, նախասիրությունների և սուբյեկտիվ բնութագրիչների վերաբերյալ թվային տեղեկատվության ստեղծված ծավալներն, իհարկե, թույլ են տալիս խոսել մեծ տվյալների տեխնոլոգիաների հզոր ներուժի մասին, և դրանց խորն ընկալման անհրաժեշտություն է առաջանում գիտնականների և մասնագետների կողմից՝ հասարակական-քաղաքական գործընթացների բովանդակության և առանձնահատկությունների, դրանց օպտիմալացման հնարավորությունների և արդյունավետության բարձրացման նպատակով: Այնուամենայնիվ, թե որքանով են մեծ տվյալների տեխնոլոգիաները կարողանում ստեղծել ճշգրիտ սոցիալ-քաղաքական զարգացման կառուցողական ներուժ, որոնք են այն մարտահրավերներն ու սպառնալիքները, որոնք ծագում են այն ժամանակ, երբ այդ տեխնոլոգիաները գործարկվում են քաղաքական կառավարման և զանգվածային գիտակցության վրա ազդեցության գործընթացներում, այս հարցերը մնում են բաց և պահանջում մասնագետների կողմից դրա մանրամասն ուսումնասիրություն՝ հատկապես հաշվի առնելով օգտատերերի տվյալների հավաքագրման և օգտագործման գործընթացների ոչ թափանցիկությունը և անձնական տվյալների խոցելիության հարցերը [**3**]: Որքան էլ մեծ տվյալներն ընդհանրացված լինեն և չմասնավորեցվեն, այնուամենայնիվ դրանց կիրառումը քաղտեխնոլոգիաներում իր մեջ պարունակում է սպառնալիքների և մարտահրավերների մի ամբողջ համալիր, որոնց դիտարկումն այսօր արդեն բավականին հրատապ խնդիր է և համակողմանի վերլուծության կարիք ունի:

Եվ այսպես, մեծ տվյալների օգտագործման հիմնական հիմնախնդիրներից է թվային անհավասարության խնդիրը. հասարակական-քաղաքական գործընթացների տարաբնույթ մասնակիցներն այսօր տվյալների նկատմամբ ունեն անհավասար մուտքի հնարավորություններ, ավելին, դրանց օգտագործման անհավասար գիտելիքներ և իրավասություններ: Հավաքագրված տվյալների մեծ մասը հանրային տիրույթից դուրս է, և քաղաքական կառավարման գործընթացներում միայն որոշ դերակատարների է հասանելի, մեծամասամբ իշխող քաղաքական ուժերին, քանի որ նրանք են, որ մուտքի հնարավորություն ունեն դեպի պետականորեն հավաքագրվող տվյալներ: Քնականաբար գործող իշխանությունները, որոնք անկաշկանդ մուտքի հնարավորություն ունեն դեպի մեծ տվյալների շտեմարաններ (լինեն դրանք առողջապահական, ֆինանսական, անվտանգության, կրթական, և այլն) նրանք ի սկզբանե անհավասար պայմաններում են մյուս քաղաքական ուժերի նկատմամբ և ի վիճակի են այդ միջոցներով երկարաժամկետ հեռանկարներում անընդհատ ապահովել սեփական կառավարման «լեգիտիմությունը»՝ կիրառելով ամենատարբեր մանիպուլյատիվ մեթոդներ, սև PR և սև քաղտեխնոլոգիաներ մրցակից ուժերի հանդեպ: Սա գործող իշխանություններին տալիս է նաև տոտալ վերահսկողության լայն հնարավորություններ հասարակության բոլոր խմբերի նկատմամբ առանձին վերցրած և հասարակական-քաղաքական գործընթացների նկատմամբ ընդհանուր առմամբ: Իհարկե կարճաժամկետ հեռանկարներում դեռ ակտուալ է մեծ տվյալների հետ գրագետ աշխատելու կարողությունների մշակումը, սակայն այն չի ուշանա և ավելի երկարաժամկետ հեռանկարում

վերը նշված տոտալ կառավարումը բոլոր հարթություններում խիստ իրատեսական ապագա է:

Թվային անհավասարությունը ծնում է նոր հիերարխիկ թվային «դասակարգեր»՝

1. Տվյալների պասիվ ստեղծողներ (այսինքն՝ նրանք, ովքեր պարզապես ստեղծում են թվային տեղեկատվություն, թվային հետքեր): Սրանք սովորական համացանցային օգտատերերն են՝ «թվային սպառողները», որոնք հետագայում այլ տվյալների «դասերի» ներկայացուցիչների կողմից դառնում են մեծ տվյալների վրա հիմնված տեղեկատվության և հաղորդակցության ազդեցության օբյեկտ:

2. Թվային տվյալների հավաքման հնարավորություններ և իրավասություն ունեցող դերակատարներ (հետագայում նրանք դառնում են «թվային ակտիվների» սեփականատերեր՝ հավաքագրված տվյալների ծավալները բաշխելով իրենց սեփական շահերի հայեցողությամբ):

3. Մեծ տվյալների վերլուծության և թվային զանգվածների հասանելիության իրավասություն ունեցող դերակատարներ (ի վիճակի են օգտագործել մեծ տվյալների կանխատեսող ներուժը, ինչպես նաև ձևավորել մանիպուլյատիվ և քարոզչական ազդեցության նախագծեր ու մոդելներ՝ առաջին «տվյալների դասի» ներկայացուցիչների վրա ներազդելու նպատակով): Իրականում, այս մակարդակում է, որ մեծ տվյալների ծավալները վերածվում են կառուցվածքային «խելացի»՝ smart տվյալների:

4. «Տվյալների վերահսկող դասակարգ», որն, այսպես ասած, էլիտար խումբ է և կարող է իրեն թույլ տալ վերահսկել մնացած «տվյալների դասերը» իր շահերից ելնելով:

Ակնհայտ է, որ մեծ տվյալներին հասանելիությունը և օգտագործման հնարավորությունները տարբեր են «տվյալների դասակարգերի» համար, ինչը թույլ է տալիս խոսել նոր մարտահրավերների առաջացման մասին՝ համաշխարհային հասարակության թվային անհավասարության ձևավորման առումով:

Յուվալ Նոյ Հարարին, իր ֆուտուրիստական կանխատեսումներում անդրադառնում է մեծ տվյալների ալգորիթմներին, որոնք ի վիճակի են ծնելու թվային բռնապետություններ, որոնց պարագայում ամբողջ իշխանությունը կհայտնվի փոքրաթիվ էլիտայի ձեռքին, իսկ մարդկանց մեծամասնությունը կտառապի ոչ թե շահագործումից, այլ որն ավելի վատ է՝ իրենց անպիտանությունից: Թվային բռնապետություններն, իհարկե, միակ վտանգը չեն՝ լիբերալ արժեքների կողքին, ազատության հետ մեկտեղ կարևորվում է հավասարությունը: Լիբերալիզմը միշտ կարևորել է քաղաքական հավասարությունը, բայց աստիճանաբար եկել է նաև տնտեսական հավասարության կարևորության հարցին: Բանը նրանում է, որ առանց սոցիալական ապահովման համակարգի և տնտեսական նվազագույն հավասարության, ազատությունն անիմաստ է դառնում: Մեծ տվյալների ալգորիթմները ոչ միայն ի վիճակի են վերացնել ազատությունը, այլև միևնույն ժամանակ ծնել անհավանական անհավասարության մակարդակով հասարակություն: Փոքրաթիվ փոքրամասնությունը մենաշնորհային է դարձնում հարստությունն ու իշխանությունը, իսկ մարդկանց մեծամասնությունը պարզապես անպիտան է դառնում [**5**]:

Թվային անհավասարությունը, դրա հետ կապված նոր դասակարգերը ծնում են բռնապետության նոր մոդելը՝ «Դատակրատիան»:

Ինչպես գրում է Թաֆթսի համալսարանի Ֆլեթչերի դպրոցի «Գլոբալ բիզնեսի» ֆակուլտետի դեկան Բասկար Չակրավորտին՝ «Բարի գալուստ դատակրատիայի աշխարհ»: «Մինչ դեմոտրատիան ուշացած հարվածներ է հասցնում, վերելք է ապրում անտեսանելի այլընտրանքային ռեժիմը՝ դատակրատիան: Դուք մասնակից քաղաքացի եք անգամ չհմանալով այդ մասին, և այստեղ հասնելու համար կարիք չկար միանալու քարավանին կամ հատելու սանդղակի սահմանի պատը, ընդամենը ձեզ հարկավոր էր համացանցի միջոցով միանալ աշխարհի բնակչության կեսին՝ թողնելով թվային հետքեր»:

Դատակրատիայում անհատն իր և յուրաքանչյուր այլ քաղաքացու թվային հետքերի վերլուծության միջոցով կառավարվող սոցիետալ կազմակերպության մի մասն է: Չակրավորտիի ալեգորիկ անվանարկմամբ Ֆեյսբուքիստանի բնակչությունը հաշվարկվում է ոչ թե ամսական 2,2 միլիարդ օգտատերերով, այլև միևնույն ժամանակ այն տվյալների փոխանակման գործարքների մի ամբողջ ցանց է ստեղծել տասնյակ այլ գործընկերների հետ՝ սկսած ստվերային կառույցներից, այնպիսիք, ինչպիսիք են Cambridge Analytica-ի քաղաքական խորհրդատուները, վերջացրած ամենախոշոր տեխնոլոգիական ընկերություններից մեկով՝ Յանդեքսով, որը փոխկապակցված է ինչպես Կրեմլի, այնպես էլ ամերիկյան ամենահայտնի ընկերությունների հետ՝ Amazon, Netflix, Spotify, Yahoo և այլն:

Այդ գործարքները համապատասխան ընկերություններին ապահովում են օգտատերերի տվյալներին ավելի լայն հասանելիություն, իրենք էլ իրենց հերթին ավելի շատ օգտատերեր են ուղղորդում դեպի Ֆեյսբուք: Ապատեղեկատվական արշավները, որոնք ժողովրդավարության հիմքերը խարխլելու նպատակ են հետապնդում, այժմ կարող են տարածվել ավելի արագ, լայնորեն և ամրապնդվել այս հսկա

ցանցով: Չակրավորտիի դիտարկմամբ տվյալների ամբողջ քաղաքականությունը գլոբալ է [**7**]:

Փաստորեն, նման «Դատակրատիայի» ներկայացուցիչները սեփական «նպատակներին հասնելու համար» իրենց հայեցողությամբ կարողանում են օգտագործել երկրորդ «տըվյալների դասի» ներկայացուցիչների ունեցած մատչելի տվյալները երրորդ «տվյալների դասի» ներկայացուցիչների օգնությամբ, որոնք կարող են վերածել այդ տվյալները «խելացի տվյալների», որի հիման վրա հետագայում մշակվում են առաջին «տվյալների դասի» ներկայացուցիչների վրա ազդեցության մեխանիզմները:

Ի լրումն թվային անհավասարության, որը կապված է մեծ տվյալների անհավասար բաշխման, մատչելիության և հնարավորությունների հետ, պետք է առանձնացնել լիովին վերահսկվող թվային տարածության ձևավորման սպառնալիքը, որում օգտատիրոջ ցանկացած գործունեություն դառնում է վերլուծության առարկա և մեծ տվյալների անբաժանելի մաս, որի հիման վրա դուրս է բերվում տվյալ օգտատիրոջ լոյալության աստիճանը գործող քաղաքական ռեժիմի հանդեպ: Այսօր, զգալիորեն աճել են լիովին վերահսկելի թվային տարածություն ստեղծելու տեխնոլոգիական հնարավորությունները: Համացանցում քաղաքացիների վարքագիծը, օգտատերերի արձագանքը հրապարակումներին, տեղեկատվության նախապատվությունները դառնում են թվային տվյալների բաղկացուցիչ մաս, որոնք կարող են արդյունավետ օգտագործվել ցանկացած անձի նկատմամբ տոտալ վերահսկողություն իրականացնելու համար: Եվ այս պրակտիկան ոչ միայն չի դադարեցվելու հետագայում, այլև զգալիորեն ընդլայնվելու է, իսկ դրա շրջանակներում կարող են հանդես գալ, ոչ միայն պետական կառավարման համակարգերը, այլև խոշոր կորպորացիաները: Արդյունքում, օգտատերերի անձնական սարքերը (համակարգիչ, պլանշետ, հեռախոս) սկսում են կատարել օգտատիրոջ համար ոչ թե զուտ ինստրումենտալ գործառույթ, այլև դառնում են թվային տվյալների ձևավորման աղբյուր և փոխանցվում երրորդ կողմին առանց օգտատիրոջ գիտության կամ համաձայնության: Եվ որքան էլ ծրագրերը, կայքերը և տվյալների հավաքագրման առանձին թվային միջոցները կոնֆիդենցիալության քաղաքականության երկարաշունչ տեքստեր գրեն, մեկ է՝ օգտատերը տվյալ թվային ծառայությունից օգտվելու համար իր անձնական տվյալներին հասանելիության ակնթարթային համաձայնություն է տալիս ընդամենը մեկ հպումով: Անձնական «խելացի» սարքերը դառնում են օգտատիրոջ, նրա գործունեության և նախասիրությունների վերաբերյալ տեղեկատվությանը հետևելու, վերահսկելու և տվյալները գեներացնելու գործիք: Այս ամենը թվացյալ «կամընտրական» գործընթաց է, սակայն գործնականորեն, այն պարտադրված է օգտատերերին, որն էլ սպառնում է ձևավորել ապագայի թվային ստրկության նոր հասարակարգ: Օգտատերերն այսօր էլ գիտեն, որ անընդհատ վերահսկողության տակ են և արդեն իսկ համակերպվել են այդ իրավիճակի հետ, սակայն դեռևս չի զգացվում տոտալ վերահսկողության ողջ բեռը, քանի դեռ քաղաքացիները չեն փորձել արտահայտել իրենց հակասող կարծիքները որևէ երևույթի նկատմամբ, որը կարող է սպառնալ «ավելի բարձր թվային դասերի» շահերին և ծրագրերին:

Այսպես օրինակ, իր ելույթներից մեկում Google-ի նախկին տնօրեն Է. Շմիդտը մեջ է բերում հետևյալ օրինակը. «Մեզ պետք չէ, որ ձեր համակարգչում սեղմեք բոլոր ստեղները: Մենք գիտենք, թե որտեղ եք դուք և որտեղ եք եղել: Մենք կարող ենք ընդհանուր առմամբ պարզել, թե ինչ եք մտածում: Մենք գիտենք այն ամենը, ինչ դուք անում եք, և կառավարությունը կարող է հետևել ձեզ: Մենք կիմանանք, թե որտեղ եք գտնվում դուք 50 մ շառավղով, և մենք այդ հեռավորությունը կկրճատենք ընդհուպ մինչև մի քանի սանտիմետրի» [**12**]: (Սա այն է, ինչին աշխարհի բնակչությունը 2020 թ.-ին ականատես եղավ նոր տիպի կորոնավիրուսային համավարակի արդյունքում հայտարարված արտակարգ դրության պայմաններում ամենատարբեր երկրներում՝ խիստ մեկուսացման պայմաններ, գեոլոկացիոն սահմանափակումներ, տեղաշարժ ըստ թույլտվության, հեռախոսազանգերի և կոմունիկացիաների «օրինական» վերահսկողություն և «ըստ անհրաժեշտության» սահմանափակում, տեղեկատվության տոտալ վերահսկողություն, ընդհուպ մինչև պատժի կիրառում հակառակ կարծիք հայտնելու և կառավարությունների կողմից ընդունված նորմային հակասող «կեղծ» տեղեկատվություն տարածելու համար և այլն[3]:

[3] Հատկանշական է չինական ոճի համացանցային վերահսկողության մոդելը, որը մեծամասշտաբ կիրառում ստացավ 2019 թ.-ի նոր կորոնավիրուսային համավարակի ճգնաժամային կառավարման համակարգում՝ տալով քաղաքացիների անձնական տվյալների նկատմամբ անսահման վերահսկողության հնարավորություններ: Ինչ վերաբերում է համացանցային գրաքննությանը, ապա այն Չինաստանում մշակվել է դեռ նախորդ դարի 90-ականներին, իսկ 2020 մարտի վերջին Financial Times պարբերականի հաղորդմամբ Չինաստանը Միջազգային հեռահաղորդակցման միությանը (International Telecommunication Union, ITU) ներկայացրեց Huawei ընկերության և չինական հեռահաղորդակցության օպերատորների մշակած նոր համացանցային արձանագրությունը՝ "New IP" անունով, որը փոխարինելու է եկել հին "TCP/IP"-ին: Այն իր

Ի դեպ, այս տեսակի հսկողությունը կարող է իրականացվել «փափուկ» մանիպուլյատիվ ռեժիմով, ինչը ենթադրում է յուրաքանչյուր անձի համար անհատական տեղեկատվության և հաղորդակցության հոսքեր կառուցելու հնարավորությունների օգտագործում: Ըստ Բ. Բարբերի, «նորագույն տեխնոլոգիաները կարող են դառնալ բռնապետության վտանգավոր ուղեկից... գոյություն չունի ավելի վտանգավոր բռնակալության ձև, քան դրա անտեսանելի և փափուկ տեսակը, բռնակալություն, որի դեպքում ենթակաները դառնում են իրենց իսկ զոհաբերության հանցակից, և որի դեպքում ստրկացումը ոչ թե մտադրությունների, այլ հանգամանքների արդյունքն է»:

Թվային պրոֆիլների օգտագործմամբ՝ զգալիորեն ավելանում են օգտատերերի վրա մանիպուլյացիայի և «հաշվողական քարոզչության» [**8**] ազդեցության հնարավորությունները: 2015 թվականից ի վեր ի հայտ է եկել առավել ավտոմատացված հաշվողական քարոզչություն բոտերի տեսքով, որոնք կիրառում են արհեստական բանականության բարդ կառուցվածքային սխեմաներ, որոնցով վերանում է մարդկանց կողմից պրոֆիլների կառավարման անհրաժեշտությունը: Ալգորիթմները ոչ միայն կարդում են նորությունները, այլև արդեն իսկ ի վիճակի են գրել դրանք: Քաղաքական գործիչներն ու քաղտեխնոլոգներն այս հնարավորություններն իհարկե բաց չեն թողնում: Միևնույն ժամանակ, օգտատերն ինքն է վերացարկվում տեղեկատվության որոնման անհրաժեշտությունից, քանի որ նա ստանում է իրականության պատրաստի և հարմարեցված բացատրական մոդելներ, որոնք կազմում են իր սուբյեկտիվ իրականության թվային շրջանակը: Այսօր մեծ տվյալների ալգորիթմներն այնպես են կառուցված, որ կախված այն բանից, թե օգտատերը թվային տարածությունում ինչ որոնումներ է կատարել, ինչ ինտերակցիաներ է ունեցել և ինչպիսի վարքագիծ է դրսևորել, համակարգերը նրան առաջարկում են նույնական մոդելներ, որոնք ամենայն հավանականությամբ նա պատրաստ է ընկալել, սպառել, կիրառել և ըստ այդմ գործել: Այս երևույթը զգալի էր 2018 թվականին ՀՀ-ում տեղի ունեցած հեղափոխության ժամանակաշրջանում, երբ քաղաքական մարգինալ խմբերը, ցուցաբերելով անգամ աննշան ակտիվություն սոցիալական թվային տիրույթում, սկսում էին փոխել իրենց դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը, այդ թվում հարմարեցնել իրենց վարքագիծը սոցիալական տիրույթի իրենց հետ կոմունիկացվող այլ օգտատերերի (հաճախ կարծիքի առաջնորդների) սպասումներին, անընդհատ մատակարարվող նմանատիպ տեղեկատվական հոսքերի ազդեցության տակ:

Թվային կեղծ տեղեկատվական օրակարգը ևս լուրջ հիմնախնդիր է: Ինչպես նշում է Ֆ Չակրավորտին «Մի գուցե 2018 թ-ին կեղծ պատերազմը կեղծ լուրերի դեմ աշխատող տարբերակ էր, բայց 2019-ին պետք է ավելի խելացի գտնվել» [**7**]: Օրենսդրական դաշտի մասնագետները հստակ չգիտեն, թե ինչպես են աշխատում թվային տվյալները, և ինչպիսի օրենսդրություն է պետք մշակել դրանց հետ կապված: 2018 թ.-ին Ֆեյսբուքը ձևավորել էր «պատերազմի սենյակ»[4] կեղծ լուրերի ստուգման և ապատեղեկատվական արշավների մոնիտորինգի համար, իսկ օրինակ՝ 2020 թ-ին այդ թվում հայկական ֆեյսբուքյան տիրույթում հայտվեցին «ինֆոչեքեր»՝ տեղեկատվության ստուգման հարթակներ, որոնք «պայքարում» են կեղծ տեղեկատվական օրակարգերի դեմ՝ տալով «իրական» փաստերի «ապացույցներ»: Կախված այն բանից, թե այդ հարթակներն ում շահերն են պաշտպանում, մենք ունենում են «կեղծ» և «իրական» փաստերի էլ ավելի աղճատված պատկեր: Այդ ժամանակ շարքային օգտատերերին օգնության են գալիս զգացմունքներն ու հույզերը, թե որ ուժերին են ավելի շատ համակրում, և որ տեղեկատվությունը կընկալեն որպես «հավաստի», որը՝ «կեղծ»: Իսկ հույզերի կառավարումն արդեն իսկ հասանելի է ալգորիթմներին: Արհեստական բանականությունը, հիմնվելով մեծ տվյալների վերլուծությունների և մեքենայական ուսուցման վրա, սկսում է գերազանցել մարդկանց այնպիսի հմտություններում, ինչպիսին է օրինակ՝ հույզերի ճանաչումը: Առաջիկա տասնամյակում մենք դժվար թե բախվենք ռոբոտների ապստամբությանը, սակայն չի բացառվում, որ ստիպված ենք լինելու գործ ունենալ բոտերի բազմության հետ, որոնք հարազատ մորից լավ և առավել արդյունավետորեն են կարողանում ազդել մեր հույզերի վրա, և օգտագործում են

ստեղծողների խոսքերով ունի շատ առավելություններ: Սակայն չափորոշիչն իշխանությունների առջև բացում է համացանցային գրաքննության ավելի մեծ հնարավորություններ:

[4] 2018թ.-ին ԱՄՆ-ի և Բրազիլիայի միջնաժամկետ նախագահական, Եվրոպարլամենտի ընտրություններին ընդառաջ Ֆեյսբուքը ստեղծել էր “war room”՝ «պատերազմի սենյակ»՝ ապատեղեկատվական արշավների մոնիտորինգի համար, ինչպես հաղորդում էին “The New York Times”, “The Guardian” և այլ հայտնի պարբերականները: Մյուս հարթակները ևս քայլեր էին ձեռնարկում ընտրությունների ժամանակ մանիպուլյատորներից առաջ ընկնելու համար: Google-ի ալգորիթմն, օրինակ՝ քաղաքական իրադարձությունները և դրանց հետ կապված ազդանշանները հարմարեցնում էր ավելի հեղինակավոր բովանդակությանը: Twitter-ը տեղեկատվական գրագիտությունը խթանելու համար համագործակցում էր ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հետ:

այդ հատկությունը, որպեսզի մեզ որևէ բան վաճառեն՝ ավտոմեքենա, քաղաքական գործչի կամ ամբողջական մի գաղափարախոսություն: Բոտերը կճանաչեն մեր թաքնված տագնապներն ու ցանկությունները, իսկ հետո կօգտագործեն դրանք մեր իսկ դեմ: Վերջին տարիներին աշխարհի տարբեր երկրներում տեղի ունեցած ընտրությունների և հանրաքվեների օրինակով մենք արդեն տեսել ենք, թե դա ինչպիսի տեսք ունի, երբ հակերները սովորում են մանիպուլացնել առանձին ընտրողներին՝ վերլուծելով նրանց մասին տեղեկատվությունն ու օգտագործելով նրանց նախապաշարմունքները [**5**]:

Այսպիսով, ինչպես անհատ օգտատերերի, այնպես էլ ըստ տարբեր չափանիշների սեգմենտավորված խմբերի տվյալների թվային ծավալները կարող են ակտիվորեն օգտագործվել (և արդեն իսկ օգտագործվում են) կենսագործունեության տարբեր ասպեկտների վրա ազդեցության նպատակով, այդ իմաստով հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների ոլորտը բացառություն չի կազմում:

Մեծ տվյալների շահադիտական օգտագործումը «չորրորդ՝ էլիտար թվային դասակարգի» կողմից կարող է շատ ու շատ այլ մարտահրավերներ ու սպառնալիքներ պարունակել երկրի թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքականության հարցերում՝ մասնավորապես առաջ են գալիս օգտատերերի անձնական տվյալները «իրենց շահերին ծառայեցնելու» և օգտատերերի անձնական կյանքի անձեռնմխելիության և գաղտնիության ապահովման էթիկական կողմի հետ կապված մի շարք խնդիրներ, իսկ ավելի գլոբալ առումով թիրախային երկրների սոցիալ-քաղաքական գործընթացներին միջամտելու, ահաբեկչական խմբավորումների, ինչպես նաև հակամարտության երկրների կողմից դրանք շահագործելու լուրջ վտանգներ: Այստեղ առաջանում է կիբեռանվտանգության հայեցակարգի մշակման և գործարկման օրակարգի անհրաժեշտություն:

Ամփոփելով՝ հարկ է նշել, որ այսօր հասարակական-քաղաքական զարգացման ոլորտում առկա են մեծաթիվ մարտահրավերներ և սպառնալիքներ, ընդհուպ մինչև 21-րդ դարի առաջին քառորդին բնորոշ քաղաքական համակարգի լիովին վերաձևափոխում՝ կապված մեծ տվյալների տեխնոլոգիաների ներդրման և կիրառման հետ: Սակայն տեխնոլոգիան ըստ էության միշտ չեզոք է, և դրա կիրառման բնույթը կախված է այն բանից, թե ում ձեռքում կհայտնվի այն և ինչպես կգործարկվի: Անկասկած, գոյություն ունեն մեծ տվյալների գործիքային այնպիսի հնարավորություններ, որպեսզի ապահովեն ժամանակակից պետությունների կառուցողական և արդյունավետ հասարակական-քաղաքական զարգացումներ, մինչդեռ վերջինիս համար անհրաժեշտ է իշխանությունների կողմից ցուցաբերվող քաղաքական կամք և պետության զարգացման տեսլականի հասկանալի և համընդհանուր ընդունելի մոդել: Այդ ամենի համար արդեն այսօր սոցիալական ոլորտի պատասխանատուները, հասարակագետները, քաղաքագետները պետք է ուշադրություն դարձնեն ապագայի մարտահրավերներին ու հնարավոր դժվարություններին, որոնք կապված են ամենօրյա քաղաքական պրակտիկայում «խելացի» տեխնոլոգիաների ներդրման և մեծ տվյալների կիրառման հետ: Թվային նոր դարաշրջանում խիստ կարևոր է հասկանալ, թե ինչպես են աշխատում, և թե ինչպես կարելի է կիրառել թվային մեծ տվյալների ալգորիթմները՝ քաղաքական իրադարձությունների կանխատեսման հավաստիության, ռիսկերի կառավարման և ապագայի մոդելավորման հեռանկարներում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Володенков С. В.** “Технологии big data в современных политических процессах: цифровые вызовы и угрозы”. Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2018. № 44, С. 205-212 http://journals.tsu.ru/uploads/import/1738/files/44_205.pdf [Volodenkov, S. V. “Tekhnologii big data v sovremennikh politicheskih processakh: cifrovie vizovi i ugrozi”] [in russian]
2. **Джапек Л., Крейтер Ф., Берг Мю. и др.** “Отчет AAPOR о больших данных”. 12 февраля 2015/ Американская ассоциация исследователей общественного мнения; пер. с англ. Д. Рогозина, А. Ипатовой, Е. Вьюговской; предисловие Д. Рогозина. М., 2015. [Japek, L. Kreyter, F., Berg Mu. “Otchet AAPOR o bolshikh dannikh”] [in russian]
3. **Карчагин Е. В.** “Справедливость в информационной области: этический аспект Big Data”. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7. 2016. № 1. С. 50—58. [Karchagin, E. V. “Spravedlivost v informacionnoy oblasti: eticheskiy aspect Big Data”. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria 7. 2016] [in russian]
4. **Соловей В. Д.** “Цифровая мифология и избирательная кампания Дональда Трампа”. Полис. Политические исследования. 2017. №5, С. 122-132. [Solovey, V. D. “Cifrovaya mifologiya i izbiratelnaya kampania Donalda Trampa”. Polis. Politicheskie issledovaniya. 2017. №5]
5. **Харари Ю. Н.,** “21 урок для XXI века”. “Синдбад” 2018. [электронная версия] https://avidreaders.ru/book/21-urok-dlya-xxi-veka.html [Harari Yu. N. “21 urokov XXI veka” Sindbad 2018] [in russian]
6. **Bolsover G., Howard P.** “Computational Propaganda and Political Big Data: Moving Toward a More Critical Research Agenda”. Big Data. 2017. 5(4). pp. 273–276. DOI: 10.1089/big.2017.29024.cpr.

7. **Chakravorti B.** "The Big Question For 2019: Can Democracy Be Saved From Datacracy?" 2019 https://www.forbes.com/sites/bhaskarchakravorti/2018/12/19/the-big-question-for-2019-can-democracy-be-saved-from-datacracy/#46ee643d35d8
8. **Gourley S.** "Get ready for the robot propaganda machine". 2015. http://www.wired.co.uk/article/robot-propaganda
9. IDC research sponsored by EMC2 "The Digital Universe in 2020: Big Data, Bigger Digital Shadows, and Biggest Growth in the Far East". December 2012 "Big Data 2020" https://www.emc.com/leadership/digital-universe/2012iview/big-data-2020.htm
10. McKinsey Global Institute "Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity" May 1, 2011 | Report https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-digital/our-insights/big-data-the-next-frontier-for-innovation#
11. Oracle Information Architecture: "An Architect's Guide to Big Data By ASQLBarista"- May 25, 2012 https://oracle-big-data.blogspot.com/2012/05/oracle-information-architecture.html
12. **Watson P. J., Jones A.** "Google-Berg: Global Elite Transforms Itself For Technocratic Revolution". 2013 http://www.infowars.com/google-berg-global-elitetransforms-itself-for-technocratic-revolution/

Сдана/Հանձնվել է՝ 12.09.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 14.09.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 15.09.2020

Освобождение от уголовной ответственности за преступления в сфере экономической деятельности как отдельное направление совершенствования института деятельного раскаяния

Саргсян А. А.
Российско-Армянский университет, кафедра уголовного права и уголовно-процессуального права (Ереван, Армения)
adelina-sargsyan@mail.ru

Ключевые слова: *деятельное раскаяние, возмещение ущерба, экономическая деятельность, поощрение, волонтерство*

Տնտեսական գործունեության ոլորտում հանցագործությունների համար քրեական պատասխանատվությունից ազատելը որպես գործուն զղջալու ինստիտուտի կատարելագործման առանձին ուղղություն

Սարգսյան Ա. Ա.
Հայ-Ռուսական համալսարան, Քրեական իրավունքի և քրեական դատավարության իրավունքի ամբիոն (Երևան, Հայաստան)
adelina-sargsyan@mail.ru

Ամփոփում: Այս ուսումնասիրությունը նվիրված է տնտեսական գործունեության ոլորտում հանցագործությունների համար քրեական պատասխանատվությունից ազատվելու օրենսդրական կարգավորման խնդիրներին: ՌԴ Քրական օրենսգրքի 76.1 հոդվածը, հանդիսանալով քրեական օրենսդրության նորույթ, որն արտացոլում է փոխզիջման գաղափարը և մարդասիրության սկզբունքի իրագործումը, միևնույն ժամանակ զուրկ չէ թերություններից և հաճախ բազմաթիվ խնդիրներ է առաջացնում իրավակիրառ պրակտիկայում: Հեղինակը դրական արտասահմանյան փորձի հիման վրա առաջարկում է ՌԴ ՔՕ 76.1 հոդվածի նոր տեսական մոդել, առաջ է քաշում նման հնարավորության նախատեսման անհրաժեշտություն նաև Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսդրության մեջ, ինչն ընդհանուր առմամբ կնպաստի գործուն զղջալու ինստիտուտի հետապնդած նպատակների և խնդիրների առավել արդյունավետ իրականացմանը:
Վճռորոշ բառեր՝ գործուն զղջալ, վնասի հատուցում, տնտեսական գործունեություն, խրախուսանք, կամավորություն:

Exemption from criminal liability for crimes in the sphere of economic activity as a separate direction for improving the Institute of active repentance

Sargsyan A. A.
Russian-Armenian University, Department of Criminal Law and Criminal Procedure Law (Yerevan, Armenia)
adelina-sargsyan@mail.ru

Abctract: This research is devoted to the problems of legislative regulation of exemption from criminal liability in cases of crimes in the sphere of economic activity. Article 76.1 of the criminal code of the Russian Federation, being a novel of criminal legislation that reflects the idea of compromise and the implementation of the principle of humanism, at the same time is not without disadvantages and often causes many problems in law enforcement practice. The author on the basis of positive international experience, proposes a new theoretical model of the article. 76.1 of the criminal code of the Russian Federation, puts forward the need to provide for a similar possibility in the criminal legislation of the Republic of Armenia, which in General will contribute to the most effective implementation of the goals and objectives pursued by the Institute of active repentance.
Keywords: active repentance; compensation for damages; economic activity; encouragement; voluntariness

Освобождение от уголовной ответственности по делам о преступлениях в сфере экономической деятельности, предусмотренное ст. 76.1 УК РФ, выступает специальным, усеченным ви-

дом деятельного раскаяния и перспективным направлением развития института деятельного раскаяния. В рассматриваемой статье закреплена неполная совокупность условий позитивного посткриминального поведения, закрепленной в данной статье. В.В. Власенко отмечает, что "усеченность" (т.е. наличие лишь некоторых признаков деятельного раскаяния) рассматриваемого вида освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием заключается в том, что в ч. 1 ст. 76.1 УК РФ присутствуют только два условия освобождения от уголовной ответственности, присущие общему понятию деятельного раскаяния: совершение лицом впервые преступлений, предусмотренных ст. ст. 198 - 199.1 УК РФ; возмещение ущерба, причиненного бюджетной системе Российской Федерации [**1**, с. 23]. В целом усеченность с учетом целей, преследуемых законодателем при внесении данной нормы и специфики рассматриваемых составов преступлений, оправдана, однако, если мы относим данный вид освобождения от уголовной ответственности к одному из специальных подвидов деятельного раскаяния, то, за этим непременно должно следовать обладание им некоторыми другими признаками, отражающими свободное, а не вынужденное положительное постпреступное волеизъявление лица.

Уголовно-правовые ограничения, установленные государством с целью нормального осуществления экономической деятельности, имеют важное значение. Однако только лишь уголовно-правовое воздействия приведет к необоснованному росту криминальной составляющей экономической преступности. В связи с этим, становится очевидным, что одной из важнейших мер уголовно-правового характера, оказывающих влияние на состояние экономики государства, является освобождение от уголовной ответственности [**2,** с. 3].

Предусмотрение в уголовном кодексе специальных оснований освобождения от уголовной ответственности по делам о преступлениях в сфере экономической деятельности безусловно следует рассматривать в качестве положительной тенденции с вектором на гуманизацию уголовного законодательства.

Как отмечает А.В. Кузнецов «специальное основание освобождения от уголовной ответственности по делам о преступлениях экономической направленности, предусмотренное примечанием 3 к ст. 178 УК РФ («Ограничение конкуренции»), предъявляет условия для освобождения, схожие по своей характеристике с условиями ч. 1 ст. 75 УК РФ, несмотря на различие в лексическом описании одних и тех же явлений [**2**, с. 47]. Следует отметить, что норма, предусмотренная ч. 2 ст. 75 УК РФ является отсылочной и ее необходимо применять в совокупности с примечанием к ст. 178 УК РФ. То же самое относится и к иным специальным видам освобождения от уголовной ответственности, среди которых ст. 184, 198, 199, 199.1, 199.3, 199.4, 200.1, 200.3 УК РФ.

Таким образом, отмеченные выше примечания выступают своеобразными формами деятельного раскаяния и в то же время специальными основаниями освобождения от уголовной ответственности по делам о преступлениях в сфере экономической деятельности. Тем не менее, необходимо указать на наличие некоторых признаков данных оснований освобождения от уголовной ответственности, отличающих их от деятельного раскаяние в его «общем» виде, регламентированном ч.1 ст. 75 УК РФ. В первую очередь необходимо указать отсутствие признака совершения преступления впервые в примечаниях к статьям 178,184, 200.1 и 200.3 УК РФ. Также следует отметить, что действие данных норм распространяется не только на преступления небольшой и средней тяжести, но и на тяжкие преступления.

Особый интерес представляют собой примечания к статьям, предусматривающим ответственность за совершение налоговых преступлений. В Российской Федерации освобождение от уголовной ответственности за данные преступления регламентируется также ч. 1 и ч. 2 ст. 76.1 УК РФ. В Уголовном кодексе Республики Армения отсутствует отдельная общая норма, предусматривающая освобождение от уголовной ответственности за совершение преступлений экономической направленности, однако он содержит примечания к соответствующим статья Особенной части УК, не лишенные недостатков и нуждающиеся в доработке в целях приведения их в соответствие с природой деятельного раскаяния.

Согласно примечанию к ст. 198 УК РФ «Лицо, впервые совершившее преступление, предусмотренное настоящей статьей, освобождается от уголовной ответственности, если оно полностью уплатило суммы недоимки и соответствующих пеней, а также сумму штрафа в размере, определяемом в соответствии с Налоговым кодексом Российской Федерации».

Уголовный кодекс Республики Армения также предусматривает возможность освобождения от уголовной ответственности за неуплату налогов при условии, если лицо, совершившее предусмотренные деяния, возмещает вред, причиненный преступлением, и начисленные пени и штрафы.

Недостаток, существующий в действующем уголовном кодексе РА относительно требования совершения преступления впервые нашел свое восполнение в примечании к ст. 274 проекта нового УК РА, согласно которому «Лицо, впервые совершившее преступление, предусмотренное настоящей статьей, освобождается от наказания, если полностью уплатило неуплаченные налоги, пошлины или иные обязательные платежи и пени, установленные за их неуплату, и ранее по указанному основанию не освобождалось от уголовной ответственности».

В целом следует отметить аналогичный подход российского и армянского законодателя к исследуемому специальному виду освобождения от уголовной ответственности, однако, представляется целесообразным отметить некоторые общие недостатки, нуждающиеся в устранении. Учитывая то обстоятельство, что налогоплательщики в большинстве случаев прибегают к институту деятельного раскаяния только лишь при возникновении реальной угрозы разоблачения неуплаты налогов вследствие предстоящей проверки, считаем необходимым дополнить соответствующие примечания к статьям Особенной части УК о налоговых преступлениях дополнительными условиями, такими как добровольное сообщение о совершенном преступлении.

С точки зрения расширения круга экономических преступлений заслуживает внимания подход немецкого законодателя к вопросу об освобождении от уголовной ответственности, закрепленный в ст. 261 (Отмывание денег; укрывательство незаконно полученных имущественных выгод) УК. Так, согласно абзацу 9 ст. 261 «'Не наказывается согласно абз. 1-5 тот, кто добровольно сообщает о деянии в компетентный орган, или кто добровольно дает повод для такого сообщения, если к этому моменту деяние не раскрыто полностью или хотя бы частично, а лицо деяния уже знало это или при разумной оценке положения дел должно было принимать это в расчет» [**3**].

Учитывая положительный опыт законодательной регламентации данного основания освобождения от уголовной ответственности в ФРГ, и то обстоятельство, что виновное лицо только после факта обнаружения преступления изъявляет желание возместить ущерб, предлагаем закрепить в примечаниях требование о «явке с повинной» и добровольном сообщении о совершенном им преступлении до того, как соответствующим органам станет известно об этом. Так, немецкое законодательство ограничивает подобную явку во времени. Например, в случаях, если уполномоченное должностное лицо налогового органа вручило виновному постановление о возбуждении уголовного дела или же если факт уклонения от уплаты налогов уже известен соответствующим орган и виновный располагает данной информацией, то в данном случае невозможно применение поощрительной нормы.

В Уголовном законодательстве ФРГ преследуется цельпредотвратить явку с повинной со стороны виновных лиц, осознающих реальную угрозу раскрытия совершенного им преступления в ходе предстоящей выездной проверки.

Освобождение от уголовной ответственности при мошенничестве не предусмотрено в российском уголовном законодательстве в примечаниях к статьям Особенной части УК, однако оно нашло свое отражение в ч. 2 ст. 76.1. В Уголовном кодексе Республики Армения отсутствуют подобные основания освобождения от уголовной ответственности за мошенничество.

В качестве одного из направлений совершенствования нормы об освобождении от уголовной ответственности следует рассмотреть вопрос о неоконченном преступлении. Так, многие экономические преступления, предусмотренные в ст. 76.1 УК РФ, могут быть не доведены до конца. Относительно покушения на преступления следует отметить, что почти все преступления, предусмотренные в ст. 76.1 УК РФ, могут быть совершены в таком виде. Проблема состоит в том, что в тяжких экономических преступлениях при приготовлении отсутствует причинение ущерба, а, следовательно, и возмещение ущерба.

Следует отметить, что применительно к вопросу о деятельном раскаянии при покушении на преступление Тадевосян Л.З. отмечает, что «Необходимо отметить также, что деятельное раскаяние невозможно и в случае неоконченного покушения, поскольку если после неоконченного покушения субъект является с повинной в правоохранительные органы (что является одним из оснований применения ст. 72 УК РА), то его действия следует рассматривать уже как добровольный отказ. В данном случае явка с повинной не имеет практического значения, поскольку для добровольного отказа достаточен уже сам факт прекращения лицом преступной деятельности.» [**4,** с. 48].

При покушении на преступление, указанное в ст. 76.1 УК РФ, возможны следующие два варианта развития событий:

1) отсутствие причинения ущерба и извлечения дохода;

2) наличие причиненного ущерба, извлечения дохода, однако не в том размере, который охватывался умыслом виновного.

Таким образом, при покушении на экономическое преступление, в результате которого не был причинен ущерб (извлечен доход), лицо не может быть освобождено от уголовной ответственности по основаниям, предусмотренным ст. 76.1 УК РФ. Складывается ситуация, при которой отсутствие ущерба делает невозможным его возмещение, а, следовательно – применение соответствующей поощрительной нормы. В связи с этим предлагаем на законодательном уровне закрепить возможность освобождения от уголовной ответственности на основании данной статьи и при совершении неоконченных экономических преступлений.

Предлагаем изложить данное положение в следующей редакции:

«Лицо, ***впервые*** совершившее покушение на преступление, указанное в части 1 настоящей статьи, в результате которого по не зависящим от него обстоятельствам не причинен ущерб, не извлечен доход либо не удалось избежать убытков в результате совершения преступления, в связи с отсутствием перечисленных последствий не выплачивает соответствующие денежные суммы и освобождается от уголовной ответственности при обязательном наличии остальных условий освобождения от уголовной ответственности, указанных в настоящей статье». Представляется вполне справедливым освобождение от уголовной ответственности лица, впервые совершившего неоконченное преступление, не причинившее ущерба или не повлекшего за собой извлечение доходов. Однако предлагаем установить данную норму в качестве условной и предусмотреть определенный испытательный срок для виновного лица.

Таким образом, необходимо отметить о безусловной важности данного специального вида освобождения от уголовной ответственности и возможных перспективах его развития. В качестве основного направления развития следует выделить расширение круга преступлений, за совершение которых возможно применение ч. 2 ст. 76.1 УК РФ. Данное расширение на наш взгляд должно затрагивать ненасильственные преступления против собственности, а также и некоторые другие преступления в сфере экономической деятельности.

Подводя итоги проведенного исследования, рассмотрев преимущества и недостатки специального вида освобождения от уголовной ответственности за преступления в сфере экономической деятельности, хотим отметить следующее.

Предлагаем в УК РА в качестве специального подвида деятельного раскаяния выделить ст. 72.1, регламентирующую деятельное признание вины за преступления в сфере экономики, распространив ее действие не только на преступления в сфере экономической деятельности, но и против собственности. Таким образом, к данной категории преступлений, исходя из направленности на причинение ущерба нормальному функционированию экономики государства в целом, будет применяться исключительно данный подвид деятельного раскаяния, предусматривающий обязательное возмещение причиненного ущерба. Обоснованием некоторого отклонения от теории разумной куммулятивности является то обстоятельство, что данные преступления направлены на неправомерное извлечение материальной выгоды.

Подытоживая вышеизложенное, предлагаем дополнить УК РФ и РА ст. 72.1 и 75.1 «Деятельное признание вины за преступления в сфере экономики» и изложить ее в следующей редакции:

1. Лицо, впервые совершившее преступление, предусмотренное статьями 198 - 199.1, 199.2, 199.3, 199.4 , 158, 159, 159.1, 159.2, 159.3, 159.5, 159.6, 160, 161 (за исключением п. «г» ч. 2), 163 (за исключением п. «в» ч. 2, п. «в» ч. 3), 165, 170.2, 171, 171.1, 172, 172.2, 174, 174.1, 176, 177, частью первой и второй статьи 178, 180, 185, 185.1- 185.4, 185.6, 191, 192, 193, 194, 195-197, настоящего Кодекса, освобождается от уголовной ответственности, если оно добровольно явилось с признанием вины и возместило в полном объеме ущерб, причиненный в результате преступления. По данному основанию лицо может быть освобождено от уголовной ответственности только один раз.

В целях проявления максимально индивидуального подхода и достижения целей, поставленных перед институтом деятельного раскаяния, обосновывается целесообразность включения в научный оборот понятия «условного освобождения от уголовной ответственности в связи деятельным признанием вины». В свете изложенного предлагается дополнение редакции предлагаемых статьей 75.1 УК РФ и 72.1 УК РА «Освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным признанием вины за преступления в сфере экономики» следующими положениями об установлении испытательного срока для произведения возмещения ущерба, причиненного преступлением.

Список использованной литературы

1. ***Власенко В. В.*** О юридической сущности норм, предусматривающих освобождение от уголовной ответственности по делам о преступлениях в сфере экономической деятельности // Ставропольский филиал Краснодарского университета МВД России. № 3. 2016. С. 22-24.
2. ***Кузнецов А. В.*** Основания освобождения от уголовной ответственности по делам о преступлениях в сфере экономической деятельности: монография. – М.: Юрлитинформ, 2018. – 142 с.
3. Уголовный кодекс Германии. [Электронный ресурс]: URL: http://okpravo.ru/zarubezhnoe-pravo/ugolovnoe-pravo-zarubezhnyh-stran/ (дата обращения: 12.07.2020).
4. ***Тадевосян Л. З.*** Проблемы ответственности за неоконченную преступную деятельность по уголовному законодательству Республики Армения. автореферат дисс. ... доктора юридических наук : 12.00.08. 57 с.

Сдана/Հանձնվել է՝ 10.08.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 14.08.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 15.08.2020

Международно-правовая защита персональных данных в сети Интернет: общие положения

Абрамова А. Г.
Аспирантка Российско-Армянского университета (Ереван, Армения)
anna.yakhshibekian@gmail.com

Ключевые слова: *персональные данные, интернет, сеть, Директива по защите данных, Европейская конвенция по правам человека, Европейский Союз, Совет Европы, автоматизированная обработка данных, анонимизация, биометрические данные, технология распознавания лиц, политика конфиденциальности*

Անձնական տվյալների միջազգային իրավական պաշտպանությունը ցանցում. Ընդհանուր դրույթներ

Աբրամովա Ա. Գ.
Հայ-Ռուսական համալսարանի ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
anna.yakhshibekian@gmail.com

Ամփոփում: Սույն գիտական աշխատանքը նվիրված է համացանցում անձնական տվյաների միջազգային պաշտպանության հետ կապված առանձին խնդիրների ուսումնասիրությանը, ինչպես նաև անձին իդենտիֆիկացնելու և անձի բիոմետրիկ տվյալների հավաքագրման և պահպանման վերաբերյալ հարցերին:Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը մի շարք որոշումներ է կայացրել կապված ֆիզիկական, ինչպես նաև իրավաբանական անձանց կողմից իրենց վերաբերող տվյալների պաշտպանության վերաբերյալ, որը թույլ է տալիս հետևողականորեն վերլուծել տվյալ ոլորտում առաջացող որոշ հարցեր:Հոդվածում հեղինակը ուսումնասիրել և վերլուծել է անձնական տվրյալների պաշտպանության վերաբերյալ մի շարք կարևոր նշանակություն ունեցող դատական գործեր: Հեղինակն հոդվածում նաև անդրադարձել է «Ֆեյսբուք» սոցիալական ցանցում գործող դեմքի ճանաչման տեխնոլոգիայի կիրառման օրինաչափությանը և փորձել է օբյեկտիվորեն և համակարգված գտնել տվյալ գործառույթից ծագող իրավական խնդիրները:Միաժամանակ, հեղինակն առաջարկոել է քննարկվող խնդիրների վերացմանն ուղղված գործնական, իրավական և, որոշ չափով, տեխնիկական լուծումներ:
Վճռորոշ բառեր՝ անձնական տվյալներ, ինտերնետ, համացանց, Անձնական տվյալների պաշտպանության ընդհանուր կանոնակարգ, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիա, Եվրոպական Միություն, Եվրոպայի խորհուրդ, տվյալների ավտոմատացված մշակում, անանունացում, կենսաչափական տվյալներ, դեմքի ճանաչման տեխնոլոգիա, գաղտնիության քաղաքականություն

International legal protection of personal data on the Internet: general provisions

Abramova A. G.
PhD student in Russian-Armenian University (Yerevan, Armenia)
anna.yakhshibekian@gmail.com

Abstract: This scientific article is devoted to the study of certain issues related to the international protection of personal data on the Internet, as well as issues related to the identification of individuals, the collection and storage of biometric data. The European Court of Human Rights has ruled a number of cases regarding the protection of data concerning individuals / natural persons as well as legal entities, which allows for a consistent analysis of some issues arising in this area. In this article, the author studies and analyzes several of the most important lawsuits regarding the protection of personal data. In the present article author also referred to the regularity of the application of face recognition technology operation in the “Facebook” social network and tried to objectively and systematically find the legal issues arising from the given function. At the same time, the author proposed practical, legal and, to some extent, technical solutions to eliminate the issues under discussion.
Keywords: personal data, internet, network, General Data Protection Regulation, European Convention on Human Rights, European Union, Council of Europe, automated data processing, anonymization, biometric data, face recognition technology, privacy policy

В современных условиях нерегулируемого расширения информационного пространства, и господства, так называемой, «цифровой эры», право на защиту персональных данных должно

быть причислено к фундаментальным и основополагающим правам и свободам человека.

Согласно законодательству Европейского Союза, а также законодательству Совета Европы, «личные данные» определяются как информация, относящаяся к идентифицированному или идентифицируемому физическому лицу [**1**], то есть информация о человеке, чья личность либо явно ясна, либо может быть установлена с использованием этих данных путем получения дополнительной информации. Если данные о таком лице обрабатываются, то этот человек является «субъектом данных».

Право на защиту данных развивается из права на уважение частной жизни. Концепция частной жизни, как правило, относится к людям. Таким образом, физические лица являются основными бенефициарами защиты данных. Кроме того, согласно мнению Рабочей группы по статье 29 только живые существа могут быть под защитой евпропейского законодательства о защите данных [**2**].

Практика ЕСПЧ в отношении статьи 8 ЕКПЧ показывает, что полное отделение вопросов личной и профессиональной жизни практически довольно сложно [**3**]. Кроме того, если вопросы профессиональной жизни также могут быть предметом защиты данных, представляется сомнительным, что только физическим лицам должна быть предоставлена защита. Права в рамках ЕКПЧ гарантируются не только физическим лицам.

По этому поводу, существует практика ЕСПЧ, в которой рассматривались дела по заявлениям юридических лиц, утверждающих нарушение их права на защиту от использования их данных согласно статье 8 ЕКПЧ. Однако в подобных случаях Суд рассмотрел дело в соответствии с правом на неприкосновенность жилища и тайну корреспонденции, а не в рамках права на защиту личной жизни. Подобным примером может служить дело ‘Берн Ларсен Холдинг АС и другие против Норвегии’ [**4**]. Дело касалось жалобы трех норвежских компаний против решения налогового органа, в котором им было поручено предоставить налоговым аудиторам копию всех данных на компьютерном сервере, которые использовались совместно. ЕСПЧ установил, что такое обязательство для компаний-заявителей представляет собой вмешательство в их права на уважение «неприкосновенности жилища» и «тайну переписки» по смыслу статьи 8 ЕКПЧ. Однако Суд счел, что налоговые органы имеют эффективные и адекватные гарантии от злоупотреблений: компании-заявители были уведомлены заранее; присутствовали и могли делать заявления во время вмешательства на месте; и материал должен был быть уничтожен после завершения налогового обзора. В таких обстоятельствах справедливое равновесие было установлено между правом заявителей на уважение «неприкосновенности жилища» и «тайны переписки» и их заинтересованностью в защите конфиденциальности лиц, работающих на них, с одной стороны, и общественных интересов в обеспечении эффективного контроля для целей налогообложения, с другой. В результате, Суд постановил, что в этом случае не имело место нарушения Статьи 8 ЕКПЧ.

Согласно Конвенции 108 о защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных (далее «Конвенция 108»), защита данных касается, прежде всего, защиты физических лиц, однако договаривающиеся стороны могут распространять защиту данных и на юридических лиц в своем внутреннем законодательстве. Так, например, законодательство о защите данных ЕС не охватывает защиту юридических лиц. Однако национальные регулирующие органы могут свободно регулировать этот вопрос [**5**].

К примеру, в деле Volker и Markus Schecke и Hartmut Eifert v. Land Hessen [**6**] Суд Евпропейского Союза, ссылаясь на публикацию персональных данных, касающихся бенефициаров сельскохозяйственной помощи, считает, что «юридические лица могут требовать защиту статей 7 и 8 Хартии Европейского Союза об основных правах от 2000 года, в связи с такой идентификацией только в том случае, если официальное название юридического лица идентифицирует одного или нескольких физических лиц. Право на уважение частной жизни в отношении обработки персональных данных, признанных в статьях 7 и 8 Устава, касается любой информации, относящейся к идентифицированному или идентифицируемому лицу» [**6**]. Таким образом, в данном деле Суд ЕС косвенно распространил действие соответствующих положений о защите персональных данных на юридических лиц, посредством указания факта наличия идентифицирующей информации о физическом лице в названии юридического лица.

Важно отметить, что идентификация лица, согласно законодательству ЕС, а также по законодательству СЕ это информация содержит данные о человеке, если:

• индивид идентифицируется в этой информации; или

• если индивид, хотя и не идентифицирован, описывается в этой информации таким образом, который позволяет при дальнейшем исследовании узнать, кто является субъектом данных.

Касательно формы в которой используются личные данные, следует отметить, что персональные данные могут содержать как устные так и письменные сообщения или изображения [**7**], включая кадры или звуки [**8**]. Электронно записанная информация, а также информация на бумаге могут быть персональными данными и даже образцы клеток человеческой ткани могут быть персональными данными, поскольку они хранят в себе информацию касательно ДНК человека.

Что касается определения конфиденциальных данных, то как Конвенция 108 (статья 6), так и Директива по защите данных (статья 8) называют следующие категории:

- личные данные, раскрывающие расовое или этническое происхождение;
- личные данные, раскрывающие политические взгляды, религиозные или иные убеждения; а также
- личные данные, касающиеся здоровья или сексуальной жизни.

В Директиве по защите данных дополнительно указывается и «членство в профсоюзе» в качестве конфиденциальных данных, так как эта информация может быть сильным индикатором политических убеждений или принадлежности. В Конвенции 108 также учитываются личные данные, связанные с уголовными обвинительными приговорами.

В соответствии с принципом ограниченного хранения данных, содержащимся в Директиве по защите данных, а также в Конвенции 108, данные должны храниться «в форме, которая позволяет идентифицировать субъектов данных не более, чем это необходимо для целей,сбора или обработки этих данных» [**9**]. Следовательно, данные должны быть анонимизированы, если контроллер захочет хранить их после того, как они устарели и больше не служат их первоначальной цели.

Говоря об анонимизации, в первую очередь, следует указать что данные анонимны, если все идентифицирующие элементы были исключены из набора персональных данных. Ни один элемент не может быть оставлен в информации, которая могла бы, приложив разумные усилия, повторить идентификацию соответствующего лиц(а) [**10**]. Если данные были успешно анонимированы, они больше не являются персональными данными.

Следующей категорией являются псевдонимизированные данные. Личная информация содержит идентификаторы, такие как имя, дата рождения, пол и адрес. Когда персональная информация псевдонимизирована, идентификаторы заменяются одним псевдонимом. Псевдоомификация достигается, например, путем шифрования идентификаторов в личных данных. Псевдонимизированные данные прямо не упоминаются в юридических определениях Конвенции 108 или Директивы по защите данных. Однако в Пояснительном докладе к Конвенции 108 в своей статье 42 говорится о том, что «требование, предъявляемое в соответствии с временными ограничениями для хранения данных в их связанной с именем форме, не означает, что данные должны через какое-то время быть безоговорочно отделены от имени лица, к которому они относятся, но должно быть обеспечено только то, чтобы невозможно было легко связывать данные и идентификаторы» [**11**]. Ссылка на личность все еще существует в форме псевдонима плюс ключ дешифрования. Для всех, у кого нет ключа дешифрования, псевдонизированные данные вряд ли могут быть идентифицированы. Для тех, кто имеет право использовать повторную идентификацию ключа дешифрования, это легко.

В современном мире особо остро стоит защита персональных данных в сети интернет.

Во время «зеленой революции» в 2009 году иранские военные опубликовали фотографии с протестов на веб-сайте и пригласили граждан опознать двадцать отдельных лиц, которые были выделены на этих фотографиях [**12**]. Они утверждали, что арестовали по меньшей мере двух человек зафиксированных на фотографиях вскоре после протестов [**13**]. Согласно некоторым источникам, иранское правительство пыталось использовать технологию распознавания лиц для идентификации протестующих, хотя ее технология все еще находится на стадии разработки [**14**]. Представьте себе, если бы правительство просто могло сопоставить эти лица с сотнями миллиардов фотографий, доступных на Facebook. Сопоставления могли выявить не только имена протестующих [**15**], но и их местонахождение, их контакты, их онлайн-беседы с другими протестующими и, возможно, их планы на будущее. Из этого следует, в этом случае под угрозой будут находиться права индивида, которые закреплены в ст. 8 ЕКПЧ.

Лица особенно полезны для целей идентификации, поскольку они являются отличительными и, в большинстве случаев, общедоступными. Другие персональные особенности, которые находятся на виду, такие как пальто или стрижка, могут быть легко заменены, но значительно изменить лицо, чтобы сделать его неузнаваемым, довольно сложно. И все же большинство людей могут оставаться анонимными, даже публично, потому что у них есть только ограничен-

ный круг знакомых, которые могут их распознать. Использование технологии распознавания лиц в социальных сетях сдвигает эту установку. Она может привязать анонимное лицо не только к имени, но также ко всей информации в профиле социальной сети. Учитывая риски технологии распознавания лиц в сочетании с огромным количеством персональной информации, объединенной в социальных сетях, в этой статье представлены две основные идеи.

- Во-первых, применяя теорию контекстуальной целостности профессора Хелен Ниссенбаум[1], можно утверждать, что технология распознавания лиц в социальных сетях нуждается в тщательном регулировании, поскольку она преобразует информацию, которую пользователи используют (например, она преобразует простую фотографию в биометрические данные, которые автоматически идентифицируют пользователей) и предоставляет эту персональную идентификационную информацию новым получателям, не учитывая волю пользователя.
- Во-вторых, есть большое количество недостатков в действующем законодательстве, и очевидно, что только закон не может решить эту проблему.

Полный запрет на автоматическое распознавание лиц в социальных сетях сдерживал бы развитие технологий, которые сами по себе являются полезными. В то же время традиционная система конфиденциальности уведомлений и согласия не может защитить пользователей, которые не понимают процесс автоматического распознавания лиц, и безрассудно продолжают делиться своей личной информацией из-за сильных сетевых эффектов. Вместо этого предлагаем многогранное решение, направленное на снижение затрат на переключение между социальными сетями и предоставление пользователям лучшей информации о том, как их данные используются.

Аргументация данного положения заключается в том, когда пользователи действительно могут свободно переключать между собой не связанные сети, они будут иметь возможность осуществлять свой выбор и требовать, чтобы социальные сети соблюдали и уважали их ожидания защиты их персональных данных.

Предлагаемое правовое решение направлено на то, чтобы реформировать действующие в настоящее время законы об уведомлениях и согласие требовать адекватного информативного уведомления и подлинного согласия. Этот предлагаемый закон должен предусматривать требование, чтобы социальная сеть предоставляла пользователям подробную, но понятную информацию о том, как она собирает, хранит, обрабатывает и совместно использует биометрические данные пользователя. Также будет предусмотрено получение согласия от пользователей, прежде чем собирать их данные или использовать их для новых целей.

Эти требования будут частью более широкого закона о защите данных, которое должно обеспечиваться инициативным агентством, которое имеет возможность исследовать сложные методы обработки данных в социальных сетях. В данном предложении признается, что даже улучшенная модель уведомления и согласия сама по себе не может решить эту проблему, если у пользователей нет реальной возможности выйти из сети без ущерба для их социальной жизни в Интернете [**16**].

С этой целью, структурные/архитектурные и рыночные решения данного предложения направлены на снижение вклада в переключения между социальными сетями, чтобы освободить пользователей от сетевого эффекта, который в настоящее время блокирует их в социальной сети.

Архитектурные решения позволят пользователям: (1) предотвратить централизованную социальную сеть от извлечения биометрических данных путем обмена фотографиями со своими друзьями через социальную сеть; (2) экспортировать свою личную информацию на платформу, которой они доверяют, по стандартам переносимости данных; (3) продолжать общаться с друзьями, которые остаются в централизованной социальной сети по стандартам совместимости; а также (4) защищать их конфиденциальность, когда они фотографируются в общественных местах или загружают фотографии в общедоступную сеть. Рыночные решения также позволят пользователям субсидировать использование своей социальной сети, чтобы избежать сбора особо чувствительной информации, такой как их биометрические данные, и обсуждать свои собственные условия использования данных при совместном использовании фотографий в социальных сетях.

Несмотря на то, что предложение предназначено для всех современных и будущих технологий распознавания лиц в социальных сетях, примеры будут приведены из самой популярной социальной сети- Facebook [**17**]. Отметим, что Facebook имеет важную социальную функцию. Действительно, недавно Совет Европы провозгласил, что «социальные сети служат защитой прав человека и катализаторами демократии» [**18**]. Они особенно важны для молодежи, которая полагается на социальные сети для «разви-

[1] профессор информатики в Cornell Tech .

тия своих личностей и как часть их участия в дискуссиях и социальной деятельности» [**18**].

Таким образом, Facebook способствует социальному взаимодействию и политическому дискурсу, которые считаются для нашего общества очень ценными функциями, если не существенными [**19**]. Именно благодаря своей важной роли Facebook должен соблюдать конфиденциальность своих пользователей. Он должен уделять особое внимание тому, как он использует фотографии и биометрические данные, потому что нет ничего восприимчивого к идентификации, чем лицо человека.

Технология распознавания лиц стремится объединить превосходные навыки восприятия людей с огромной вычислительной мощностью и емкостью памяти компьютеров. Люди узнают друг друга на основе их внешности, сосредоточив свое внимание на чертах лица, а также используя другие органы чувств, такие как обоняние, осязание, слух и так далее [**20**]. Хотя узнавание/опознание является естественным человеческим умением, человеческий мозг может запомнить только ограниченное количество лиц. С другой стороны, компьютеры могут обрабатывать и запоминать огромное количество черт лица, чтобы распознавать еще большее количество людей. Но следует учитывать, что человеческий мозг выполняет более полную работу по распознаванию лиц, чем компьютеры, потому что он способен сочетать визуальное распознавание с другими человеческими органам чувств. Компьютеры не имеют контекстуального знания о том, какую одежду человек намеревается носить или в чьей компании лицо может быть найдена. Тем не менее, компьютерное зрение заимствует методы человеческого восприятия. Эти методы идентифицируются посредством психологических исследований того, на какие черты лица люди обращают больше внимания, когда они узнают других.

Точность распознавания зависит от таких факторов, как применяемая точная методология, количество доступных исследуемых изображений, качество фотографий и видимость личности на этих фотографиях [**21**]. Процесс распознавания лиц постепенно улучшается, тогда как технологии раннего распознавания лиц едва ли могли распознать одно лицо с фронтального ракурса, в настоящее время разработаны технологии, которые могут идентифицировать людей с разных ракурсов и отличать лица от загроможденного фона. Как показывают исследования, проведенные исследователями из Университета Карнеги-Меллона, фотографии, доступные на Facebook без входа в систему, достаточны для того, чтобы идентифицировать студентов в кампусе с показателем успеха в 31,18% при использовании технологии распознавания лиц, которая была общедоступной до ее недавнего приобретения компанией Google [**22**].

В декабре 2010 года Facebook представила новую функцию - «Рекомендация фото тегов» - которая использует ранее отмеченные фотографии и технологию распознавания лиц, чтобы идентифицировать людей на новых фотографиях, на которых пользователей могут затем отметить. Facebook собирает и сохраняет большое количество информацию о своих пользователях. Эта информация включает фотографии, в том числе, автоматически помеченные, из которых извлекаются биометрические данные. Она также включает всю информацию, отображаемую в профиле Facebook, поскольку, путем «отметки» фотографии, эта функция создает гиперссылку на профиль пользователя. Несмотря на то, что Facebook собирает и хранит огромный объем данных, ниже будут рассмотрены биометрические данные, необходимые для распознавания лиц.

Пользователь предоставляет большую часть информации в профиле Facebook. В первую очередь, Facebook требует, чтобы новый пользователь предоставил «имя, адрес электронной почты, день рождения и пол». По желанию пользователю также предлагается предоставить свои религиозные убеждения, политические взгляды и сексуальную ориентацию. Далее пользователь проходит процесс «добавления в друзья» с другими пользователями, которые, в свою очередь, в реальной жизни могут быть друзьями, одноклассниками, родственниками или коллегами в автономном режиме, Facebook также сохраняет список этих «друзей». Более того, совсем недавно Facebook начал просить пользователей описать их отношения со своими друзьями.

Из политики использования данных Facebook, видно, что Facebook использует все помеченные фотографии человека в качестве базы данных изображений, не выделяя фотографии, которые пользователь предоставляет только некоторым друзьям через свои настройки конфиденциальности. Это означает, что если пользователь ограничивает доступ к фотографии, чтобы она была видна только для ее семьи (например), Facebook может, тем не менее, извлечь из нее биометрические данные и использовать ее с помощью Photo Tag Suggest, чтобы позволить другим друзьям из Facebook определить ее/его на новых фотографиях.

Из-за различного восприятия защиты данных в разных странах возникает большое количество

нарушений основополагающих прав человека, таких как право на защиту личных данных и т.д..

На наш взгляд, использование биометрических данных, без предварительного четкого уведомления и получения разрешения является строгим нарушением правил ЕС в сфере защиты данных. В частности, наблюдатели по защите данных Ирландии подняли ряд вопросов, связанных с Фейсбук и его реинтродукции технологий распознавания лиц в Европе. Раннее, в 2012 году социальная сеть была вынуждена закрыть данную функцию распознавания лиц.

Таким образом, несмотря на то, что Facebook американская компания, и в целом, пытается соотвтетствовать нормам защиты данных США, тем не менее, данная социальная сеть пользуется популярностью во всем мире. Данный факт должен обязать Фейсбук установить более эффективную защиту персональных данных и при этом обеспечить соблюдение основополагающих прав человека.

18 апреля 2018 года Facebook объявил о ряде мер, которые, по его словам, помогут соблюдению строгих новых законов о данных в Европейском союзе- GDPR, которое вступит в силу 25 мая настоящего года. Среди данных мер, предположительно ожидается:

- Разрешение пользователей на то, чтобы Facebook использовал данные от партнеров, (например, других веб-сайтов), чтобы показывать им рекламу.
- Разрешение пользователей на открытость информации о политических и религиозных взглядах.
- Разрешение пользователей на технологию распознавания лиц.
- Согласие людей на обновление политики конфиденциальности и условий обслуживания Facebook.

В рамках анонса представитель Facebook указал, что он вернет технологию распознавания лиц на платформу. Как уже было отмечено, Facebook прекратил эту функцию в Европе в 2012 году после беспокойства со стороны регулирующих органов и сторонников защиты частной жизни.

В рамках данной статьи также Рассмотрим дело K.U. v. Finland [**23**], которое затрагивает вопрос о конфиденциальности и цифровых правах, который был решен Европейским судом по правам человека (ЕСПЧ) второго декабря 2008 года.

В целом, дело касается 12-летнего мальчика, который был объектом рекламы сексуального характера на сайте знакомств в Интернете. Реклама была опубликована без его ведома и включала его имя, год рождения, подробное описание его физических характеристик, фотографию его и его номер телефона, который был правильным, за исключением одной цифры. В рекламе утверждалось, что он ищет интимные отношения с человеком его возраста и старше. Жертва узнала о существовании рекламы, когда пожилой мужчина связался с ним по электронной почте, чтобы встретиться с ним, и «затем, чтобы увидеть, что он хочет» [**23**]. Основной проблемой этого дела был отказ поставщика услуг раскрыть личность автора с объяснением того, что он связан конфиденциальностью телекоммуникаций. Законодательство, действующее в то время, запрещало поставщикам интернет-услуг раскрывать идентификацию пользователя. Цель законодательства заключалась в защите свободы выражения мнений и праве на анонимное выражение. Национальные суды Финляндии подтвердили, что поставщик услуг не должен был предоставлять какую-либо информацию из-за своей обязанности поддерживать конфиденциальность. После решения национального суда ребенок пожаловался в Европейский суд по правам человека на то, что его право на уважение его личной жизни было нарушено (статья 8 Европейской конвенции о правах человека) и что Финляндская Республика не смогла предоставить ему эффективное средство правовой защиты, как того требует статья 13 ЕКПЧ.

Проблема, стоящая перед Судом, заключалась в том, должно ли государство требовать от интернет-провайдеров раскрывать личность частного пользователя, разместившего информацию о ребенке без их согласия на веб-сайте, который сделал его целью для педофилов. Суд постановил, что имело место нарушение конфиденциальности заявителя в нарушение статьи 8. Судебная практика заявила, что «как общественный интерес, так и защита интересов жертв преступлений, совершенных в отношении их физического или психологического благополучия, требуют наличия средства правовой защиты, позволяющего выявлять и предавать суду фактического правонарушителя». Суд указал, что отсутствие уголовной санкции, которая может быть применена к текущему делу, является серьезным вопросом, поскольку акт был преступным, привлек несовершеннолетнего и сделал его объектом для педофилов. Статья 8 Конвенции не только защищает от вмешательства правительства, но также налагает позитивные обязательства по обеспечению уважения частной жизни граждан. Суд подчеркнул, что дети и другие уязвимые лица заслуживают большей государственной защиты в форме эффективного сдерживания от таких серьезных вмешательств в основные

аспекты их личной жизни. Суд отклонил аргумент правительства о том, что достаточная защита неприкосновенности частной жизни обеспечивается наличием уголовного преступления клеветы, поскольку «наличие преступления имеет ограниченные сдерживающие последствия, если нет средств для идентификации фактического правонарушителя и привлечения его к ответственности» [**23**]. Он также отклонил аргумент правительства о том, что заявитель имел средство правовой защиты, поскольку он мог получить возмещение от поставщика услуг, заявив, что оно «недостаточно в обстоятельствах этого дела». Наконец, Суд заявил, что, хотя свобода выражения мнений и конфиденциальность сообщений являются важными соображениями, и пользователи этой технологии должны иметь гарантию уважения их личной неприкосновенности и свободы выражения, такая «гарантия не может быть абсолютной и должна уступать предотвращению беспорядков или преступлений или защите права и свободы других». Учитывая, что нарушение статьи 8 уже было установлено, Суд не рассматривал предполагаемое нарушение Статьи 13.

Учитывая растущую зависимость общества от сетевых систем ясно, что преступления против персональных данных представляют собой серьезную угрозу нашему будущему благосостоянию. Кибербезопасность и защита данных создает много проблем для законодательной власти. С одной стороны появляются случаи, которые не охватываются традиционными условиями уголовных преступлений в нашей законной правовой системе, поскольку данные не являются физическим объектом и не могут быть классифицированы классически. С другой стороны, законодательный орган находится в постоянной конкуренции с хакерами и уголовными преступниками, поскольку новые способы правонарушения могут регулироваться только после их возникновения в определенной последовательности и появлением последствий. Новые технологии, более быстрая сетевая связь и Интернет являются необходимостью для современного общества и его надлежащего функционирования, благополучия и прогресса. Таким образом, благодаря этой сверхзависимости, которая сложилась между сетями и людьми, защита данных приобретают все большее значение. Правительство все в большей и большей степени несет ответственность за криминализацию и регулирование законодательных правонарушений, но также сохраняя соразмерность праву на свободу выражения. В рамках этой оценки ценностей законодательный орган должен иметь ввиду столкновение различных законных интересов и оправдывать любые посягательства, которые могут возникнуть.

В работе мы проанализировали следующие основные идеи:

- применяя теорию контекстной целостности, можно утверждать, что технология распознавания лиц в социальных сетях должна регулироваться, поскольку она связывает анонимное лицо с другим личным информационным ресурсом в Интернете.
- усовершенствование нынешней модели конфиденциальности и защиты персональных данных в законодательстве ЕС, которая требует более информативного уведомления пользователей и получение конкретного согласия, прежде чем собирать и использовать личную информацию, которая находится под защитой ряда международных соглашений.
- установление более строгих правил для отправления уведомлений и получения согласия, на данном этапе не решат проблему незаконного сбора и обработки персональной информации, пока сетевой эффект блокирует пользователей в одной общей социальной сети.

Для достижения этого:

- должны быть приняты базовые правила защиты персональных данных основанные на ст. 8 Европейской Конвенции по правам человека а также Будапештской конвенции от 2001 года, которые включат в себя более конкретные требования к уведомлению и соглашению, либо добавление этого положения в GDPR.
- в предлагаемых правилах должен быть включен пункт, согласно которому, государствам-участникам необходимо будет внедрить в свои государственные образовательные программы для информирования детей и взрослых о защите данных в Интернете,
- техническая реализация уведомления и согласия, а также стандартов переносимости и совместимости данных будет предоставлена компаниям. В таких социальных сетях как Фейсбук, например, личная информация должна быть максимально защищена. То есть, все настройки «по умолчанию» будут в интересах пользователей, что может способствовать уменьшению риска несанкционированного доступа к данным.

Таки образом, обобщая, можно отметить, что сновной вклад этого исследования заключается в предложении снижения сетевого эффекта в централизованных социальных сетях, дополняя требования юридического уведомления и согласия на сбор, хранение и обработку персональных данных.

Список использованных источников

1. Data Protection Directive 1995, Art. 2 (a); Конвенция 108 1981, Ст. 2 (a).
2. Article 29 Working Party (2007), Opinion 4/2007 on the concept of personal data, WP 136, 20 June 2007, p. 22.
3. *Rotaru v. Romania* [GC] No. 28341/95 (ECtHR, 4 May 2000), para. 43
4. *Bernh Larsen Holding AS and Others v. Norway* No. 24117/08 (14 March 2013)
5. Data Protection Directive 1995, Recital 24.25
6. *Volker and Markus Schecke GbR (C-92/09) and Hartmut Eifert (C-93/09) v. Land Hessen* Joined cases C-92/09 and C-93/09, (CJEU, 9 November 2010)
7. *Von Hannover v. Germany* No. 59320/00 (ECtHR, 24 June 2004)
8. Data Protection Directive 1995, Recitals 16 and 17; *P.G. and J.H. v. the United Kingdom* No. 44787/98 (ECtHR, 25 September 2001), paras. 59 and 60
9. Data Protection Directive 1995, Art. 6 (1) (e); and Convention 108 1981, Art. 5 (e).
10. Convention 108 1981, Art. 42
11. https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800ca434
12. *Iranian Officials 'Crowd-Source' Protester Identities*, GLOBAL VOICES (June 27, 2009, 5:28 PM), http://globalvoicesonline.org/2009/06/27/iranian-officials-crowd-source-protester-identities-online/ (фотогафии выложенные: http://www.gerdab.ir/fa/pages/?cid=407).
13. Colin J. Bennett, Convergence Revisited: Toward a Global Policy for the **Protection** of Personal **Data**?, **in** Technology and Privacy: The New Landscape 99-103 (Philip E. Agre & Marc Rotenberg eds., 1997) (noting that the development of global networks has exacerbated privacy concerns)
14. Frederick Schauer, **Internet** Privacy and the Public-Private Distinction, 38 Jurimetrics J. 555, 557-61 (1998).
15. Alexander Dix, The German Railway Card: A Model Contractual Solution of the "Adequate Level of **Protection**" Issue?, Proc. XVIII Int'l Conf. **Data** Prot. Comm'rs (1996) .
16. Helen Nissenbaum, *A Contextual Approach to Privacy Online*, 140 DAEDALUS, no. 4, 2011, at 32, 35 (2011)
17. Justin Mitchell, "*Making Photo Tagging Easier"*, THE FACEBOOK BLOG (Dec. 15, 2010), https://www.facebook.com/blog.php?post=467145887130.
18. *Recommendation CM/Rec (2012) 4 of the Committee of Ministers to Member States on the Protection of Human Rights with Regard to Social Networking Services*, COUNCIL OF EUR. (Apr. 4, 2012).
19. Recommendation, COUNCIL OF EUR., supra note 10.
20. FACE PROCESSING: ADVANCED MODELING AND METHODS 8-9 (Wenyi Zhao & Rama Chellappa eds., 2006).
21. FACE PROCESSING, *supra* note 15, at 10-11.
22. Alessandro Acquisti, Associate Professor of Information Technology and Public Policy, Heinz College at Carnegie Mellon University, BlackHat Webcast: Faces of **Facebook**: **Privacy** in the Age of Augmented Reality (Jan. 9, 2012)
23. *K.U. v Finland* App no 2872/02 (ECtHR, 2 December 2008)

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.08.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 24.08.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 25.08.2020

Միջազգային իրավունքի զարգացման հեռանկարները համաճարակի ժամանակահատվածում

Գալստյան Ն. Ա.
Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
narega12tyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *միջազգային իրավունք, համաճարակ, Մարդու իրավունքների միջազգային իրավունք, միջազգային պատասխանատվություն, Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպություն (ԱՀԿ),COVID-19*

Перспективы развития международного права в период эпидемии

Галстян Н. А.
Аспирантка Российско-Армянского (Славянского) университета (Ереван, Армения)
narega12tyan@gmail.com

Аннотация: Данная научная статья посвящена изучению происхождения международного права, этапов его развития, а также перспектив его развития в период эпидемии. В статье автор изучает и анализирует, какие международно-правовые нормы регулируют межгосударственные отношения в период эпидемий, какая ответственность может быть применена в случае ненадлежащего осведомления об опасности распространения эпидемии и какие нормы международного права прав человека могут быть нарушены в этот период. Цель данной статьи – попытаться объективно выявить существующие проблемы и найти варианты их решения.
Ключевые слова: международное право, эпидемия, международное право прав человека, международная ответственность, Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), COVID-19.

Prospects for the development of international law during the epidemic

Galstyan N. A.
PhD student in Russian-Armenian (Slavonic) university (Yerevan, Armenia)
narega12tyan@gmail.com

Abstract: This scientific article is donated to etymology of International Law, its development stages and perspective research of its development during epidemic. In the article author explores and analyses what international legal norms there are in times of pandemics for regulating international relations, what liabilities can be applied if not duly informed about dangers of spread of pandemic and what norms of international human rights law might be violated during that. The aim of this article is to try to objectively raise existing issues and find solutions for them.
Keywords: international law, pandemic, international human rights law, international liability, world health organization (WHO),COVID-19.

Միջազգայոին իրավունքը զարգանում է մարդկության պատմության ողջ ընթացքում և այն միշտ կրելու է շարունակական բնույթ: Միջազգային իրավունքը միտված է կարգավորելու միջպետական հարաբերությունները, ապահովելու պետությունների համագործակցությունը և վերջիններիս միջև առաջացած խնդիրների խաղաղ կարգավորումը:

Վերջին տարիներին տեղի ունեցող միջազգային հարաբերությունների համակարգի վերափոխումը առիթ է տալիս մտածելու միջազգային իրավունքի հետագա զարգացման հեռանկարների մասին: Միջազգային իրավունքի ապագան հուզում է բազմաթիվ մասնագետների [**1**; **2**; **3**]: Արդյո՞ք միջազգային իրավունքը գլոբալացվող աշխարհում կպահպանի ակտիվ կարգավորող գործառույթը: Կա արդյո՞ք այլընտրանք միջազգային իրավունքին: Անհրաժեշտ է արդյո՞ք միջազգային իրավունքի նորմերի գոյություն ունեցող համակարգում լուրջ փոփոխություններ կատարել: Ժամանակակից միջազգային իրավունքի այս և շատ այլ արդիական հարցերի պատասխանների որոնմամբ զբաղվում են մի շարք գիտնականներ:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքի կայացման հիմք է հանդիսացել ՄԱԿի կանոնադրությունը, որն իր հետ բերել է նոր մտածողություն՝ առաջնորդվելով փոխօգնության սկզբունքով: Դարակազմիկ նշանակություն ունեցավ այն փաստը, որ միջազգային իրավունքը սկսեց կրել հակապատերազմական

բնույթ: Աճում էր միջազգային պայմանագրերի նշանայությունը, մարդու իրավունքները ճանաչվեցին միջպետական համագործակցության հիմնաքար:

Միջազգային իրավունքը անվերջ զարգացող նորմերի համակարգ է, որը պարբերաբար կարիք ունի ենթարկվելու փոփոխությունների տվյալ պահին աշխարհում առկա իրավիճակին համապատասխան: Մեր օրերում ակտիվ քննարկվում է ՄԱԿ-ի կանոնադրությունում փոփոխություններ կատարելու հարցը: Այս մոտեցման կողմնակիցները հիմնավորում են նման մոտեցումը նրանով, որ առավել կարևոր հարցերի շուրջ Անվտանգության Խորհուրդը չունի միանամանան մոտեցում և չի կարող կայացնել որոշումներ: Հետևաբար բացակայում է այն արդյունավետ մեխանիզմը, որի շրջանակներում պետությունները կկարողանային խորհրդակցել և համագործակցել կարևոր խնդիրների լուծման և կարգավորման հարցում:

Ինչպես նշել է Եվրամիության արտաքին գործերի և անվտանգության քաղաքականության գերագույն ներկայացուցիչ Ֆ. Մոգերինին. «Միջազգային իրավունքը և բազմակողմ համաձայնագրերը ավելի ու ավելի են ընկալվում ուժեղ (խաղացողների) կողմից որպես խոչընդոտ, այլ ոչ թե որպես երաշխիք բոլորի համար…» [**7**]:

Այս կապակցությամբ տեղին է ցիտել Ա. Խ. Աբաշիձեի խոսքերը.

«Ակնհայտ է, որ ժամանակակից միջազգային իրավունքի դերը՝ որպես միջազգային հարաբերությունների կարգավորողի և միջազգային տարաձայնությունների և հակամարտությունների կարգավորման միջոցի մեծապես պայմանավորված է նրանով, թե միջազգային իրավունքի և միջազգային հարաբերությունների հիմնական սուբյեկտները՝ ինքնիշխան պետությունները, ինչպես նաև դրանց ղեկավարները, գիտակցում են արդյոք, թե ինչ աշխարհում ենք մենք ապրում: Եվ ավելին, թե որքանով են նրանք պատրաստ համատեղ գործել ընդհանուր սպառնալիքներին դիմակայելու և ընդհանուր շահերի ապահովման ոլորտում» [**1**; **7**]:

Միջազգային իրավունքի դերը հատկապես առաջնային է դառնում ճգնաժամային իրավիճակներում, երբ պետությունների համար փոխօգնությունն ու համագործակցությունը ձեռք են բերում կենսական նշանակություն, երբ դրանք կարիք ունեն կոնկրետ կարգավորման և ուղղված են մարդկության խաղաղության և անվտանգության պահպանմանը: Այսօր աշխարհին պատած համաճարակային աղետը՝ Covid-19, մարդկությանը կանգնեցրել է նոր ճգնաժամի առջև:

Հիվանդությունների անդրսահմանային տարածման դեմ պայքարի միջազգային կանոնների ստեղծման առաջին փորձերը սկսվել են 1851 թվականից, երբ եվրոպացի քաղաքական գործիչների և համաճարակաբանների խումբն առաջին անգամ Փարիզում հավաքվեց երրորդ խոլերայի համաճարակի կապակցությամբ (1846-1860): Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ստեղծվեց Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպությունը (ԱՀԿ): Այսօր այն ունի անմիջական մանդատ համաճարակի դեմ պայքարի ոլորտում:

Ի տարբերություն այլ միջազգային կազմակերպությունների, ԱՀԿ-ն լայն լիազորություններ ունի: Այսպես, ԱՀԿ-ի կանոնադրության համաձայն՝ կազմակերպությունն իրավունք ունի ընդունելու նորմատիվ ակտեր, որոնք պարտադիր են բոլոր անդամ պետությունների համար՝ առանց վավերացման ընթացակարգի՝ արժանանալով խորհրդարանի հավանությանը: Մաքս Պլանկի ինստիտուտի հետազոտողներ Արմին ֆոն Բոգդանդիի եւ Պեդրո Վիլառեալեի կարծիքով՝ ԱՀԿ-ի նորմատիվ ակտերի նման առանձնահատկությունն ի սկզբանե պայմանավորված էր կազմակերպության որոշումների տեխնոկրատական և ոչ քաղաքականացված բնույթի նկատմամբ պետությունների հավատով [**5**]:

Միևնույն ժամանակ, այդ ակտերի նման առանձնահատկությունը նշանակում է կազմակերպության աննախադեպ պատասխանատվություն: COVID-19 համաճարակի քաղաքականացման լույսի ներքո հեշտ չէ կորոնավիրուսի դեմ պայքարում առաջատար լինել: Սակայն հենց նրա "ձեռքերում" է հիվանդությունների բռնկումների կարգավորման ոլորտում միջազգային – իրավական կարևորագույն գործիքը՝ 2005 թվականի միջազգային բժշկասանիտարական կանոնները, որոնք տարածվում են ԱՀԿ-ի անդամ 194 պետութ-

յունների վրա՝ գումարած Լիխտենշտեյնն ու Վատիկանը:

ԱՀԿ կանոնադրության առանցքային կանոններից է անդամ պետությունների և ԱՀԿ քարտուղարության միջև տեղեկատվության փոխանակումը: Նրանք պարտավորեցնում են պետություններին 24 ժամվա ընթացքում տեղեկացնել կազմակերպությանը "բոլոր այն իրադարձությունների մասին, որոնք կարող են միջազգային նշանակություն ունեցող հանրային առողջապահության արտակարգ իրավիճակ ստեղծել՝ հաշվի առնելով այն իրավիճակը, որտեղ տեղի են ունենում այդ իրադարձությունները": Հենց կանոնների 6-րդ հոդվածի հիման վրա է ԱՄՆ նախագահ Դոնալդ Թրամփը Չինաստանին մեղադրում պանդեմիայի սկզբնական փուլերը թաքցնելու մեջ: Քաղաքական ասպեկտից դուրս, եթե ԱՄՆ-ը կամ այլ պետություններ դիմեն ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան և Չինաստանի մեղքը ապացուցվի, Չինաստանը կենթարկվի միջազգային իրավական պատասխանատվության:

Միջազգային իրավական պատասխանատվությունը՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտի կողմից միջազգային իրավական պարտավորության խախտման արդյունքում միջազգային իրավունքի մեկ այլ սուբյեկտին հասցված վնասը վերացնելու պարտականությունն է [**4**]: Հետևաբար, եթե ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի կողմից հայցը բավարավի, ապա Ճինաստանը պարտավոր կլինի հայցվորներին փոխհատուցել դատարանի կողմից սահմանված վնասները: Սակայն Ճինաստանին պատասխանատվության ենթարկելը մեկն է այն բազում խնդիրներից, որոնք առաջ եկան վիրուսի տարածումից հետո: Շատ պետություններ, միտում ունեն ստեղծված իրավիճակը ծառայացնել սահմանափակելու մի շարք մարդու իրավունքներ, այսպիսով խախտելով Մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի մի շարք նորմեր:

Անտիկ ժամանակներում, երբ "կորոնավիրուս" բառը դեռ ոչ ոք չգիտեր, «իրավունքի գերակայության» սկզբունքը (rule of law) առաջացավ որպես տիրակալների իշխանության հակակրանք (rule of men): Հիվանդության դեմ պայքարը ենթադրում է մարդու իրավունքների սահմանափակում: Միջազգային իրավական դաշտում պետության կողմից Մարդու իրավունքների պաշտպանության իր պարտավորություններից նահանջը հնարավոր է քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 4-րդ հոդվածին համապատասխան: Այսպես, արտակարգ դրության ժամանակ իր պարտավորություններից նահանջող պետությունը պետք է տեղեկացնի ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին՝ վկայակոչելով ԱՀԿ-ի կարծիքը:

Վենետիկի հանձնաժողովի կողմից հրատարակված իրավունքի գերակայության տարրերի վերահսկողական ցանկի համաձայն՝ հասկացությունը ներառում է բազմաթիվ բաղադրիչներ՝ սկսած օրենքների ընդունման թափանցիկ գործընթացից, իրավական նորմերի հստակությունից, վերջացրած պետության կողմից մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի ոլորտում առանցքային կոնվենցիաների պահպանմամբ [**6**]:

Վերոնշյալ ցանկը սահմանում է նաև մի շարք չափանիշներ արտակարգ իրավիճակներում իրավունքի գերակայության սկզբունքի պահպանման գնահատման համար:

- Կան արդյոք հատուկ ազգային դրույթներ, որոնք կիրառելի են արտակարգ իրավիճակների համար: Նման իրավիճակներում արդյոք մարդու իրավունքներից շեղումներ հնարավոր են: Ինչ հանգամանքներ կամ չափանիշներ են անհրաժեշտ բացառության կիրառման համար
- Արդյոք ազգային իրավունքն արգելում է շեղումներ կատարել որոշ իրավունքներից նույնիսկ արտակարգ իրավիճակներում: Արդյոք շեղումները համաչափ են :
- Որն է արտակարգ իրավիճակի որոշման կարգը: Կա արդյոք խորհրդարանական վերահսկողություն և դատական վերանայում արտակարգ իրավիճակի և համապատասխան շեղման գոյության և տևողության վերաբերյալ:

Շատ երկրներում բացակայում են վերոնշյալ չափանիշների պահպանումը, ինչպես նաև արտակարգ դրություն մտցնելու կարգը, ժամկետները և պայմանները սահմանող իրավական դրույթները: Վերջինս չի սահմանափակում պետություններին՝ առանց արտա-

կարգ դրության ռեժիմի, կարանտինի կոշտ մոդելի ներդրումը: Վերջինս հակասում է իրավունքի գերակայության սկզբունքին և կարող է հանգեցնել գործադիր իշխանության կողմից բոլոր լիազորությունների յուրացմանը: Հարկ է նշել, որ համատարած զանգվածային կարանտինները նոր երևույթ են, որն ուղղակիորեն նախատեսված չէ միջազգային բժշկասանիտարական կանոններով: Հետևաբար, կարանտինի հետ կապված մարդու իրավունքների խախտումների վերաբերյալ հնարավոր դատական որոշումները զգալիորեն կարող են տարբերվել՝ կախված սահմանափակումներից, կոնկրետ անձի կյանքի վրա դրանց ազդեցությունից և հիվանդացության համատեքստից:

Պանդեմիան և դրա դեմ պայքարի աննախադեպ միջոցները ցույց են տալիս բազմաթիվ իրավական անկատարություններ ինչպես միջազգային, այնպես էլ ազգային մակարդակով: Դա և հատուկ իրավական ռեժիմից դուրս արտակարգ դրության դե-ֆակտո ներդրման հնարավորությունն է, և պանդեմիայի ժամանակ իշխանության բռնազավթման դեպքում պետության վրա ազդեցության միջազգային մեխանիզմների բացակայությունը, և անորոշ ժամանակով կարանտինում իր պետության սահմաններից դուրս "խրված" անձանց իրավական կարգավիճակը որոշելիս դժվարությունները: Հետագայում այդ փորձը կարող է օգտագործվել պետությունների կողմից համաճարակի ժամանակ իրավունքի գերակայության, ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների պահպանման ավելի մանրամասն կանոնների մշակման համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Абашидзе А. Х.** «Сохранит ли международное право активную регулирующую функцию в глобализирующемся мире?», Будущее международного права: сборник статей. М.: Проспект, 2017. С. 4-16.
2. **Бекяшев К. А.** «Необходимо ли внесение серьезных изменений в существующую систему норм международного права?» Будущее международного права: сборник статей. М.: Проспект, 2017. С. 17-47.
3. **Капустин А. Я.** «Право международных организаций: перспективы развития в XXI веке»/ Будущее международного права: сборник статей. М.: Проспект, 2017. С. 139-150
4. **Батычко В. Т.,** «Международное право, Конспект лекций. Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2011»
5. **Von Bondandy, A., Villarel, P.** (2020). International Law on Pandemic Response: A First Stocktaking in Light of the Coronavirus Crisis. MPHIL Research Paper Series No 2020/7
6. https://www.prostranstvo.media/prava-cheloveka-v-jekstremalnoj-situacii-kak-koronavirus-ispytyvaet-na-prochnost-demokratiju/
7. https://news.mail.ru/politics/36410978/?frommail=1

Сдана/Հանձնվել է՝ 01.09.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 03.09.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 04.09.2020

Материнская смертность как проблема международного права прав человека

Петросян В. А.
Российско-Армянскй (Славянский) университет (Ереван, Армения)
veronika05petrosyan@gmail.com

Ключевые слова: *права человека, материнская смертность, репродуктивные права, право на охрану материнства, право на здоровье, дискриминация*

Մայրական մահացությունը՝ որպես մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի հիմնախնդիր

Պետրոսյան Վ. Ա.
Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարան (Երևան, Հայաստան)
veronika05petrosyan@gmail.com

Ամփոփում: Սույն գիտական հոդվածը նվիրված է մայրական մահացության ուսումնասիրությանը՝ որպես մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի հիմնախնդիր: Մայրական մահացության և հիվանդացության ծավալներն ամբողջ աշխարհում արտացոլում են խտրականության և անհավասարության իրավիճակը, որոնց կանայք ենթարկվում են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում՝ շղթայված օրենքներով, քաղաքականությամբ և վնասակար սոցիալական նորմերով: Մայրական մահացության և հիվանդացության հանգեցնող մարդու իրավունքների ոլորտում առկա խնդիրները իրական են աշխարհի բոլոր տարածաշրջաններում և ազդում են զարգացման բոլոր մակարդակներում գտնվող երկրների վրա:
Վճռորոշ բառեր՝ մարդու իրավունքներ, մայրական մահացություն, վերարտադրողական իրավունքներ, մայրության պահպանության իրավունք, առողջության իրավունք, խտրականություն

Maternal mortality as an issue of international human rights law

Petrosyan V. A.
PhD student in Russian-Armenian (Slavonic) university (Yerevan, Armenia)
veronika05petrosyan@gmail.com

Abstract: This scientific article is devoted to the study of maternal mortality as an issue of international human rights law. The scale of maternal mortality and morbidity worldwide reflects a situation of discrimination and inequality that women experience throughout their lives, fixed by laws, policies and harmful social norms. Human rights issues that lead to maternal mortality and morbidity are a reality in all regions of the world and affect countries at all levels of development.
Keywords: human rights, maternal mortality, reproductive rights, right to maternity protection, right to health, discrimination

Каждая женщина имеет право на безопасное и уважительное материнское здоровье. Стандарты прав человека, касающиеся безопасной беременности, родов и уважительного материнского ухода, коренятся в правах человека на жизнь, здоровье, равенство и недискриминацию. Правительства должны обеспечить эти права путем создания благоприятных условий, которые будут способствовать здоровью женщин, здоровой беременности и безопасным родам. Основные права женщин нарушаются, когда беременные и роженицы подвергаются предотвратимым страданиям, включая смерть, болезни, травмы, дискриминацию и отказ в информации и телесной автономии.

Эффект от переосмысления материнского здоровья как части репродуктивного здоровья можно увидеть в десятилетнем обзоре инициативы по безопасному материнству, проведенном еще в далеком 1997 году. Оказалось, что десять лет усилий по организации дородового ухода и обучению акушерок сделали относительно мало для того, чтобы остановить материнскую смерть. Скорее, исследования показали, что женщины умирали от кровотечения, токсикоза, затруднённых родов и последствий небезопасного аборта. Эти выводы привели к коллективному чувству разочарования по сравнению с усилиями предыдущего десятилетия и сильному расхождению во мнениях относительно того, какие меры должны стать приоритетными. Джеймс Вулфенсон, пре-

зидент Всемирного банка, в своем выступлении на конференции подчеркнул тонкость проблемы материнской смертности: «Безопасное материнство – это право человека ... если система позволяет женщине умереть, значит, она потерпела неудачу» [**1**]. Он сосредоточил свое внимание на системных неудачах сектора здравоохранения в отношении женщин. То, что он назвал эти смерти провалом в области прав человека, было объединяющим моментом, который глубоко резонировал с рамками репродуктивных прав.

Предотвращение материнской смертности и заболеваемости, а также обеспечение безопасного, уважительного ухода стали коллективным глобальным приоритетом. Этот формирующийся консенсус в отношении важности охраны материнского здоровья проистекает из признания того, что многие неблагоприятные последствия для здоровья матери не являются неизбежными, а являются результатом законов, политики и институциональных практик, которые могут быть изменены [**2**]. Требования правительств к женщинам брать на себя большую «личную ответственность» за свое здоровье не являются эффективным решением проблем предотвратимой материнской смертности и болезней. Кроме того, права на охрану материнства основываются на ряде основополагающих прав человека, содержащихся в международных договорах и консенсусных документах.

Международная система прав человека определяет основные права, которые принадлежат всем людям, и возлагает на правительства ответственность за обеспечение того, чтобы эти права могли быть реализованы. Права человека включают в себя сексуальные и репродуктивные права, которые необходимы для самоопределения и автономии индивида. Кроме того, правозащитные органы признали, что обеспечение безопасной беременности и родов имеет важное значение для обеспечения достоинства женщин и осуществления их прав человека [**3**]. Таким образом, обеспечение надлежащего репродуктивного и материнского здоровья считается одним из основных государственных обязательств [**4**].

Некоторые из основных международных договоров по правам человека устанавливают, что правительства обязаны защищать права, которые предотвращают ненужную смерть женщин во время беременности и родов. Договорные органы Организации Объединенных Наций (далее - ООН), которые следят за прогрессом правительств и соблюдением этих договоров, уточняют эту обязанность. Систематические неспособности правительств защитить материнское здоровье могут нарушать ряд основных прав женщин, включая право на жизнь, здоровье, равенство, информацию, образование, пользование благами научного прогресса, свободу от дискриминации, свободу от жестокого и бесчеловечного обращения, а также право решать вопрос о количестве детей и интервалах между ними. Эти права не стоят особняком, а взаимозависимы и переплетены. Мы проиллюстрируем международные правовые стандарты в отношении некоторых из этих прав и покажем, как их защита необходима для обеспечения материнского здоровья.

Репродуктивные права включают в себя, прежде всего, основополагающее право человека на жизнь [**5**]. Право на жизнь не должно толковаться узко. Поскольку правительство обязано защищать людей от произвольных и предотвратимых смертей, включая предотвратимые смерти, связанные с беременностью [**6**], оно должно принимать активные меры для устранения как причин, так и распространенности материнской смертности [**7**].

Как установлено в статье 6 Международного пакта о гражданских и политических правах: «право на жизнь есть неотъемлемое право каждого человека. Это право охраняется законом. Никто не может быть произвольно лишен жизни» [**8**]. Защита этого права означает, что правительства должны не только предотвращать произвольные убийства, но и принимать позитивные меры по обеспечению права на жизнь, включая принятие мер по предотвращению ненужной материнской смерти [**9**].

Два договорных органа - Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин (далее - КЛДЖ) и Комитет по правам человека (далее - КПЧ) - рассматривают материнскую смертность как нарушение права женщин на жизнь. Следующие замечания КПЧ иллюстрируют позитивные меры, которые государства должны принять для обеспечения этого права: «Для того чтобы гарантировать право на жизнь, государству-участнику следует активизировать свои усилия в этой области, в частности, в обеспечении доступности медицинских услуг, включая неотложную акушерскую помощь. Государству-участнику следует обеспечить надлежащую подготовку своих медицинских работников. Государство должно помогать женщинам избегать нежелательной беременности, в том числе путем укрепления своих программ планирования семьи и полового воспитания, а также обеспечивать, чтобы их не заставляли делать подпольные аборты, которые ставят под угрозу их жизнь. В частности, следует обратить внимание на воздейст-

вие ограничительного закона об абортах на здоровье женщин» [**10**].

Из всех показателей здоровья наибольший разрыв между развитыми и развивающимися странами отмечается в показателях материнской смертности. Способность женщин осуществлять свое право на жизнь зависит от их способности осуществлять другие права, включая право на здоровье.

Статья 12 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах гарантирует каждому человеку «наивысший достижимый уровень физического и психического здоровья» [**11**]. В последние годы международные правозащитные органы расширили свои взгляды касательно права на здоровье, особенно в том, что касается репродуктивного здоровья женщин. Комиссия ООН по правам человека заявила, что «сексуальное и репродуктивное здоровье являются неотъемлемыми элементами права каждого человека на наивысший достижимый уровень физического и психического здоровья» [**12**].

Право человека на здоровье состоит из четырех основных элементов: правительства должны обеспечить **наличие** медицинских учреждений, товаров и услуг в достаточном количестве на всей территории государства, **доступных** для всех, **приемлемых** с этической и культурной точек зрения и хорошего **качества [13]**. Признавая, что правительства находятся в ином положении в отношении системы здравоохранения, законодательство в области прав человека определяет право на здоровье не как право быть здоровым, а скорее как право на наивысший достижимый уровень здоровья. Приватизированные системы здравоохранения не освобождают правительство от его обязательств в отношении права на здоровье. Даже когда правительства передают услуги здравоохранения на аутсорсинг частному сектору, они сохраняют за собой обязанность регулировать и контролировать предоставление медицинских товаров, информации и услуг для обеспечения соблюдения права на здоровье. Кроме того, право на здоровье основывается на принципе равенства. Это означает, что правительства должны обеспечить справедливое распределение товаров и услуг в области репродуктивного здоровья, таких как распределение ресурсов здравоохранения среди наиболее социально незащищенных групп населения.

Масштабы материнской смертности отражают не только состояние здоровья женщин - они высвечивают систематическое неравенство и дискриминацию, с которыми женщины сталкиваются ежедневно в самых разных условиях. Как отметила Всемирная организация здравоохранения (далее - ВОЗ), «материнская смертность является показателем неравенства и неравноправия между мужчинами и женщинами, а ее масштабы - признаком места женщин в обществе и их доступа к социальным услугам, услугам в области здравоохранения и питания, а также к экономическим возможностям» [**14**].

Договорные органы ООН установили, что неспособность женщин получить доступ к услугам в области репродуктивного здоровья, включая неотложную акушерскую помощь, является нарушением права женщин на равенство. По мнению КПЧ, такое отсутствие доступа «подрывает способность женщин на равной основе участвовать во всех аспектах социальной, экономической и общественной жизни» [**15**]. Комитет по экономическим, социальным и культурным правам считает, что отсутствие доступа женщин к услугам в области репродуктивного здоровья является дискриминационным, поскольку оно препятствует женщинам в полной мере пользоваться своими экономическими, социальными и культурными правами наравне с мужчинами [**16**].

Ребекка Кук - почетный профессор юридического факультета, медицинского факультета и Объединенного центра биоэтики Университета Торонто, а также содиректор международной программы по праву репродуктивного и сексуального здоровья, прокомментировала: «Право на недискриминацию требует одинакового отношения к одним и тем же интересам, например, обеспечение равного доступа всех рас к медицинскому обслуживанию. Однако данное правомочие также предполагает рассмотрение существенно различных интересов так, чтобы должным образом учитывать эти различия. Поэтому право на недискриминацию по половому признаку означает, что общество должно разумно учитывать такие биологические различия как беременность и деторождение» [**17**].

Приведенные выше примеры указывают лишь на некоторые из многочисленных способов, которыми международное право прав человека защищает права женщин на безопасную беременность и деторождение. По словам Мэри Робинсон, бывшего верховного комиссара ООН по правам человека, «материнская смертность - это огромная проблема прав человека» [**18**]. Однако, по большому счету, данная проблема не была рассмотрена как таковая.

Международные механизмы могут повысить подотчетность там, где национальные механизмы недоступны, неэффективны или отсутствуют. Например, договорные наблюдательные органы ООН, которые

самостоятельно осуществляют надзор за реализацией международных договоров по правам человека, периодически рассматривают национальные доклады, представляемые государствами – участниками, и выносят соответствующие рекомендации. Некоторые из них также контролируют процедуры рассмотрения жалоб. Рекомендации Комитета по вопросам материнской смертности и доступа к эффективным средствам правовой защиты иллюстрируют, как правозащитный подход может укрепить ответственность за материнскую смертность на национальном уровне. Дело Алины да Сильвы Пиментель имеет существенное значение и может иметь глобальные последствия. Алина Пиментель, афро-бразильянка, умерла в возрасте 28 лет от осложнений, вызванных ее беременностью, после того как медицинский центр в Рио-де-Жанейро не смог обеспечить надлежащий и своевременный доступ к неотложной акушерской помощи. Смерть Пиментел можно было предотвратить, если бы медицинский центр правильно диагностировал и лечил ее от внутриутробной смерти плода. Комитет КЛДЖ признал Бразилию нарушившей статью 12 (2) Конвенции КЛДЖ, и сослался на Общую рекомендацию № 28 (2010), в которой говорится, что «политика государства – участника должна быть ориентирована на конкретные действия и результаты, а также должна надлежащим образом финансироваться», и что в соответствии с их Общей рекомендацией № 24 необходимо мобилизовать максимум имеющихся ресурсов для обеспечения права женщин на безопасное материнство и неотложную акушерскую помощь [**19**]. Поэтому Комитет пришел к выводу, что государство нарушило Конвенцию, несмотря на свои утверждения о том, что оно сделало «квалифицированную акушерскую помощь» приоритетом в своем национальном плане политики в отношении женщин. Комитет также подтвердил, что «государство несет прямую ответственность за действия частных учреждений, когда оно передает свои медицинские услуги на аутсорсинг, и что, кроме того, государство всегда сохраняет обязанность регулировать и контролировать деятельность частных медицинских учреждений» [**19**].

Таким образом, в результате проведённого исследования, были представлены следующие основные положения:

- материнская смертность является одной из серьезных проблем прав человека;
- безопасное материнство как одна из категорий репродуктивных прав, базируется на таких основополагающих правах человека как право на жизнь, здоровье и равенство;
- Каждое государство имеет прямое обязательство по обеспечению необходимых условий для реализации права на охрану материнства.

Исходя из вышеизложенного, государствам следует:

- Создать рабочую силу здравоохранения, обученной стандартам в области прав человека и вовлеченной в выработку решений проблем материнского здоровья;
- Содействовать повышению доступности акушерской помощи и услуг по планированию семьи;
- Реформировать дискриминационные законы и политику, влияющие на здоровье и благополучие женщин;
- Вести борьбу с расовыми предрассудками, стереотипами, стигматизацией, дискриминацией и неуважением в сфере здравоохранения;
- Обеспечивать средства правовой защиты в случае нарушения права на доступ к безопасному и уважительному материнскому здравоохранению;
- Поощрять просвещение в области прав человека и информационно-пропагандистскую работу по вопросам их репродуктивного здоровья и прав.

Список использованной литературы

1. Mindy Jane Roseman, Bearing Human Rights: Maternal Health and the Promise of ICPR//Reproductive Health and Human Rights: The way forward, edited by Laura Reichenbach and Mindy Jane Roseman, University of Pennsylvania Press, 2009.
2. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights et al., Summary Reflection Guide on a Human Rights-Based Approach to Health: Application to Sexual and Reproductive Health, Maternal Health, and Under-5 Child Health 3 (2015)
3. CERD Committee, Concluding Observations: United States of America, para. 15, U.N. Doc. CERD/C/USA/CO/7-9 (Sept. 25, 2014); Human Rights Committee, Concluding Observations: Mali, para. 14, U.N. Doc. CCPR/CO/77/MLI (2003); Mongolia, para. 8(b), U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.120 (2000); Peru, para. 20, U.N. Doc. CCPR/CO/70/PER (2000); Trinidad and Tobago, para. 18, U.N. Doc. CCPR/CO/70/TTO (2000); Alyne v. Brazil, CEDAW Committee, Commc'n No. 17/2008, paras. 7.5-7.6, U.N. Doc. CEDAW/C/49/D/17/2008 (2011); CEDAW Committee, Concluding Comments: Belize, para. 56, U.N. Doc. A/54/38/Rev.1 (1999); ESCR Committee, Concluding Observations: Brazil, paras. 28-29, U.N. Doc. E/C.12/BRA/CO/2 (2009);

Dominican Republic, para. 15, U.N. Doc. E/C.12/1/Add.16 (1997); CAT Committee, Concluding Observations: Paraguay, para. 22, U.N. Doc. CAT/C/PRY/CO/4-6 (2011); Peru, para. 15, U.N. Doc. CAT/C/PER/CO/5-6 (2013). See also Human Rights Council, Rep. on Technical Guidance on the Application of a Human Rights-Based Approach to the Implementation of Policies and Programmes to Reduce Preventable Maternal Mortality and Morbidity (20th Sess., 2012), para. 8, U.N. Doc. A/HRC/21/22 (2012).

4. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12) (22nd Sess., 2000), in Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, at 81, 83, 86-87, and 89, paras. 14, 21, 22, 36 and 44(a), U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I) (2008)
5. Universal Declaration of Human Rights, adopted Dec. 10, 1984, art. 3, G.A. Res. 217A (III), U.N. Doc. A/810 at 71 (1948); International Covenant on Civil and Political Rights, adopted Dec. 16, 1966, art. 6, G.A. Res. 2200A (XXI), U.N. GAOR, 21st Sess., Supp. No. 16, U.N. Doc. A/6316 (1966), 999 U.N.T.S. 171 (entered into force Mar. 23, 1976); Convention on the Rights of the Child, adopted Nov. 20, 1989, art. 6, G.A. Res. 44/25, Annex, U.N. GAOR, 44th Sess., Supp. No. 49, U.N. Doc. A/44/49 (1989) (entered into force Sept. 2, 1990); Convention on the Rights of Persons with Disabilities, adopted Dec. 13, 2006, art. 10, G.A. Res. A/RES/61/106, U.N. GAOR, 61st Sess., U.N. Doc. A/61/611 (entered into force May 3, 2008).
6. Human Rights Committee, General Comment No. 28: Article 3 (The Equality of Rights between Men and Women) (68th Sess., 2000), in Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, at 229, para. 10, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I) (2008)
7. Human Rights Committee, Gen. Comment No. 6, at 177, para. 5; Human Rights Committee, Gen. Comment No. 28, supra note 15, at 229, para. 10; see also Special Rapporteur on Violence against Women, Its Causes and Consequences, Rep. of the Special Rapporteur on Violence against Women, Its Causes and Consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy, in Accordance with Commission on Human Rights Resolution 1997/44 – Addendum – Policies and Practices that Impact Women's Reproductive Rights and Contribute to, Cause or Constitute Violence against Women, para. 66, U.N. Doc. E/CN.4/1999/68/Add.4 (Jan. 21, 1999) (noting "[g]overnment failure to take positive measures to ensure access to appropriate health-care services that enable women to safely deliver their infants as well as to safely abort unwanted pregnancies may constitute a violation of a woman's right to life…").
8. International Covenant on Civil and Political Rights//Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 23 March 1976, in accordance with Article 49
9. Equality of Rights Between Men and Women, General Comment No. 28, U.N. Human Rights Comm., 68th Sess., 10, U.N. Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.10 (2000)
10. Concluding Observations of the Human Rights Committee: Mali, 77th Sess., ¶ 14, U.N. Doc CCPR/CO/77/MLI (2003).
11. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights// Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 3 January 1976, in accordance with article 27
12. The Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health, Commission on Human Rights Resolution: 2004/27, U.N. Office of the High Commissioner for Human Rights, 52nd Mtg., at 3.
13. Committee on Economic, Social and Cultural Rights/ General Comment No General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12) (22nd Sess., 2000), in Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, at 81, 83, 86-87, and 89, paras. 14, 21, 22, 36 and 44(a), U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I) (2008).
14. World Health Organization (WHO) et al., Maternal Mortality in 2005: Estimates Developed by WHO, UNICEF, UNFPA and The World Bank 1 (2005); WHO et al., Reduction of Maternal Mortality: A Joint WHO/UNFPA/UNICEF/World Bank Statement 13-14 (1999)
15. Center for Reproductive Rights, Bringing Rights to Bear: Preventing Maternal Mortality and Ensuring Safe Pregnancy (2008) at 9.
16. Center for Reproductive Rights, Bringing Rights to Bear: Preventing Maternal Mortality and Ensuring Safe Pregnancy (2008) at 11
17. Rebecca J. Cook et al., Advancing Safe Motherhood through Human Rights 3 (World Health Organization 2001); Thoraya Ahmed Obaid, No Woman Should Die Giving Life, Lancet, Oct. 13-19, 2007, at 1287.
18. Women Deliver Invitation, http://www.who.int/pmnch/events/ maryrobinson_eng
19. Alyne da Silva Pimentel v. Brazil (Communication No. 17/2008)

Сдана/Հանձնվել է՝ 26.08.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 29.08.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 31.08.2020

Նախնական քննության գաղտնիքը՝ որպես օրենքով պահպանվող գաղտնիքի պաշտպանության քրեադատավարական միջոց

Սուքիասյան Վ. Հ.
ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի քրեական պալատի դատավորի օգնական, ՀՌՀ իրավունքի և քաղաքականության ինստիտուտի քրեական իրավունքի և քրեական դատավարության իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
varazdatsukiasyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *նախնական քննության գաղտնիք, օրենքով պահպանվող գաղտնիք, դատավարական միջոց, պատասխանատվություն*

Тайна предварительного следствия как уголовно-процессуальное средство защиты охраняемой законом тайны

Сукиасян В. О.
Помощник Судьи Уголовной палаты Кассационного суда РА, аспирант кафедры уголовного права и уголовно-процессуального права Института права и политики РАУ (Ереван, Армения)
varazdatsukiasyan@gmail.com

Аннотация: В статье рассмотрены проблемы применения ст. 201 УПК РА в качестве процессуального средства обеспечения охраны информации в уголовном процессе. Обосновано несовершенство положений ст. 201 УПК РА, регулирующих порядок предупреждения следователем или дознавателем участников уголовного судопроизводства о недопустимости разглашения данных предварительного расследования.
Ключевые слова: тайна предварительного следствия, охраняемая законом тайна, процессуальное средство, ответственность

Secrecy of the preliminary investigation as a criminal procedural remedy for legally protected secrets

Sukiasyan V. H.
Assistant to the Judge of the Criminal Chamber of the RA Cassation Court, PhD Student at the Chair of Criminal Law and Criminal Procedure Law of RAU Institute of Law and Politics (Yerevan, Armenia)
varazdatsukiasyan@gmail.com

Abstract: The article deals with the problems of applying Art. 201 of the RA Criminal Procedure Code as a procedural means of ensuring the protection of information in criminal proceedings. The imperfection of the provisions of Art. 201 of the RA Criminal Procedure Code, regulating the procedure for warning by an investigator or an inquirer to participants in criminal proceedings about the inadmissibility of disclosing the data of the preliminary investigation.
Keywords: secret of preliminary investigation, secret protected by law, procedural means, responsibility

Ընդհանուր առմամբ, բազմաթիվ պետություններում քրեադատավարական օրենսդրությամբ ամրագրված նախնական քննության գաղտնիքի գոյության համար առանձնացվում են երեք հիմնական նպատակներ՝

- քննության շահերի ապահովումը [**17**, էջ 235],
- մեղադրյալի անմեղության կանխավարկածի ապահովումը [**16**, էջ 559],
- տվյալ գործով հաջորդող դատական քննության ընթացքում դատարանի մոտ նախնական կարծիք ձևավորելու կանխում [**8**, էջ 559]:

Քրեադատավարական գործունեության իրականացման ընթացքում ի հայտ է գալիս տեղեկատվություն, որը պահպանվում է օրենքով և ենթակա է պաշտպանության քրեադատավարական և քրեաիրավական պաշտպանության միջոցների գործադրմամբ:

Քրեական գործում կարող են պարունակվել օրենքով պահպանվող տարբեր տեսակի գաղտնիքներ, որոնց հրապարակումը կարելի է դիտարկել որպես անձանց իրավունքների նկատմամբ ոտնձգություն, հանրորեն վտանգավոր արարք [**15**, էջ 134]: Բացի այդ, նշված տեղեկությունների հրապարակումը կարող է հանգեցնել վկաների և տուժողների ցուցմունքների փոփոխմանը կամ որևէ ապացույցի ոչնչացմանը [**9**, էջ 148]:

Պատահական չէ, որ նախնական քննության տվյալների հրապարակման համար ուսումնասիրված 30 պետությունների (Շվեյցարիա, Ավստրիա, Բելգիա, Բուլղարիա, Չեխիա,

Էստոնիա, Ֆինլանդիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Հունաստան, Հունգարիա, Իռլանդիա, Իտալիա, Լատվիա, Լիտվա, Լյուքսեմբուրգ, Մոլդովա, Մոնակո, Լեհաստան, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Ռուսաստան, Սլովակիա, Սլովենիա, Իսպանիա, Շվեդիա, Մակեդոնիա, Թուրքիա, Ուկրաինա, Միացյալ Թագավորություն) քրեական օրենսգրքերում որպես հանցագործություն նախատեսված է առանց համապատասխան թույլտվության նախնական քննության տվյալների հրապարակումը: Ընդ որում՝ 23 պետություններում հանցագործության սուբյեկտն ընդհանուր է, իսկ Ավստրիայում, Լիտվիայում, Լյուքսեմբուրգում, Մոլդովայում, Ռումինիայում, Իսպանիայում և Ուկրաինայում քրեական պատասխանատվության են ենթակա միայն քրեական դատավարության մասնակիցները: Նշված երկրներից միայն Շվեյցարիայի քրեական օրենսգրքով (293-րդ հոդված) է նախատեսված խրախուսական նորմ, ըստ որի՝ նախնական քննության տվյալները հրապարակած անձը կարող է ազատվել քրեական պատասխանատվությունից, եթե հրապարակված գաղտնիք կազմող տեղեկություններն ունեն նվազ կարևորություն: Այս խրախուսական նորմի կապակցությամբ Շվեյցարիայի դատական պրակտիկայում [**7**, էջ 244] ձևավորվել է գաղտնիության ձևական տեսությունը (formal conception of secrecy):

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 201-րդ հոդվածը նվիրված է նախնական քննության տվյալների հրապարակման անթույլատրելիությանը կամ քրեադատավարական գիտությանը քաջ հայտնի նախնական քննության գաղտնիքին:

Նշված հոդվածի համաձայն՝

«1. Նախնական քննության տվյալները ենթակա են հրապարակման միայն գործի վարույթն իրականացնող մարմնի թույլտվությամբ:

2. Անհրաժեշտ դեպքերում քննիչը, հետաքննության մարմինը վկային, տուժողին, քաղաքացիական հայցվորին և քաղաքացիական պատասխանողին, նրանց ներկայացուցիչներին, մասնագետներին, փորձագետներին, թարգմանիչներին, ընթերականերին, պաշտպաններին և գործին մասնակցող այլ անձանց գրավոր նախազգուշացնում են՝ նախնական քննության տվյալներն առանց թույլտվության չհրապարակելու պարտականության մասին»:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն 2005 թվականի փոփոխություններով Սահմանադրության, նոր 2015 թվականի փոփոխություններով Սահմանադրությամբ օգտագործվում է ոչ թե նախաքննություն և հետաքննություն եզրույթները, այլ մինչդատական քրեական վարույթ եզրույթը (Սահմանադրության 176-րդ և 178-րդ հոդվածներ): Այսինքն, կարելի է արձանագրել, որ ի դեմս մինչդատական քրեական վարույթի գործ ունենք սահմանադրաիրավական հասկացության հետ:

Դրանից բացի, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 6-րդ հոդվածի 5-րդ կետի իմաստով քրեական գործով մինչդատական վարույթի հասկացությունը ներառում է քրեական գործով վարույթը քրեական գործ հարուցելու հարցի լուծման պահից մինչև գործն ըստ էության քննելու համար դատարան ուղարկելը: Այսինքն, մինչդատական քրեական վարույթը ավելի լայն հասկացություն է, քան նախնական քննությունը, քանի որ այն հաջորդում է քրեական գործի հարուցմանը [**5**, էջ 50], և միասին կազմում են քրեական գործով մինչդատական վարույթը: Բանն այն է, որ քրեական գործի հարուցման հարցի լուծման փուլում նույնպես ի հայտ է գալիս տեղեկատվություն, ընդհուպ մինչև օրենքով պահպանվող գաղտնիքներ, որոնք չպետք է հրապարակվեն մինչդատական վարույթի խնդիրներն ու նպատակները պատշաճ ապահովելու համար: Իսկ գործող օրենսդրության պայմաններում ստացվում է մի իրավիճակ, որ քրեական գործի հարուցման հարցի լուծման փուլում ստացվող տեղեկատվության վրա չի տարածվում նախնական քննության գաղտնիության պահանջը:

Այս հարցի կապակցությամբ համընկնող է Վ.Ե.Եվսենկոյի կարծիքն առ այն, որ քրեական գործի հարուցման փուլում օրենքով պահպանվող գաղտնիքների տեսակների բազմազանությունից հաճախ առաջանում են հասարակական հարաբերություններ, որոնք շոշափում են քաղաքացիների մասնավոր կյանքի գաղտնիքը, հետևաբար, գաղտնիքի հենց այդ տեսակն էլ խոցելի է և ռիսկային է՝ քաղաքացիների իրավունքների ու օրինական շահերի անհիմն խախտման տեսանկյունից [**11**, էջ 68]:

ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի նախագծով (այսուհետ նաև՝ Օրենսգրքի նախագիծ) ամրագրվել է ոչ թե նախնական քննության, այլ՝ նախաքննության տվյալների հրապարակման անթույլատրելիությունը: Առաջին հայացքից սա պետք է պայմանավորված լիներ *մինչդատական վարույթ, նախաքննություն, հետաքննություն* եզրույթների տարբերությամբ, սակայն Օրենսգրքի նախագծով՝

-մինչդատական վարույթը վարույթի հանրային մասնակիցների կողմից իրենց իրավասության սահմաններում իրականացվող ընթացակարգ է,

-նախաքննությունը՝ քննիչի կողմից իր իրավասության սահմաններում ենթադրյալ հանցանքի կապակցությամբ իրականացվող գործունեություն,

-հետաքննությունը՝ հետաքննության մարմնի կողմից նախաքննության ընթացքում իրականացվող և դրան օժանդակող գործունեություն, որը ներառում է գաղտնի քննչական գործողությունների և օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների կատարումը:

Այսինքն, Օրենսգրքի նախագծով նույնպես մինչդատական վարույթի հասկացությունը ավելի լայն է, քան նախաքննության:

Արտասահմանյան երկրների քրեադատավարական օրենսդրությունների ուսումնասիրությունը նույնպես ցույց է տալիս, որ այս հարցում իրավական կարգավորումը թերի է: Մասնավորապես, Ուկրաինայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 121-րդ հոդվածը սահմանում է մինչդատական քննության հրապարակման անթույլատրելիությունը, այն պայմաններում, երբ Ուկրաինայի քրեադատավարական օրենսդրությունը նախատեսում է նաև հետաքննություն, ինչը չի ներառվում մինչդատական քննության սահմաններում: Եզրութաբանական առումով նույնն է իրավիճակը նաև Ղազախստանի քրեական դատավարության օրենսգրքի կարգավորումներով (201-րդ հոդված):

2017 թվականի փոփոխություններով Ռուսաստանի Դաշնության քրեական դատավարության օրենսգրքի 161-րդ հոդվածով հետաքննությունը նույնպես ներառվել է նախաքննության տվյալների հրապարակման անթույլատրելիության ներքո, սակայն դուրս է մղվել քրեական գործի հարուցման հարցի լուծման փուլը:

Մոլդովայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 212-րդ հոդվածը նախատեսում է քրեական հետապնդման կոնֆիդենցիալությունը՝ դուրս թողնելով հետաքննությանը (Մոլդովայի քրեադատավարական օրենսդրությամբ հետաքննությունն անվանվում է սպայություն):

Նման պայմաններում նպատակահարմար է ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 201-րդ հոդվածը փոփոխել[1] այն հաշվով, որ նախ, վերնագիրն անվանվի «*մինչդատական քրեական վարույթի տվյալների հրապարակման անթույլատրելիությունը»,* երկրորդ, բովանդակության մեջ *«նախնական քննության տվյալներ»* ձևակերպման փոխարեն ներառվի *«մինչդատական քրեական վարույթի տվյալներ»* ձևակերպումը:

Մինչդատական քրեական վարույթի տվյալների հրապարակման անթույլատրելիության վերաբերյալ հաջորդ խնդիրը կապված է նրա հետ, որ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 201-րդ հոդվածում ամրագրված է դրույթ, ըստ որի՝ նախնական քննության տվյալները ենթակա են հրապարակման միայն գործի վարույթն իրականացնող մարմնի թույլտվությամբ: Այսինքն, գործող ՀՀ քրեական դատավարության օրենսդրությամբ in concreto նշված չէ, թե նախնական քննության որ տվյալներն են հանդիսանում հրապարակման ոչ ենթակա: Այլ կերպ, ամրագրելով նախնական քննության տվյալների, ըստ էության, գաղտնիության պահանջ, օրենսդիրը չի որոշակիացնում այն տեղեկությունները, որոնք կազմում են նախնական քննության գաղտնիքի բովանդակությունը:

Այս հարցի շուրջ առկա չէ միասնական մոտեցում նաև քրեադատավարական գիտության մեջ: Այսպես, Ի.Լ.Պետրուխինի կարծիքով ՌԴ քրեական դատավարության օրենսգիրքը պարունակում է այն հիմքերը, որոնց դեպքում դատավարությունն իրականացվում է դռնփակ, ուստի անհրաժեշտ է, որ օրենսդիրը նշի նաև նախնական քննության գաղտնիք կազմող տեղեկությունները, այլ ոչ թե թողնի վարույթն իրականացնող մարմնի հայեցողությանը [**14**, էջ 205]:

Հակառակ մոտեցման կողմնակիցներն են Ա.Ե.Մասլովը և Ս.Մ.Դարավսկիխը, վերջիններս գտնում են, որ քրեադատավարական օրենսդրությամբ նպատակահարմար չէ սպառիչ կերպով ամրագրել այն տեղեկությունները, որոնք հանդիսանում են նախնական քննության գաղտնիք, քանի որ այդ տեղեկությունները բազմազան են և կոնկրետ դեպքում տարբերվում են [**13**, էջեր 101-104, էջ 42]:

Յու.Պ.Գարմաևի կարծիքով, եթե քրեաիրավական և քրեադատավարական նորմերը չեն բացահայտում, թե ո՞ր տեղեկություններն են հանդիսանում նախաքննական գաղտնիք, ապա այդ դեպքում պետք է նախաքննական գաղտնիք դիտել նախաքննության ցանկացած տվյալ, ընդհուպ մինչև քննչական գործողությունների կատարման փաստը [**10**, էջ 150]:

Փորձելով հայտնել դիրքորոշում նախնական քննության գաղտնիք կազմող տեղեկությունների սպառիչ ամրագրման կամ հայեցողական իրավական վիճակը պահպանելու վերաբերյալ, հարկ է անդրադառնալ Օրենսգրքի նախագծի կարգավորումներին, ինչպես նաև միջազգային իրավական փորձին:

Օրենսգրքի նախագծի 186-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ *«2. Նախաքննության տվյալների հրապարակումն արգելվում է, եթե դա կարող է՝*

1) խոչընդոտել մինչդատական վարույթի բնականոն ընթացքին.

2) դառնալ հանցանքի կատարման պատճառ.

3) վտանգել վարույթի մասնակիցների կամ այլ անձանց իրավունքները կամ իրավաչափ շահերը.

4) հանգեցնել օրենքով պահպանվող

[1] Նույն փոփոխությունը *mutatis mutandis* կիրառելի է նաև Օրենսգրքի նախագծի 186-րդ հոդվածի նկատմամբ:

գաղտնիքի հրապարակման»:

Վերոնշյալ հոդվածի վերլուծությունից բխում է, որ նախագծով, ըստ էության, ամրագրվել է նախաքննության տվյալների հրապարակման արգելքի հիմք-հետևանքները: Այլ կերպ, թվարկվել է ոչ թե գաղտնիք պարունակող տեղեկությունների սպառիչ ցանկ, այլ ենթադրյալ հետևանքները, որոնք կարող են առաջանալ այս կամ այն տեղեկության հրապարակման դեպքում: Ընդ որում՝ տվյալ դեպքում նույնպես իրավակարգավորման հայեցողական մեթոդն է ընտրվել, քանի որ ի վերջո վարույթն իրականացնող մարմինն է գնահատելու այն տեղեկությունը, որի հրապարակման դեպքում կարող են վրա հասնել որոշակի հետևանքները: Նույն իրավակարգավորման մեթոդն է նախատեսված նաև Էստոնիայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 214-րդ հոդվածում:

Արտասահմանյան երկրների քրեադատավարական օրենսդրությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեծամասամբ ընտրված է նախնական քննության գաղտնիքի սահմանման ոչ սպառիչ տարբերակը, այսինքն՝ այն թողնված է վարույթն իրականացնող մարմնի հայեցողությանը: Մասնավորապես, հայեցողական ձևը նախատեսված է՝ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Վրաստանի, Ղազախստանի, Մոլդովայի, Ուզբեկստանի քրեադատավարական օրենսգրքերով:

Չափազանց լայն հայեցողություն տրամադրելը վարույթն իրականացնող մարմնին՝ որոշելու նախաքննության գաղտնիքի ծավալը՝ կարող է լուրջ սպառնալիք հանդիսանալ իրավական որոշակիության սկզբունքի ապահովմանը:

Մեր կարծիքով, գաղտնիք կազմող տեղեկության պահպանությունը չի կարող իրականացվել վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից՝ յուրաքանչյուր դեպքում տեղեկությունների հայեցողական ծավալ սահմանելով: Ստեղծված իրավիճակում առաջարկում ենք սպառիչ կերպով նշել այն տեղեկությունները, որոնք հանդիսանում են հրապարակման ոչ ենթակա տվյալներ: Մեր այս մոտեցումը հիմնըված է նաև ՀՀ օրենսդրի կողմից ընտրված՝ օրենքով պահպանվող գաղտնիքների իրավակարգավորման եղանակի վրա: Այլ կերպ, ՀՀ օրենսդիրը սահմանելով օրենքով պահպանվող գաղտնիք՝ պարտադիր կերպով թվարկում է այն տեղեկությունները, որոնք ներառվում են դրա մեջ: Վառ օրինակ է «Պետական և ծառայողական գաղտնիքի մասին» ՀՀ օրենքը, որի 9-րդ հոդվածը սահմանում է պետական և ծառայողական գաղտնիքի շարքին դասելուն ենթակա տեղեկությունները, իսկ 10-րդ հոդվածը նշում է այն տեղեկությունները, որոնք պետական և ծառայողական գաղտնիքի շարքին չեն կարող դասվել:

Այն, որ սպառիչ կերպով պետք է սահմանվի նախնական քննության գաղտնիք կազմող տեղեկությունների ցանկը, դեռևս չի նշանակում, որ նախնական քննության գաղտնիք կազմող տեղեկությունների պաշտպանությունը զրկվում է իր ճկունությունից: Օրինակ, իրավական որոշակիության սկզբունքի ապահովման գերակայությունից ելնելով՝ օրենսդիրն սպառիչ կերպով թվել է պետական գաղտնիք կազմող տեղեկությունների ցանկը, որի պահպանության ոլորտն ավելի գերակա դիրքերում է գտնվում պետության համար, քան նախնական քննության գաղտնիքի պահպանումը: Հետևաբար, որևէ խոչընդոտ չկա, որպեսզի որոշակիացվեն և հստակ սահմանվեն նաև նախնական քննության՝ հրապարակման ոչ ենթակա տվյալները:

Հաջորդ խնդիրը, որը վերաբերում է մինչդատական քրեական վարույթի տվյալների հրապարակման անթույլատրելիությանը, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 201-րդ հոդվածի 2-րդ մասի դիսպոզիցիան է, որտեղ օրենսդիրը սահմանել է, որ անհրաժեշտ դեպքերում քննիչը, հետաքննության մարմինը վկային, տուժողին, քաղաքացիական հայցվորին և քաղաքացիական պատասխանողին, նրանց ներկայացուցիչներին, մասնագետներին, փորձագետներին, թարգմանիչներին, ընթերականերին, պաշտպաններին և գործին մասնակցող այլ անձանց գրավոր նախազգուշացնում են՝ նախնական քննության տվյալներն առանց թույլտվության չհրապարակելու պարտականության մասին:

Խնդիրն այն է, որ օրենսդիրը պայման է դրել վարույթն իրականացնող մարմնի առաջ, որ միայն անհրաժեշտ դեպքերում կարող է գրավոր նախազգուշացնել նախնական քննության տվյալներն առանց թույլտվության չհրապարակելու պարտականության մասին: Տվյալ դեպքում հարց է ծագում, թե ինչո՞վ է պայմանավորվում անհրաժեշտությունը և որո՞նք են այդ անհրաժեշտ դեպքերը:

Քրեադատավարական գիտության մեջ կարծիք է արտահայտվել, որ նախնական քննության տվյալներն առանց թույլտվության չհրապարակելու պարտականության մասին նախազգուշացնելը պետք է իրականացվի սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ չափանիշների հաշվառմամբ: Սուբյեկտիվը վկայում է այն մասին, որ քննության մասնակիցը իրական հնարավորություն ունի հրապարակելու քրեական գործի տվյալները, իսկ օբյեկտիվը՝ երբ առկա է օրենքով պահպանվող հասարակական հարաբերություններին էական վտանգ հասցնելու իրական վտանգ [**12**, էջ 118]:

Ս.Ա.Դիլբանդյանն իրավացիորեն նշել է, որ

բավական տարածված պրակտիկա է պաշտպաններին նախազգուշացնել նախաքննության տվյալների հրապարակման անթույլատրելիության մասին: Պետք է նշել, որ նման նախազգուշացումը նաև խոչընդոտ է պաշտպանի կողմից ապացույցների հավաքմանը մասնակցելուն, մասնավորապես նման սահմանափակման պայմաններում պաշտպանը չի կարող դիմել մասնագետի և կարծիք ստանալ իրեն հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ: Վերջինիս կարծիքով փաստաբանը չպետք է ստորագրի աբստրակտ որոշման տակ, այսինքն՝ եթե կոնկրետացված չէ, թե նախաքննության ինչ տվյալների մասին է խոսվում, ինչ ժամկետներում: Փաստաբանը պետք է ստորագրություն տա միայն համապատասխան քննչական և դատավարական գործողություններից իրեն հայտնի դարձած տեղեկությունների մասին, եթե տեղեկությունները այլ աղբյուրներից են ստացվել, ապա դրա համար նա չի կարող զգուշացվել [**1**, էջ 392]:

Ա.Ս.Դիլբանդյանի և Յու.Ս.Ժարիկովի աշխատություններում ընդհանրականն այն է, որ երկու աշխատություններում էլ բարձրացվում է նախնական քննության տվյալների հրապարակման անթույլատրելիության վերաբերյալ քրեադատավարական և քրեաիրավական նորմերի անորոշ լինելու սահմանադրականության հարց:

Կարծում ենք, որ վարույթն իրականացնող մարմինը պետք է յուրաքանչյուր դեպքում պատճառաբանի դատավարության մասնակցին, թե ինչու է իրեն նախազգուշացնում նախնական քննության տվյալներն առանց թույլտվության չհրապարակելու պարտականության մասին: Հակառակ դեպքում կստացվի, որ օրինակ՝ դատավարության մասնակիցներին հարցաքննելու ժամանակ նրանց տիպային փաստաթղթերով նախազգուշացնելը կդիտվի օրինաչափություն, որպիսի պայմաններում առարկայազուրկ կդառնա միայն անհրաժեշտ դեպքերում նախազգուշացնելու ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի դրույթը: Բանն այն է, որ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 342-րդ հոդվածը պատասխանատվություն է նախատեսում առանց դատախազի, քննիչի կամ հետաքննություն կատարող անձի թույլտվության՝ նախաքննության կամ հետաքննության տվյալները հրապարակելու համար: Այսինքն, խոսքը գնում է ընդհանուր սուբյեկտի մասին և ձևական հանցակազմի: Ստացվում է, որ անկախ քրեադատավարական իմաստով նախազգուշացված լինելու հանգամանքից, ինչպես նաև տվյալների հրապարակման՝ հանրորեն վտանգավոր հետևանքներից, անձը ենթակա է պատասխանատվության նախաքննության կամ հետաքննության տվյալները հրապարակելու համար:

Բացի այդ, նախնական քննության տվյալների հրապարակման անթույլատրելիության քրեադատավարական նորմը նախազգուշացվող դատավարության մասնակիցների ցանկում չի նշում կասկածյալին և մեղադրյալին, սակայն պատասխանատվություն նախատեսող քրեաիրավական նորմի վերլուծությունից ակնհայտ է, որ վերջիններս նույնպես հանդիսանում են տվյալ հանցագործության սուբյեկտ: Մեր կարծիքով, նման մոտեցումը ընդունելի չէ ժողովրդավարական հասարակության արժեքների և մարդու իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից, քանի որ ուղղակիորեն հակասում է մեղադրվող անձի պաշտպանության իրավունքին:

Նախնական քննության գաղտնիքն օրենքով պահպանվող գաղտնիքներից միակն է, որը նաև ստանձնում է օրենքով պահպանվող այլ գաղտնիքների քրեադատավարական պաշտպանության միջոցի դեր: Այս պնդման վառ հիմնավորման դրսևորում է Օրենսգրքի նախագծի 186-րդ հոդվածի դրույթն առ այն, որ նախաքննության տվյալների հրապարակումն արգելվում է, եթե դա, ի թիվս այլնի, կարող է հանգեցնել օրենքով պահպանվող գաղտնիքի հրապարակման (նույնաբովանդակ դրույթ նախատեսված է Էստոնիայի քրեական դատավարության օրենսգրքի 214-րդ հոդվածով):

Անդրադառնալով նախնական քննության գաղտնիքի վերաբերյալ եվրոպական չափանիշներին՝ հարկ է ընդգծել, որ դրանք տեղ են գտել Եվրոպայի խորհրդի մարմինների խորհրդատվական փաստաթղթերում և Եվրոպական դատարանի վճիռներում: Պետք է ընդգծել, որ նշված փաստաթղթերը մեծամասամբ վերաբերում են նաև լրագրողների իրավունքներին և նրանց կողմից քրեական վարույթի հանգամանքները լուսաբանելու թույլատրելի սահմաններին:

Հետաքննական լրագրության պաշտպանության և խթանման վերաբերյալ ԵԽ հռչակագիրը կոչ է անում անդամ երկրներին պաշտպանել և խթանել հետաքննական լրագրությունը, այդ թվում՝ ապահովելով լրագրողների՝ տեղեկատվության ազատության իրավունքը:

ԵԽ Զանգվածային լրատվամիջոցներով քրեական վարույթի հետ կապված տեղեկատվության տրամադրման վերաբերյալ հռչակագիրը կոչ է անում ԵԽ անդամ պետություններին՝ խրախուսել լրատվամիջոցներում քրեական գործերի վերաբերյալ պատասխանատու հրապարակումները օրենքի և դատական վարույթի վերաբերյալ լրագրողների ուսուցումներին աջակցելու միջոցով, լրատվամիջոցների, մասնագիտացված կազմակերպությունների, ուսումնական հաստատությունների և դատարանների համագործակցությունը

ապահովելու միջոցով: ԵԽ-ն նաև կոչ է անում անդամ պետություններին՝ աջակցել այն նախաձեռնություններին, որոնցով լրատվամիջոցները սահմանում են մասնագիտական էթիկայի չափանիշներ, որոնք կարտացոլեն նաև ՋԼՄ-ների հրապարակումներում քրեական վարույթների նկատմամբ հարգանք ապահովելու սկզբունքները:

Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովը «Լրտեսության կամ պետական գաղտնիք հրապարակելու վերաբերյալ քրեական գործերով արդար դատաքննության մասին» թիվ 1551 (2007) բանաձևում նշել է, որ պետական գաղտնիքի վերաբերյալ օրենսդրությունը, ներառյալ քրեական պատասխանատվության համար հիմք հանդիսացող գաղտնագրման ենթակա տեղեկությունների ցանկերը, պետք է լինեն հստակ ու առաջին հերթին հրապարակային:

Հատկապես կարևոր է ԵԽ Նախարարների կոմիտեի «Լրատվամիջոցներով քրեական վարույթներին վերաբերող տեղեկությունների տրամադրման մասին» Rec(2003)13 հանձնարարականի պահանջների ապահովումը ՀՀ-ում, քանի որ այն ուղղակիորեն վերաբերում է քրեական վարույթի հանրայնության և գաղտնիության ապահովմանը: Հանձնարարականի 2-րդ սկզբունքի համաձայն՝ անմեղության կանխավարկածի նկատմամբ հարգանքն արդար դատաքննության իրավունքի բաղկացուցիչ մաս է, հետևաբար ընթացիկ քրեական վարույթին վերաբերող կարծիքները և տեղեկությունները կարող են տրամադրվել կամ տարածվել լրատվամիջոցներով, եթե դա չի խախտում կասկածյալի կամ մեղադրյալի անմեղության կանխավարկածը:

Նույն հանձնարարականի 8-րդ սկզբունքը նվիրված է շարունակվող քրեական վարույթի ընթացքում անձանց մասնավոր կյանքի անձեռնմխելիության ապահովմանը: Նշված սկզբունքի համաձայն՝ կասկածյալների, մեղադրյալների կամ դատապարտյալների վերաբերյալ տեղեկության տրամադրման դեպքում պետք է ապահովվի վերջիններիս՝ Եվրոպական կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով նախատեսված մասնավոր կյանքի անձեռնմխելիության պաշտպանության իրավունքը: Առանձնակի պաշտպանություն պետք է ապահովվի անչափահասներին և այլ սահմանափակ գործունակությամբ օժտված անձանց:

Հարկ է մեջբերել ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի դիտարկումը հանձնարարականների և եվրոպական չափանիշների կիրառման մասով. վերջինիս դիտարկմամբ անմեղության կանխավարկածի պահպանման պահանջի խախտումները լրատվամիջոցներով, այդ թվում՝ այլ հեռուստաընկերություններով կրում են տարածված բնույթ: Սա մտահոգիչ երևույթ է, որի վերացման ուղղությամբ պետք է տարվեն համակարգված ու նպատակային աշխատանքներ [**6**, հղումը]:

Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի՝ Պաշտոնական փաստաթղթերին հասանելիության վերաբերյալ թիվ (2002)2 հանձնարարականում նշվում է, որ անդամ պետությունները կարող են սահմանափակել պաշտոնական փաստաթղթերին հասանելիությունը: Այդպիսի սահմանափակումները պետք է նախատեսված լինեն օրենքով, անհրաժեշտ լինեն ժողովրդավարական հասարակությունում և համաչափ պաշտպանելու՝

1. ազգային անվտանգությունը, պաշտպանությունն ու միջազգային հարաբերությունները,
2. հասարակական անվտանգությունը,
3. հանցագործությունների կանխումը, քննությունն ու հետապնդումը,
4. մասնավոր կյանքի գաղտնիությունն ու իրավաչափ մասնավոր շահերը,
5. առևտրային կամ այլ տնտեսական շահերը,
6. դատավարության կողմերի հավասարությունը,
7. բնապահպանությունը,
8. հանրային իշխանությունների կողմից իրականացվող ստուգումները, հսկողությունն ու վերահսկողությունը,
9. պետության տնտեսական, դրամավարկային և փոխարժեքային քաղաքականությունը,
10. հանրային իշխանությունների կողմից կամ դրանց միջև իրականացվող բանակցությունների գաղտնիությունը:

Եվրոպական դատարանը նախաքննության գաղտնիքի վերաբերյալ ունի մի քանի վճիռներ [**2**], որոնցից արժեքավորը Bédat v. Switzerland [**3**] գործով 2016 թվականի մարտի 26-ին կայացված վճիռն է: Հաշվի առնելով դրա կարևորությունը իրավակիրառ պրակտիկայի համար՝ որոշ կետեր մանրամասն կներկայացվեն ստորև:

Ըստ Եվրոպական դատարանի վերոնշյալ վճռի փաստական հանգամանքների՝ լրագրող Բեդային մեղադրանք է առաջադրվել այն բանի համար, որ նա հրապարակել է չավարտված քրեական վարույթում գտնվող տվյալներ՝ հարցաքննությունների արձանագրություններ և նամակագրություն (նշված փաստաթղթերում տվյալներ են եղել մեղադրյալի մասնավոր կյանքի վերաբերյալ), որոնք վերջինս ստացել էր քրեական վարույթի մասնակից չհանդիսացող անձից: Ներպետական դատարանը կայացրել է մեղադրական դատավճիռ, որը բողոքարկվել է Շվեյցարիայի դաշնային դատարան և 2008 թվականի ապրիլի 29-ի որոշմամբ դատավճռի դեմ բերված բողոքը մերժվել է:

Եվրոպական դատարանը մի շարք հարցերում համաձայնվել է Շվեյցարիայի դաշնային դատարանի որոշման հետ: Մասնավորապես. «գաղտնիության ռեժիմը տարածվում է նախաքննության ընթացքում ձեռք բերված ապացույցների և քննիչի կողմից իրականացվող գործողությունների վրա: Քննարկվող տեղեկատվությունը, որը հրապարակվել է լրագրողի կողմից, ուղիղ իմաստով հանդիսանում է գաղտնիք, քանի որ դրա նկատմամբ հասանելիությունը սահմանափակված էր և որպես փորձառու լրագրող նա պետք է իմանար այդպիսի փաստաթղթերի հրապարակման անթույլատրելիության մասին»: Նույն գործով Եվրոպական դատարանն արձանագրել է, որ լրագրողները իրականացնում են կարևոր գործառույթ ժողովրդավարական հասարակությունում, սակայն չպետք է անցնեն թույլատրելի սահմանները [**4**]:

Ըստ էության, Եվրոպական դատարանն իր վճռի պատճառաբանական մասում անդրադարձել է որոշ հարցերի, որոնք առանձին վերցված ազդում են Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքի խախտման կամ խախտման բացակայության փաստը հաստատելու վրա:

Եվրոպական դատարանը խնդրո առարկա վճռի պատճառաբանական մասը բաժանելով 5 մասի՝ կարևորել է հետևյալ հարցերը՝

- (i) լրագրողի կողմից տվյալը ստանալու եղանակը (Կոնֆիդենցիալ տեղեկություն կամ գաղտնիք ստանալու եղանակը կարող է նշանակություն ունենալ Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի 2-րդ կետի հավասարակշռումն ապահովելու տեսանկյունից: Սույն դեպքում թեև լրագրողն անօրինական չի ստացել այդ տըվյալները, սակայն փորձառու լրագրողը պետք է իմանար այդ տեղեկությունների սահմանափակ հասանելիության մասին),
- (ii) հրապարակված հոդվածի բովանդակությունը (Եվրոպական դատարանը նշել է, որ Շվեյցարիայի դաշնային դատարանը խորը վերլուծություն է իրականացնել հրապարակված հոդվածի բովանդակության առնչությամբ և իրավացիորեն եզրահանգել է, որ տեղեկությունները ներկայացվել են սենսացիոն ձևով և ոչ առողջ հետաքրքրությամբ),
- (iii) հրապարակված հոդվածի առնչությամբ հասարակության արձագանքը (Եվրոպական դատարանը նշել է, որ դիմումատուն ցույց չի տվել, թե հասարակությունն արդյո՞ք հետաքրքրություն ունեցել է մեղադրյալի հարցաքննության արձանագրության կամ կնոջ հետ իրականացված նամակագրության հարցում, այն դեպքում, երբ մեղադրյալը չի հանդիսացել հանրային անձ),
- (iv) հրապարակված հոդվածի ազդեցությունը քրեական գործի ելքի վրա (Եվրոպական դատարանն արձանագրել է, որ նախնական քննության գաղտնիքին հատուկ պաշտպանություն տրամադրելը համարվում է իրավաչափ քրեական արդարադատության իրականացման համար: Նախնական քննության գաղտնիքը նպատակ ունի մի կողմից՝ պաշտպանել քննության շահերը, որպեսզի չկեղծվեն և չփոփոխվեն քրեական գործի ապացույցները, մյուս կողմից՝ որպեսզի ապահովվի անձի անմեղության կանխավարկածի պատշաճ իրացումը: Պետք չէ սպասել, որ պատասխանող պետությունը ex post facto ներկայացնի ապացույցներ, որոնք կվկայեն քրեական գործի ելքի վրա ազդեցության մասին),
- (v) մեղադրյալի մասնավոր կյանքի հարգանքի իրավունքի խախտումը (Եվրոպական դատարանը նշել է, որ պետությունն ունենալով Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով նախատեսված անձի իրավունքներն արդյունավետ պաշտպանելու պոզիտիվ պարտականություն՝ կարող է որոշ չափով սահմանափակել Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքները: Եվրոպական դատարանը կոնկրետ դեպքում պետք է համոզվի, թե ներպետական դատարաններն արդյո՞ք կարողացել են հավասարակշռել այդ երկու իրավունքները: Հոդվածի հրապարակման պահին մեղադրյալը գտնվել է կալանավայրում և քրեական գործում առկա չէ տվյալ առ այն, որ վերջինս իմացել է հրապարակված հոդվածի մասին, որպեսզի փորձեր իրացնել իրավական պաշտպանության միջոցները):

Ներկայացված չափորոշիչների պահպանումը կարևոր է ժողովրդավարական հասարակությունում Եվրոպական կոնվենցիայի 8-րդ և 10-րդ հոդվածների հավասարակշռումն ապահովելու համար, քանի որ Հայաստանի Հանրապետությունը հանդիսանալով Եվրոպական կոնվենցիան վավերացրած պետություն, նախ, ունի պարտականություն հավասարակշռել այդ երկու իրավունքները՝ թույլ չտալով անհամաչափ գերակայություն, երկրորդ, ունի սեփական հայեցողության լուսանցքի շրջանակներում ընտրել այն միջոցները, որոնցով կապահովի պոզիտիվ և նեգատիվ պարտավորությունները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ***Դիլբանյան Ս. Ա.***, Նախաքննության տրվյալների հրապարակման անթույլատրելիությունը //ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, 2(2) 2018 Երևան - 2019, էջ 392:
2. Եվրոպական դատարանի *Craxi v. Italy* գործով 17.06.2013թ. վճիռ, գանգատ 25337/94, *De Haes and Gijsels v. Belgium*, գործով 24.02.1997թ. վճիռ, *Bladet Tromsø and Stensaas v. Norway* գործով 1999 վճիռ, գանգատ 21980/93, *Stoll v. Switzerland* գործով 10.12.2007թ. վճիռ, գանգատ 69698/01:
3. Եվրոպական դատարանի *Bédat v. Switzerland* գործով 26.03.2016թ. վճիռ, գանգատ 56925/08:
4. Եվրոպական դատարանի *Tourancheau and July v. France,* գործով, 24.11.2005թ. վճիռ, գանգատ 53886/00, կետ 65:
5. Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարություն: Հատուկ մաս / **Ղազինյան Գ. Ս.** և ուրիշ.- 4-րդ հրատարակություն, լրացումներով և փոփոխություններով.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2019, էջ 50:
6. ՄԻՊ իրավական դիրքորոշումը ՀՔԾ-ի տեղեկությունների հիման վրա Հանրային հեռուստաընկերության տեսանյութի վերաբերյալ (www.ombuds.am/am/site/ViewNews/1053):
7. Շվեյցարիայի դաշնային դատարանի թիվ ATF 126 IV 236, որոշման 2a կետը, էջ 242 և 2c/aa կետը, էջ 244:
8. Շվեյցարիայի դաշնային դատարանի թիվ ATF 126 IV 236, որոշման 2c/aa կետը, էջ 245:
9. ***Власова Н. А.*** Обеспечение тайны предварительного расследования // Вестник Московского университета МВД России. – 2016. – № 3. – էջ 148:
10. ***Гармаев Ю. П.*** Незаконная деятельность адвокатов в уголовном судопроизводстве. Иркутск: ИПКПР ГП РФ. – 2005. – էջ 150:
11. ***Евсеенко В. Е.*** Тайна в досудебных стадиях уголовного процесса: дис. канд. юрид. наук. Краснодар, 2016, էջ 68:
12. ***Жариков Ю. С.*** Недопустимость разглашения данных предварительного расследования: к вопросу о конституционности нормы //Современное право. - № 9. –2019. – էջ 118:
13. ***Маслов А. Е.*** Следственная тайна как средство преодоления противодействия расследованию: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.09: Воронеж, 2001, էջ 101-104, ***Даровских С. М.*** К вопросу о недопустимости разглашения данных предварительного расследования как способе обеспечения безопасности граждан // Вестник УрФО. Безопасность в информационной сфере. – 2014. – № 2 (12). – էջ 42:
14. ***Петрухин И. Л.*** Личные тайны (человек и власть). М., 1998 Էջ 205:
15. ***Семенцов В. А.*** О недопустимости разглашения данных досудебного производства // В сб.: Вопросы правовой теории и практики. Сборник научных трудов. – Омск, 2016. – էջ 134:
16. ***Gérard Piquerez,*** Procédure pénale suisse: manuel, 2nd ed., 2007, no. 849, էջ 559:
17. ***Hauser, Schweri, Hartmann,*** Schweizerisches Strafprozessrecht, 6th ed., 2005, § 52, no. 6, էջ 235:

Сдана/Հանձնվել է՝ 10.08.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 15.08.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 17.08.2020

ИСТОРИЯ

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Израиле и Палестине

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.
Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона (Армения, Ереван)
gagikp@mail.ru

Ключевые слова: Израиль, Палестина, армяне, диаспора, архитектура, школа, монастырь, церковь, часовня, кладбище, надгробие, квартал, топонимика, лапидарные надписи, фрески.

Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Իսրաելում և Պաղեստինում

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ. Հ.
Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)
gagikp@mail.ru

Ամփոփում՝ Հոդվածում ներկայացված է «*Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում*» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Իսրաելին և Պաղեստինին: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախների ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում Իսրաելի և Պաղեստինի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակները, որոնց վերջում զետեղված են օգտագործված գրականության ցանկերը:
Հանգուցաբառեր՝ Իսրաել, Պաղեստին, հայեր, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, դպրոց, վանք, եկեղեցի, մատուռ, գերեզմանոց, տապանաքար, թաղամաս, տեղանուններ, արձանագրություններ, որմնանկարներ:

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Israel and Palestine

Poghosyan /Khaghbakyan/ G. H.
Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Armenia, Yerevan)
gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «*The monuments of Armenian architecture and place names abroad*». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in Israel and Palestine, after which a list of literature is given.
Keywords: Israel, Palestine, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, School, Monastry, Church, Chapel, Cemetery, Gravestone, Quarter, Toponyms, Inscription, Fresco.

Израиль (ивр. יִשְׂרָאֵל, араб. إِسْرَائِيلُ, англ. Israel), официально **Государство Израиль** (ивр. מדינת ישראל, араб. دولـــة اســـرائيل, англ. State of Israel) – государство на юго-западе Азии. Столица и крупнейший город – Тель-Авив. Израиль разделен на 7 *мехозотов* (ивр. מחוזות,), состоят из 15 *нафотов* (ивр. נפות), которые в свою очередь разделены на 50 естественных регионов.

Восточная часть “Северного” махозота нафот “Голанские высоты” (ивр. רָמַת הַגּוֹלָן , араб. هضبة الجولان), находящегося за рекой Иордан, являясь мухафазой Эль-Кунейтра Сирийской Арабской Республики, была оккупирована (1973) и аннексирована (1981) Израилем, а часть мухафазы (демилитаризованная зона) находится под управлением ООН.

Кроме того, махозот – “Иудея и Самария”, за пределами Израиля известен как “Западный берег реки Иордан” и является составной

частью **Государства Палестина** (араб. دولة فلسطين, англ. State of Palestine) – независимого частично признанного государства на Ближнем Востоке, находящегося в процессе создания с центром в Восточном Иерусалиме. Независимость Государства Палестина по состоянию на август 2018 года признали 137 из 193 государств — членов ООН. Палестина поделена на 16 мохафазат (араб. محافظة) из коих 11 находятся на "Западном берегу реки Иордан" и 5 в "Секторе Газа".

История. **География**.

Территория сегодняшних Израиля и Палестины, будучи диффузионной территорией по отношению к автохтонной территории, армянам была знакома с древнейших времен.

С возникновением христианского учения, приток армян резко увеличился. С учетом особенности региона, армянские общины в религиозных центрах, таких как Иерусалим и Вифлеем, во все времена пользовались автономией.

Армяне в Иерусалиме появились с давних времен, однако первые упоминания о строительной деятельности на Святой Земле относятся к первой пол. I в., т.е. ко времени принятия христианства в одном из армянских царств – Осроене или Эдесском царстве, существовавшем на территории западной, приевфратской области Месопотамии. Евсевий Кесарийский, автор IV в. заявил, что в архивах Эдессы обнаружил сирийский документ, свидетельствующий о переписке Абгара V с Иисусом Христом [**29**, кн. I, гл. 13, стр. 59-63]. Согласно отцу армянской историографии Мовсесу Хоренаци, Абгар был сыном Аршама и внуком Арташеса, брата Тиграна II Великого [**35**, Кн. II, гл. 26, с. 76].

Мы не будем останавливаться ни на весьма интересной апокрифической переписке с Иисусом, ни на Спасе Нерукотворном и даже не на том как один из 70 апостолов, Фаддей прибыл в Эдессу доставив Абгару исцеление и распространил там христианство[1]. Мы остановимся на том, что супруга царя Абгара царица hЕгине уверовав и оставив роскошь двора, в начале мая 42 г. отправилась в Иерусалим [**35**, Кн. II, гл. 35, с. 87]. Здесь она принялась за строительство целого ряда сооружений.

- Во-первых, она построила часовню огородив ***место Гроба Господня***.
- Во-вторых, она построила часовню на Елеонской горе на ***месте Вознесения Господня***, на месте Отпечатка Ступни Господа.
- В-третьих, огородила ***место рождения Господа*** в Вифлееме, ныне известное как Ясли Иисуса в пещере Рождества.
- В-четвертых, на месте дома бывшего первосвященика Анны тестя Каифы, к которому привели на допрос после ареста в Гефсиманском саду Спасителя, а после отвели к Каиафе – основала обитель название которой – ***монастырь Свв. Архангелов Михаила и Гавриила,*** которое происходит от следующего. Во время допроса «*один из служителей, стоявший близко, ударил Иисуса по щеке…*» и в этот момент небесные серафимы Михаил и Гавриил крыльями прикрыли лики.
- В-пятых, на месте, где мечом царя Ирода Агриппы I в 44 г. был казнен Яков сын Заведея и Саломеи, брат Иоанна Богослова, один из галилейских рыбаков, которого Иисус лично призвал на проповедь Евангелия – построила арку. В дальнейшем здесь же, была воздвигнута церковь ставшая кафедральной для армянского ***монастыря Святых Яковов***.

В 49 г., по прошествии семи лет проведенных в поисках следов Иисуса в Святых местах – царица hЕгине скончалась и была похоронена в Иерусалиме перед воротами [**35**, Кн. II, гл. 35, с. 87], но которыми, увы, нам не известно.

С принятием христианства в самом большом из армянских царств – Великой Армении, первоначальный ручеек паломников превраща-

[1] Интересующиеся могут посмотреть [**35**, Кн. II, гл. 30-33, с. 80-85].

ется в поток. Этому способствовало прибытие в Иерусалим святителя Армении Св. Григория. Вот как описывает события тех лет Григор Татеваци в своей «Книге Вопрошений». «Св. Григорий решает на коленях идти в Иерусалим, но Ангел не пускает его, говоря: *Хватит твоих мучений*». Придя в Иерусалим он приносит с собою мощи Св. Иоанна Крестителя. Считая себя недостойным, он сразу не входит в Гроб, а спускается в пещеры, где долгое время, предается молитве и посту [**9**]. Ныне это армянская церковь Св. Григора Лусаворича в нижней пещере в Храме Гроба Господня. По прошествии семи лет Св. Григорий в Великую Субботу входит в Гроб Господень, где просит у Господа, чтобы сошел Свет во знамение Его Воскресения... Это знамение имеет место и по сей день.

В середине VI в. в Иерусалиме сформировалось самостоятельное Иерусалимское Армянское патриаршество с центром в монастыре Свв. Яковов. Произошло это после окончательного принятия халкидонского вероучения патриархией Иерусалима. «*Из зависти патриархи иерусалимские препятствовали армянам оказывать помощь [своим] монастырям. Ибо там находится более ста монастырей и заботясь о них, армянские князья уплатили царю Юстиниану семь кентинариев, т. е. семьдесят тысяч золотых dahеканов, и освободили все монастыри от насилия патриархов, но впоследствии из-за нерадивости наших [священников] все они были отчуждены*» [**34**, Кн. II, гл. LII]. Эти строчки взяты нами из 52 главы второй книги Истории страны Алауанк Мовсеса Каланкатваци, который в свою очередь ссылался на “инвентаризационный” список составленный по требованию князя hАмазаспа Камсаракана неким вардапетом Анастасом. (Полный текст главы см. в приложении I).

Итак, становится очевидно, что в эпохи правления Иерусалимом Римской, а затем и Византийской империей, армяне в Святой Земле построили весьма значительное количество монастырей, церквей, престолов и часовен. И все это начиная с первых дней возникновения христианства. Но как видно из приведенного выше текста и повествования последующего далее, это давалось отнюдь не легко.

В 602 г. в Византийской империи вспыхнуло восстание и император Маврикий (539-602), был казнен новопровозглашенным Фокой (547-610). За смерть Маврикия шахиншах Сасанидской империи Хосров II Парвиз (570-628) объявил Фоке войну, которая продлилась 26 лет. В ходе войны самый удачливый полководец Хосрова Шахрвараз в 614 г. после 20-дневной осады взял Иерусалим. Обычно при описании указанного события, а именно взятия персами Иерусалима пишется: «*По разным источникам, в городе было убито от 62 до 90 тысяч человек, а оставшихся в живых персы вывели как рабов в Иран, а сам же город был предан огню*» [**57.1**; **57.2**]. Из сказанного можно предположить, что это персы уничтожили такое количество населения и вероятно иудейского. Однако благодаря перу монаха Антиоха Стратига именуемого также Антиохом Палестинским, до нас дошло в виде краткой книжки «Пленение Иерусалима» [**26**] подробное описание событий свидетелем которых он был. И вот что выясняется. После взятия города всем оставшимся в живых персы даровали жизнь.

«*И когда скрывавшиеся вышли, князь* [Шахрвараз – **Г.П.**] *пригласил их и начал спрашивать весь народ, какое зодчество они знают. Когда каждый назвал свое ремесло, он велел отобрать в сторону искусных в зодчестве, чтобы вести их в плен в Персию, остаток же народа задержал и заключил в водоем Мамилы, который находится вне города, на расстоянии приблизительно двух стадий от башни Давида. И он велел стражникам сторожить заключенных в водоеме*» [**26**, с. 18].

«*Тогда недобрые иудеи, враги истины и ненавистники Христа, очень обрадовались, увидев, что христиане отданы в руки врагов, так как они ненавидели христиан и задумали злую мысль соответственно с их злобою, так как значение их у персов было велико за их предательство. В то время подступили иудеи к краю цистерны, звали сынов божьих, заключенных, и говорили им; “если хотите спастись от смерти, сделайтесь иудеями, отрекитесь от Христа, поднимитесь из вашего места и приходите к нам! Мы выкупим вас нашими деньгами, и хорошо будет вам от нас". ... И когда мерзкие иудеи увидели стойкость христиан и непоколебимую их веру, то они возбудились большим гневом, как злые звери, и потом задумали другую мысль. Как раньше они купили Христа от Иуды за серебро, так покупали они христиан из цистерны,* ***давали серебро персам, приобретали христианина и резали****, точно овцу* [курсив мой – **Г.П.**]» [**26**, с. 19-20].

И в завершении. «*Когда народ был уведен в плен,* ***<u>иудеи</u>*** *<u>остались в Иерусалиме</u> и* ***начали собственноручно разрушать святые церкви****, оставшиеся неразрушенными, и сжигать их*» [**26**, с. 20]. Кроме очевидных сведений в последнем предложении, оборот “*иудеи остались в Иерусалиме”*, наталкивает на предположение, что иудеи пришли вместе с

персами и не ушли, а остались. Иначе зачем было нужно делать на этом ударение.

Вскоре в войне чаша весов склонилась на сторону Византии и в 625 г. контроль над Иерусалимом был восстановлен. К давлению на армянскую общину со стороны иудеев, добавились преследования со стороны греческой церкви. В те годы духовным предводителем армян Иерусалима был Абраам. Как свидетельствуют дальнейшие события, армянская патриархия Иерусалима именно ему обязана своим дальнейшим существованием. Чувствуя постоянное давление на армянскую общину со стороны иудеев, к которому добавились преследования со стороны греческой церкви, а также видя возвышение пророка Мухаммеда (571-632) и предвидя будущее, в 626 г. Абраам едет в Медину к Мухаммеду. Результатом нелегкой поездки становится фирман гласящий о неприкосновенности армянской церкви в Иерусалиме. Как показала история, Абраам был прав. В 636 г. Иерусалим был завоеван вторым из первых четырёх праведных халифов – Омаром (585-644), который основываясь на предыдущем фирмане выдал Армянскому патриархату со всеми его владениями аналогичный фирман на неприкосновенность. В 638 г. Абраам был избран армянским патриархом Иерусалима. Еще при жизни, а умер он в 669 г., Абраам успел получить еще один фирман аналогичный предыдущим, но уже от четвертого из первых четырёх праведных халифов и первого из двенадцати почитаемых шиитами имамов – Али ибн Абу Талиба (599-661) [**36**].

В VII-X вв. во время владычества арабского халифата над Иерусалимом гражданская община армян исчезла, оставалась лишь духовная община. После каждой военной неудачи, арабы отыгрывались на христианских общинах, однако после покорения Палестины Фатимидами Египета в 969 г. отношение к христианам сравнительно смягчилось. Состояние ухудшилось со столкновениями Фатимидов с сельджуками, когда последние в 1076 г. захватили Иерусалим, но в 1098 г. вновь его утратили. В тот период из некогда действующих 70 армянских монастырей и церквей осталось лишь 15, что естественно отразилось на количестве духовной общины [**1**, с. 268-269].

С возникновением армянского княжества, а затем царства в Киликии и появления в регионе крестоносцев, общины периодически пополнялись и еще более окрепли. Конец XI в. знаменует собой начало целого шлейфа крестовых походов приведшего к возникновению христианских государств – графства Эдесса и княжества Антиохия (1098), графства Триполи (1105) и Иерусалимского королевства (1099), в котором многие королевы, например, Арда, Морфия Мелитенская, Милисента и другие, имели армянские корни [**30**; **33**]. В этот период гражданская община армян в Иерусалиме достигла порядка 1000 семей, а духовная братия увеличилась до 500 монахов [**1**, с. 270].

Впрочем, такое состояние дел, по историческим меркам, продолжалось не долго. Иерусалим вновь и вновь переходит из рук в руки. Так в 1187 г. султан Салах эд-Дин отбивает Иерусалим у крестоносцев. Армяне не только не пострадали после этого, более того они получают аналогичный фирман неприкосновенности. Еще один фирман армяне получили в 1311 г. от Египетского султана. И так далее. Казалось бы, что отныне святыни находящиеся под сенью армянской церкви навсегда защищены. География расселения армянства не ограничивалась религиозными центрами. Ко времени завоеваний Саллах эд-Дина, значительные общины были в городах Наблус, Акко и Газа, однако следов пребывания не обнаружено.

В последующий период правления Османской империи общины были на грани исчезновения. В начале XVII в. в Иерусалиме насчитывалось всего несколько армянских семей не считая церковных служителей. Симеон Лехаци во время своего паломничества сделал следующую запись: «*В святом Иерусалиме жило около 12 семей местных армян, но бедных; все [они] – ткачи и поясники, изготовляют для паломников тесьму и чресельники, а также полотно для саванов*» [**38,** Гл. 12. Иерусалим, с. 198]. Правда число 12 не совсем внушает доверия, так как оно слишком часто встречается у автора.

В XIX в. общины вновь стали возрождаться, насчитывая несколько сот человек.

На рубеже XIX-XX вв., как следствие армянских погромов в Османской империи (1894-96 и 1909 гг.), армянские общины Палестины удвоилось.

Годы	1800	1850	1870	1910
Кол-во	500	550	640	1300

В XX в. армянские общины претерпели бурный рост, не менее ощутимый спад и вновь рост. Так после Геноцида армян к 1920 году, количество армян достигло порядка 20 тыс., а затем, по причине репатриации (1924, 1947 гг.) и последовавших за созданием государства Израиль нескончаемых арабо-израильских войн, количество армян в некогда цветущих общинах Иерусалима, Яффы и Хайфы на порядок уменьшилось. После же распада СССР (1990-е гг.), эмигранты из Армении и других бывших союзных республик вновь пополнили общины.

В 2003 г. в Иерусалиме проживало ок. 3 тыс. армян, из коих 700 чел. В Армянском квартале на территории армянской патриархии [**12**, с. 214].

Ныне в Израиле и Палестине проживает ок. 25 ± 1 тыс. армян.

Церковь.

Уже буквально с первых лет зарождения христианства, не взирая на гонения, армянские паломники стали воздвигать различные культовые памятники в Святой земле [**36**]. С принятием же христианства в Великой Армении (301 г.), а затем и Римской Империей в Иерусалим устремилось такое количество паломников, что уже к VII веку, согласно Моисею Каланкатваци[2], ссылающегося на список составленный Анастасом Вардапетом по требованию князя hАмазаспа Камсаракана, в Священном городе и окрестностях, насчитывалось порядка 70 армянских монастырей, церквей и часовен (в таблицу не внесены (см. приложение), которые благодаря первому патриарху Иерусалимской ААЦ Аврааму (638-669 гг.) получившему от пророка Мухаммеда грамоту, были закреплены за армянами в качестве собственности [**24**, с. 335].

Армяно-апостольская община Израиля и Палестины находится под юрисдикцией армянского Иерусалимского патриаршества ААЦ основанного в VII в. с престолом в монастыре Свв. Яковов в Иерусалиме.

После продолжавшегося три десятилетия избиения армян перешедшего в геноцид, по просьбе Католикосата Великого Дома Киликии для сохранения института в 1929 г. Иерусалимский Армянский Патриархат с согласия Католикосата Всех Армян в Эчмиадзине уступил епархии Дамаска, Ливана и Кипра, оставив под своей юрисдикцией лишь епархии Израиля и Иордании [**24**, с. 337-341]. Кроме того, до 1959 г. среди “Древневосточных православных церквей” в канонической зависимости от Иерусалимского патриархата ААЦ была Коптская православная церковь, от которой была в канонической зависимости Эфиопская православная церковь.

Кроме Иерусалима и Вифлеема в указанном регионе, армянские церкви есть в Хайфе и Рамле. Особую известность приобрел армянский монастырь в Яффе названный в честь Св. Николая Мирликийского, почитаемого Чудотворцем и покровителем путешествующих, заключённых и сирот. После кратковременной осады и взятия Яффы в марте 1799 г. для заболевших бубонной чумой в армии Наполеона армянские монахи развернули в монастыре госпиталь.

В Иерусалиме действует также армяно-католическая община утвердившаяся с 1856 г., а также немногочисленная армяно-евангелистская община.

Образование.

Силами патриархата была открыта духовная семинария “Жарангаворац” основанная в Рамле (1843), а затем переведенная в Иерусалим (1844) [**12**, с. 217]. Для детей же гражданского населения Иерусалима, была основана школа Святых Переводчиков (1850) [**12**, с. 218].

С 1950 г. в Иерусалиме действует детский сад открытый армяно-католической общиной [**12**, с. 217].

Организации.

В общине Иерусалима действуют культурные и спортивные союзы, такие как: «Армянский молодежный союз» (ՀԵՄ - 1923), «Армянский спортивный общий союз» (ՀՄԸՄ - 1935), спортивный союз армяно-католиков «Аракс» (1955) [**12**, с. 218-219].

СМИ.

В Иерусалиме, при монастыре Свв. Иаковов, основана типография (1833), где до сих пор издается официальный орган Патриархии – религиозный, историко-филологический, литературный журнал «Сион» (арм. Սիոն) (с 1866). С 1977 г. издается газета Армянского Молодежного Союза (арм. ՀԵՄ). Кроме указанных, в разные годы в издавалось 10 наименований периодики в Иерусалиме и еще 2 – в Хайфе [**12**, с. 219].

Разное.

18 сентября 2020 г., в Тель-Авиве открылось посольство Республики Армения.

[2] В конце таблицы считаем уместным привести главу из книги, в которой перечисленны культовые объекты основанные лишь выходцами из Арцах-Алауанка. Тем самым частично восполнив существующий пробел объектов не нашедших места в таблице.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики Израиля и Палестины

н/н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
Вифлеем[3]					
1.	ограда	Яслей Иисуса[4]	Находилась вокруг пещеры Рождества Господня, **Bethlehem**[5]	40-е годы	Не сохранилась
2.	храм	Рождества Христова[6]	На месте ограды возведенной царицей hЕгине, над пещерой Рождества Господня[7], Basilica of the Nativity, Manger Square, **Там же**	IV в.	
3.	придел	Место Рождения Господа[8]	Находится в пещере под северным алтарем храма Рождества Христова, **Там же**		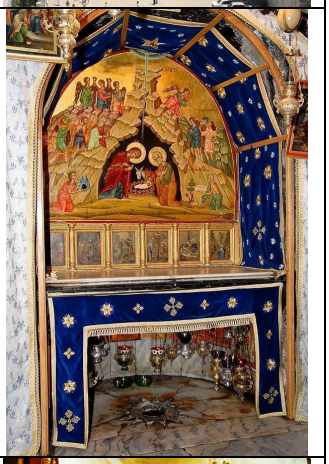
4.	престол	Армянский	Находится в северо-западной части базилики Рождества Христова, около северного входа в грот Рождества, **Там же**		

[3] **Вифлеем (провинция ПНА)** (араб. محافظة بيت لحم, англ. Bethlehem) – мохафаза, расположенная в центральной части Западного берега реки Иордан. Административный центр – Вифлеем.

[4] Супруга армянского царя Абгара – царица hЕгинэ в 40-х годах, обнесла каменной оградой святые Ясли Иисуса.

[5] **Вифлеем** (араб. بيت لحم, *Байт-Лахм*, ивр. בית לחם, *Бейт-Лехем*, англ. Bethlehem) – город, административный центр одноименной мохафазы в Палестинской Автономии.

[6] **Базилика Рождества Христова** (араб. كنيسة المهد, арм. Սուրբ Ծննդյան տաճար, греч. Βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως, ивр. כנסיית המולד) – находится в совместном управлении трех церквей: Армянской апостольской, греко-православной и Римско-католической. Все три церкви имеют при храме свои монастыри. Армянский монастырь Святой Троицы примыкает к базилике Рождества с юго-западной стороны. Греко-православный монастырь Георгия Победоносца примыкает к базилике с юго-восточной стороны. А Католический монастырь Святой Екатерины ордена францисканцев находится – в северо-западной стороне через общий дворик.

[7] **Грот Рождества Господня** – место, где, по христианскому Преданию, родился у Девы Марии Сын Иисус.

[8] Престол общий для греко-православной и армяно-апостольской церквей. Под престолом находится серебряная Звезда, обозначающая место, над которым остановилась звезда Востока, когда родился Спаситель мира. Вокруг Звезды постоянно горят 15 лампад принадлежащих трем церквам: 6 греко-православной, 5 армяно-апостольской и 4 римско-католической.

5.	амвон	Армянский	Находится у восточной стены северной апсиды, **Там же**		
6.	алтарь	Трех Царей или Волхвов[9]	Находится у западной стены северной апсиды, **Там же**		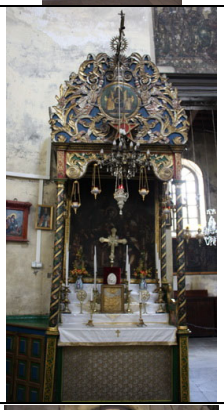
7.	лапидарная надпись	Двухстрочная на армянском языке	Находится на алтаре в розетке в верхней части алтарного козырька, **Там же**	1859	
8.	алтарь	Девы Марии	Находится у западной стены северо-западной части базилики, между центральной и северной апсидами, рядом с северным входом в грот Рождества, **Там же**		
9.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[10] языке	Находится на алтаре под картиной, **Там же**		
10.	дверь	царя Гетума[11]	Находится между “Комнатой стражи” или притвором в колонный зал, **Там же**	1293	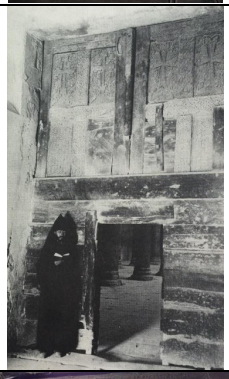
11.	лапидарная надпись	Строительная трехстрочная на армянском языке царя Гетума	Находится на правой верхней створке деревяной двери в верхней части, **Там же**	1293	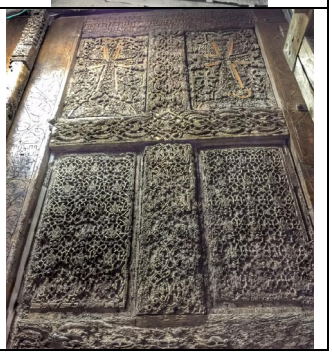
12.	лапидарная надпись	Поминальная четырехстрочная на армянском[12] языке	Находится на правой верхней створке деревяной двери в левой средней части, **Там же**		

[9] **Алтарь Трех Царей или Волхвов** – установлен на месте, где, по христианскому Преданию, трое Волхвов привязали своих лошадей перед посещением Девы Марии.

[10] ....Կ .. ԱՉԳԻՍ ՀԱՅՈՑ ԹՎ...

[11] **Гетум II** (арм. Հեթում Ա) (1265 – 17 ноября 1307) – король Киликийской Армении (с 1289).

[12] Տ[Ե]Ր Ա[ՍՏՎԱ]Ծ ՈՂ/ՈՐՄԵԱ ԱԻՐ/..Ն ՎԱՐԴԻ/…ՐԱՆՆ

13.	граффити	На армянском языке	На колоннах в колонном зале, **Там же**		
14.	монастырь	Св. Троицы	Примыкает к храму Рождества Христова с юго-восточной стороны, **там же**	Рест. XII, XVII вв.	
15.	скрипторий (библиотека)	Блаженного Иеронима	Находится в монастыре Св. Троицы, **Там же**	Рест. XII, XVII вв.	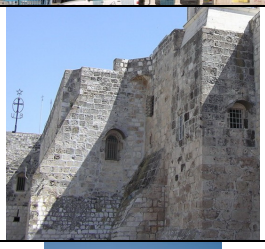
16.	колокольня	монастырская	Возведена над скрипторием Блаженного Иеронима стене монастыря Св. Троицы, **Там же**		
17.	церковь	Св. Иакова	Находится в армянском монастыре Рождества, **там же**		
18.	здание	Армянский культурный центр	**Bethlehem**		
19.	родник	Св. Филиппа	Эйн аль Хания (Источник Филиппа) Spring of Saint Philip[13], Находится в национальном парке Эмек Рефаим, ***Gilo***[14], **Bethlehem**		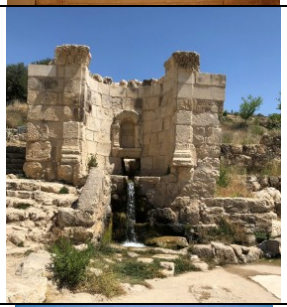
20.	скит	Св. Григора Паронтера[15]	Находится к югу от Tantur Ecumenical Institute, **Bethlehem**		

[13] **Родник Святого Филиппа** – здесь апостол Филипп (из семидесяти) окрестил любящего учение Св. Писания и часто приезжавшего в Иерусалим на поклон евнуха могущественной эфиопской царицы, вельможу Кандакии. Территория парка приобретена в 1859 г. патриархом Ованнесом Змюрнеци (1850-1860).

[14] **Гило** (ивр. גִּלֹה, англ. Gilo) – район на северо-западе Вифлеема и юго-западе от Восточного Иерусалима.

[15] Участок приобрел патриарх Григор Гандзакеци /Паронтер/ (1613-1645). По границе участка «Паронтер» проходит разделительная стена между Израилем и Палестиной.

Иерусалим[16]

Old City Jerusalem[17]

Armenian Quarter[18]

21.	*квартал*	Армянский	***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**		
22.	*улица*	Армянская [**1**, с. 268]	Ruda Armeniorum, ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	Уп. с VI в.	
23.	*улица*	Армянского Ортодоксального Патриархата	Armenian Orthodox Patriarchate Rd., ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**		
24.	монастырь	Свв. Яковов	Couvent Armenian St. Jacques, Armenian Orthodox Patriarchate Rd., ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	V в.	
25.	ворота	Большие Ворота армянского монастыря	**Там же**	V в.	

[16] **Иерусалим (провинция ПНА)** (араб. محافظـــة القـــدس) – мохафаза, расположенная в центральной части Западного берега. Административный центр – Восточный Иерусалим (араб. القدس الشرقية — Аль-Кудс аль-Араби, ивр. מזרח ירושלים, англ. East Jerusalem).

[17] **Старый город Иерусалима** (ивр. העיר העתיקה, Ха-Ир ха-Атика, араб. البلدة القديمة, Аль-Балда аль-Кадима, арм. Երուսաղէմի հին քաղաք, Erusałemi hin k'ałak') – обнесённый стенами район в Восточном Иерусалиме.

[18] **Армянский квартал** (арм. Հայկական թաղամաս, араб. حـارة الأرمن, ивр. הרובע הארמני, англ. Armenian Quarter) – один из четырех кварталов Старого города.

26.	здание	Патриархат	The Armenian Patriarchate of Jerusalem, При монастыре Свв. Яковов, **Там же** www.armenian-patriarchate.org	VII в.	
27.	лапидарная надпись	Памятная однострочная на армянском[19] языке	Находится на входной двери во двор притвора, **Там же**	1984-86	
28.	надгробие	епископа Авраама[20]	Слева при входе в монастырь, **Там же**	1192	
29.	лапидарная надпись	Семнадцати строчная эпитафия на армянском[21] языке	Находится на надгробной плите епископа Авраама, **Там же**	1192	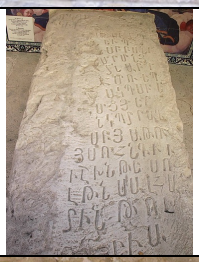
30.	лапидарная надпись	Билингва по девять строк на английском[22] и армянском[23] языках	Находится на стене над надгробной плитой епископа Авраама, **Там же**		
31.	хачкары	1-ая группа из 6 хачкаров	Встроены в стены Патриархата с внешней стороны по обе стороны от входа, **Там же**	XVI-XVIII вв.	5 из 6 сильно стерлись
32.	хачкары с лапидар-ными надписями	2-ая группа из 15 хачкаров (у всех имеются надписи на армянском языке)	Встроены в стены Патриархата со стороны двора, **Там же**	XV-XVI вв.	Расположены в три ряда

[19] ԵՐԱՆԻ ՈՐ ՈՒՆԻՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿ 'Ի ՍԻՈՆ. Работа Уста Хачика.

[20] **Епископ Авраам** (арм. Աբրահամ Երուսաղեմցի) (?, Иерусалим – 1191, там же), армянский патриарх Иерусалима (с 1180).

[21] ՈՐԿՈՆ ……/ ԿԻ……/ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ / ԵՒ Պ…/ ՍՐԲՍՆԷ / ՄՐՄՆՑ / ՏՆ ԱԲՐ/ ՀՄՈՒ ԵՊ/ՍԿՊՍԻ Ե/..ՄՑՑ ԵՐՋ/ՆԿ ՊՏՐԱԳ / ԱԲՑ ԱԹՈՌ / ՅՍ ՈՐ ՀՆԳԻ Ի ԻՇԽՆԹԵ ՍՈՒ/ԼԹՆ ՍԱԼՀԱ/ՏԻՆ ԹՈՒԽ / … ԵՒ Ա

[22] This is the resting place / of our saintly / Lord Abraham / Bishop of Jeruslem / of blassed memory. / Patriarch of the reign of / Sultan Salah El-Din / in the year of 1192 A.D.

[23] Այս է տապան եւ պահարան / Սրբասնեալ մարմնոյ տեառն / Աբրահամու / Եպիսկոպոսի Երուսաղէմացւոյ / Երջանիկ պատրիարքի Սրբոյ / Աթոռոյս. / Որ հանգի յիշխանութեան / Սուլթան Սալահէտտինի. / Թ. ՈՒՆ եւ Ա = 1192

Верхний ряд	1442	1417	1443			
Средний ряд	1460	1542	1443	1445	?	?
Нижний ряд	1441	1441	1440	1460	?	?

33.	лапидарная надпись	Памятная шестистрочная на армянском[24] языке	Встроена в стену Патриархата с внутренней стороны, **Там же**	1663	
34.	лапидарная надпись	Памятная четырехстрочная на армянском[25] языке	Встроена в стену Патриархата с внутренней стороны, **Там же**	1663	
35.	лапидарная надпись	Памятная пятистрочная на армянском[26] языке	Находится над дверью входа в патриархат, **Там же**	1853	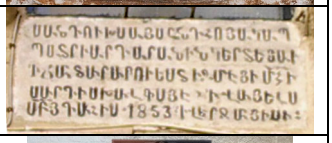
36.	мемориал	В память о Сионе[27]	Находится слева от двери входа в патриархат во дворе монастыря и патриархата, **Там же**	23.11.2013	

[24] ՀԱՋԱՐ ՀԱՐԻՒՐ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒՍԻՆ / ԿԱՋՄԻ ԽՈՒՑԵՐՍ ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ / ՅԱՒՈՒԻՐ ՄԵԾԻ ԳԱՀԱԿԱԼԻՆ / ԵՂԻԱՋԱՐ ՏԵԱՌՆ ՎԵՀԻՆ / ՈՐՔ ՀԱՆԴՊԻՔ ՏՈՒՔ ՋՈՂՈՐՄԻՆ / ԱՇԽԱՏԱՒՈՐԱՑՆ ԵՒ ՊԱՏՃԱՌԻՆ

[25] ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՉՍ/ ԱՅՍ ԵՂԻԱ / ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ / ԹՎԻՆ ՌՃԺԲ

[26] ՍԱՆԴՈՒԽՍ ԱՅՍ ԸՆԴ ՀՈՅԱԿԱՊ / ՊԱՏՐԻԱՐԳԱՐԱՆԻՆ ԿԵՐՏԵՑԱՒ / Ի ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏԻ ՋՄԷՅԻ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի / ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԼԱՍՅԷ ՙԻ ՎԱՅԵԼՍ / Ս[Ր]Բ[Ո]Ց ԳԱՀԻՍ 1853 ՙԻ ՎԵՐՋ ՄԱՅԻՍԻ:

[27] Խաչքարը կանգնեցաւ Արմէն եւ Գոհար Ասատրեաններու եւ անոնց դուստրերու Աննայի եւ Տաթեւիկի նուիրատուութեամբ: Քանդակագործ Հայաստանաբնակ Ռուբէն Նալբանդեան:

37.	хачкары с лапидар-ными надписями	Памятные (с надписями на армянском языке)	Встроены в стены Патриархата с внутренней стороны в нишах, **Там же**		
38.	арка	Над могилой Св. Апостола Якова Заведеева[28]	***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	40-е гг.	Не сохранилась
39.	кафедраль-ная церковь	Свв. Яковов[29]	St. James Cathedral, на месте арки, при монастыре Свв. Яковов. Armenian Orthodox Patriarchate Rd., ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	IV-V вв. Реконстр. 1142-1165 гг.	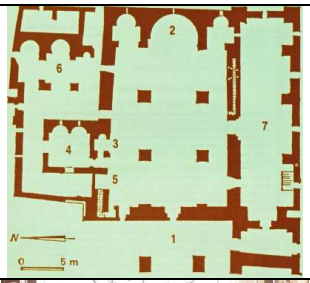
40.	алтарь	Св. Иакова Брата Господня[30].	В церкви Свв. Яковов над могилой Св. Иакова Брата Господня, **Там же**		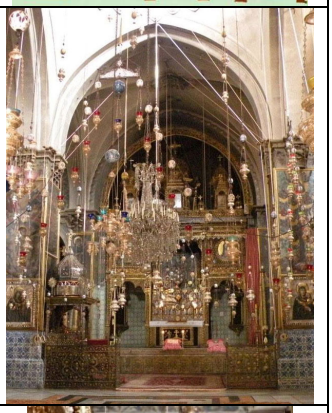
41.	алтарь	Деве Марии	В церкви Свв. Яковов слева от главного алтаря, **Там же**		
42.	алтарь	Св. Иоанна Крестителя	В церкви Свв. Яковов справа от главного алтаря, **Там же**		
43.	лапидарная надпись	Реставрационная трехстрочная на армянском языке	Находится в нижней части главного алтаря церкви Свв. Яковов, **Там же**		

[28] Построила царица Елена (hЕгинэ, арм. Հեղինէ), супруга армянского царя Абгара V (арм. Արքար Ե).

[29] **Кафедральная церковь Свв. Яковов** - посвящена двум Яковам казненным в разное время на месте церкви (подробнее см. прим. ниже).

[30] **Святой Яков** (Яков Младший, Яков Праведный), Святой брат Господень, один из 70 апостолов Христа, первый епископ Иерусалима. Казнён иудеями побиением камнями в Иерусалиме ок. 62 года при первосвященнике Анане (сыне первосвященника Анана времён Понтия Пилата осудившего Христа). По древней христианской традиции, Яков был похоронен в пещере, которую относят сегодня к гробнице бней Хезир в Кедронской долине, затем его останки были перенесены в армянскую церковь, где захоронены под главным алтарем.

44.	придел	Св. Упокоения Головы[31] и места мученической смерти Св. Якова Алтарь Глхадир Св. Иакова Зеведеева (Иакова Старшего)	Находится внутри церкви Свв. Яковов, слева от первой левой колонны от входа, **Там же**		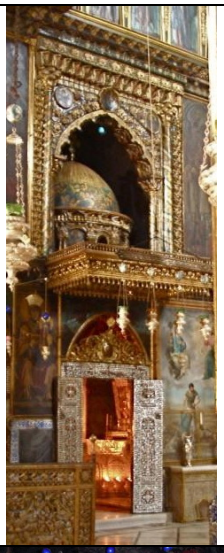
45.	придел	Св. Макариоса[32]	находится внутри церкви Свв. Яковов, слева от входа, **Там же**		
46.	часовня	Свв. Сергия и Минаса[33]	находится внутри церкви Свв. Яковов, непосредственно за часовней Св. Упокоения Головы, **Там же**		
47.	часовня	Св. Стефана Первомученика[34]	Находится по левую сторону от церкви Свв. Яковов, **Там же**		
48.	часовня	Св. Знамения[35]	**Там же**		
49.	часовня	Св. Архангелов	**Там же**		
50.	часовня	Св. Вознесения	**Там же**		
51.	хачкары с лапидар-ными надписями	Памятные (десяток с надписями на армянском языке)	Вмонтированы в стены церкви Свв. Яковов, **Там же**	XIV-XVIII вв.	

[31] **Святой Яков** (Яков Старший), сын Заведея и Саломеи, брат Иоанна Богослова (евангелиста), один из галилейских рыбаков, которого Иисус лично призвал на проповедь Евангелия. Он – один из трёх, кому Господь преимущественно открывал свои Божественные тайны. Казнён мечом царем Иродом Агриппой I в 44 г. Здесь покоится голова апостола Якова. Круг в полу капеллы отмечает то место, куда пала срубленная голова апостола.

[32] Посвящена патриарху Иерусалима св. Макару. Могила Макария, епископа Иерусалима в IV в.

[33] Посвящена полководцам св. Сергию (Саркису) и св. Минасу.

[34] **Святой Стефан Первомученик** (греч. Πρωτομάρτυρας Στέφανος), один из 70 апостолов, почитаемый как первый христианский мученик. Привлечён к суду Синедриона за христианскую проповедь в Иерусалиме около 33-36 г. Казнён через забитие камнями.

[35] Здесь хранился крест, в котором был заключен кусочек с креста Распятия.

52.	хачкары	Памятные (24 без надписей и с надписями на армянском языке)[36]	Вмонтированы в стены церкви Свв. Яковов, находятся в верхних частях подпружных арок сев. и южн. стен, **Там же**	XI-XII вв.	
53.	лапидарные надписи	На изразцах	Вмонтированы в стены церкви Свв. Яковов, **Там же**	XVIII в.	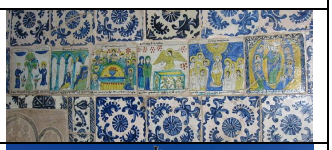
54.	лапидарные надписи и граффити	Паломнические	Находятся на куполе церкви Свв. Яковов, **Там же**		
55.	часовня	Свв. Петра и Павла (Ս. Գվհաղրի մատուր)	находится над церковью Свв. Яковов, **Там же**		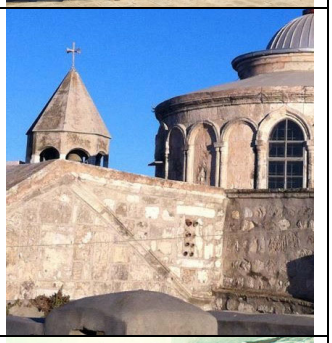
56.	лапидарная надпись	Памятная трехстрочная на армянском языке	Находится в верхней части двери ведущей в часовню Свв. Петра и Павла, **Там же**	1356	
57.	церковь	Св. Эчмиадзина[37]	Находится по правую сторону от церкви Свв. Яковов, первоначально строение было притвором, **Там же**	1665	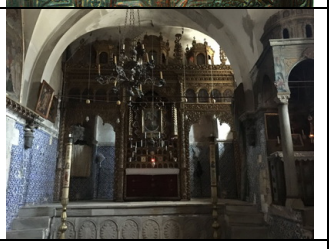
58.	притвор		слева от Патриархата, **Там же**		
59.	церковь	Св. Тороса[38]	севернее церкви Свв. Яковов, **Там же**	XIII в.	
60.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском языке	Находится над входом в церковь Св. Тороса, **Там же**		

[36] Обнаружены в ходе реставрационных работ в 2015 г.
[37] В алтаре, положены три камня – с долины Иордана, с горы Фавор и с горы Синай.
[38] Церковь посвящена Торосу, погибшему в 1266 г. в битве с египтянами. По преданию построена либо отцом, царем Киликийской Армении Гетумом I (1226-1270), либо братом Левоном.

61.	хачкары с лапидар-ными надписями	Памятные (47 с надписями на армянском языке) Из датированных самый ранний: 1438 г. самый поздний: 1825 г.	Вмонтированы в стены церкви св. Тороса, **Там же**	XV-XIX вв.	
62.	притвор-галерея		Перед входом в церковь, **Там же**		
63.	лапидарная надпись	памятная[39]	На узорной решетке центральной арки притвора-галереи, **Там же**	1984-86	
64.	лапидарная надпись	Дарственная трехстрочная на армянском[40] языке	Находится в притворе-галерее над левым входом в церковь, **Там же**	1895	
65.	хачкар	памятный	Встроен во внешнюю стену притвора-галереи над левой колонной, **Там же**	1151	
66.	лапидарная надпись	Памятная на армянском[41] языке	Находится на окантовке хачкара по периметру, **Там же**		
67.	надгробая плита	Магтеси Мариам, жены магтеси Сариса[42]	Встроена во внешнюю стену притвора-галереи, выше и левее хачкара, **Там же**	10.12.1787	
68.	хачкар	Памятный	Встроен во внешнюю стену притвора-галереи над правой колонной, **Там же**		
69.	здание	Вернатун	Пристроено над притвором-галереей, **Там же**	1835	
70.	лапидарная надпись	Строительная трехстрочная на армянском[43] языке	Встроено во внешнюю стену вернатуна над притвором-галереей, **Там же**	1835	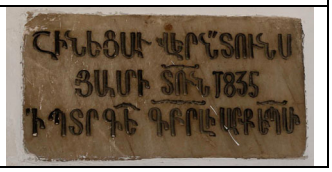

[39] ԱՋ ՔՈ ՀՈՎԱՆԻ ԼԻՑԻ Ի ՎԵՐԱՑ ԱՉԳԻՍ ՀԱՑՈՑ

[40] ՎԱՍՆ ՀՈԳԻՈՑ ԾՆՈՂԱՑՆ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ԳՈՀԱՐԱՑ / ԱՐԱՐ ՅԻՇԱՏԱԿ ԼՈՒՍԱՐԱՐԱՊԵՏ ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽԱՉԱՑԵԱՆՑ / ՌՅԽԳ 1895

[41] Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս / Ո ԹՈՒԻՆ [Ա(Ս) Ե(Է)Ա Ռ(Ո) ԴԵՂՍ) [*անկնթեռնելի*] ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ, ՅԻՇԵՍՔԻՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ...

[42] ԱՅՍ Տ[Ա]Պ[Ա]Ն Հ[ԱՆ]Գ[ՍՏԵԱ]Ն Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի / ՍԱՐԳԱՍԻ ԿՈՂԱ/ԿԻՑ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի ՄԱՐԻԱՄԻՆ / ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՒ Ի / ՌՄԼՋ, ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ / Ժ. ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ /ՏՈՒՔ ՁՈՂՈՐՄԻՍ

[43] ՇԻՆԵՑԱՒ ՎԵՐՆ[Ա]ՏՈՒՆՍ / ՅԱՄԻ Տ[ԵԱ]ՈՆ 1835 / Ի Պ[Ա]ՏՐ[ԻԱՐ]Գ[ՈՒԹ]Ե[ԱՆ] Գ[Ա]ԲՐ[ԻԷ]ԼԻ ԱՐՔԵՊ[ԻՍԿՈՊՈ]ՍԻ

71.	хачкар	Памятный	Встроен во внешнюю стену вернатуна над центральной аркой притвора-галереи, **Там же**	1551	
72.	лапидарная надпись	Памятная трехстрочная на армянском[44] яз.	Находится в нижней части хачкара на голгофе, **Там же**	1551	
73.	лапидарная надпись	Памятная однострочная на армянском[45] яз.	Находится в нижней части хачкара под голгофой, **Там же**	1835	
74.	здание	Армянский центр здоровья	Находится во дворе монастыря Свв. Яковов, **Там же**		
75.	здание	духовная семинария “Жарангаворац” (старое здание)	Находится на территории армянской патриархии, **Там же**	1844	
76.	здание	духовная семинария “Жарангаворац” (новое здание)	Находится рядом с Патриархатом, **Там же**	Осн. 1844 Нов. здание 1976[46]	
77.	памятник	Месропу Маштоцу [**7**, с. 84]	Находится во дворе нового здания духовной семинарии “Жарангаворац”, **Там же**	1970-е	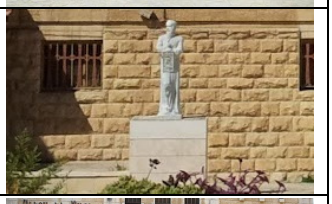
78.	мемориальный комплекс из семи хачкаров	В память жертв геноцида армян в 1915 г. [**7**, с. 80-81]	Находится во дворе нового здания духовной семинарии “Жарангаворац”, **Там же**	2007	
79.	здание	школа Святых Переводчиков[47]	Находится рядом с духовной семинарией, **Там же**	1850	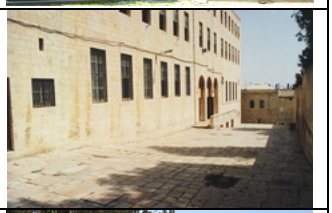
80.	здание	матенадаран Галуста Гюлбенкяна	Находится рядом со школой Святых Переводчиков. **Там же**	Осн. 1929 Осв. 1932 Рест. 2007	

[44] Ի ԹՎԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ Ռ / ԵԴԵԱԼ ԷՐ ԽԱՉՍ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ Ի ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԱՅ, / Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՑՆ ՀԱՅՈՑ

[45] ՔԻ. 1835 ԵԴԱՔ Ի ՆՈՐԱՇԷՆ ՎԵՐՆԱՏԱՆՍ

[46] Построено на средства Алекс и Мари Манукян.

[47] Образована слиянием школ для мальчиков “Месропян” и для девочек “Гаянян”, здания не сохранились.

81.	памятник-хачкар	В память 100-летней годовщины Геноцида армян 1915 г.	Установлен слева от входа в здание матенадарана, **Там же**	10.04.2014	
82.	лапидарная надпись	Памятная шестисттрочная на армянском[48] языке	Находится на лицевой стороне постамента памятника-хачкара, **Там же**		
83.	хачкар	В память всей монастырской братии Святого Престола [**7**, с.83]	Установлен во дворе, **Там же**	1993	
84.	крепостная стена	монастырская	Вокруг монастыря Свв. Яковов, ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**		
85.	здание[49]	1. духовная семинария 2. сиротский приют “Араратян” 3. Армянский музей Мартикян	Находится правее монастыря Свв. Яковов и Патриархата. Armenian Orthodox Patriarchate Rd., ***Armenian Quarter***, 91141 **Old City Jerusalem** Tel: 972-2-6282331	1. 1843; 2. 1922; 3. 1979, рест. 2019	
86.	граффити	Множество на армянском языке[50]	Находится на стенах здания нынешнего музея со времен сиротский приют “Араратян”, **Там же**	1922	
87.	здание	дпратун	Находится левее монастыря Свв. Яковов и Патриархата на углу с ул. St. James Rd. и Armenian Orthodox Patriarchate Rd., **Там же**	1865	
88.	мемориаль-ная табличка	строительная[51]	вмонтирована в стену над входом, **Там же**	1865	
89.	здание	Библиотека[52]	***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	1866	

[48] ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ԽԱՉՔԱՐՍ ԱՅՍ / ՅԻՇԱՏԱԿ 1915 Թ. ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ / 100-ԱՄՅԱԿԻ / ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ՌՈՒԲԵՆ, ԱՐՄԵՆ, ՍԵՎԱԿ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ ԸՆՏԱՆԵԱՑ / ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՍԺԴ 2014

[49] Первоначально здание построено как духовная семинария армянского Патриархата. В феврале 1922 г. при армянском монастыре Свв. Яковов непосредственным содействием Общеармянского Благотворительного Союза в здании был размещен сиротский приют “Араратян” (арм. Արարատեան), для спасенных от геноцида 816 детей (545 мальчиков и 271 девочек). С 1979 г. в том же здании был создан Армянский музей именуемый в честь благотворителей Мартикян (англ. Edward and Helen Mardigian Museum of Armenian Art and History).

[50] 1. ՎԱՐԴԱՆ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ / Ց. ՎԱՆ ԳԱԻԱՐ ՇՈՒՇԱՆՑ Գ. / 1922 Թ. ՅՈՒՆԻԱՐ 21Ի / ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑ
2. ՅԱՅՐԻԿ ԴԱԻԻԴ/ԵԱՆ ՎԱՆ ԳԱԻԱՌ / ՇՈՒՇԱՆՑ ԳԻՂԱՑԻ / 1922 Թ. ՅՈՒՆԻՍ / 21Ի – ԱՅՐԱՐԱՏ/ԵԱՆ
3. ԹՈՐՈՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ՉԵՅԹՈՒՆՑԻ ԾՆԱԾ Է 1906ԻՆ, 1922
4. ԲԵՆԵԱՄԻՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՎԱՆ ԼԻՍԿ ԾՆԱԾ Է 1908

[51] Կառուցաւ ի Պւորրզու Ե / Տ.Տ. Եսայի Գ. Ազգասէր / Արքեպ[իսկոպ]ս ի արդեամբք / խոստ[ո]վ[ա]ն[ա]հ[ա]յր Վրթանէս / վ. Հ[]ս[]ննս[]րցւոյ .1865

[52] Помимо хранилища древних армянских манускриптов монастырь Свв. Иаковов в Иерусалиме имеет еще одну библиотеку, расположенную в юго-западной части Армянского квартала.

90.	*улица*	Арарат	Ararat Rd., ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**		
91.	*улица*	Эл-Арман	Перпендикулярна ул. Ararat, El-Arman Rd., ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**		
92.	*улица*	Свв. Яковов	Перпендикулярно соединяет улицы Ararat и Armenian Orthodox Patriarchate, St. James str., ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**		
93.	здания	жилые	Armenian Quarter, **Old City Jerusalem**	XVII-XIX вв.	С лапидарными надписями
94.	надгробия	В стенах жилых домов, с лапидарными надписями	***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	XVI-XVIII вв.	
95.	хачкары	В стенах жилых домов, с лапидарными надписями	***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	XVI-XVIII вв.	
96.	хачкар с лапидарной надписью	памятный, с трехстрочной надписью на армянском языке	Находился в стене жилого здания, ныне в коллекции Меликяна, в Музее Мартикяна, **Armenian *Quarter***, **Old City Jerusalem**	XV в.	
97.	здание	магазин	Ныне магазин керамики братьев Сандруни, ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	XIX в.	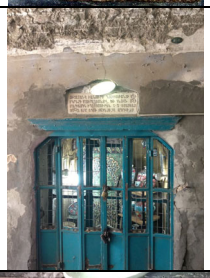
98.	лапидарная надпись	Памятная[53] паломников из Нахиджевана	Находится над дверью, **там же**	10.04.1872	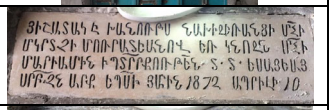
99.	лапидарная надпись	Памятная[54] паломника из Нор Нахиджевана	Находится над соседней дверью, **там же**	10.04.1872	

[53] ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՆՈՒԹՍ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՑԻ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի / ՄԿՐՏՉԻ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՈՎ ԵՒ ԿՆՈՋՆ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի / ՄԱՐԻԱՄԻՆ Ի Պ[Ա]ՏՐ[ԻԱ]ՐՔՈՒԹՒԵ[Ա]Ն Տ.Տ. ԵՍԱՅԵԱՅ / ՍՐԲ[Ա]Զ[Ա]Ն ԱՐՔ ԵՊ[ԻՍԿՈՊՈ]ՍԻ 1872 ԱՊՐԻԼԻ 10

[54] ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԿՐՊԱԿՍ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՑԻ / Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի ՏԻՐՈՒՀԻ ԽԱԹՈՒՆԻ ՊԵՏՐՈՍՈՎ. ՇԸԼ / ԹՈՎԵԱՆՑ Ի Պ[Ա]ՏՐ[ԻԱ]ՐՔՈՒԹՒԵ[Ա]Ն Տ.Տ. ԵՍԱՅԵԱՅ / ԱԶԳԱՍԵՐ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐՔ ԵՊ[ԻՍԿՈՊՈ]ՍԻ. / 1872 Ի ԱՊՐԻԼԻ 10

100.	монастырь	Свв. Архангелов Михаила и Гавриила[55]	Находится южнее школы Святых Переводчиков перед лестницами спускающимися из школы, ***Armenian Quarter***, **Old City Jerusalem**	40-е гг.[56] Рест. 2009	
101.	святыня	Камень Осанны[57]	Вмонтирован в стену во дворе монастыря Свв. Архангелов, **Там же**		
102.	святыня	Оливковое Древо[58]	Находится во дворе монастыря Свв. Архангелов, **Там же**		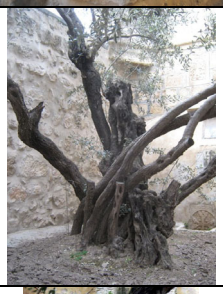
103.	хачкары	Поминальные (13 с лапидарными надписями из коих 2 датированы XVIII в.)	Вмонтированы в стены у оливкового древа, во дворе монастыря Свв. Архангелов, **Там же**		
					1741 1746
104.	церковь	Архангелов[59]	Находится по правую сторону от входа на территорию монастыря Свв. Архангелов, **Там же**	40-е гг. Iв. Реконстр.: XIII в[60]. XV в. 1747 г. 2009 г.	

[55] **Монастырь Свв. Архангелов Михаила и Гавриила** – основан на месте дома бывшего первосвященика Анны тестя Каифы, к которому привели на допрос после ареста в Гефсиманском саду Спасителя, а после отвели к Каиафе. Во время допроса «*один из служителей, стоявший близко, ударил Иисуса по щеке…*» (Ин. 18:19-22), и в этот момент небесные серафимы крыльями прикрыли лики. Отюда и происхождеие название обители. От дворца остался лишь фундамент. До конца XX в. монастырь был девичьим.

[56] Обитель основала царица Елена (hЕгинэ), супруга армянского царя Абгара V.

[57] **Камень Осанны** – один из возопивших камней, при торжественном въезде Спасителя в Иерусалим.

[58] **Оливковое Древо** – дерево, к которому привязали Спасителя перед допросом в доме Анны. В память о нем арабы называют этот монастырь “Оливковым” (“Дер-эль-Зейтунех”).

[59] **Церковь Архангелов** – посвящена архангелам, закрывшим свои лица, чтобы не видеть истязания Иисуса.

[60] В 1286 г. царь Киликийской Армении Левон III воздвиг одну из стен и оставил памятные записи.

105.	алтарь	Св. Спасителя	Находится в центральной части, **Там же**		
106.	алтарь	Архангела Михаила	левый из трех восточных алтарей церкви Свв. Архангелов, **Там же**		
107.	алтарь	Архангела Гавриила	правый из трех восточных алтарей церкви Свв. Архангелов, **Там же**		
108.	купель с хачкаром	старая	Находится в северной стене слева от алтарей, **Там же**		
109.	лапидарные надписи	На изразцах из Кутины на средства Ованнеса из Аданы	Находятся на стенах в церкви Свв. Архангелов, **Там же**	1795	
110.	хачкар с лапидарной надписью	В память о ремонте	Установлен у северной стены слева от купели, **Там же**	1999	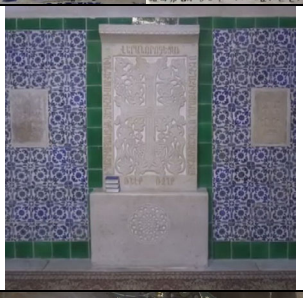
111.	придел	Первая тюрьма[61]	Находится в восточном углу северной стены церкви Свв. Архангелов, **Там же**	Рест. 1990	
112.	лапидарная надпись	реставрационная[62]	Находится под мозаикой в приделе Первая тюрьма, **Там же**	1990	

[61] **Первая тюрьма** – место, где Спаситель стоял во время допроса перед первосвященником Анной.
[62] …ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒԻՐ, ԱՏՐԻՆԷ, ԱՐՓԻ ԵՒ ՅԱԿՈԲ ԱՆԴՐԻԱՍԵԱՆՑ ՎԱՍՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ / …Ս ԾԴ. ՇԻՆՈՂ ՍԱԼԻՑԱ ՅԱԿՈԲ ԱՆԴՐԻԱՍԵԱՆ. ՌՆԼԹ _ ՌՋՂ

113.	алтарь		В приделе Первая тюрьма, **Там же**		
114.	лапидарная надпись	Дарственная трехстрочная на армянском[63] языке	Находится на алтаре придела Первая тюрьма, **Там же**	1713	
115.	лапидарная надпись	Дарственная двухстрочная на армянском[64] языке	Находится в нижней части алтаря придела, **Там же**	1831	
116.	часовня	Св. Иоанна	Находится у южной стены церкви Свв. Архангелов, **Там же**		
117.	часовня	Св. Рипсиме[65]	Находится справа от алтарей, у южной стены напротив часовни Св. Иоанна в церкви Свв. Архангелов, **Там же**	1725	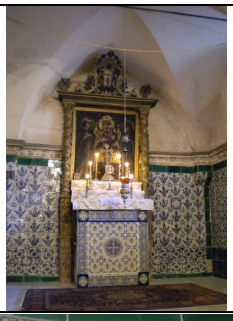
118.	лапидарная надпись	Памятная четырехстрочная на армянском[66] языке	Вмонтирована в северную часть стены слева от алтаря Св. Рипсиме, **Там же**	15.05.1906	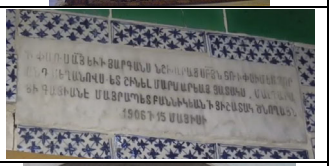
119.	предпритвор		Находится перед входом в притвор церкви Свв. Архангелов, **Там же**		

[63] ՍԲ. ՍԵՂԱՆ ԲԱՆՏԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: ՁԵՌՆ ՏԵԱՌՆ ... ՅԱՄԹԵՑԻ ՄՀԻ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԻՆ: ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԻՒՐ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՍԱՌԱՅԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՑՆ ԻՒՐՈՑ: Ի ՌՃԿԲ ԹՈՒԻՆ

[64] ՌՄՁ / ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ Դ. ՔԱՐՍ ՍՈՒՐԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏՈՒ ՌԷԻՍ ՎԱՆՑԻ ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

[65] **Часовня Св. Рипсиме** – посвящена Святой Рипсимэ, которая спасаясь от преследований императора Диолектиана, до прибытия в Армению, остановилась вместе с другими девушками-христианками в этой обители.

[66] Ի ՓԱՌՍ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԵՒ Ի ՅԱՐԳԱՆՍ ՆՇԽԱՐԱՅՍ Ս[Ր]Բ[Ո]ՅՆ ՀՌԻՓՍԻՄԵԱ ՅՈՐ / ԱՆԴ ՍԵՂԱՆՈՎ ԵՏ ՇԻՆԵԼ ՄԱՐՄԱՐԵԱՅ ՅԱՏԱԿՍ, ՄԱՐԳԱՐԱ/ՅԻ ԳԱՅԻԱՆԷ ՄԱՅՐԱՊԵՏ ԲԱՆՆԻԿԵԱՆ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԾՆՈՂԱՑՆ / 1906 Ի 15 ՄԱՅԻՍԻ

120.	лапидарная надпись	Реставрационная четырехстрочная на армянском языке	Находится в предпритворе над входом в притвор церкви Свв. Архангелов, **Там же**	1747 г.	
121.	лапидарная надпись	Дарственная двухстрочная на армянском языке (о металлической двери)	Выгравирована на металлической пластинке и приварена в верхней части двери в притвор, **Там же**	1797 г.	
122.	притвор		**Там же**	1747 г.	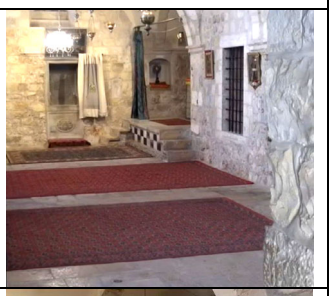
123.	алтарь	Страданий Христовых	Находится в восточном углу притвора, позади оливкового дерева, **Там же**		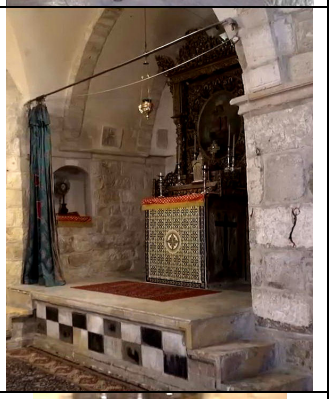
124.	купель		Находится в притворе слева от алтаря Страданий Христовых, **Там же**	1849	
125.	хачкары с лапидар-ными надписями	Памятные и реставрационные (девять десятков) Из датированных самый ранний: 1350 г. самый поздний: 1816 г.	Вмонтированы в стены церкви и притвора, **Там же**	XIV-XIX вв.	
126.	колокольня	церковная	Находится над церковью Свв. Архангелов, **Там же**	1872	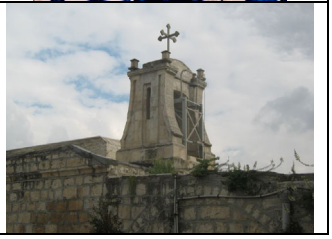

127.	мемориаль-ная доска	Строительная пятистрочная на армянском[67] языке	Вмонтирована в основание колокольни, **Там же**	1872	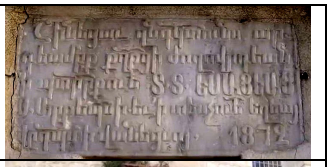
128.	здание	пасторат	Находятся в северной части монастыря над входом, **Там же**	1860	
129.	мемориаль-ная доска	Строительная девятистрочная на армянском[68] языке	Вмонтирована в стену справа от двери в пасторат, **Там же**	1860	
130.	мемориаль-ная доска	Реставрационная девятистрочная на армянском[69] языке	Вмонтирована в стену над строительной надписью, **Там же**	2009	
131.	здание	кельи монахинь	Ныне “Дом паломников” состоящий из 7 комнат. Находится по правую сторону от входа на территорию монастыря Свв. Архангелов, **Там же**	Закр. 1980-е Рест. 2009-2011	
132.	мемориаль-ная доска	Реставрационная семистрочная на армянском[70] языке	Вмонтирована во внешнюю стену бывших келий, **Там же**	2009	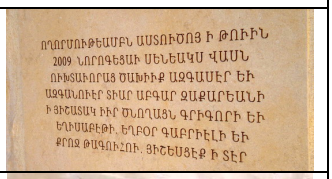
133.	мемориаль-ная доска	Реставрационная и строительная шестистрочная на армянском[71] языке (прачечная)	Вмонтирована во внешнюю стену бывших келий, **Там же**	2010	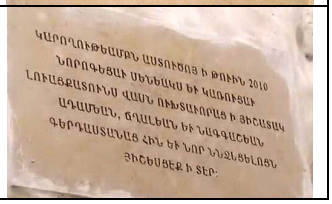

[67] Շինեցաւ զ[ա]նգ[ա]կ[ա]տունս ար-/դեամբք ք[ա]ղ[ա]ք[ա]ցի ժողովրդեան / ի պ[ա]տր[իա]րքու[]ե Տ.Տ. ԵՍԱՅԵՉՑ / Ս. Արքեպ[իսկոպո]սի եւ ի տեսչու[թեան]ն Եղեայ / վ[ա]րդ[ա]պ[ե]տի Վանեցւոյ 1872

[68] Ի ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ Տ. / ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱՌՈՒՑԱՒ / ՍԵՆԵԱԿՍ ԱՐԴԵԱՄԲ / Ս[ուր]ք Հր[ե]շտ[ա]կ[ա]պ[ետ]ի տասն և վեցամեայ / տեսուչ մարաշցի Ճանսըզեան / ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ: ՎԱՅԵ/ԼՈՂՔԴ ՅԻՇԵՑԷՔ Տ[Է]Ր ԵՎԴՈՒՔ / ՅԻՇԵ[Ա]Լ ԱՂԻՉԱՔՍ Ք[]Ս / 1860

[69] ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀԻՄՆԱ-/ՊԷՍ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՏԵՍՉԱՐԱՆՍ Ս. / ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԱՑ ՎԱՆՈՒՑ ԵՒ ՇԻՆԵՑԱՒ / ՍԵՆԵԱԿՂ ՏԵՍՉԻ ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՒ ԾԱԽԻՔ / ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ / ՄԻՈՒԹԵԱՆ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ / Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԵՒ Ի / ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ Տ. ՂԵՒՈՆԴ ԱՔՂ. / ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 2009

[70] ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ԹՈՒԻՆ / 2009 ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՍԵՆԵԱԿՍ ՎԱՍՆ / ՈՒԽՏԱՒՈՐԱՑ ԾԱԽԻՔ ԱՉԳԱՍԷՐ ԵՒ / ԱՉԳԱՆՈՒԷՐ ՏԻՍՐ ԱՔԳԱՐ ՉԱՔԱՐԵԱՆԻ / Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՒՐ ԾՆՈՂԱՑՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ / ԵՂԻՍԱԲԷԹԻ, ԵՂԲՕՐ ԳԱԲՐԻԷԼԻ ԵՒ / ՔՐՈՋ ԹԱԳՈՒՀՈՒ. ՅԻՇԵՍՑԵՔ Ի ՏԷՐ

[71] ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ԹՈՒԻՆ 2010 / ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՍԵՆԵԱԿՍ ԵՒ ԿԱՌՈՒՑԱՒ / ԼՎԱՑՔԱՍՈՒՆՍ ՎԱՍՆ ՈՒԽՏԱՒՈՐԱՑ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ / ԱԴԱՄԵԱՆ, ՃՂԱԼԵԱՆ ԵՒ ՆԱԳԱՇԵԱՆ / ԳԵՐԱՍՏԱՆԱՑ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑՆ / ՅԻՇԵՍՑԵՔ Ի ՏԷՐ

134.	мемориальная доска	Реставрационная и строительная шестистрочная на армянском [72]языке (трапезная)	Вмонтирована во внешнюю стену бывших келий, **Там же**	2011	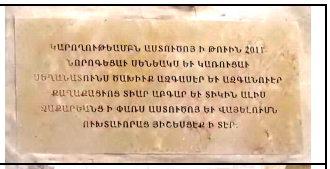
135.	часовня	Св. Григория Татеваци	Ранее одна из келий монахинь. Вход с внутреннего двора монастыря Свв. Архангелов, **Там же**	2011	
136.	мемориальная доска	Строительная восьмистрочная надпись на армянском[73] языке	Вмонтирована в стену над входом в часовню Св. Григория Татеваци, **Там же**	2011	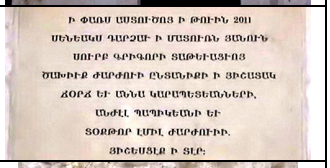
137.	хачкар	В память строительных и реставрационных работ 2009-2011 гг.	Находится во внутреннем дворе около дома паломника, **Там же**	2011	
138.	мемориальная доска	Строительно-реставрационная десятистрочная на армянском[74] языке	Находится перед хачкаром, **Там же**	2011	
139.	мемориальная доска	Памятная девятистрочная надпись[75] о строительстве стены в 1286 г.	Вмонтирована в восточную стену монастыря, **Там же**	2014	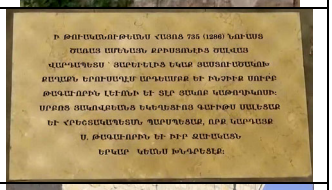
140.	ограда	Монастырская. Воздвиг царь Киликийской Армении Левон III	Вокруг монастыря, **Там же**	1286	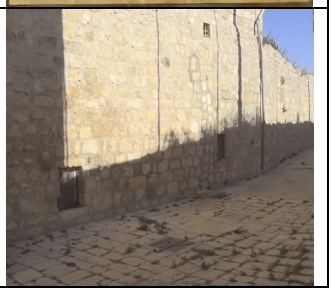

[72] ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ԹՈՒԻՆ 2011 / ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՍԵՆԵԱԿՍ ԵՒ ԿԱՌՈՒՑԱՒ / ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆՍ ԾԱԽԻՒՔ ԱԶԳԱՍԵՐ ԵՒ ԱԶԳԱՆՈՒԵՐ / ՔԱՂԱՔԱՑԻՈՑ ՏԻՐ ԱԲԳԱՐ ՈՒ ՏԻԿԻՆ ԱԼԻՍ / ՉԱՔԱՐԵԱՆՑ Ի ՓԱՌՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ / ՈՒԽՏԱՒՈՐԱՑ ՅԻՇԵՍՑԷՔ Ի ՏԷՐ

[73] Ի ՓԱՌՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ԹՈՒԻՆ 2011 / ՍԵՆԵԱԿՍ ԴԱՐՁԱՒ Ի ՄԱՏՈՒՌՆ ՅԱՆՈՒՆ / ՍՈՒԲԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՒԱՑԻՈՅ / ԾԱՂԻԿՔ ԺԱՐԺՈՒԻ ԸՆՏԱՆԻՔԻ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ / ՃՕՐՃ ԵՐ ԱՆՆԱ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆՆԵՐԻ, / ԱՆԺԷԼ ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ ԵՒ ՏՕՔԹՈՐ ԷՄԻԼ ԺԱՐԺՈՒԻԻ. / ՅԻՇԵՍՑԷՔ Ի ՏԷՐ:

[74] ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ԹՈՒԻՆ 2011 ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ / ՍՈՒԲԲ ԽԱՉՍ ՎԱՍՆ ՆՈՐՈԳՄԱՆ ՏԵՍՉԱՐԱՆԻ ԵՒ ՍԵՆԵԱԿԱՑ ՍՈՒԲԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԱՑ ՎԱՆՈՒՑ ԵՒ ՎԱՍՆ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ / ՅԵՂԱՆԱՏԱՆ, ԼՈՒԱՑՔԱՏԱՆ ԵՒ ՄԱՏՈՒԱՆ ԱՆՈՒԱՄԲ Ս. / ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻՈՑ Ի ՓԱՌՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ / ՈՒԽՏԱՒՈՐԱՑ Ի ՊԱՐՇԱՆՍ ՕՐՀՆԵԱԼ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ. / ՎԱՅԵԼՈՂՔԴ ԵՒ ԸՆԹԵՐՑՈՂՔԴ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱՍՑԵՔ / ՎԱՍՆ ԱՇԽԱՏՈՂԱՑ ԵՒ ՊԱՏՃԱՌԱՑ, ԶԻ ՅՈՅԺ ՉԱՆԻՒ ԵՒ / ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ ՕԳՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲՆ / ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՍՈՒԲԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԱՑ ԻՐՈՅ:

[75] Ի ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ՀԱՅՈՑ 735 (1286) ՆՈՒԱՍՏ / ԾԱՌԱՑ ԱՄԵՆԱՑՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԻՑ ԾԱԼԿԱՑ / ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ՝ ՅԱՐԵՒԵԼԻՑ ԵԿԱՔ ՅԱՍՏՈՒԱԾԱԿՈՒՆ / ՔԱՂԱՔՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԱՐԴԵԱՄԲՔ ԵՒ ԻՆՉԻՒՔ ՍՈՒԲԲ / ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԼԵՒՈՆԻ ԵՒ ՏԷՐ ՅԱԿՈԲ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ: / ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԳԱՒԻԹՍ ՍԱԼԵՑԱՔ ԵՒ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏՍՆ ՊԱՐՍՊԵՑԱՔ, ՈՐՔ ԿԱՐԴԱՑՔ / Ս. ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ՁԱՒԱԿԱՑՆ / ԵՐԿԱՐ ԿԵԱՆՍ ԽՆԴՐԵՑԵՔ:

141.	ворота	монастырские	В монастырской стене, **Там же**	1286	

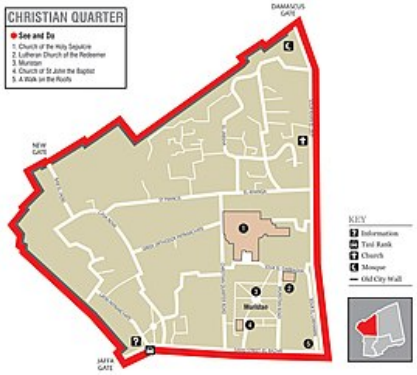

Christian Quarter[76]

142.	храм	Гроба Господня[77]	***Christian Quarter***, **Old City Jerusalem**		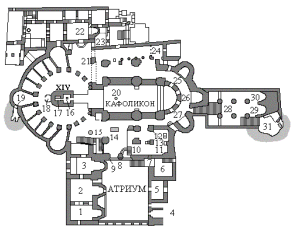
143.	плита Гроба Господня	Пещера Святого Гроба[78]	в храме Гроба Господня, **Там же**		

[76] **Христианский квартал** (ивр. הָרֹבַע הַנּוֹצְרִי ha'Рова ha'Ноцри, араб. حارة النَّصارَى Харат ан-Насара, англ. Christian Quarter) – один из четырёх кварталов обнесённого стенами Старого города Иерусалима.

[77] **Храм Воскресения Христова**, более известный как **храм Гроба Господня** (греч. Ναός της Αναστάσεως), стоит на том месте, где, согласно церковной традиции, был распят, погребён, а затем воскрес Иисус Христос.

Современный храм Гроба Господня – это огромный архитектурный комплекс, включающий Голгофу с местом Распятия, ротонду – архитектурное сооружение с огромным куполом, под которым непосредственно расположена Кувуклия, Кафоликон, или соборный Храм, подземный храм Обретения Животворящего Креста, храм святой равноапостольной Елены и несколько приделов. На территории Храма Гроба Господня расположено несколько действующих монастырей, он включает множество вспомогательных помещений, галерей и т. п.

Храм разделен между шестью конфессиями христианской церкви: армянской, греко-православной, католической, коптской, сирийской и эфиопской, каждой из которых выделены свои приделы и часы для молитв. Так, например, храм святой равноапостольной Елены и придел «Три Марии» (Капелла трёх Марий) принадлежат ААЦ.

[78] **Пещера Святого Гроба** – над плитой Гроба Господня висят 43 лампады – 13 латинских, 13 греческих, 13 армянских и 4 коптских. На стене, над погребальным ложем, помещены три изображения сцены Воскресения: слева – латинское, в центре – греческое и справа – армянское.

144.	алтарь	Головной или Коптский Алтарь[79]	расположен в западной части Гроба Господня, **Там же**	1300	
145.	окно	Армянское окно Св. Гроба Господня ритуала Благодатного Огня	в храме Гроба Господня, **Там же**		
146.	часовня-гробница	Св. Иосифа Аримафейского[80]	к западу от Гроба Господня, **Там же**		
147.	часовня	Трёх Марий[81] или потери сознания Богоматерью	в храме Гроба Господня, к югу от Гроба Господня, **Там же**	Рест. 1960	
148.	лапидарная надпись	Памятная реставрационная на армянском[82] языке	Находится на кивории часовни Трёх Марий с четырех сторон, **Там же**	1960	
149.	лапидарная надпись	Памятная круговая на армянском[83] язйке	Находится на круглой мраморной плите, отмечающую место сояния Трёх Марий, осеняемой киворием, **Там же**	1874	

[79] Здесь сидел второй ангел. По анналам это сооружение было построено царем Киликийской Армении Гетумом Вторым в 1300 г. Впоследствии Армянская Церковь этот придел отдала в дар Коптской Православной Церкви, взамен получив монастырь в Египте.

[80] **Гробницы Иосифа Аримафейского и Никодима -** небольшая капелла, делится с сирийцами-якобитами, которые служат здесь литургию только лишь по некоторым праздникам. Низкий проход с южной стороны ведет в систему древних еврейских захоронений, высеченных в природной скале в форме катакомб.

[81] **Часовня Трех Марий** обозначает место, где, по преданию, стояли женщины, три Марии. Помимо Марии Богоматери, как пишет Матфей: "*Там были также и смотрели издали многие женщины, которые следовали за Иисусом из Галилеи, служа Ему; между ними были Мария Магдалина и Мария, мать Иакова и Иосии, и мать сыновей Заведеевых*".

[82] Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԵԱՆ + Տ. ԵՂԻՇԵԻ Ս. ԱՐՔԵՊՍ.ԻՆ // Ն[Ո]Ր[Ո]Գ[ՈՒ]Թե[Ա]ՆՑ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ + ՏԱՃԱՐԻՍ ՌՆԹ (1960) – Ռ // ՈՒՇԱԹԱՄԱՆ Ս.ՏԻՐԱՄՕՐՆ + Ի ՆՇԱՆԱԻՈՐՈՒՄՆ ԱՄԵԱՑ //

[83] Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒ[]Ե Տ.Տ.ԵՍԱՅԵԱՑ Ս. ԱՐՔԵՊ[]ՍԻ …ԱԿ ՆՆՁԵՑԵԼՈՑ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԵ[Ա]Ց ՀԱՄԱՑՆ ԱՉԳԻՍ ՀԱՑՈՑ. 1874

150.	фреска	Скорбь Марии у распятия	В нише на стене рядом с часовней трех Марий, **Там же**	1967	
151.	лапидарная надпись	Четырехстрочная на армянском[84] языке	Находится на фреске “Скорбь Марии у распятия”, **Там же**		
152.	помещение	армянского духовенства	Находится слева от фрески “Скорбь Марии у распятия”, **Там же**		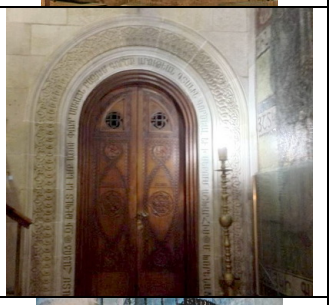
153.	лапидарная надпись	Назидательная однострочная на армянском[85] языке из Ист. Армении М. Хоренаци	Находится на окантовке входной двери в помещение армянского духовенства, **Там же**		
154.	престол	Св. Жен Мироносиц[86]	к югу от Гроба Господня, перед часовней потери сознания Богоматерью, **Там же**		
155.	лапидарные надписи	Многострочные на армянском[87] языке	Находится в верхней части деревянного киота на престоле Св. Жен Мироносиц, **Там же**		
156.	лапидарная надпись	Двухстрочная на армянском[88] языке	Находится в нижней части картины, **Там же**	2.03.1751	
157.	лапидарная надпись	Два четырехстроч-ных столбца на армянском[89] языке	Находится на престоле под картиной, **Там же**		

[84] ՅՍ ՔՍ / ԿԻՆ ԴՈՒ ԱՀԱ ՈՐԴԻ ՔՈ / ՅՇՏԿ ԲԱՐԻ ԾՆՈՂԱՑՆ / ՀԱՅԿԻ ԳԱՎՈՒ.. ՃԵԱՆ ՌՆԺԶ (1967)

[85] ՊԱՏՄ. ՀԱՅՈՑ * ՉԻ ԹԷՊԷՏ ԵՒ ԵՄՔ ԱԾՈՒ ՓՈՔՐ ՍԱԿԱՅՆ ԲԱՁՈՒՄ ԳՈՐԾՔ ԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳՏԱՆԻՆ ԳՈՐԾԵԱԼ ԵՒ Ի ՄԵՐՈՒՄ ԱՇԽԱՐՀԻՍ * Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ

[86] **Престол Жен Мироносиц** отмечает место, откуда женщины, пришедшие утром в первый день после субботы ко Гробу с ароматами и благовониями (миром) для ритуального умащения тела услышали ангельскую речь: «*Его нет здесь – Он воскрес*» (Мф. 28, 2-8).

[87] *В центральной розетке*: ՆԿԱՐԱԿԵՐՏԵԱԼ ԳԵՂՊԱՏԿԵՐԻՍ ԱՅՍ ՏԻՐԱԿԱՆ ԻՒՂԱԲԵՐԻՑ ՍՈՒՐԲ ՍԵՂԱՆՈՅՍ ԶԱՐԴ ԻՍԿԱԿԱՆ Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ՍՐԲՈՑ ԳԱՀՈՑՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ԹԷՈԴՈՐՈՍԻ ՎԵՀԱՆՁՆՈՒԹԵԱՆ. *В правой розетке*: ՇԻՆԵՑԱՒ ՁԵՌԱՄԲ ՎԱՆԵՑԻ. *В левой розетке*: ԱՆԱՐԺԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ. *На карнизе*: ԹԻՒ ԽԱՉԻՆ ԿՐԿՆԵԱ ՅՈՊԵԼԻՆ Ի ԱՄՍԵԱՆ ԴԵԿԴԵՄԲԵՐԻՆ

[88] ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՊԱՏԿԵՐՍ ՀԱՆԴԵՐՁ ԲՈԼՈՐ ԽԱՉԿԱԼԻՒ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՍ ՄԻԱԲԱՆ Դ(?)ՐՊԱՃԻ ՁԱՔԱՐԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՇԱԿԵՐՏ ՎԱՆԵՑԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍՐ ՈՐԴՒՈՑ ԾՆՈՂԱՑՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻՆ ԵՒ ԲՐԱԲԻՈՆԻՆ ԹԻՒ ՌՄ (1751) Բ (2) ՄԱՐՏԻ

[89] *1-ый столбец*: ԸՆԴ ԱՐՇԱԼՈՅՍՆ ԿԱՆԽԵԱԼ / ԿԱՆԱՆՑՆ Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆ / ԵՒ ԱՌ ՆՈՍԱ ԱՍԷՐ ՀՐԵՇՏԱԿՆ. ՉԻ / ԽԸՆԴՐԷՔ ՉԿԵՆԴԱՆԻՆ ԸՆԴ ՄԵՌԵԱԼՍ *2-ой столбец*: ՓՈՒԹԱՑԱՐՈՒՔ ՈՎ ՍՈՒՐԲ / ԿԱՆԱՑՔ ԵՒ ՊԱՏՄԵՑԷՔ / ԱՇԱԿԵՐՏԱՑՆ ԱՍԵԼՈՎ / ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՒ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ (Տրյ. Հմբ. Յարութեան բկ. Բ.)

158.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[90] языке	Находится на карнизе престола, **Там же**		
159.	лапидарная надпись	Дарственная пятистрочная на армянском[91] языке	Находится в основании престола, **Там же**		
160.	церковь	«Голгофа»[92]	к юго-востоку от Гроба Господня, над кепеллой Адама. Ныне приделом владеет православная церковь, **Там же**	Отобрана в XV в.	
161.	церковь	«Вторая Голгофа»[93]	к юго-востоку от Гроба Господня, верхний придел храма, **Там же**	1439	
162.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском языке	Находится по всей длине карниза церкви «Втора Голгофа», **Там же**		
163.	алтарь	Главный	Находится в верхнем приделе храма в церкви «Вторая Голгофа», **Там же**	1973	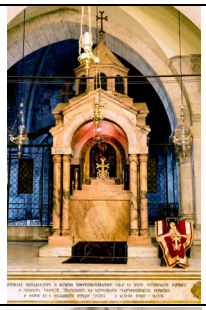
164.	лапидарная надпись	Строительная трехстрочная на армянском[94] языке	Находится в нижней части главного алтаря церкви «Вторая Голгофа», **Там же**		
165.	алтарь	Поручительства	Находится в помещении справа от главного алтаря церкви «Вторая Голгофа», **Там же**		
166.	лапидарная надпись	Дарственная однострочная на армянском[95] языке	Находится на карнизе над алтарем Поручительства, **Там же**		
167.	мемориальная плита	Семистрочная[96] надпись в память о строительстве алтаря и мозаики	Вмонтирована в стену справа от алтаря под окном церкви «Вторая Голгофа», **Там же**	1975	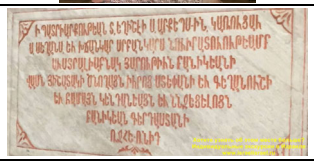

[90] ԸՆԴ ԿԱՆԱՅՍ ԻՒՂԱԲԵՐՍՆ ԱՌ ՔԵԶ ԱՌԱՒՕՏԵՄԸՔ ԿԵՆԴԱՆԴ ՅԱՒԻՏԵՆԻՑ ՔՐԻՍՏՈՍ, ԸՆԿԱԼ ԵՒ ՉՄԵՐՍ ՓՈԽԱՆԱԿ ԽՆԿՈՑՆ

[91] Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ / Տ.Տ. ՎԱԶԳԵՆԱՅ ՍՐԲԱԶԱՆԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ Տ. ԵՂԻՇԷ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒՑԱԻ Ս. ՍԵՂԱՆՍ ԵՒ ԽԱՉԿԱԼՍ ՅԱՆՈՒՆ ԻՒՂԱԲԵՐ ԿԱՆԱՆԱՑ / ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՏԻՐՈՋ ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕԶԱՃԵԱՆԻ:

[92] **Голгофа** (греч. Γολγόθα, Κρανίου Τοπος; ивр. אתגלגול, «лобное место» от арам. gûlgaltâ, букв. «череп»; лат. Calvaria) – место, где был распят Иисус Христос. Путем подкупа египетского султана Мелик-Ашрафа, Голгофа была отобрана у армян и передана грузинам. В 1427 г. патриарх Мартирос Египетский (1419-1430) уговорив султана, вернул Голгофу. Грузины во второй, а затем в 1439 г. в третий раз перекупают ее, однако, не сумев удержать, в том же веке она переходит к грекам.

[93] **Вторая Голгофа** – с утратой Голгофы в 1422 г., патриарх Мартирос получил от султана разрешение на владение и строительство Второй Голгофы.

[94] ԿԱՌՈՒՑԱՒ ԳՄԲԵԹԱՑԱՐԿ Ս. ՍԵՂԱՆՍ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՄԲ ԱԼԵՔ ԵՒ ՄԵՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԱՍԵԼԱՑ / Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՄԱՅՆ ՆՆՋԵՑԵԼՈՑ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԱՑՆ ԻՒՐԵԱՆՑ / Ի ՓԱՌՍ ԵՒ Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ Ի ԹՈՒԻՆ ՌՆԻԲ - ՌՋՀԳ

[95] ԽՈՐԱՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆԳՆԵՑԱՒ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ .... ՔՐԻՍՏՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐԵ Ի ՄԱՍ ՊԱՏԱՐ…

[96] Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ Տ.ԵՂԻՇԷԻ Ս. ԱՐՔԵՊ-ԻՆ. ԿԱՌՈՒՑԱՒ / Ս. ՍԵՂԱՆՍ ԵՒ ԽՃՆԿԱՐ ՍՐԲԱՆԿԱՐՍ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՄԲ / ԱՒՏՐԱԼԻԱԲՆԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱՆԻԿԵԱՆԻ / ՎԱՍՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԾՆՈՂԱՑՆ ԻՒՐՈՑ ՍՏԵՓԱՆԻ ԵՒ ԳԵՂԱՆՈՒՇԻ / ՀԱՄԱՅՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՑՆ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼԵՑՆ / ԲԱՆԻԿԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ / ՌՋՀԵ-ՌՆԻԴ

168.	мозаика		Находится на полу перед алтарем церкви «Вторая Голгофа», **Там же**	1975	
169.	реликвии	Детали орнамента привезенные из дворца Багратидов в Ани[97]	Вмонтированы в стену церкви «Вторая Голгофа» , **Там же**		
170.	святыня	Часть Колонны Бичевания или Глумления[98]	Находится в церкви «Вторая Голгофа» слева от предыдущего алтаря, **Там же**		
171.	лапидарная надпись	Строительная однострочная на армянском[99] языке	Находится на лицевой стороне подставки Колонны Бичевания, **Там же**		
172.	мемориальная доска	С билингвой по 11 строк на армянском[100] и английском[101] языках в память о реставрациях в храме	на стене у лестницы ведущей к церкви «Второй Голгофе», **Там же**	1979	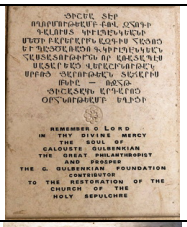
173.	мемориальная доска	Реставрационная с пятнадцатистроч-ной надписью на армянском[102] языке	на стене у лестницы ведущей к церкви «Второй Голгофе», **Там же**	1968	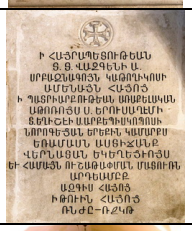
174.	барельеф	Иисус Христос	на стене у лестницы ведущей к церкви «Второй Голгофе», **Там же**		
175.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[103] языке	Находится на окаймлении барельефа Иисуса Христа, **Там же**		

[97] Ի ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՊԱԼԱՏԷՆ ԱՆԻՈՅ

[98] **Колонна Бичевания** или **Глумления** – одна из трех частей колонны к которой Иисус был привязан и подвергнут пыткам и издевательствам.

[99] ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԾԱՆ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՇՈՒՐՋ ՊԱՏԵԱ

[100] ՅԻՇԵԱ ՏԷՐ / ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ՔՈՎ ՉՀՈԳԻ / ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆԻ / ՄԵԾԻ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՋԳԻՍ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ ՊԱՅԾԱՌԱՑՈ Գ. ԿԻՒԼՊԷՆՆԿԵԱՆ / ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆ ՈՐ ԱՌԱՏՊԷՍ / ՍԱՏԱՐԵԱՑ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԱՆ / ՍՐԲՈՑ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՍ / ՌՆԻԸ – ՌՋՀԹ / ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՑ / ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԻՑԻ

[101] REMEMBER O LORD / IN THE DIVINE MERCY / THE SOUL OF / CALOUSTE GULBENKIAN / THE GREAT PHILANTHROPIST / AND PROSPER / THE C. GULBENKIAN FOUNDATION / CONTRIBUTOR / TO THE RESTORATION OF THE / SHURCH OF THE / HOLY SEPULCHRE

[102] Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ / Տ.Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ Ա. / ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ / ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ / ԱԹՈՌՈՑՍ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ / Տ. ԵՂԻՇԷԻ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ / ՆՈՐՈԳԵՑԱՆ ԵՐԵՔԻՆ ԿԱՄԱՐՔՍ / ԵՌԱՄԱՍՆ ԱՍՏԻՃԱՆՔ / ՎԵՐՆԱՏԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ / ԵՒ ՀԱՄԱՅՆ ՈՒՇԱԹԱՓՄԱՆ ՄԱՏՈՒՌՆ / ԱՐԴԵԱՄՔ / ԱՋԳԻՍ ՀԱՅՈՑ / Ի ԹՈՒԻԻՆ ՀԱՅՈՑ / ՌՆԺԸ – ՌՋԿԹ (1968)

[103] ՊԱՏՈՒԻՐԱՆ ՆՈՐ ՏԱՄ ՁԵՋ ՁԻ ՍԻՐԻՑԵՋ ՁՄԻՄԻԱՆՍ + ՁԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ՁԻՄ ՏԱՄ ՁԵՋ ՈՉ ՈՐՊԷՍ ԱՇԽԱՐՀՍ ՏԱՑ ՏԱՄ ԵՍ ՁԵՋ

176.	памятник		Находится в армянской части Храма Гроба Господня, **Там же**	1975	
177.	лапидарная надпись	Односточная на армянском[104] языке	Находится в верхней части памятника над барельефом, **Там же**		
178.	мемориальная доска	Реставрационная двадцатидвух-строчная на армянском[105] языке	Находится в нижней части памятника под барельефом, **Там же**		
179.	памятник		Находится в армянской части Храма Гроба Господня, **Там же**	1975	
180.	лапидарная надпись	Односточная на армянском[106] языке	Находится в верхней части памятника над барельефом, **Там же**		
181.	лапидарная надпись	Реставрационная двадцатичетырех-строчная на армянском[107] языке	Находится в нижней части памятника под барельефом, **Там же**		
182.	церковь	Сорока мучеников[108]	к югу от Гроба Господня, под колокольней, **Там же**		
183.	часовня	Разделения Риз[109]	к востоку от Гроба Господня, верхний придел храма, **Там же**		
184.	лапидарная надпись	Двухстрочная на армянском[110] языке	Находится в верхней части каменного паладина алтаря часовни Разделения Риз, **Там же**		

[104] ՈՆՈՐՈԳԵԱԼՍ Ի ՄԷՆՋ ԸՂՑԱՃԱՐՍ

[105] Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ / S. S. ՎԱՂԳԷՆԻ / ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՑՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ / ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ / Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ / ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍՐԲՈՑ ԱԹՈՌՈՑՆ / ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ / S. ԵՂԻՇԷ / Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ / ՀԻՄՆՈՎԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑՈՒՆ / ՎԵՐՆԱՏԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՂԳՈԹԱՑԻ / ԵՒ ԵՐԱՇԽԱՒՈՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ / ՄԱՏՈՒՌՔՆ, ԱՍՏԻՃԱՆՔ, ՍՈՑԻՆ / ՏԵՍՉԱՐԱՆՆ, ՃԱՇԱՐԱՆՆ ԵՒ / ԽՈՒՃՔՆ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՍ / ԵՒ ՉԱՐԴԱՐԵՑՄԱՆ / ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԽՈՐԱՆՕՔ / ԼՈՒՍԱՓԱՅԼ ՋԱՀԻՒՔ ԼԱՊՏԵՐՕՔ / ԵՒ ՍՐԲԱՉԱՆ ՍՊԱՍՈՒՔ, / ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՒ ԾԱԽԻՒՔ / ՕՐՀՆԵԱԼ ԱՉԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

[106] ԸՆԿԱԼ ՔԵՉ Ի ԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆ – ՌՁՀԲ (1972)

[107] ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՌՁԿԲ (1962) / ԵՂԵՒ ՍԿԻՉԲՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ / ԵՒ / ԱՒԱՐՏՈՒՄՆ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՌՁՀԳ (1973) / ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ / ՄԵԾԱՀԱՆԴԷՍ ՆԱՒԱԿԱՏԻՔՆ / ՅԱՄԻՆ ՏԵԱՌՆ ՌՁՀԵ (1975) ՅՈՒՆԻՍԻ ԻԹ (29), / ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՄԲ / S.S. ՎԱՂԳԷՆԻ / ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՑՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ / ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ / S.S. ԵՂԻՇԷ ԵՒ ՇՆՈՐՀՔԱՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՑՆ / ՏԷՐ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ / ՎԱՐՁԱ ԲԱՐԵԱՑ ՀԱՏՈՒՑԷ ԱՄԵՆԱՑՆ / ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԱՑ ԵՒ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐԱՑ / ԵՒ ՄԱՍՆ ԵՒ ԲԱԺԻՆ ՊԱՐԳԵՒԵՍՑԷ / ՅԱՆՍՊԱՌ ՈՒՐԱԽՈՒԹԻՒՆՆ ՅԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆՆ ԵՐԿՆԻՑ, ԱՄԷՆ / ԱՍՏԱՆՕՐ ՅԻՇՄԱՆ ԱՐԺԱՆԻ / ԱՌՆԵՄՔ ՉՏ. ԿԻՒՐԵՂ Ծ. ՎՐԴ. ԳԱԲԻԿԵԱՆՆ / ՈՐ ՏՋՆԱՋԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ / ԿԱՏԱՐԵԱՑ ՉՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ / ՉՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆՑ

[108] **Часовня (капелла) Сорока мучеников** – посвященная солдатам, которые предпочли смерть отречению от христианства.

[109] **Часовня (капелла) Ризоразделения** – на месте разделения риз Христа воинами. Отмечает то место, где, по одному преданию, царица Елена нашла цельнотканный хитон Иисуса, якобы выброшенный здесь стражниками, так и не сумевшими его разорвать.

[110] ՎԵՐՆԱԿԱՆՔԸՆ ՉԱՐՀՈՒՐԵԱԼ ՏԵՍԻՆ ՉՏԷՐԻ ՄԵՐԿԱՑԵԱԼ / ԵՒ ՉՀԱՆԴԵՐՁՍԸՆ ԲԱԺԱՆԵԱԼ ՊԵՏՄՈՒՃԱՆԻՆ ՎԻՃԱԿ ԱՐԿԵԱԼ

185.	храм	Св. Равноапостольной Елены[111] или капелла Св. Креста, в армянской традиции Св. Григория Просветителя	к востоку от Гроба Господня, по ступеням вниз, расположена в восточной части Храма, на нижнем уровне, **Там же**		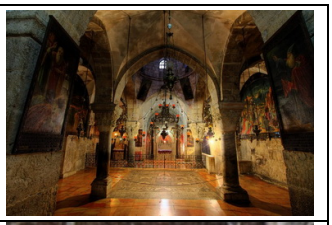
186.	граффити		На стенах по обе стороны 29 ступеней ведущих к храму Св. Равноапостольной Елены, **Там же**		
187.	алтарь	Св. Равноапостольной Елены и Григорию Просветителю[112]	Находится в центральной части, **Там же**		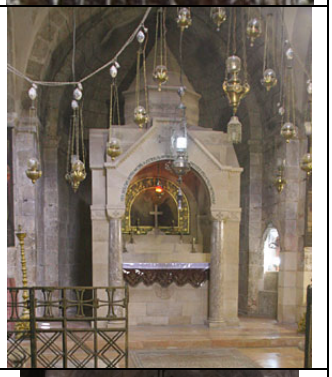
188.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[113] языке	Находится в верхней части каменного паладина алтаря Св. Равноапостольной Елены и Григорию Просветителю, **Там же**		
189.	алтарь	Св. Дисмаса[114]	Справа от алтаря Св. Елены и Григорию Просветителю, **Там же**		
190.	лапидарная надпись	Однострочная на армянском[115] языке	Находится в верхней части каменного паладина алтаря Св. Дисмаса, **Там же**		
191.	мозаика		Находится перед алтарем в церкви Св. Елены, **Там же**		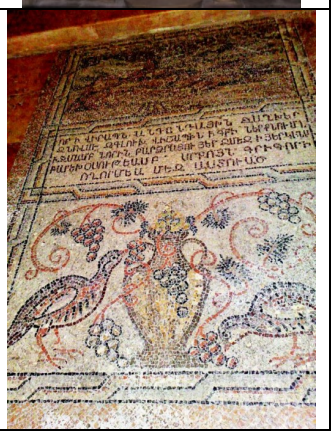
192.	лапидарная надпись	Памятная пятистрочная на армянском[116] языке о Григории Просветителе	Находится в левом верхнем углу мозаичного ковра перед алтарем, **Там же**		

[111] **Храм Св. Равноапостольной Елены** назван в честь матери императора Константина, обнаружившей крест и склеп во время посещения Иерусалима в 326 г.

[112] **Григорий Просветитель Всея Армении**. Согласно армянскому преданию, святой Григорий после долгого молитвенного подвига пришел поклониться Гробу Господня и был удостоен схождения Святого Огня.

[113] ԸՆԴ ՅԱՅՏՆԻԼ ՈՐԲՈՅ ԽԱՉԻՆ Ի ՄԵՂԷ ՌՋՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԼՅԱՆ ՏԻԵԶԵՐՔ ՄԵԾԱՊԷՍ ՊԱՐԳԵՒՕՔ

[114] **Алтарь св. Дисмаса –** армянский алтарь, посвященный доброму разбойнику, распятому вместе с Христом св. Дисмасу.

[115] ԱՀԱԻԱՍԻԿ ԳԱՌՆ ՍԱՐՈՒ ԾՈՑ ՈՐ ԲԱՌՆԱՑ ՁՄԵՂԱ ԱՇԽԱՐՀԻ

[116] ՈՐ Ի ՎԻՐԱՊՆ ԱՆԴՈՆԴԱՅԻՆ ՁԱՂԽԵՐ / ՁՆՈՎՍԻ ՁԳԼՈՒԽ ՎԻՇԱՊԻՆ Ի ԳՐԻ ՆԵՐՔՆՈՒՄՆ / ԻՋՄԱՄԲ ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒ ՅԵՐ ՁՄԵՋ Ի ՅԵՐԿԻՆՍ / ԲԱՐԵԽՕՍՈՒԹԵԱՄԲ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ / ՈՂՈՐՄԵԱ ՄԵՋ ԱՍՏՈՒԱԾ

193.	мозаика	С изображением 9 армянских церквей и горы Арарат с поясняющими надписями	Находится на полу в центральной части церкви Св. Елены, **Там же**	1975	
194.	лапидарная надпись	Строительная шестистрочная надпись[117] на армянском языке	Находится в нижней чаасти мозаичного ковра, **Там же**		
195.	хачкар	в память об окончании реставрации [**Աշխար**, с.83]	Установлен у северной стены в церкви Св. Елены, **Там же**	1980	
196.	лапидарная надпись	Однострочная из трех сегментов на армянском[118] языке	Находится по краям хачкара, **Там же**		
197.	церковь	Св. Вардана Зоравара или Св. Армянских воинов-мучеников	Находится позади церкви Св. Елены или Св. Григория Просвятителя[119], вход в церковь между алтарем Св. Дисмаса и хачкаром, **Там же**		
198.	алтарь	Св. Вардана с хачкаром во имя 1036 св. армянских мучеников, павших во время армяно-персидских войны в 451 г. [**Աշխար**, с.85]	находится в центре часовни Св. Григория, **Там же**	1980	
199.	лапидарная надпись	двухстрочная на армянском[120] языке	находится на лицевой стороне алтаря Св. Вардана, **Там же**		
200.	святыня	Камень Миропомазания[121]	к северо-западу от Гроба Господня, **Там же**		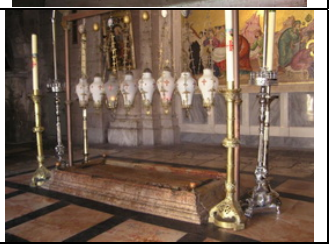

[117] Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ.Տ.ՎԱԶԳԵՆԱՅ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ / ԵՒ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԻՄԱՅ Տ. ԵՂԻՇԷԻ Ս.ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ / ՇԻՆԵՑԱՒ ԽՃԱՆԿԱՐ ՅԱՏԱԿ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ Ի ԹՈՒԻՆ ՌՆԻԴ – ՌՁՀԵ (1973) / ՎԱՍՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԵՒ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐԱՒՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿԱՑՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ / ....ԹՎԱՑՍ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ ՌՅԿԴ – ՌՁԺԵ (1915) / ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՐԴԱՐՈՑ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ԷՂԻՈՒ

[118] Խ[ՈՐԱՆ]Ս Ի ՆՇ[Խ]ԱՒՈՐՈՒՄՆ ԱՄՈՑ ՎԵՐ[Ա]Ն[Ո]Ր[Ո]Գ[ՈՒ]ԹԵՆ[Ա]ՅՆ ԱՅ[]Ր[]ԹԵԱՆ Տ[Ա]Ճ[Ա]ՐԻՍ / Ի Հ[Ա]ՅՐ[Ա]Պ[Ե]ՏՈՒԹ. Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ / Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի]ՍԻՆ ԱՄ. ՀԱՅՈՑ Ի Պ[Ա]ՏՐ[ԻԱՐ]Ք[ՈՒ]Թ[ԵԱ]Ն Ս. Ե[ՐՈՒՍԱՂ]ԷՄԻ Տ. ԵՂԻՇԷԻ ԱՐՔ[ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ]Ի

[119] В 1970-е гг., во время реставрации церкви св. Григория, за престолом обнаружилась пустота. После раскопок было найдено большое помещение и камень IV в. с латинской надписью и изображением лодки под парусом. Здесь была построена новая церковь св. Вардана, которая остается вне статус-кво.

[120] ՎԱՐԴԱՆ ՔԱՋ ՆԱՀԱՏԱԿ ՈՐ ՎԱՆԵՑԵՐ ԶԹՇՆԱՄԻՆ / ՎԱՐԴԱԳՈՒՅՆ ԱՐԵԱՄԲԴ ՔՈՒԼ ՊՍԱԿԵՑԵՐ ՉԵԿԵՂԵՑԻ

[121] **Камень Миропомазания** – Святыня принадлежит всем церквям. Ее обрамляют 6 свечей: 2 свечи – армянские, 2 – греческие и 2 – католические.

201.	граффити	на армянском языке без датировки	Находится на всех трех колоннах, **Там же**		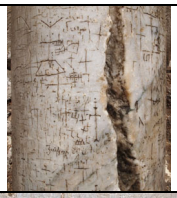
202.	граффити	Двухстрочная надпись на армянском[122] языке с датировкой	Находится на средней расщепленной колонне Обретения огня, справа при входе в Храм, **Там же**	1357	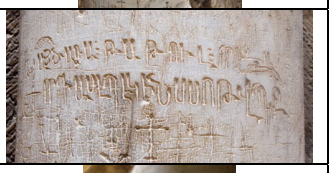
203.	граффити	Трехстрочная надпись на армянском[123] языке с датировкой	На колонне внутри Храма, **Там же**	1417	
204.	граффити	Однострочная надпись на армянском[124] языке	На камне с крестами, вмонтированном в стену Храма, **Там же**		
205.	хачкары	Два десятка с лапидарными надписями	Вмонтированы в стены Храма, **Там же**	XV-XVIII вв.	

1600

1721

1728

1742

1742

1742

206.	престол	капелла Франков[125]	Справа от входа в Храм Гроба Господня, **Там же**	XIII в.	
207.	церковь	Св. Иоанна Крестителя (Евангелиста)	находится справа от входа в Храм Гроба Господня, перед капеллой Франков, **Там же**	Рест. 1982	
208.	лапидарная надпись	Реставрационная на армянском[126] языке	Находится на тимпане по периметру, **Там же**	1982	

[122] Ա[]Յ[]Ծ ԱՌԱ : ԹԱԹՈՒԼ : ՌԱԶԱ / ՈՐԴԻ ԱՍԼՊԷԿԻՆ ՍՍՈ ԹՎ ՊԶ (1357)
[123] …ԿԱՌ … / … : ՅԱՐ[]ԻԻ : / …ԵԶՅԱՆԶԻՆ : ԹՎ : ՊԿԶ (1417)
[124] ՏՎԻՆ ՌՃՀ (1721)
[125] Построен киликийским царем Хетумом.
[126] Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ.Տ. ՎԱԶԳԵՆԱՅ ԱՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]ՍԻՆ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ]. ՀԱՅՈՑ. Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԻՄԱՑ ՏԵԱՌՆ ԵՂԻՇԷԻ Ս. ԱՐՔԵՊՍԻՆ / ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՄԱՏՈՒՌՍ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՒԵՏԱՐԱՆՉԻՆ Թ.Հ. ՌՆԼԱ (1982)

Muslim Quarter[127]

209.	здание викариата	Патриархия армяно-католиков	B.P. 19546 Via Dolorosa 128 41 (III and IV Stations) ***Muslim Quarter***, **Old City Jerusalem** Tel.: [972] (Ø2) 627.44.08 / 627.45.45 Fax: [972] (Ø2) 627.21.23 / 628.42.62	Осн. 1856 Постр. 1885	
210.	часовня	III станция[129]	Via Dolorosa, **Old City Jerusalem**		
211.	ворота	IV станции[130]	Находятся справа от III-ей станции, Via Dolorosa, **Old City Jerusalem**		
212.	часовня	Богоматери Великомученицы	Via Dolorosa, **Old City Jerusalem**		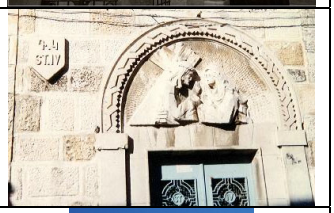
213.	церковь	Армяно-католическая	Находится во дворе армяно-католического патриархата, B.P. 19546 Via Dolorosa 43, ***Muslim Quarter***, **Old City Jerusalem**	1881	

[127] **Мусульманский квартал** (араб. حَارَة الْمُسْلِمِين, ивр. הָרֹבַע הַמּוּסלְמִי, англ. Muslim Quarter) – самый большой и густонаселённый из четырёх кварталов древнего, обнесённого стенами, Старого города Иерусалима.

[128] **Путь скорби** (лат. Via Dolorosa, ивр. דולורוזה ויה, араб. طـــريق الآلام) дорога в старом городе Иерусалима, по пути, несения крест Иисусом. На этом пути 14 остановок, где происходили те или иные события по пути к Голгофе. 8 остановок на самой дороге и 6 дополнительных остановок в церковном комплексе.

[129] **III станция.** Место, где Иисус неся Свой крест упал в первый раз.

[130] **IV станция.** Место, где совершилась встреча Христа с Марией, лишившейся чувств при виде страданий сына.

214.	лапидарная надпись	По одной строке на армянском[131] и на латынском [132]языках	Находится над входом в церковь, **Там же**		
215.	лапидарная надпись	В память о многочисленных армянских жертвах апрельского геноцида 24 апреля 1915[133]	Находится на алтаре, **Там же**		
216.	хачкар	В память жертв Геноцида армян 1915 г. [7, с.82]	Установлен рядом с церковью, **Там же**		
217.	лапидарная надпись	Памятная по две строки на армян-ском[134] и англий-ском[135] языках	Находятся на лицевой стороне постамента хачкара, **Там же**		
218.	здание	Гостинница Армянского Патриархата	Via Dolorosa 36, ***Muslim Quarter***, **Old City Jerusalem**		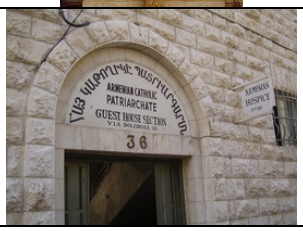
219.	лапидарная надпись	на армянском[136] и английском[137] языках	Находится над входом в Гостинницу, **Там же**		

Mount Zion[138]

220.	монастырь	Св. Спасителя[139]	За Сионскими воротами в 50 м на запад (ж), Zion Str., ***Mount Zion***, **Old City Jerusalem**	XIV в.	
221.	церковь		Находится по левую сторону от дорожки ведущей от ворот до дома Киафы, **Там же**		
222.	надгробия	43 плиты с эпитафиями на армянском языке	Установлены на стенах строящейся церкви внешней стороны, **Там же**		

[131] ԵՒ ԸՆԴ ՔՈՒԻՍԿ ԱՆՁՆ ԱՆՁՑԷ ՍՈՒՐ
[132] TUAM IPSIUS ANIMAM PERTRANSIVIT GLADIUS
[133] ԱՊՐԻԼ 24 / 1915 / Ի ՅՈՒԾ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ԲԻՒՐԱՒՈՐ ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ
[134] Ի ՅԻՇԱՏԱԿ / 1915-Ի ԱՊՐԻԼԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ
[135] In Memory / of the Armenian martyrs of 1915
[136] ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ
[137] ARMENIAN / CATHOLIC PATRIARCHATE / GUEST HOUSE SECTION / VIA DOLOROSA 36
[138] **Гора Сион** (ивр. הר צִיּוֹן, араб. جبل صهيون, англ. Mount Zion) – южная часть западного холма Иерусалима, находящаяся вне стен Старого города.
[139] **Монастырь Св. Спасителя** (англ. Saint Saviour) расположен на месте дома первосвященника Каиафы (англ. House of Caiaphas).

223.	надгробие	Егише Тертерян (1910-1990), патриарх с 1960 с семистрочной эпитафией на армянском азыке	Находится перед входом в монастырскую колокольню с левой стороны, **Там же**	1990	
224.	надгробие	Тиран арх. Нерсоян (1904-1989), патриарх (1957-1960)	Находятся перед входом в монастырскую колокольню с правой стороны, **Там же**	1989	
225.	надгробие	Торгом арх. Манукян (1919-2012), патриарх с 1990	Находятся справа от предыдущего надгробия, **Там же**	2012	
226.	колокольня	монастырская	Находится по правую сторону от входа в церковь, слева от арки дома Киафы, **Там же**		
227.	надгробия	14 плит	Установлены на стенах строящейся монастырской колокольни с внешней стороны, **Там же**		
228.	церковь	плиты гроба Господня	Находится справа от колокольни, **Там же**	Рест. 2012	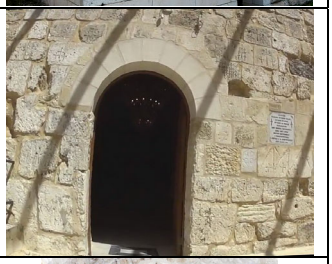
229.	алтарь	плиты гроба Господня	Находится в церкви, **Там же**		
230.	мемориальная доска	С одиннадцатистрочной надписью на армянском[140] языке	Находятся на стене церкви плиты гроба Господня, **Там же**	2012	

[140] ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ / ՄԱՏՈՒՈՅ՝ ՔՐԻՍՏՈՍԻ՝ ԲԱՆՏԻՆ, / ՅԱՐԱԿԻՑ ՍԵՆԵԿՕՔ, / ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՒ ԾԱԽԻՒՔ / ՄՈՍԿՈՒԱԲՆԱԿ՝ / ՏԻՄՐ ՍԱՄՈՒԷԼ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ / ՎԱՍՆ ՀՕՐՆ ԻՒՐՈՑ՝ / ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ՝/ Ի ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ / Տ. ԹՈՐԳՈՄ Բ. Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ / ՅԱՄԻ ՏԷԱՌՆ 2012

231.	надгробия	Григор Паронтер Григор Шхтаякир Теодорос Хоренаци Карапет Гандзакеци	Во дворе монастыря Св. Спасителя, слева от входа в церковь плиты гроба Господня, **Там же**	1645 1749 1761 1768	
232.	мемориальная доска	Четырнадцатистрочная на армянском языке[141] с именами 4 захороненных патриархов	Вмонтирована в стену у надгробий патриархов, **Там же**	2003	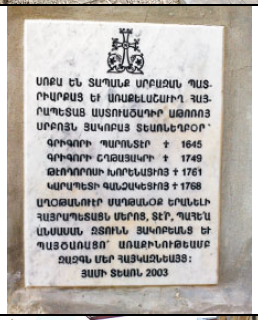
233.	кладбище	Прицерковное для деятелей патриархии	Во дворе монастыря Св. Спасителя, слева от монастырской колокольни, **Там же**	XV-XIX вв.	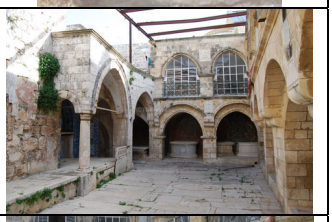
234.	притвор-пантеон	Гробница патриархов	В монастыре Св. Спасителя, в арочной галерее, **Там же**	XIV-XIX вв.	
235.	надгробия	патриархов	В гробнице патриархов, **Там же**		
236.	хачкар-изразец[142]		В притворе-галерее, на северной стене, торцевой **Там же**		
237.	хачкар-изразец		В гробнице патриархов, на восточной стене первый слева рядом с торцевым, **Там же**		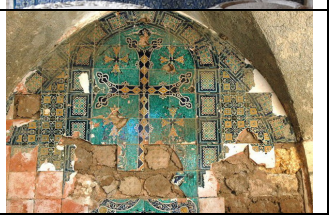

[141] ՍՈՔԱ ԵՆ ՏԱՊԱՆՔ ԱՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏ-/ՐԻԱՐՔԱՑ ԵՒ ԱՌԱՔԵԼԱՇԱՒԻՂ ՀԱՅ-/ՐԱՊԵԱՑ ԱՍՏՈՒԱԾԱԴԻՐ ԱԹՈՌՈՅ / ԱՐԲՈՅՆ ՅԱԿՈԲԱՅ ՏԵԱՌՆԵՂԲՈՐ՝ / ԳՐԻԳՈՐԻ ՊԱՐՈՆՏԷՐ † 1645 / ԳՐԻԳՈՐԻ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ † 1749 / ԹԷՈԴՈՐՈՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ † 1761 / ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻՈՅ † 1768 / ԱՂՕԹԱՆՈՒԵՐ ՄԱՂԹԱՆՕՔ ԵՐԱՆԵԼԻ / ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆՄԵՐՈՑ, ՏԷՐ, ՊԱՀԵՒ / ԱՆՍԱՍԱՆ ՉՏՈՒՆՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ԵՒ / ՊԱՑՇԱՌԱՑՈՒ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՄԲ / ՉՉԳՆ ՄԵՐ ՀԱՅԿԱՉՆԵԱՑՑ: / ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 2003

[142] Эти своеобразные хачкары-изразцы созданы мастерами из Кутины (арм. Քյութահյա, греч. Κοτυάειον), ставшей в XIX в. центром по производству армянского фаянса.

238.	хачкар-изразец		В гробнице патриархов, на восточной стене правее предыдущего, **Там же**		
239.	хачкар-изразец		В гробнице патриархов, на южной стене крайний справа, **Там же**		
240.	хачкар-изразец		В гробнице патриархов, торцевой **Там же**		
241.	хачкар-изразец		В гробнице патриархов, …. **Там же**		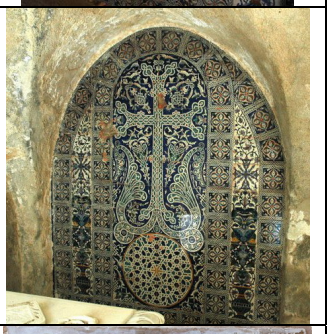
242.	хачкары	Два десятка с лапидарными надписями на армянском языке Наиболее ранняя дата: 1355 г. Наиболее поздняя дата: 1812 г.	Вмонтированы в стены церкви плиты гроба Господня и притвора-пантеона, с внутренних и внешних сторон, **Там же**	XIV-XIX вв	
243.	притвор-галерея		Находятся слева от притвора-пантеона, **Там же**		
244.	лапидарная надпись	Памятная десятисрочная на армянском[143] языке о воссоздании в 1919 г. армянской школы керамики	Находятся на изразце в правой стене внешнего алтаря левого притвора-галереи, **Там же**	1928	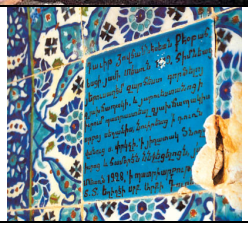

[143] Դաւիթ Յովհաննէսեան Քէօթահ/եացի, յամի Տեառն 1919, հիմնեաց / յԵրուսաղէմ զարհեստ գործելոց / զյախճապակի, և յարուեստանոցի / իւրում պատրաստել զյախճապակիս / արբոյ սեղանիս, նուիրեաց Ի դուռն / վանուց ս. Փրկչի. Ի յիշատակ ծնողա / իւրոց և համօրէն ննջեցելոցն, յ՛ա…. / Տեառն 1928, Ի պատրիարքութեան / Տ.Տ. Եղիշէի սրբ. Արքի ……..

245.	ворота и ограда	монастырские	Вокруг монастыря, **Там же**		
246.	кладбище	Армянское	За монастырем св. Спасителя и за Сионскими воротами, Armenian cemetery, Mount Zion, **Old City Jerusalem**		
247.	монумент	Памятник армянским бойцам Восточного легиона павшим в сражении с турками при Арара в Палестине 19 сентября 1918 года [**7**, с.85]	Находится в центре армянского кладбища, **Там же**	1919	
248.	мемориальная надпись	Четырехстрочная на армянском[144] языке	Находится на лицевой стороне монумента, **Там же**	1919	
249.	монумент	В честь погибших во время Геноцида армян 1915 г.	На армянском кладбище, **Там же**		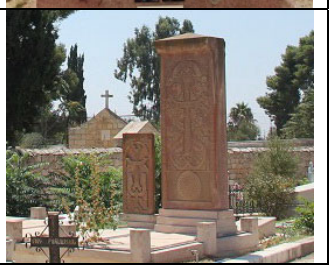

Mount of Olives[145]

250.	монастырь	Вознесения	Находился на Елеонской (Масличной) горе, на месте Отпечатка Ступни Господа, **Old City Jerusalem**	I в. Разрушен в XVII в.	
251.	часовня	Место Вознесения Господня[146]	Находится на Елеонской горе, на месте Отпечатка Ступни Господа, ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**	Конец 40-х гг.	

[144] ԱՐԱՐԱՅԻ / ՀԱՅ / ՔԱՋԵՐՈՒՆ / 19 ՍԵՊՏ. 1918

[145] **Елеонская** или **Масличная гора** (ивр. הַר הַזֵּיתִים, *Хар ха-Зейтим*) – возвышенность в пригороде Иерусалима, тянущаяся с севера на юг против восточной стены Старого города, по другую сторону долины Кедрон.

[146] Основала царица hЕгинэ (арм. Հեղինէ), супруга армянского царя Абгара.

252.	алтарь[147]	Алтарь ААЦ	в шатре-приделе ААЦ во дворе часовни Вознесения Господня к северо-западу, **там же**		
253.	мемориальная плита		Над входом на территорию остатков монастыря, **там же**		
254.	церковь	Св. Богоматери	на Елеонской горе, ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**	VII в.	Не сохранилась
255.	*сад*	Гефсиманский армянский	Гефсиманский сад[148], ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**		
256.	ограда и ворота со звонницей	садовые	Вокруг Гефсиманского армянского сада, ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**		
257.	надпись	Гефсиманский армянский сад (арм. Գեթսեմանի Պարտէզ Հայոց)	Вмонтирована под звонницей над входом в Гефсиманский армянский сад, **Там же**		

[147] В часовне Вознесения алтаря нет, алтари находятся во дворе, который принадлежит мусульманам, разрешающим христианам раз в год 5 июня на Вознесение Христово служить только во дворе. В день празднования Вознесения Господня, каждый год над алтарями разбиваются 4 шатра-придела. По левую сторону от часовни находится шатер-придел Армянской Апостольской Церкви, по правую сторону - шатер-придел Греческой Православной Церкви. Небольшие шатры-приделы Сирийской и Коптской Церквей находятся между ними позади часовни.

[148] **Гефсиманский сад** (греч. Γεθσημαν; ивр. גת שמנים, *гат шманим*; арам. גת שמנא, *гат шамна*) – масличный сад, расположенный внизу склона Елеонской горы около ручья Кедрон, восточнее центра старого Иерусалима.

258.	церковь	Св. Семейства[149]	Гефсиманский сад, ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**		
259.	престол	Св. Иосифа Обручника[150]	в церкви Св. Семейства, в левом приделе, **Там же**	С 1814	
260.	престол	Св. Иоакима	в церкви Св. Семейства, в правом приделе, **Там же**		
261.	престол	Св. Анны	в церкви Св. Семейства, в правом приделе, **Там же**		
262.	саркофаг	Королевы Морфии Мелитенской[151] [**30**]	в церкви Св. Семейства, в правом приделе, **Там же**	1127	Не сохранился
263.	саркофаг	королевы Мелисенды[152] [**30**]	в церкви Св. Семейства, в правом приделе, **Там же**	1161	Не сохранился
264.	церковь	Гробницы Богоматери или Гроб Св. Богородицы[153]	в церкви Св. Семейства, в подвальном помещении, **Там же**	С XIX в.	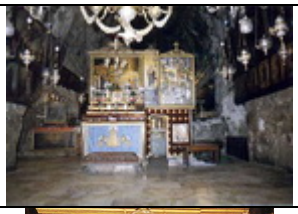
265.	алтарь	сооруженный царем Хетумом II	в храме св. Богородицы, **Там же**	1300	

[149] **Церковь Св. Семейства** принадлежит разным конфессиям. Некоторые составные части принадлежат ААЦ.

[150] Богородица была похоронена апостолами в гробнице, где были захоронения её родителей Иоакима и Анны, а так же мужа Иосифа.

[151] **Морфия Мелитенская** (?, Мелитена – 1.10.1126, Иерусалим) – королева Иерусалима (с 1120), супруга Балдуина II, графа Эдессы и впоследствии правителя Иерусалимского королевства. Дочь армянского князя Гавриила, правителя Мелитены.

[152] **Мелисенда** (ок. 1101, Эдесса – 11.09.1161, Иерусалим) – королева Иерусалима с 1131 по 1153 год, регент своего сына в 1153-1161 годах. Старшая дочерь короля Иерусалима Балдуина II и принцессы Морфии Мелитенской.

[153] Гроб Св. Богородицы общий с греками.

266.	памятная надпись	Семистрочная царя Хетума II на армянском[154] языке	Выгравирована на металлическом листе и вмонтирована в лицевую часть алтаря, **Там же**	1300	
267.	алтарь	Свв. Апостолов Варфоломея и Фаддея	Находится за алтарем Хетума II, **Там же**		
268.	памятник-хачкар		Находится во дворе церкви Св. Семейства слева от входа на северной ограде, **Там же**		
269.	лапидарная надпись	15-строчная молитва “Отче наш” на армянском языке	Находится в романо-католической церкви на стене молитв, Roman Catholic Pater Noster Church, ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**		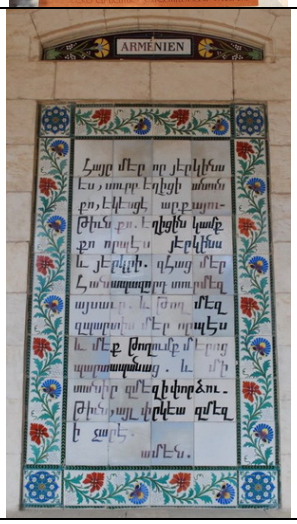
270.	монастырь	Мамиконянов во имя Св. Иоанна Предтечи	Находился на восточном склоне Елеонской горы, ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**		Не сохранился
271.	монастырь	Панда во имя Св. Иоанна Предтечи	Находился на восточном склоне южной вершины Елеонской горы, на месте сокрытия головы Св. Иоанна Крестителя[155]. ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**	IV-V вв.	Не сохранился

[154] ԵՍ ՀԵԹՈՒՄ Բ. ՈՂՈՐՄՈՒԹ[ԵԱ]ՄԲ / Ա[]Յ ԱՐՔ[]Յ ՀԱՅՈՑ ՉԿՆԻ ՅԱՂԹՈՒ / Ե[]Ս Տ[]Ր[]Մ[]Ր ՉՍՈՒԼԹ[]ՆՆ ԱԳ[]ՊՏ[]Ց[]Ց Ե / Ի ՅԵ[]ԷՄ ԵՒ ԿԱՌՈՒՑԻ ՉԱՅՍ ՍԵ/ՂԱՆ ԿԻՑ ՅՈՐՄՆ Մ[]Ր[]Յ Գ[]Ր[]ՉՄԱՆԻՆ / .Ր[]ԾԱԾՆԱՅ ՙի ՅՇ[]Տ[]Կ ԱՉԳԻՍ ՀԱՅ.. / յաւ ի Տոր ռ յ յուլիսի ժ գ

[155] Территория куплена в 1868 г. русским православным архимандритом Антонином (Капустиным), для основания мужского монастыря.

272.	церковь	Св. Иоанна Крестителя	Находилась в монастыре Св. Иоанна Крестителя. Ныне на территории русского православного Спасо-Вознесенского Елеонского женского монастыря, в часовне обретения честной главы Св. Иоанна Крестителя, ***Mount of Olives***, **Old City Jerusalem**	IV в.	
273.	мозаика	напольная			
274.	лапидарная надпись	Памятная четырехстрочная на армянском[156] языке сделанная армянским епископом Яковом Нисибинским	На полу рядом с предыдущей мозаикой в правом нижнем углу в сторону алтаря[157], **Там же**	IV в.	
275.	кладбище	монастырское	Находилось на территории монастыря Панда, **Там же**	IV-VII вв.	Не сохранилось
276.	церковь-усыпальница		Находилась на монастырском кладбище, **Там же** [158]		Не сохранилась
277.	лапидарная надпись	Поминальная однострочная на армянском языке на мозаике (8,5×10 м)[159]	Находилась на мозаичном полу покрывающем подземную гробницу. Ныне находится на первом этаже двухэтажного дома с музеем древностей, также именуется «дом Кадышевой» или «Архимандритский дом», **Там же**	VI в.	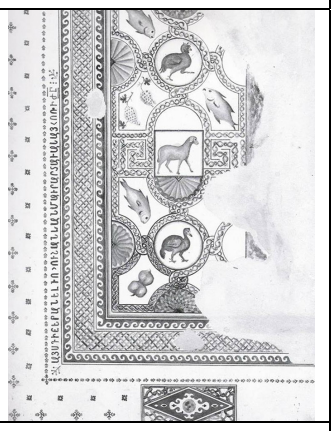
278.	усыпальница		Находится к востоку от музея, лестница из 30 ступеней ведет в 2-камерную пещеру, **Там же**		
279.	лапидарная надпись	Памятная надпись на армянском языке некоего Вагана на мозаике (1×0,72 м)[160]	Находится в одной из подземных камер, **Там же**		
280.	склеп		Находился у восточной стены«архимандритского дома». Ныне покрыт террасой, примыкающей к восточной стене дома, **Там же**		

[156] ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿԱ/ՐԱՆ ՏՐ ՅԱԿՈԲԱՅ / ՈՐ ԵՂԵԻ Ի ՁԵՌՆ ԽՆ/ԴՐԵԼՈՑ:
[157] Мозаики обнаружены при раскопках 1871-73 гг.
[158] Подземная гробница, обнаруженная при раскопках 1871-73 гг., разделенная узким коридором на 2 неравные части: с каждой стороны по 6 ниш, на поверхности была покрыта мозаикой с поминальными надписями на армянском языке.
[159] ԱՅՍ ԴԻՐ ԵՐԱՆԵԼԻՈՑ ՇՈՒՇԱՆԿԱՆ ՄԱԻՐ ԱՐՏԱԻԱՆԱՑ, ՀՈՌԻ ԺԸ:
[160] «Молитвами святого Исаии и преподобных отцов, я, Ваган, создал это в память ради прощения грехов».

281.	надгробия	16 плит с эпитафиями на армянском[161] языке	Находились в склепе у стены «архимандритского дома», **Там же**		

Mount Scopus[162]

282.	лапидарная надпись	Памятная однострочная на армянском языке сделанная епископом? Григорием	На мозаичном полу рядом с горловиной цистерны юго-западнее монастыря Феодора и Кириака. Monastery of Theodorus and Cyriacus on the Eastern Slope ***Mount Scopus***, **Old City Jerusalem**	V-VII вв.	

Дополнение

283.	школа	Мальчиков “Месропян”	**Old City Jerusalem**		Не сохранилась
284.	школа	Девичья “Гаянян”[163]	**Old City Jerusalem**	1862	Не сохранилась
285.	лапидарная надпись	Строительная шестистрочная на армянском[164] языке	Была вмонтирована в стену школы. Ныне хранится в Армянском музее Мардикяна, **Armenian *Quarter***, **Old City Jerusalem**	1862	
286.	церковь	армянская[165]	Находилась около Дамасских ворот, ***Christian & Muslim Quarter***, фрагменты хранятся в Армянском музее Мардикяна **Armenian *Quarter***, **Old City Jerusalem**		
287.	мозаика	напольная	Из армянской церкви около Дамасских ворот, **Там же**		

[161] Каменные гробы, обнаруженные при расчистке около самой стены дома в 1870-х гг., стояли в виде четырех групп, с крестообразным проходом между ними. Гробы были плотно закрыты каменными плитами и тщательно замазаны известью. Некоторые из них, у южной стороны прохода, оказались поврежденными и пустыми, но северные остались нетронутыми. Эпитафии в основном были неразборчивы, хотя читались имена Джоджик, Шушан, Марин. Над всем склепом были заметны остатки сводов.

[162] **Гора Скопус** (ивр. הַר הַצּוֹפִים, англ. Mount Scopus, араб. راس المشارف) является северной вершиной Елеонской горы на северо-востоке Иерусалима.

[163] Обе школы в 1929 г. были объединены в одну школу под названием Святых Переводчиков и переведены в ноевое здание. Старое было разобрано.

[164] ԴՊՐՈՑՍ ՕՐԻՈՐԴԱՑ ՆՈՒԻՐԵԱԼ ՅԱ/ՆՈՒՆ Ս[Ր]Բ[Ո]ՅՆ *Գայանեայ* ԿԱՌՈՑԱԻ / ԱՐԴԵԱՄԲ ՆՈՐ Ն[Ա]Խ[Ի]ՋԵԻԱՆՑԻ ՇՈՒԼ-/ԴՈՎԵՆ Մ. Կ[Ա]Ր[Ա]Պ[Ե]Տ ԱՂԱՅԻ ԵՒ ԿԵՆԱԿՑԻ ԻՒ/ՐՈՑ Մ. ՏԻՐՈՒՀԻ ԾԱԹՈՒՆԻ Ի Յ[Ի]Շ[Ա]Տ[Ա]Կ ԿԵՆ/ԴԱՆԵԱՑ ԵՒ ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՑՆ: 1862:

[165] Армянская церковь византийского периода найдена во время археологический работ.

Иерусалимский махоз[166]

288.	монастырь	армянский	Находился на месте пересечения современных улиц Prophets (Ha-Nevi'im) и Engineering Corps streets Armenian Monastery ***Musrara / Morasha Quarter***, **West Jerusalem**[167]	VI в.	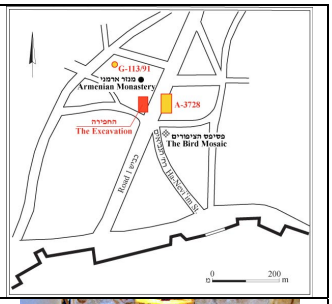
289.	церковь	Св. Полиэктуса - офицера 22-го легиона, принявшего христианство и убитого за это	Сохранился мозаичный пол, ныне находится в цементной камере под бульваром, к северу от Дамасских ворот. Armenian Church of St. Polyeuctos, Sha'ar Shkhem (Damascus Gate), ***Morasha Quarter***[168], **West Jerusalem**	V-VI вв.	
290.	лапидарная надпись	Памятная двухсточная на армянском[169] языке	Находится в дальней верхней части мозаичного пола, **Там же**	VI-VII вв.	
291.	надгробие	Петроса из Содка с эпитафией на армянском языке	Находилось рядом с церковью Св. Полиэктуса, **Там же**	VI в.	Найдено в 1992 г. во время раскопок
292.	надгробие	Абеля с эпитафией на армянском языке	Находилось рядом с предыдущим, **Там же**	VI-VII вв.	Найдено в 1992 г. во время раскопок
293.	лапидарная надпись	Памятная семистрочная на армянском[170] языке священника Евстата	На мозаике, рядом с Дамасскими воротами, ***Morasha Quarter***, **West Jerusalem**	VI-VII вв. Найдена в 1991 г.	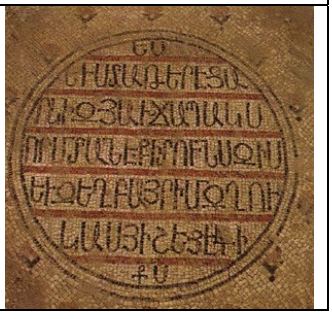

[166] **Иерусалимский махоз** (ивр. מחוז ירושלים) — административный округ Израиля.
[167] **Западный Иерусалим** (англ. West Jerusalem) – город, административный центр махоза Иерусалимский.
[168] **Мусрара** (англ. Musrara, араб.: مصرارة, ивр. מוסררה) – арабское название или **Мораша** (англ. Morasha, ивр. מורשה) – еврейское название район в Иерусалиме.
[169] ՎԱՍՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԵՒ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ / ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, ՁՈՐՈՑ ՁԱՆՈՒԱՆՆ ՏԷՐ ԳԻՏԵ
[170] ԵՍ / ԵՒՍՏԱԹ ԵՐԵՑ Ա/ՐՆԻ ՉՅԱԽՃԱՊԱԿՍ / ՈՐ ՄՏԱՆԷՔ Ի ՏՈՒՆՆ ՉԻՍ / ԵՒ ՉԵՂՔԱՅՐ ԻՄ ՁՂՈՒ/ԿԱՍ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի/ Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս

294.	церковь	Мучеников Նահատակների	***Morasha Quarter***, **West Jerusalem**		
295.	здания	построенные Армянским Патриархатом	Jaffo St., **West Jerusalem**		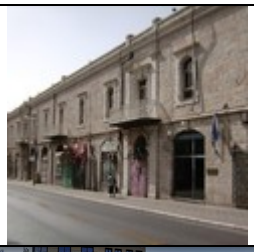
296.	церковь	Св. Григория Просветителя (малая)	הכנסייה הארמנית Emek Refa'im str., 1 רפאים עמק 1 ***Emek Refaim Quarter***, **West Jerusalem**	Куплено в 1940-х гг.[171]	
297.	комната	Армянской керамики[172]	Находится в музее Bet ot ha-motsar ha-Yerushalmi[173], Hebron Rd. 12, ***Abu Tor Quarter***, **West Jerusalem**		
298.	саркофаг	царицы hЕгине супруги армянского царя Абгара (была похоронена перед воротами Иерусалима)	Sarcophagus of Queen Helene. Ныне находится в Israel Museum (ивр. מוזיאון ישראל), ***Givat Ram Quarter***[174], **West Jerusalem**,	9.09.49	

Северный махоз[175]

299.	лапидарные надписи и граффити	Паломнические (две надписи) [**22**] (более 2 десятков) [**51**]	Находятся в Franciscan Museum, Church of the Annunciation, **Nazareth**[176]	V в.[177] XVII-XVIII вв.[178]	

[171] До приобретения участка, здание использовалось протестантами-тамплиерами из Германии в качестве Общинного Дома. Приобрел патриарх Кюрег Исраелян (1944-1949).

[172] **Комната Армянской керамики** (англ. Armenian Ceramic Room) – экспозиция изделий мастерской Давида Оганесяна (1884-1953), основанной в 1925 г.

[173] **Бейт От ха-Моцар ха-Йерушальми** (иврит בית אות המוצר הירושלמי, англ. Bet ot ha-motsar ha-Yerushalmi) – центр искусства, открывшийся в 1969 г. для местных художников, скульпторов и других деятелей искусства. Здание построено во второй половине 1920-х гг. в качестве глазной лечебницы ордена Госпитальеров или Св. Иоанна.

[174] **Гиват-Рам** (ивр. גִּבְעַת רָם, араб. تلة الشيخ بدر, англ. Givat Ram) – район в центральной части Западного Иерусалима.

[175] **Северный махоз** (ивр. מחוז הצפון, араб. الواء الشمالي, англ. Northern District) – административный округ Израиля. Административный центр – город Ноф-ха-Галиль (ивр. נוֹף הַגָּלִיל, араб. نوف هجليل), крупнейший город – Назарет.

[176] **Назарет** (ивр. נָצְרַת, араб. النَّاصِرَة, греч. Ναζαρέτ, лат. Nazareth) – крупнейший город в Северном махозе.

[177] Находятся на камнях найденных при раскопках нынешнего кафедрала в 1967 г. среди остатков церкви построенной в V в.

[178] Находятся на камнях перенесенных из разных мест близ Назарета, в том числе с горы Табор (ивр. הר תבור, Тавор; др.-греч. ὄρος Θαβώρ; араб. جبل الطور), в христианстве традиционно считающейся местом Преображения Господн.

Хайфский махоз[179]

300.	комплекс		Khouri Street 23a, **Haifa**[180]		
301.	здание	церковь Св. Илии Пророка	Находится на втором этаже, **Там же**	Здание куплено в 1925 г. Рест. 9.06.2012	
302.		школа	Находится на первом этаже, **Там же**		
303.	хачкар	В память о геноциде армян	Находится во дворе церкви св. Илии Пророка, **Там же**	2.06.2015	
304.	ограда с воротами	прицерковная	Находится вокруг церкви св. Илии Пророка, **Там же**		
305.	здание	Центр армянский общины	Armenian Community Centre, Homenetmen, **Haifa**		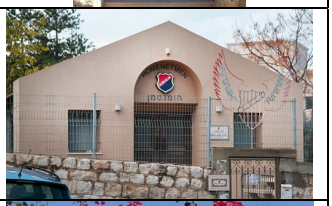
306.	здание	Магазин армянской керамики (Rena & Zaven Panoyan)	Rena's Armenian Ceramics, Khuri St. 34, ***Wadi Nisnas***, **Haifa** **Tel.:** +972 4-851-4654		
307.	кладбище	армянское	**Haifa**		
308.	деревня	армянская	**Barikh**[181]	XX в.	32°40'22"N 34°56'26"E
309.	кладбище	армянское (сохранилось 2 надгробия с эпитафиями на арм. языке[182])	Находится ближе к берегу на холме, **Barikh**	XX в.	

[179] **Хайфский махоз** (ивр. מחוז חיפה) – административный округ Израиля.

[180] **Хайфа** (ивр. חֵיפָה, араб. حَيْفَا, англ. Haifa) – город, административный центр одноименного махоза, третий по величине город (агломерация) Израиля и второй по величине морской порт.

[181] **Барих** (англ. Bureik) – поселение в 2 км к югу от общинного поселения Атлит (ивр. עתלית, англ. Atlit) рядом с пещерами эпохи неолита. Образовано армянскими переселенцами (10-12 семей) из Хайфы в 1924 г. и прекратившее существование в 1971 г.

[182] ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ / ԹՐՎԱՆՏԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ / ԾՆ. 1883 / Վ.ԽՍ. 23.8.1964
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ / ՄԻԳԱԼԼ ԳԱԴԷՐԵԱՆ / ԾՆ. 1900 / Վ.ԽՍ. 23.9.1971

Центральный махоз[183]

310.	монастырь	св. Георгия Победоносца	Находится между базаром и ресторанами Старого города Shafiq Ades Str., old city, **Ramle**[184]	XVII в.	
311.	часовня	св. Георгия Победоносца	Находится в монастыре, **Ramle**	XVII в. Рест.	
312.	лапидарная надпись	Двухстрочная на армянском[185] языке	Находится в правом нижнем углу алтаря, **Там же**		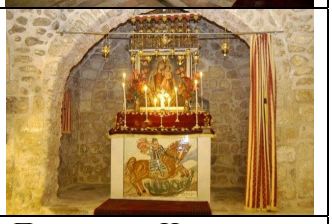
313.	семинария	духовная Жарангаворац	Находилась в монастыре, **Ramle**	1843	Пренесена в Иерусалим в 1844 г.

Тель-Авивский махоз[186]

314.	монастырь	Св. Николая Чудотворца (Мирликийского)	Saint Nicholas Monastery, (арм. Սուրբ Նիկողայոս Վանք Հայոց, ивр. מנזר ניקולאס הקדוש) **Jaffa**[187]		

[183] **Центральный махоз** (ивр. מחוז המרכז) – административный округ Израиля. Включает большую часть области Шарон. Административный центр Центрального округа – Рамле, самый крупный город – Ришон-ле-Цион.

[184] **Рамле** (ивр. רמלה, араб. الرملة, англ. Ramle) – город, административный центр махоза Центральный.

[185] Մարի Սեդրակ Պալեան / Երուսաղէմ 2004

[186] **Тель-Авивский махоз** (ивр. מחוז תל אביב) – административный округ Израиля. Административный центр – Тель-Авив (ивр. תֵּל־אָבִיב-יָפוֹ, араб.: تـل أبيب). Агломерация, образовавшаяся вокруг округа и соседних городов, называется Гуш-Дан.

[187] **Яффо** или **Яффа** (ивр. יפו, араб. يَافَا, англ. Jaffa) – город-порт в округе Тель-Авив, входит в состав второй по величине агломерации Гуш-Дан.

315.	церковь	Св. Николая Чудотворца	В монастыре Св. Николая Чудотворца, **Там же**	406	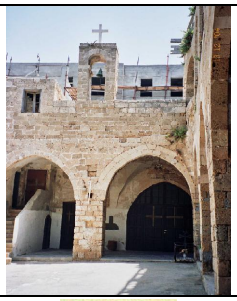
316.	хачкар	Памятный с однострочной надписью на армянском языке	Вмонтирован в стену справа от правого алтаря в церкви Св. Николая Чудотворца, **Там же**		
317.	здание	гостиница для паломников	В монастыре, **Там же**	XVII в.	
318.	хачкар		Вмонтирован в стену под монастырской колокольней, **Там же**		
319.	хачкар	В память о завершении реставрации [**7**, с. 87]	Установлен во дворе монастыря у колонны справа от входа в церковь Св. Николая Чудотворца под предыдущим хачкаром из мрамора, **Там же**	2008	
320.	хачкар		Установлен во дворе монастыря у колонны справа от предыдущего хачкара, **Там же**	2.06.2015	
321.	ворота	монастырские	Выходят на набережную, Entrance to Saint Nicholas Monastery, **Jaffa**		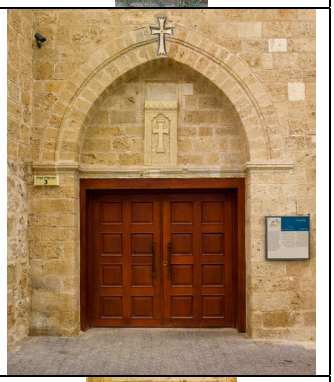
322.	хачкар	В память о завершении реставрации [**7**, с. 86]	Вмонтирован в стену над монастырскими воротами, **Jaffa**	2008	

323.	хачкар	В память о С. и Л. Мхитарянов [7, с. 86]	Установлен во дворе монастыря Св. Николая Чудотворца, **Jaffa**	2008	
324.	лапидарная надпись	Четырехстрочная на армянском[188] языке	Находита на лицевой стороне ппостамента хачкара, **Там же**		
325.	мемориальная доска	Памятная надпись о превращении монастыря в марте 1799 г. Наполеоном в армейский госпиталь (на армянском[189], иврите, арабском и английском яз.)	Вмонтирована в стену спрева у монастырских ворот, **Там же**		
326.	лапидарная надпись	Строительная памятная 9-строчная на армянском языке	Вмонтирована в стену в порту, Netiv Ha-Mazalot St. at the Yafo Harbor, **Jaffa**	1651	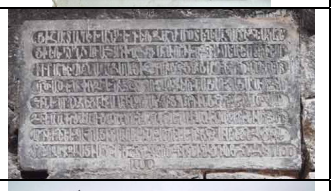
327.	здание	патриархии	**Jaffa**		
328.	*улица*	Вахтангова	str. Vakhtangov, **Jaffa**		Протяженность: 160 м

Приложение I

ЗДЕСЬ НАЗВАНИЯ МОНАСТЫРЕЙ, ПОСТРОЕННЫХ В ИЕРУСАЛИМЕ АЛУАНЦАМИ, КОТОРЫЕ МЫ ВЗЯЛИ ИЗ ПИСЬМА БЛАЖЕННОГО АНАСТАСА К hАМАЗАСПУ КАМСАРАКАНУ

Монастырь Панда находится к востоку от Елеонской горы. Построил его некий Панон – пустынник из Алуанка. Теперь же там [служителем] священник Петрос из Алуанка.

Монастырь Мрува сорока святых [мучеников отроков] на той же стороне поблизос-ти от предыдущего, который ныне в руках тачиков.

Монастырь Партава – Святой Богородицы, близ башни Давида, ныне его содержит некая женщина по имени Мариам из Шамхора половина же его в руках арабов.

Монастырь Каланкатуйка на той же стороне, ныне его содержит Теодорос [некий] дпир Абул-Кама, тачик-христианин сын Авраамов из города Заришата в гаваре Алиовит; другой же половиной его владеет злонравный и неправедный араб.

Монастырь Арцаха – Святой Богородицы, находящийся к югу от [монастыря] святого Стефана, им ныне полностью владеют тачики.

Монастырь Амараса – Святого Григора, ныне его содержит некая женщина, а другой половиной владеют тачики.

---

[188] Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԾՆՈՂԱՅՍ ՍՈՒՐԲՆ ԼԻՉԱ / ԵՐԱՆԻ ՈՐ ՈՒՆԻՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿ Ի ՍԻՈՆ / Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՕՑ ՌՆՇԷ (2008) ՅՈՊՊԷ / ՍՄԲԱՏ ՄԽԻՏԱՐԵԱՆ

[189] ՎԱՆՔ ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ / Ս.ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ՎԱՆՔԸ ՎԱՂՈՒՑ ԱՆՏԻ ԳՈՅՈՒԹՅԻՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ / ԿԱՌՈՒՑՑ ՄԸՆ Է, ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾ ՀԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ: / ԱՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ Է ԾՈՎՈՒ ՃԱՄԲՈՎ ԺԱՄԱՆՈՂ ՀԱՅ ՈՒԽՏԱՎՈՐ-ՆԵՐՈՒ ՈՐՊԷՍ ՀՈԳԵՏՈՒՆ: ՆԱՓՈԼԷՈՆ ՊՈՆԱՓԱՐԹ ՄԱՐՏ ԱՄՍՈՒ / 1799-ԻՆ ԳՐԱՒԵՑ ՅԱՊՊԷ ՔԱՂԱՔԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԸ ԳՈՐԾԱԾԵՑ ՆԱՓՈԼԷՈՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ԺԱՆՏԱԽՏՈՎ ՎԱՐԱԿՈՒԱԾ ՉԻՆՈՒՐՈՆԵՐՈՒՆ / ՈՐՊԷՍ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ: ՊՈՆԱՓԱՐԹ ԱՆՁԱՄԲ ԱՅՑԵԼԱԾ Է ԻՐ / ՉԻՆՈՒԷՈՐՆԵՐԸ ԱՅՍ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ: ԱՅՍՕՐ, ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԿԸ ԳՈՐ-/ԾԱԾՈՒԻ ՈՐՊԷՍ ԾԽԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆԷԻՆ ԿՈՂՄԷ:

Еще три других алуанских **монастыря**, которыми силой завладели тачики. Названия их неизвестны.

Еще один монастырь алуанский – ниже **монастыря Аравенеан**, находящегося посередине рынка, которым ныне владеют тачики. Так, из зависти патриархи иерусалимские препятствовали армянам и алуанцам оказывать помощь [своим] монастырям. Ибо там ***находится более ста монастырей*** и заботясь о них, армянские князья уплатили царю Юстиниану семь кентинариев, т. е. семьдесят тысяч золотых дahеканов, и освободили все монастыри от насилия патриархов, но впоследствии из-за нерадивости наших [священников] все они были отчуждены.

Закончилось повествование второй средней [книги] Истории страны Алуанк.

[**34**, Книга Вторая, Глава LII]

Список использованных источников и литературы

1. **Աբրահամյան Ա. Գ.,** Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: – Եր.: Հայաստան հրատարակչություն: Հատոր Ա, 1964: – 490 էջ:
2. [**Աղավնունի, Մկրտիչ**], Միաբանք եւ այցելուք հայ Երուսաղէմի / Աշխատասիրեց՝ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Աղաւնունի. – Երուսաղէմ: տպ. սրբ. Յակոբեանց, 1929: Ա.ԺՉ հայկ. էջադր., 544 էջ.:
3. [**Աղավնունի, Մկրտիչ**], Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ երկրին մէջ: Ուսումնասիրութիւններ / Աշխատասիր.՝ Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի. – Երուսաղէմ: տպ. սրբոց Յակոբեանց, 1931: Զ-ԻԳ: – 480 էջ:
4. [**Աղավնունի, Մկրտիչ**], Սուրբ երկրին սրբավայրերու աւանդութիւնները / Աշխատասիր.՝ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Աղաւնունի. – Երուսաղէմ: տպ. սրբ. Յակոբեանց, 1936: Ա-ԺԷ հայկ. էջադր.: – 460 էջ:
5. **Անաստաս վարդապետ**, Վասն վանորէից, որ ի սուրբ քաղաքն Յերուսաղէմ: – Վենետիկ: 1896:
6. **Անաստաս վարդապետ Յերապոլսեցի**, Վասն վանորէից, որ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, առաջաբանը եւ քննական բնագիրը Պ. Չորբանեանի, էջ 1271-1279 // «Մատենագիրք Հայոց », Ե. հատոր, Է. Դար: - Անթիլիաս, 2005:
7. **Աշխարհի հայկական հուշարձանները**. Մաս 3: – Եր.: Անտարես, 2013: – 128 էջ:
8. **Արծրունեան Մ.**, Ստորագրութիւն սբ. քաղաքին Երուսաղէմի: - Երուսաղէմ, 1859:
9. **Գրիգոր Տաթեւացի**, Գիրք հարցմանց: – Կ. Պոլիս, 1729: Լուսատիպ վերահրատարակությունը՝ – Երուսաղէմ, 1993:
10. **Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան**, Տեղեաց Տնօրինականաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: – Կ. Պոլիս, 1678: – 61 էջ:
11. **Հայ եկեղեցի.** նվիրապետական աթոռներ, թեմեր: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարանի գլխ. խմբ.: 2001: – 220 էջ:
12. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Իսրայէլ*, էջ 213-219: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: – 732 էջ:
13. **Հովսեփյան Գարեգին**, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության: Պրակ Ա-Ե, Տիրացու Հովհաննես, Նկարիչ ԺԸ դարում («Գեղարվեստ» 1917 № 6):
14. **Կիւրճեան Վ.**, Հայ Երուսաղէմը դարերու մեջ, Երուսաղեմ, 1965:
15. **Մամուրի Հ.**, Հայերը Երուսաղէմի մէջ ամենահին ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը Ա.տ, 1963:
16. **Յակոբեան Ալեքսան**, Վասն որ ի Սուրբ Երուսաղէմ եկեղեցւոյ շինուածք… // http://digilib.aua.am/book/1366/Վասն%20որ%20ի%20Սուրբ%20Երուսաղէմ%20եկեղեցւոյ%20շինուածք
17. **Յովհաննէս Հաննա**, Գիրք Պատմութեան սրբոյ և մեծի քաղաքիս աստուծոյ Երուսաղէմիս եւ սրբոց Տնօրինականաց Տեղեաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: - Կ. Պոլիս, 1731: – 376 էջ: http://greenstone.flib.sci.am/gsdl/collect/armenian/Books/erusaxem.pdf
18. [**Յովհաննէսեանց, Տ. Աստուածատուր եպ.**] Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի: Բաժանեալ յերկուս հատորս. Հատոր Ա և Բ: Աշխատասիրութեամբ Հաւաքեաց Աստուածատուր եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց Առաքելական ուխտէ Արբոց Յակովբեանց: Ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ.Տ.Մակարայ Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: Հրամանավ ի պատրիարքի Ս. Երուսաղէմի Ամենապատիւ Տ. Ցարութիւն սրբազան առք եպիսկոպոսի եւ ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպօլսոյ Տ. Խորենայ սրբազան արք եպիսկոպոսի: Ի տպարանի Առաքելական աթոռոյ Սրբոց Յակովբեանց: - Յերուսաղէմ: 1890:
19. **Չորբաեան Պ.**, Անաստաս վարդապետի կազմած Երուսաղէմի հայկական վանքերի Յուցակի ժամանակի հարցի շուրջ, էջ 27-46: // ՊԲՀ, 2001, թիւ 1:
20. **Սաւալանեանց Տ.**, Պատմութիւն Երուսաղէմի: Հ. 1-2: - Երուսաղէմ, 1931:
21. [**Սիւրմէեան, Արտաւազդ արք.**] Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի : Առաջին հատոր: Կազմեց՝ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւմէեանն Հայրապետական Լիազօր Պատուիրակ Եւրոպայի Թեմին: – [Վենետիկ]: Մխիթարեան Ս. Ղազար Տպարան, 1948: – 374 էջ:
22. **Սթոուն, Մայքլ Է.** Հինգերորդ դարու հայերեն վիմագրություններ Նազարեթեն: Էջեր 52-62: // Պատմա-բանասիրական հանդես, № 3, 1990:
23. **Տէր-Յովհաննէսեան Ա.**, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, հ. 1-2, Երուսաղէմ, 1890:
24. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: – Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2002: – 1076 էջ:
25. **Օրմանեան Արքեպս. Մաղաքիա**, Հայկական Երուսաղէմ: Նկարագիր Աթոռոյ Սրբոց Յակոբեանց: – Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1931: – 207 էջ:
26. **Антіох Стратигъ**. Плѣненіе Іерусалима персами въ 614 г. Грузинскій текстъ. Н. Марръ, пер. И. Тарнавы-Боричевского. – С.-Петрбургъ. Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1909. – VI, 82, 70, 66, 8 с.

27. **Аракелян Б. Н.**, Армянская мозаика IV-VII вв. Стр. 17-25. // Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների (Вестник общественных наук АН Арм. ССР), № 3, 1971.
28. **Атанджанян Иммануил, Мадоян Геворк**, Армянские Святые Места в Иерусалиме. – Москва. 2003.
29. **Евсевий Кесарийский**. Церковная история. / Ввод, ст., коммент., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. Научное издание. (Серия «Библиотека христианской мысли. Источники»). – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2013. – 544 с.
30. **Кенаан-Кедар Нурит**. Королева-покровительница // «Анив». – Минск; М., 2007. № 1(10). С. 85-89;
31. **Кондаков Н. П.**, Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. – СПб., 1904.
32. **Лисовой Н. Н.**, Елеонский Вознесенский русский монастырь. // Православная энциклопедия. Т. 18, стр. 319-324. http://www.pravenc.ru/text/189769.html
33. **Мутафян К.**, Королевы Иерусалима: (Из ст. К. Мутафяна «Армянские прелаты и монархи в Иерусалиме в эпоху Крестовых походов: Легенды и достоверные свидетельства») . Стр. 15-21. // «Анив». – Минск; М., 2007. № 1(10).
34. **Мовсес Каланкатваци**. Истории страны Алауанк (пер. Г. Смбатяна). – Ер.: Изд. Института древних рукописей им. Маштоца «Матенадаран». 1984.
35. [**Моисей Хоренский**] Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго. Новый переводъ Н.О. Эмина (съ примѣчаніями и приложеніями). Посмертное изданіе. – Москва. Типографія В. А. Гатцукъ (Д. Чернышевскій), Невятскій бульв., д. Гатцукъ. 1893. – 363 с.
36. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.** Хроника армянских святынь Иерусалима. Часть I. // Газета армян России «Еркрамас». – Краснодар, 30 июня 2016
37. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.** Хроника армянских святынь Иерусалима. Часть II. // Газета армян России «Еркрамас». – Краснодар, 04 июля 2016
38. **Симеон Лехаци**. Путевые заметки. (Памятники письменности Востока). Перевод с армянского, предисловие, примечания и указатели М. О. Дарбинян. – М.: Восточная литература, 1965. – 321 с.
39. **Antreassian A.**, Jerusalem and the Armenians, Jerusalem, 1969
40. **Azarya V.**, The Armenian Quarter of Jerusalem, London, Los Angeles and Berkeley, 1984
41. **Bennett D.**, The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. April 9, 2009. // http://quillcards.com/blog/index.php/2009/04/09/the-church-of-the-holy-sepulchre-in-jerusalem/
42. **Carswell J.**, Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem. Oxf., 1972. 2 vol.;
43. **Crowdy T.** French Soldier in Egypt 1798–1801: The Army of the Orient. - Oxford. 2003.
44. **Hintlian K.**, History of the Armenians in the Holy Land. – Jerusalem, Armenian Patriarchate Printing Press; 2nd edition. 1989. – 68 p.
45. **Kalemderian P.**, The Armenian Sts. James Cathedral of Jerusalem. Jerusalem, 2007 (на арм. и англ. языках).
46. **Kenaan-Kedar N.**, Armenian Architecture in 12th Cent. Crusader Jerusalem // Assaph. Sect. B: Stud. in Art History. Tel-Aviv, 1998. N 3. P. 77-92.
47. **Melkon**, **Rose John.** Armenians of Jerusalem: Memories of Life in Palestine. – London, New York: The Radcliffe Press, 1993.
48. **Sanjian, Avedis K.** Anastas vardapet's List of Armenian Monasteries in sevent-century Jerusalem. A critical Exemination // «Le Museon». Revue d'Etudes Orientales, LXXXII, 3-4. 1969, pp. 275-279.
49. **Sanoyan D**. Armenian Community in Jerusalem and Palestine in the Period of World War I and the Genocide. pp. 46-56. // «21st Century». № 1 (5), 2009.
50. **Stone, Michael E.** Armenian Inscriptions of the Fifth Century from Nazareth. Pp. 315-322. // «Revue des Études Arméniennes». – Paris. Tome XXII, 1990-1991.
51. **Stone, Michael E., Th. M. van Lint & J. Nazaryjan** Further Armenian Inscriptions from Nazareth. Pp. 321-337. // «Revue des Études Arméniennes». – Paris. Tome XXVI, 1996-1997.
52. **Stone, Michael E.** Holy Land Pilgrimage of Armenians Before the Arab Conquest. Pp. 93-110 // «Revue Biblique». Peeters Publishers. Vol. 93, No. 1 (JANVIER 1986).
53. **Stone, Michael E.** The New Armenian Mosaic from Jerusalem
54. **Stone, Michael E.** The Oldest Armenian Pilgrim Inscription from Jerusalem. // http://www.hum.huji.ac.il/~armenia/newinsc.html
55. **Stone, Michael E., D. Amit, J. Seligman and I. Zilberbod** A New Armenian Inscription from a Byzantine Monastery on Mt. Scopus, Jerusalem // «Israel Exploration Journal» 61 (2011): 230–235.
56. **Stone, Nira** Art and Artifice in Armenian Manuscript Illustration. *Edited by* Michael E. Stone and Asya Bereznyak. / Series: Armenian Texts and Studies, Volume: 2. Publisher: Brill. 2019. - xxiv, 262 pp.
57. Электронные энциклопедии и словари:
    57.1. Wikipedia, Антиох Палестинский // http://ru.wikipedia.org/wiki/Антиох_Палестинский
    57.2. dic.academic.ru, Хосров Парвиз - https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1182276

Сдана/Հանձնվել է՝ 01.09.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 07.09.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 11.09.2020

Պարսկահռոմեական մրցակցության հետևանքները Հայաստանի համար III դ. առաջին կեսին

Մխիթարյան Ա. Վ
ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գյումրու «Ֆոտոն վարժարան» ՊՈԱԿ (Գյումրի, Հայաստան)
anzhelamkhitaryan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Հայաստան, Պարսկաստան, Արտավազդ V, աշխարհաքաղաքական վիճակ, դիվանագիտություն

Последствия персидско-римского соперничества для Армении в первой половине третьего века

Мхитарян А. В.
РА МНОКС ГНКО "Лицей Фотон" (Гюмри, Армения)
anzhelamkhitaryan@gmail.com

Аннотация: Армения, находясь в важном геополитическом регионе, считалась ареной столкновения интересов могущественных держав. Оказавшись в сложных ситуациях, под угрозой оказалась государственность страны, иногда приводя к ее потере. Поэтому следует извлечь из этого уроки и выбрать правильную государственную политику и дипломатический путь.
Ключевые слова: Армения, Персия, Артавазд V, геополитическая ситуация, дипломатия

The Aftermath of the Persian-Roman Rivalry for Armenia in the First Half of the Third Century

Mkhitaryan A. V.
RA Ministry of Education, Science, Culture and Sport "Photon College" SNPO (Gyumri, Armenia)
anzhelamkhitaryan@gmail.com

Abstract: Being in a strategically important geopolitical location, Armenia has often been caught in the middle of the political and economic interests of the powerful empires. Complex geopolitical circumstances endangered the statehood of the country, sometimes even resulting to its loss. Therefore, it is necessary to take lessons from history, and follow the right state policies and strategic diplomatic paths.
Key Words: Armenia, Persia, Artavazd V, geopolitical situation, diplomacy

Արդիականություն

Հազարամյակներ շարունակ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը գտնվել է աշխարհակալ հզոր տերությունների բախման և հակասությունների էպիկենտրոնում: Դարերի ընթացքում այս տարածաշրջանում միմյանց են բախվել այնպիսի հզոր պետությունների շահեր, ինչպիսիք են Հռոմը, Պարսկաստանը, Պարթևստանը, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունները: Այս բախումները հաճախ տեղի են ունեցել կամ Հայաստանի տարածքում, կամ էլ Հայաստանի ակտիվ մասնակցությամբ:

Հաճախ դրանք ճակատագրական են եղել՝ հանգեցնելով տարածքների, անկախության և պետականության կորստի: Նմանատիպ բարդ դարաշրջաններից է նաև III դարը: Ժամանակաշրջան, երբ միմյանց են բախվում նոր կազմավորված, նվաճողական ահռելի ծրագրեր ունեցող Սասանյան տերությունը և վիթխարի ու հզոր Հռոմեական կայսրությունը: Եվ Հայաստանն ինչպես իր պատմության մի զգալի ժամանակահատվածում հայտնում է երկընտրանքի առաջ՝ մասնակցել բախումներին և վտանգել պետականությունը, թե սպասել հանգուցալուծման և հնարավոր անկանխատեսելի հետևանքներին: Հայաստանն այժմ էլ, գտնվում է նմանատիպ իրավիճակում ինչ III դարում էր, ուստի չափազանց կարևոր է պատմությունից ճիշտ դասեր քաղել:

Նպատակ ու խնդիրներ

Ներկայացնել իրադրությունը Հայաստանում և հարևան երկրներում նշված ժամանակաշրջանում՝ ցույց տալով այն պատճառները, որոնք հանգեցնում են III դ. Հայաստանի անկախության կարճատև կորստին: Խնդիր է դրվում ներկայացնել պարսկահռոմեական հակամարտության պատճառները և Հայաստանի դերը:

Ներկայացվող խնդիրը ներկայացված է Ագաթանգեղոսի [**1**], Խորենացու երկերում [**2**], Դիոն Կասսիոսի [**3**] «Հռոմեական պատմություն» աշխատությունում, Աղոնցի [**4**], Վ. Բայբուրդյանի ուսումնասիրություններում [**5**]:

241 թվականին Արտաշիրը կնքեց իր մահկանացուն, սակայն մինչև այդ նա արդեն հրաժարվել էր գահից և իր տեղը զիջել որդուն՝ Շապուհ Ա արքային (մ. թ. 241-272 թթ.) [**6**, էջ 36-39]: Հենց դա է պատճառը, որ այն ժամանակվա մետաղադրամների վրա Արտաշիր Ա և Շապուհ Ա պատկերները միասին են դրոշմըված: Պերսեպոլիսից ոչ հեռու ընկած Նաղշ-ի Ռուստեմում գտնվող (Քաաբա-է Զարդոշթ խորանարդաձև շինության վրա) քանդակներից մեկում ներկայացված է Շապուհ Ա արքայի թագադրման տեսարանը, որին արքայական պսակ է շնորհում Ահուրամազդան [**7**, էջ 5-8]:

Թեև Արտաշիր Պապականին է պատկանում Սասանյան կայսրությունը հիմնադրելու փառքը, սակայն Շապուհն էր, որ կենտրոնացրեց և ամրապնդեց այդ պետության կառավարման ապարատը, ընդլայնեց երկրի տարածքը և ապահովեց նրա սահմանները: Նա այդ նոր տերությունը պատկերացնում էր որպես բազմազգ պետություն, որտեղ մանիքեականությունը կարող էր միավորող գործոն ծառայել [**8**, էջ 760]: Դա, իհարկե, չիրականացվեց, և զրադաշտականությունը պահպանվեց, իսկ հետագայում էլ ավելի ամրապնդեց իր դիրքերը Հին Պարսկաստանում՝ որպես պետական միակ կրոն Շապուհ Ա-ի օրոք պարսիկները մի քանի բախումներ ունեցան հյուսիսարևմտյան Միջագետքում գտնվող հռոմեական ուժերի հետ՝ սկիզբ դնելով նաև հռոմեապարսկական առճակատման նոր փուլին:

242 թ. Գորդիանոս Գ (238-244 թթ.) կայսրը մեծ բանակով արշավում է դեպի Պարսկաստան: Նա դիմադրության չհանդիպելով հասնում է մինչև Սասանյանների մայրաքաղաք Տիզբոնի մատույցներ, Միսիխես կամ Բեթ-Մաշկենե վայրը: Այստեղ 244 թ-ին փետրվարի 11-ին տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ, որտեղ հռոմեական զորքը մատնվում է խայտառակ պարտության, Գորդիանոս Գ, ինչպես վկայում է Զոնարասը՝ վայր է ընկնում ձիուց, կոտրում է ոտքը և մահանում է դրա ցավից [**9**, էջ 175-177]: Նրա դիակը գերի է ընկնում պարսիկների ձեռքը:

Հռոմեական բանակը կայսր է հռչակում Փիլիպոս Արաբին (244-249 թթ.), որն իր դավանանքով քրիստոնյա էր [**10**, էջ 12]: Նոր կայսրը 244թ. փետրվարի 11-ին խաղաղության դաշինք է կնքում, վճարելով 500 հազար դինար ռազմատուգանք (2750 կգ ոսկի): Այդ գնով նա կարողացել է վերադարձնել պարսիկների մոտ գերի ընկած հռոմեացիներին և ըստ երևույթին նաև կայսեր դիակը: Գորդիանոս Գ կայսրը թաղվել է Զայիթա վայրում, Եփրատի ափին և նրա գերեզմանի վրա կառուցվել է դամբարան: Այս փայլուն հաղթանակը նշանավորելու համար Շապուհ Ա-ն ճակատամարտի վայր Միսիխես քաղաքը անվանել է «Պերոզ Շապուհ», որը նշանակում է «Հաղթական Շապուհ»:

Այլ կերպ են լուսաբանում հռոմեական պատմիչները «Պերոզ Շապուհի» ճակատամարտը և Գորդիանոս Գ մահը վերագրում են Փիլիպոս Արաբին, որը ցանկացել էր զավթել գահը: Անշուշտ նախապատվությունը պետք է տալ պարսկական աղբյուրներին, չնայած այնտեղ ևս կան չափազանցություններ: Օրինակ այնտեղ ասվում է, որ Փիլիպոս Արաբը դարձավ հարկատու պարսիկներին, ինչը հավաստի չէ:

245 թ. դաշնագիրը իր բնույթով նման էր 363 թ. Հովիանոսի «ամոթալի» դաշնագրին, որով Փիլիպոսը պարսիկներին զիջեց Հայաստանը: Հռոմեական կայսրությունը շարունակում էր ենթարկվել բարբարոսական հարձակումների արևմուտքից և Փիլիպոս Արաբը ի վիճակի չէր կոշտ քաղաքականություն իրականացնել Արևելքում: Այս պայմանագրով Փոքր Հայքը մնաց հռոմեացիներին: Ապա Շապուհ Ա-ը նվաճեց նաև Իբերիան:

Հռոմի կողմից ապահովված Շապուհ Ա-ը պատերազմը վերսկսեց մի կողմից Հայաստանի, մյուս կողմից՝ Քուշանաց Արշակունիների դեմ, որոնք իշխում էին ներկայիս Աֆղանըստանում՝ իր շրջակայքով: Սասանյաններին իրենց պետության հյուսիսում և ծայր արևելքում անհանգստացնում էր Քուշանների թագավորության գոյությունը Իրանում պարթև Արշակունիները ոչնչացվել էին, սակայն հին դինաստիայի ներկայացուցիչներից շատերը՝ Արշակունի սեպուհները ապաստան էին գտել ոչ միայն հայ Արշակունիների արքունիքում, այլև Քուշանաց Արշակունիների արքունիքում:

Քուշանները, բացի հայ Արշակունիներից նույնիսկ կապեր ունեին Հռոմեական կայսրության հետ, որտեղ նրանք նախկինի պես հայտնի էին «բակտրիացիներ» անունով: Գահին տիրանալուց հետո Սասանյանների քաղաքականությունը մի հիմնական նպատակ էր հետապնդում՝ նվաճել և իրենց աշխարհակալությանը միացնել այն բոլոր երկրները, որոնք մի ժամանակ Աքեմենյան Իրանի կազմում էին գտնվում: Այդ երկրներից էին Մեծ Հայքի և Քուշանաց թագավորությունները, որտեղ դեռևս պահպանվում էին Արշակունիների դինաստիաները և որտեղ ապաստան էին գտել պարթև Արշակունիների տան՝ կոտորածից զերծ մնացած անդամները: Ստեղծված իրադրության մեջ հայերը և քուշանները միասնական էին գործում, իսկ երկուսը միասին ձգտում էին աջակցել

Հռոմեական կայսրությանը Սասանյանների դեմ նրա պայքարում: Հայ թագավորներից հատկապես Տրդատ Երկրորդն էր, ով դաշնակիցների հետ միասին փորձում էր թուլացնել Սասանյաններին:

Իրերի այս դրությունից պարզ է դառնում, որ 244թ. պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող կետը մնացել է թղթի վրա, այսինքն Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվեց նախկին վիճակում, որովհետև հայ ժողովուրդը չցանկացավ ճանաչել իրեն պարտադրված քաղաքական իրադրությունը և զենքը ձեռքին պայքարեց Սասանյանների դեմ: Ավելին հայոց Տրդատ Բ արքան իր կառավարման ժամանակ 216-252 թթ., որդու Խոսրով Բ-ի հետ միասին համառ ու երկարատև պայքար է մղում Սասանյան Պարսկաստանի դեմ Արշակունիների տերության անկումից հետո Մեծ Հայքը իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Արշակունիների հիմնական ներուժը:

Մեծ Հայքի Արշակունյաց երկրորդ գահը այժմ արդեն վերածվել էր առաջինի կամ ավագագույնի, իսկ գահակալ Տրդատը իրավամբ կրում էր «Մեծ» պատվանունը: Ստեղծված միջազգային դրությունը հարկադրում էր Հայաստանի գահակալներին ընդունել համապատասխան դիրքորոշում: Հռոմեական աջակցությամբ Տրդատը նույնիսկ արշավանք է ձեռնարկում Միջագետք: Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ Տրդատըհասնում է մինչև Տիզբոն:

Տրդատ Բ-ի մահից հետո Սասանյանների դեմ պայքարը շարունակեց նրա որդի Խոսրով Բ (252 ընդմիջումներով 287 թթ.) Հետազոտողներից Հ. Մանանդյանի հաղորդման համաձայն Հայաստանը չի նվաճվել Շապուհ Ա օրոք և հայ-հռոմեական սերտ գործակցությունը շարունակվել է [**11**, էջ 84]: Ագաթանգեղոսի վկայությամբ Խոսրով Բ-ի պատերազմները Սասանյանների դեմ տևել է 11 տարի [**1**, էջ 84]:

Օգտագործելով խաղաղ դադարը հռոմեացիների հետ Շապուհը զենքն ուղղեց Կենտրոնական Ասիայի պետական կազմավորումների և արևելքից Իրանին սպառնացող վաչկատուն ցեղերի դեմ: Խորասանում նա ջախջախեց «թուրանական թագավորին», սպանեց նրան և ճակատամարտի վայրում հիմնադրեց Նեվշապուհ (Նիշապուհ) քաղաքը: Այնուհետև նա իր զենքը ուղեց քուշանների դեմ՝ ձեռնամուխ լինելով նրանց թագավորության հնդկապարթևական մասի նվաճմանը: Տանելով հաղթանակ՝ Շապուհ Ա-ն կոտորում է հնդկապարթևական Արշակունի «Կարենյան պահլավի տոհմը» և գրավում Քուշանշահրի՝ մինչև հարավային մասը, այսինքն մինչև Հնդկաստանի Փեշավար քաղաքը: Այդ երկրամասը միացնելով Իրանի հյուսիս արևելյան նահանգներին, նա կազմում է մի նոր կախյալ թագավորություն՝ «Սաքաստանի, Թուրեստանի և Հնդկաց մինչև ծովափ»: Շապուհ Ա-ը այդ միացյալ երկրների թագավոր է նշանակում իր որդի Ներսեհին:

Այդ խոշոր հաղթանակներից հետո Շապուհին այլևս չէր բավականացնում իր հոր «շահանշահ Իրանի» բարձր տիտղոսը և նա իր արձանագրությունների մեջ իրեն անվանում է «շահնշահ Իրանի և Անիրանի» («Շահնշահ Էրանի և Աներան»)՝ դրանով շեշտելով, որ ինքը միավորելու է ոչ միայն Իրանը, այլև այն շրջանները, որոնք մինչ այդ չէին մտնում Իրանի կազմի մեջ [**12**, էջ 9-10]:

Խաղաղությունը Հռոմի և Սասանյան Իրանի միջև տևել է ընդամենը 4-5 տարի Ապահովելով իր աշխարհակալության արևելյան մասի անվտանգությունը՝ Շապուհը կրկին իր հայացքն ուղղում է դեպի Արևմուտք՝ ռազմական ամբողջ ուժերը կենտրոնացնելով Միջագետքի և Հայաստանի մատույցներում:

Իր կառավարման վերջին տարում 249թ. Փիլիպոս Արաբը խախտելով հաշտության պայմանագիրը հարձակվում է Պարսկաստանի վրա: Դրան ի պատասխան պարսիկները՝ զորքերի հրամանատար, թագաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրի գլխավորությամբ ներխուժում են Հռոմեական Ասորիք և Բարբալիսոս քաղաքի մոտ պարտության են մատնում հռոմեացիների 60 հազարանոց զորքին: Այս արշավանքի ժամանակ պարսիկները գրավում են Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի 37 քաղաքներ, դրանց թվում նաև Անտիոքը: Այսպիսով՝ պարսկական զորքերը հասան մինչև Միջերկրական ծովի ափերը: Շապուհ Ա-ի «Զրադաշտ ի-Քաաբայի» արձանագրության մեջ առկա է մի օրհներգ ի պատիվ Հռոմի նկատմամբ տարաված այդ հաղթանակի [**9**, էջ 186-188]:

Պարսկական զորքերը հասնում են մինչև Փոքր Հայքի հյուսիսային շրջաններ՝ փորձելով շրջափակման մեջ վերցնել ամբողջ Մեծ Հայքը: Այս արշավանքի հիմնական նպատակը հանդիսանում էր Մեծ Հայքի անջատումը Հռոմեական կայսրությունից: Այս դեպքերը տեղի են ունեցել Տրեբոնիանուս Գալլոս կայսեր կառավարման ժամանակ (251-253 թթ.), երբ գոթերը և դակերը Դանուբի կողմից հարվածում էին կայսրությանը [**13**, էջ 322]: Կայսրությունում սկսվել և աննախադեպ տարածում էր գտել ժանտախտի համաճարակը,[**3**] ինչը ևս զրկում էր նրան արևելյան հատվածները պաշտպանելու հնարավորությունից: Հայոց թագավոր Խոսրով II-ի դեմ պատերազմն ընթանում էր փոփոխակի հաջողություններով: Բայց այդ ընթացքում Շապուհ Ա-ը կարողացել էր նվաճել Աղվանքն ու Վիրքը՝ հյուսիսից նույնպես սպառնալիքի տակ դնելով Հայաստանի սահմանները:

Այսուհանդերձ, նա որոշեց դիմել առավել փորձված միջոցի. նրա հրահանգով իր ընտանիքով Հայաստան եկավ Անակ Պարթևը: Խոսրով Բ-ին հավատացնելով, որ փախել է Շապուհ Ա-ի հալածանքներից, Անակը շահեց Հայոց թագավորի վստահությունը, ապա որսի ժամանակ սպանեց նրան: Հայ նախարարները

որպես փոխվրեժ սպանեցին թե՛ Անակին, թե՛ նրա ընտանիքի բոլոր անդամներին:

Հայ եկեղեցական ավանդությունների համաձայն, փրկվել էր միայն մի մանուկ, որին փախցրել էին Հռոմեական կայսրություն: Դա ապագա Գրիգոր Լուսավորիչն էր: Բայց ինչպես ցույց է տվել Նիկողայոս Ադոնցը, դա հետագայի հորինվածք է՝ ստեղծված Տրդատ Գ-ի հետ կապված նույնպիսի միջադեպի նմանությամբ [**4**, էջ 341]:

253 թ. պարսկական և դաշնակից բանակները ներխուժում են Հայաստան: Թագաժառանգ Տրդատին, որը մանուկ էր, փախցնում են Հռոմեական կայսրություն: Շապուհ Ա-ը նվաճում է Հայաստանը և այստեղ Հայոց թագավոր է հռչակում Արտավազդ Ե-ին /253-261 թթ./, որը Հայ Արշակունիների տոհմից չէր և Շապուհ Ա-ի կողմնակիցն էր ու բարեկամը: Հ. Մանանդյանի կարծիքով նա Խորենացու հիշատակած Արտավազդ Մանդակունին էր, բայց որին մեր պատմահայրը ոչ թե թագավոր, այլ որպես կառավարիչ է հիշատակում:

Սակայն կան նաև կարծիքներ, որ սա նույն Արտավազդ Մանդակունին չէ [**11**, էջ 93]: Անշուշտ, ավելի ճշմարտանման է Ա. Աննինսկու ենթադրությունը, որ Արտավազդ Ե-ը Տրդատ Բ-ի որդին է [**14**, էջ 44]: Նա կարող է նաև նրա որդին չլինել, բայց իր Արշակունի ազգականներից է

Սակայն Սասանյան Իրանը չէր բավարարվում միայն Մեծ Հայքի որոշակի մասով: Նրա նվիրական ցանկությունն էր նաև Հայաստանի Հռոմեական մասի բռնազավթումը: Ուստի պարսկական զորքերը ներխուժում են Հռոմեական Հայաստան և այն բռնակցում իրենց պետությանը: Վալերիանոս կայսրը (253-260 թթ.) Հռոմեական բանակի գլուխ անցած շարժվում է պարսիկների դեմ: 259 թ. վերսկսված պարսկահռոմեական պատերազմը Վալերիանոսի համար ունեցավ ողբերգական վախճան:

Եդեսիայի և Խառանի միջև ընկած տարածքում 260 թ. տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ, որտեղ հռոմեական բանակը դարձյալ խայտառակ պարտություն կրեց, իսկ Վալերիանոս կայսրը գերի ընկավ Շապուհ Ա-ի ձեռքը: Իրանական զենքի այդ հաջողությունը պատկերված է Ֆարսում գտնվող «Նաղշ-ի Ռուստամի» զրադաշտական տաճարի պատի խորաքանդակի վրա: Աղբյուրների համաձայն Վալերիանոս կայսրը մյուս գերիների հետ ստրկացվեց և դատապարտվեց տաժանակիր աշխատանքի՝ Կարու գետի վրա՝ Շուշթերի մոտ կառուցվող վիթխարի ջրամբարտակի շինարարության աշխատանքների համար:

Մեկ այլ վարկածի համաձայն՝ Շապուհը շղթայակապ վիճակում ամենուրեք իր հետ տանում էր 67-ամյա Վալերիանոս կայսրին և որպեսզի էլ ավելի նվաստացնի նրան, օգտագործում էր որպես հենակ՝ ձի նստելիս ոտքով կանգնելով նրա մեջքի վրա [**5**, էջ 115]:

Վերոհիշյալ իրադարձությունները՝ մասնավորապես հռոմեացիների 70-հազարանոց բանակի ջախջախումը, շշմեցուցիչ տպավորություն էր թողել ժամանակակիցների վրա: Այդ հաղթանակից հետո պարսիկները հաստատվեցին Ասորիքում, Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում: Հռոմեական Արևելքի այդ նվաճված երկրներից Շապուհ Ա-ի հրամանով բազմահազար բնակչություն էր քշվում Իրանի խորքերը՝ նոսր բնակչություն ունեցող շրջանները յուրացնելու և երկրի առևտրին ու արհեստներին զարկ տալու համար:

Իրանական զորքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Արևմուտք կանգնեցվեց սիրիական անապատի առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում գտնվող Պալմիրա-Թադմոր քաղաք-պետության արաբական թագավոր Օդեյնաթ Բ-ի (Օդենատոս) կողմից, որին հռոմեացիները անվանում էին Սեպտիմիոս Օդենատոս: Վերջինս Արևելքում միակ տիրակալն էր, որ պահպանել էր իր հավատարմությունը կայսրության հանդեպ: Օդենատոսի իշխանությունը տարածվում էր ամբողջ Արևելքի (Ասորիք, Արաբիա, Պաղեստին, Կիլիկիա, Եգիպտոս) վրա: Հռոմեական կայսր Գաղղիանոսը Օդենատոսին ճանաչել էր որպես այդ տարածների ժառանգական կառավարիչ՝ նրան շնորհելով «իմպերատոր», «Պալմիրայի թագավոր», «Վերականգնող Արևելքի» և «Արևելքի Օգոստոս» տիտղոսները: Որպես Հռոմի դաշնակից՝ Օդենատոսը 262-264 թթ. պատերազմական գործողություններ էր վարում Շապուհ Ա-ի դեմ [**15**, էջ 54]:

Երբ պրետորիաների պրեֆեկտ Բալլիստայի անակնկալ հարձակման հետևանքով պարսկական զորքերը տալիս են մեծ թվով զոհեր և խուճապահար նահանջի դիմում՝ թշնամուն թողնելով արքայից արքայի կանանոցը, պարսկական բանակը Եփրատը անցնելիս Պալմիրայի տիրակալի կողմից ենթարկվում է հուժկու գրոհի: Տալով հսկայական թվով զոհեր՝ Շապուհ Ա-ն իր բանակի մնացորդներով հազիվ կարողանում է հասնել իր պետության սահմանները: Կրնկակոխ հետապնդելով հակառակորդին՝ Օդենատոսը Եդեսիան ազատում է պարսկական պաշարումից և հետ է խլում Մծբինն ու Խառանը, այնուհետև շարժվում Սասանյանների մայրաքաղաք Տիգրոնի վրա (262 թ.): Եվ թեև նրան չի հաջողվում գրավել լավ ամրացված քաղաքը, սակայն նա ձեռք է բերում հարուստ պատերազմական ավար, այդ թվում նաև Շապուհ Ա-ի հարեմի մի մասը: Սակայն լուր ստանալով որ

գոթերը հարձակվել են Փոքր Ասիայի վրա՝ նա շտապում է հետ վերադառնալ:

Իր ձեռքում կենտրոնացնելով Ասորիքը ու Միջագետքի մեծ մասը՝ Օդենատոսը սկսեց փայփայել Արևելքի միահեծան տեր դառնալու երազանքներ, որը առաջ բերեց հռոմեացիների զայրույթը: Պալմիրայի տրակալի մոտ ուղարկված հռոմեացի մարդասպանը վերջ է տալիս նրա կյանքին (266/67 թթ.):

Օդենատոսին հաջորդեց իր որդի Վաբալլաթը (Վարալլաթ. Վահր-ալ-Լաթ, 266/67-273 թթ.), սակայն փաստորեն իշխեց նրա մայրը՝ Զենոբիան (Բաթ Զեբինա կամ Զայնաբ), որի գեղեցկությունն ու խիզախությունն գովերգվում են հռոմեական աղբյուրների կողմից: Նրա օրոք Պալմիրայում ուժեղանում է հակահռոմեական պարսկասեր կուակցությունը: Պալմիրայի ծերակույտը հանձնարարում է Զենովբիայից խզել իր կապերը Հռոմից և դաշինք կնքել պարսիկների հետ (271 թ.): Այսուհետ Պալմիրան իր զենքը ուղում է Հռոմի դեմ՝ նրան զրկելով Փոքր Ասիայից, Եգիպտոսից և գրեթե բոլոր արևելյան պրովինցիաներից: Հռոմեական աղբյուրները վկայում են, որ հռոմեացիների դեմ Զենոբիայի դաշնակիցներն էին պարսիկները և հայերը: Միաժամանակ Պալմիրան դառնում է Արևելքի տեր ու տնօրեն, իսկ Զենոբիան՝ «Արևելքի թագուհի» [**5**, էջ 118]:

Անշուշտ, Հռոմը չէր կարող հանդուրժել այդ իրողությունը, ուստի և կազմակերպում է մեծ արշավանք Զենոբիայի դեմ: Շապուհ Ա-ն թեև օգնություն է ուղարկում իր նորահայտ դաշնակցին, սակայն տեղի ունեցած երկու ճակատամարտերում հռոմեացիները կործանիչ հարված են հասցնում Զենոբիայի զորքերին: Ավրելիանոս կայսրի հրամանով 272 թ. գրավում և հիմնահատակ ավերվում է Պալմիրա-Թադմորը, իսկ Զենոբիա թագուհին գերության է տարվում դեպի Հռոմ:

Պալմիրայի թագավորության հզորության այս ժամանակաշրջանում, պատմաբանների որոշ մասի (Մոմզեն, Խալաթյանց, Գևորգ-Ասլան, Սանտալճյան), ենթադրության համաձայն, Հայաստանը նորից ճանաչել էր Հռոմի գերիշխանությունը Արտավազդ Ե-ի թագավորությունը Սասանյաններն առժամանակ հանդուրժում էին Հայոց թագավորը, իբրև վասալ իր այրուձիով պարսկական զորամասերի հետ մասնակցում էր Հռոմեական կայսրության դեմ մղվող պատերազմներին, սակայն սա ժամանակավոր երևույթ էր, քանի որ վաղ թե ուշ Սասանյան Իրանն իրեն անցած Մեծ Հայքի մեծագույն մասը պիտի դարձներ Երանշահրի արքայից արքայի գահաժառանգի (որ միևնույն ժամանակ գերագույն զորահրամանատար էր) «դաստակերտը» [**5**, էջ 117]:

Մեծ Հայքի հռոմեական մասում ևս գոյություն ուներ որոշակի ստատուս Հռոմեական Հայաստանը (կենտրոնը՝ Չրմես ավան) կախյալ թագավորություն էր, որի թագավորը իր այրուձիով շարունակում էր մասնակցել կայսրության պատերազմներին, իբրև «դաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի» Հռոմեական կայսրությանն անցած Մեծ Հայքի արևմտյան մասը բաղկացած էր Ծոփաց աշխարհից և Բարձր Հայք նահանգից, որը կոչվում էր Armenia maior, այսինքն՝ «Մեծ Հայք» և միացած էր Փոքր Հայք երկրի հետ [**16**, էջ 108-109]:

Արտավազդ Ե-ի թագավորությունը Հայաստանի պարսկական մասում հազիվ 9 տարի տևեց Հայ Արշակունիներին վերացնելու առիթ հանդիսացավ Արտավազդ Ե-ի դիրքորոշումը գերևարված Վալերիանոս կայսեր հանդեպ: Վալերիանոսի գերությունը 260թ. և նրա բանակի ոչնչացումը Հին Աշխարհի համար արտասովոր երևույթ էր: Այդպիսի խայտառակ և ստորացուցիչ պարտություն Հռոմեական կայսրությունը դեռ չէր ունեցել: 261թ. Շապուհ Ա-ի դեսպաններն իրենց և հարևան երկրների թագավորներին հանձնում էին նամակներ, որոնց միջոցով աշխարհով մեկ ազդարարում էին, որ Խառանի և Եդեսիայի ճակատամարտերում ջախջախվեց հռոմեական 70 հազարանոց բանակը, իսկ կայսր Վալերիանոսը, նրա եպարքոսներն ու արքոնտները գերի վերցվեցին: Սիրիան, Կիլիկիան և Կապադովկիան ենթարկվեցին հրկիզման, ավերման ու նվաճման:

Այս հաղթական ուղերձին առանձին թագավորությունների տիրակալները տարբեր կերպ արձագանքեցին: Նրանց մի մասը պատասխանեց, իսկ մյուս մասն արհամարող լռությամբ դիմավորեց:

Բարեբախտաբար մեզ է հասել Հայոց թագավոր Արտավազդ Ե-ի պատասխան նամակը Շապուհին, որը պահպանել է հռոմեական պատմիչ Տրեբելլիոս Պոլլիոնը: «Արտավազդ, Հայոց թագավորը,- ասում է Տրեբելլիոսը, - ուղարկեց Շապուհին հետևյալ նամակը. - «Համակիր եմ քո փառքին, բայց երկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կռիվը, Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին, և՛ թոռը, և՛ հռոմեական զորավարները, և՛ բոլոր ժողովուրդները: Դու վերցրիր գերի միայն մի ծերունու, իսկ քո դեմ խիստ թշնամացրիր երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին, գուցե նաև մեր դեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր, մենք, որ քո հարևաններն ենք՝ միշտ ծանր դրության մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք»: Այսպես էր պատասխանում Հայաստանի պարսկական մասի Հայոց թագա-

վորը, որի երկիրն անմիջապես սահմանակից էր պարսկահռոմեական պատերազմների մարտադաշտերին: Այս նամակի բնագիրը հանդիսանում է իր ժամանակաշրջանի հետաքրքիր փաստաթուղթ:

Այս բնագրից տեղեկանում ենք, որ Մեծ Հայքի պարսկական մասը, որտեղ թագավորում էր Արտավազդ Ե-ը, ներքին կյանքում անկախ էր և կախվածությունը Սասանյան Իրանից արտահայտվում էր նրանով, որ պատերազմի ժամանակ Հայոց թագավորը օժանդակել էր օգնական զորքերով Ուշագրավ է, որ ժամանակակիցները գիտակցում էին, թե բուֆեր պետության վիճակում գտնվող Հայաստանին որքան ծանր է նստում յուրաքանչյուր պատերազմական ընդհարում Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև Ի վերջո մեջբերված նամակի տեքստը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ, եթե սկզբնական շրջանում Արտավազդ Ե-ը համակրել է Սասանյաններին, այս շրջանում նա չի թաքցրել համակրանքը հռոմեական կայսրի հանդեպ և միայն հարկադրաբար է պաշտպանել պարսիկների շահերը Այս շրջանում Սասանյան Իրանը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին և փոխվում է Հայաստանում Արշակունիների հանդեպ նախկին հանդուրժողական քաղաքականությունը:

Արտավաղդ Ե-ը իր նամակից հետո համարվում է անվստահելի անձնավորություն, նրան գահընկեց են անում և, ըստ երևույթին, սպանում, իսկ Հայաստանի պարսկական մասը դարձնում են Սասանյանների «դաստակերտ» (ժառանգական սեփականություն) Հայկական գահը հայտարարվում է Սասանյան դինաստիայի «երկրորդական գահ» և տրվում է Շապուհ Ա որդուն՝ գահաժառանգ և պարսկական զորքերի գերագույն հրամանատար Որմիզդ-Արտաշիրին 262թ. փորագրված Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաաբա-ի Զարդոշտ» Շապուհ Ա եռալեզու արձանագրության մեջ Որմիզդ-Արտաշիրը հիշատակվում է որպես «Արմենիայի մեծ թագավոր» [**17**, էջ 44]:

Հռոմի հետ հաջող պատերազմները Շապուհ Ա-ին հնարավորություն տվեցին իր ուշադրությունը կենտրոնացնել արևելյան ուղղության վրա: Նա հաջող արշավանքներ ձեռնարկեց դեպի Խորասան, Անդրկովկաս, Մեվր, նվաճեց Կասպից ծովի առափնյա շրջանները: Սասանյան կայսրությունը իրեն ենթարկեց նաև Մեսենան (Տիգրիս և Եփրատ գետերի հարավային շրջանները), որի կառավարումը շահնշահը հանձնեց իր որդուն, որի անունը նույնպես Շապուհ էր:

III դարի երկրորդ կեսին Սասանյան պետության տիրույթները տարածվում էին արևմուտքից Հարավային Միջագետքից ու Սիրիայից, մինչև արևելք Հինդոս գետը, հյուսիսից Կասպից ծովից մինչև հարավ՝ Օմանի թերակղզի: Շապուհ Ա-ն իր ադեցություն տարածեց նաև Քուշանական թագավորության, Սողդիանայի և Չաչի (Շաշ) վրա: Քուշանական թագավորության կատարյալ հնազանդեցումը տեղի ունեցավ IV դարի 60-ական թթ. վերջին: Իրանական բարձրավանդակի արևելքում շահը հիմնադրեց նոր քաղաք՝ Նիշապուր (Գեղեցիկ Շապուհի): Շապուհ Ա-ի օրոք Իրանում վերջին անգամ շահական գրագրության ու արձանագրության մեջ օգտագործվում է հունարեն լեզուն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Սասանյանների Իրանի գահին հաստատվելով, էլ ավելի վատացավ Հայաստանի վիճակը՝ կապված Սասանյանների թշնամական վերաբերմունքի հետ: Եթե նախկին շրջանում Հայաստանը սերտորեն կապված էր պարթևական պետության հետ, թե՛ տնտեսապես, թե՛ քաղաքականապես և թե՛ մշակութապես, ապա Սասանյանների գահ բարձրանալուց հետո Հայաստանը արդեն դիտվում էր որպես թշնամի՝ մի շարք պատճառներով՝

1. Հայաստանը դարձել էր հիմնական ապաստանը բոլոր այն պարթև Արշակունիների համար, որոնք կարողանում էին փախչել և փրկել իրենց կյանքը:

2. Հայաստանը գտնվում էր կարևոր առևտրական նշանակություն ունեցող ճանապարհների խաչմերուկում և ուներ ռազմավարական լավ դիրք:

3. Գրավելով Հայաստանը Սասանյանների առջև կբացվեր ճանապարհը դեպի Հռոմեական կայսրության ասիական մաս:

Նշենք մի շարք եզրահանգումներ.

1. Նախ հայերը պարթևների հետ միասին պայքարում էին Սասանյանների դեմ, ինչը ցույց է տալիս, որ նրանք լիարժեք կատարում էին իրենց դաշնակցային պարտականությունները և Հայաստանը դարձել էր ապաստան պարթև Արշակունիների համար՝ իր վրա վերցնելով թշնամու հարվածները:

Շապուհի՝ Պարսկաստանում գահ բարձրանալով, Հայաստանի կառավարիչ նշանակում է Արտավազդ Ե-ին: Մեզ հասած տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ Արտավազդը հայ էր և ազգակցական կապեր ուներ Հայ Արշակունիների հետ: Կարելի է ասել, որ սկզբնական շրջանում Հայաստանում դրածոները հայազգի էին: Բացի այդ անդրադառնալով Արտավազդ Ե-ի նամակին՝ պարզ է դառնում, որ ներքին կյանքում նա անկախ էր և միակ դաշնակցային պարտավորությունը պատերազմի ժամանակ զորք տրամադրելն էր: Արտավազդ

Ե-ի ժամանակ նաև նկատվում է թաքուն քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Հռոմ:

3. Որմիզդ-Արտաշիրի գահ բարձրանալով ևս չի նկատվում Հայաստանի լիարժեք ենթարկումը Պարսկաստանին: Այստեղ խնդիրը այլ էր՝ նրա վարած քաղաքականությունը: Հենց նա վերացրեց Արտաշեսյանական սահմանաքարերը ու այն դարձրեց Արտաշիրական՝ խեղաթյուրելով ամբողջ պատմությունը, հետագայում դրանց վերագրումը Տրդատին և Գրիգոր Լուսավորչին: Հայաստանում պետական կրոն ճանաչվեց զրադաշտականությունը: Փաստորեն Հայաստանի առաջ ծառացել էր ոչ միայն տարածքային ամբողջականության պահպանման հարցը այլ նաև կրոնական և մշակութային հարցերը: Որմիզդ-Արտաշիրի հաջորդների մասին տեղեկությունները շատ սուղ են, բայց հավանաբար պահպանվել է նախկին իրավիճակը:

4. Ներսեհի կառավարումը համեմատած նախկինների ավելի մեղմ էր, ինչն ուներ մի շարք պատճառներ: Ներսեհին հարկավոր էր օժանդակ ուժեր Սասանյան գահին հաստատվելու համար, իսկ Հայաստանը հարմար թեկնածու էր: Սրա հետ էր կապված Տրդատին Հայոց թագավոր ճանաչելը: Բայց դառնալով Սասանյան թագավոր նա փոխում է իր վերաբերմունքը ու հարձակվում է Հայաստանի վրա, պարտություն կրում ու կնքում Մծբինի պայմանագիրը:

5. Մծբինի պայմանագրով վերականգնվում է Հայաստանի անկախությունը, թագավոր է հռչակվում Տրդատը: Հռոմեական կայսրությունը լիարժեք վերականգնում է իր միջազգային հեղինակությունը: Պարսիկները պայմանագրով զրկվում են Հայաստանի նկատմամբ որևէ ռազմական գործողություն իրականացնելուց: Սա հնարավորություն է տալիս զարգացնել երկրի ավերված տնտեսությունը ու վայելել անկախությունը: Սասանյանների համար այս պայմանագիրը այնքան ծանր էր, որ նրանք գրեթե կես դար այլևս հարձակողական մարտեր չեն վարում Առաջավոր Ասիայում:

6. Սրան նպաստում է նաև մի շարք երկրներում քրիստոնեության ընդունումը՝ որպես պետական կրոն: Այն ուղղակիորեն անդրադառնում է հայ-պարսկական և հայ-հռոմեական հարաբերությունների վրա: Քրիստոնեության ընդունումով Հայաստանը էլ ավելի ամուր կապերով կապվում է Հռոմեական կայսրությանը:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ

1. **Ագաթանգեղոս,** Պատմություն Հայոց, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, 1983, 277 էջ:
2. **Մովսես Խորենացի,** Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1990, 581 էջ:
3. **Դիոն Կասսիոս,** Հռոմեական պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1976, 271 էջ:
4. **Ադոնց Ն.,** Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, Հատոր II, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2006, 652 էջ:
5. **Բայբուրդյան Վ.,** Իրանի Պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, 2005, 783 էջ
6. **Дандамаев М. А.,** Ахурамазда, Культура и экономика древнего Ирана, «Наука», Москва, 1980, 418 с.
7. **Նիկողոսյան Ռ.,** Պահլավական ուսումնասիրություններ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2018, 324 էջ:
8. Всемирная история, Том II, Государственное издательство политической литературы, Москва, 1956, 929 с.
9. **Грант М.,** Римские императоры, «Терра - Книжный клуб», Москва, 1998, 400 с.
10. **Аммиан Марцеллин,** Римская история, Москва, Ладомир, 2005, 638 с.
11. **Մանանդյան Հ.,** Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր II, մաս I, Հայպետհրատ, Երևան, 1957, 643 էջ:
12. **Sprengling, M.** Third century Iran Sapor and Kartir, Chicago, 1953, 172 p.
13. **Frye R.,** The History of Ancient Iran, Germany, 1984, 410 p.
14. **Аннинский А.,** Древние армянские историки как исторические источники., «ЭЛМ», Одесса, 1899, 44 с.
15. Հայ ժողովրդի պատմություն, Հատոր II, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1984, 783 էջ:
16. **Երեմյան Ս. Տ,** Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: ՀՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1962,154 էջ:
17. **Երեմյան Ս. Տ,** Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, թիվ 3, 1966, էջ33-62

Сдана/Հանձնվել է՝ 10.09.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 12.09.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 14.09.2020

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Սսի 1243 Թ. Բ. Ժողովում ընդունված որոշ կանոնների շուրջ

Գալստյան Գ. Ա.
Երևանի պետական համալսարան, Աստվածաբանության ֆակուլտետ
(Երևան, Հայաստան)
ggalstyan123@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *Սիս, ժողով, կանոն, Կիլիկյան Հայաստան, ձեռնադրության տարիքային նվազագույն շեմ, մերձամուսնություն, հերետիկոս*

О некоторых канонах, принятых Вторым Собором Сиса 1243 года

Галстян Г. А.
Ереванский государственный университет,
Факультет Богословия (Ереван, Армения)
ggalstyan123@gmail.com

Аннотация: Данная статья берёт под внимание созванное в конце второй четверти 13-го века второй собор Сиса 1243 года и установленные данным собором стержневые каноны. Данной статьёй мы задаемся целью представить причины созыва собора и подробно исследовать те каноны, которые относятся установлению минимального возрастного порога рукоположения, проблемам близкородственных браков, и тех еретиков, которые хулят веру, Творца, крещение, ангелам, священникам и т. д. Исходная точка данной работы - историко-сравнительный метод.
Ключевые слова: Сис, собор, канон, Киликийская Армения, Минимальный возрастной порог рукоположения, Близкородственные браки, Еретик

Some Rules Accepted By the Second Council of Sis (1243)

Galstyan G. A.
Yerevan State University, Faculty of Theology (Yerevan, Armenia)
ggalstyan123@gmail.com

Abstract: The present article examines the key rules accepted by the Second Council of Sis (1243) in the last second quarter of thirteenth century. Thus, we aim to present the reasons for convening the council, to thoroughly examine the rules relating to the establishment of the minimum age for ordination, the problems of intermarriage, the heretics who cursed the faith, the Creator, baptism, the angel, the priest, and so on. The historical-comparative method was taken as a basis of the work.
Keywords: Sis, Council, key rule, Cilician Armenia, minimum age for ordination, intermarriage, heretic

Սույն հոդվածը քննության է առնում ժամանակի հրամայականով ԺԳ. դարի երկրորդ քառորդի վերջին գումարված Սսի 1243 թ. Բ. ժողովի սահմանած առանցքային կանոնները: Այսու, մենք նպատակ ենք հետապնդել՝ ներկայացնելու ժողովի գումարման պատճառները և մանրամասն քննության ենթարկելու այն կանոնները, որոնք վերաբերում են ձեռնադրության տարիքային նվազագույն շեմի հաստատմանը, մերձամուսնությունների խնդիրներին և այն հերետիկոսներին, որոնք հայհոյում էին հավատը, Արարչին, մկրտությունը, հրեշտակին, քահանայինև այլն: Աշխատանքի հիմքում ելակետ է ընդունվել պատմահամեմատական մեթոդը:

Սսի 1243 թ. Բ. ժողովը և նրանում ընդունված կանոնական որոշումները առանձնահատուկ կարևորություն են ներկայացնում Կիլիկյան Հայաստանի տվյալ ժամանակահատվածի Հայոց եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից:

ԺԳ. դարի 30-40-ական թվականներին Հայաստանը գտնվում էր բավականին ծանր վիճակում՝ մոնղոլական ասպատակություններով պայմանավորված: 1232 թ. մոնղոլները վերսկսում են իրենց արշավանքները՝ շարժվելով դեպի Առաջավոր Ասիա: Թշնամին կարողանում է գրավել Գանձակը, Շամքորը, Լոռին, Անին ու Կարսը՝ ամենուրեք ավերելով երկիրը և կոտորելով բնակչությանը, և արշավանքից մեծապես տուժում է հայ ժողովուրդը [**1**]:

Քննարկվող ժամանակահատվածում է, որ մոնղոլների կողմից գերեվարվում են հայտնի վարդապետներից Վանական վարդապետն ու Կիրակոս Գանձակեցին Վանական վարդապետն աշակերտել էր Մխիթար Գոշին և նրանից հետո

դարձել ամենահռչակավոր վարդապետը [**1**; **2**]: Ծանր էր մոնղոլական լուծը, և հայերն ու վրացիները ապստամբություն բարձրացրին զավթիչների դեմ: Արդյունքում՝ մեծ թվով բնակիչներ կոտորվեցին, կանայք պղծվեցին, և հատկապես Հարավային Հայաստանը ենթարկվեց մեծ ավերածությունների [**2**]:

Սսի 1243 թ. Բ. ժողովի գումարման պատճառների մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին: Նրա «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության մեջ կարդում ենք. «*Իսկ առաքինի կաթողիկոսն Հայոց Կոստանդին իբրեւ ետես զաւեր աշխարհիս Հայոց եւ զտառապանսն, զոր կրէին ի հարկահանացն եւ ի զօրաց թաթարին, եւ մտախոհ եղեալ իմացաւ, եթէ մեղքն են այսմ ամենայնի պատճառ, զի ամենայն մարդ խնամով ի չարիս խոկայր գործել զհաճոյս կամաց իւրոց: Զի կարգ ամուսնութեան սուրբ օրինացն բարձաւ, եւ հեթանոսօրէն արիւն ընդ արիւն խառնէին՝ զազգականսն առնելով. եւ զո՛ր կամէին թողուին, եւ զո՛ր կամեին առնուին. եւ պարկեշտութեան պահոց փոյթ ինչ ոչ առնէին. ընդ հեթանոսս խառնակէին անխտիր. նաեւ որ մեծն է քան զամենայն չարիս, զի եպիսկոպոսք արծաթով առնէին ձեռնադրութիւն՝ զպարգեւսն Աստուծոյ անարժանին եւ ծախելով…*» [**1**]:

Մեջբերումից հասկանալի է դառնում, որ ծանր ժամանակներ էին, խաթարվել էին եկեղեցական կարգերը, մերձամուսնությունները դարձել էին հաճախ կրկնվող երևույթներ, սովորական էին թվում նաև ամուսնաթողությունները, պահքերի անզգուշությունը, ապօրինի կենակցությունները, հեթանոսական բարքերի տարածումը, կաշառքով ձեռնադրությունները և այլն [**2**]: Դրանց դիմակայելու համար Հայոց հայրապետ Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցին (1221-1267) ու Վարդան Արևելցին (1241 թվականին Վարդան Արևելցին կամ Մեծը Հռոմկլայում գնում է Կոստանդին կաթողիկոսի մոտ և որոշ ժամանակով մնում այդտեղ [**3**]) Հռոմկլայից 1243 թվականին գալիս են մայրաքաղաք Սիս և Հեթում Ա. թագավորի (1226-1270) գահակալման ընթացքում գումարում եկեղեցական ժողով: Հարկ է նշել, որ Սսի 1243 թ. Բ. ժողովին մասնակցում էին միայն Կիլիկյան Հայաստանի ներկայացուցիչները. Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի եպիսկոպոսներին նույնիսկ հրավեր չուղարկվեց: Կոստանդին կաթողիկոսը մտադրված էր անձամբ գնալ արևելյան գավառներ: Բայց չկարողացավ իր ուզածն անել և այդ պատճառով 3 տարի սպասելուց հետո Վարդան Արևելցուն ուղարկեց Հայաստան, որպեսզի կանոններով պտտվի գլխավոր վայրերում, թեմերում, երկրի իշխաններից, եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից համաձայնության ստորագրություն վերցնի և այդ բոլորը մեկտեղի: Այս ամենի պարզաբանումը ցույց է տալիս, որ Սսի 1243 թ. Բ. ժողովի որոշումները չէին կարող ազգային ժողովական կանոնի հեղինակություն վայելել, քանի որ կազմությունը կիսատ էր, և լրումը 3 տարուց հետո պիտի լիներ [**2**]: Այս ժողովի կանոնական որոշումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սրանք, բացի կանոնական գլխավոր նյութերին անդրադառնալուց, ժամանակի զեղծումների վերաբերյալ պատշաճ կարգադրություններ են, որոնք շարունակ փոփոխման ենթարկվող կետեր են: Պետք է նաև նշել, որ չի պահպանվել այդ որոշումների վավերական պատճենը: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցու շրջաբերականի մեջ Կոստանդինն այնպես է հաղորդում ժողովական որոշումները, որ առավելապես իր անձնական առաջարկություններն են երևում, քան թե ժողովական ոճով խմբագրված հրամանները [**2**]: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Սսում գումարված եկեղեցական ժողովի որոշումները շատ մեծ նշանակություն ունեին, քանի որ արտացոլում էին ժամանակաշրջանի արատավոր բարքերը:

Ն. արք. Մելիք-Թանգեանն արձանագրում է, որ Սսի 1243 թ. Բ. ժողովը եղավ հայոց եկեղեցական ազգային օրենսդիր վերջին ժողովը, որից հետո դեռ չենք ունեցել կանոնադիր որևէ ժողով [**4**]: Ժողովում ընդունվեց ԻԳ (ըստ մի շարք ձեռագրերի՝ ԻԵ) կանոն [**5**; **6**]:

Անդրադարձ կատարելով ժողովի ընդհանուր կանոնների էութենական հատկանիշներին՝ փորձենք ներկայացնել դրանց ընդհանուր բովանդակությունը: Այնուհետև անցում կկատարենք մի քանի կանոնների խորն ու համակողմանի ուսումնասիրությանն ու քննությանը: Կարելի է ասել, որ ժողովի ԻԵ կանոնները Մ. Օրմանյանը խմբավորում է՝ դրանք ներկայացնելով որպես կանոնական, բարեկարգական, բարոյական, քահանայական և զիջողական կանոնների գլուխներ: Առաջին ութ կանոնները, որոնց արտահայտությունը գտնում ենք կանոնական որոշումների ցանկում, ժամանակի բավական արգահատելի երևույթների անդրադարձն են, որպիսիք էին կաշառքով քահանա ու եպիսկոպոս ձեռնադրվելը, անարժան կերպով այդ պաշտոնները զբաղեցնելը, չունենալով մարմնի ու մտավոր չափահասություն՝ սարկավագ ու քահանա ձեռնադրվելը: Եվ այս բոլոր խնդիրները իրենց լուծումն են ստանում ժողովի առաջին չորս կանոններով: Մյուս չորսը կարգավորեցին այն հարցերը, որոնք կապված էին քահանայական արարողություններին [**1**; **2**; **4**; **5**]:

Հաջորդ սահմանումները (Ը.-ԺԴ.) ներկայացնում էին տարատեսակ բարեկարգական խնդիրներ, որոնք վերաբերում էին, օրինակ՝ օտար երկրից Հայաստան եկած քահանաների, վարդապետների, եպիսկոպոսների իրա-

վունքներին, գրքերի դասասացներին ու նրանց ընտրությանը, եկեղեցու սուրբ գրքերի գրման կարգին, եպիսկոպոսի՝ իր թեմում ծավալման գործունեությանը: Նաև այստեղ կան կանոններ խոստովանահայրերի և նրանց կարգման վերաբերյալ [**1**; **2**; **4**; **5**]:

ԺԵ.-ԺԸ. որոշումները վերաբերում են բարոյական հայեցակետերի: Այս կանոնները սահմանում են եպիսկոպոսների դերն ու նշանակությունը ժողովրդի բարոյական դաստիարակության գործում, մարդկանց ճշմարիտ ճանապարհը ցույց տալն ու այդ ամբողջ ընթացքում նրանց բարքին հետամուտ լինելը: Նշյալ կանոնախմբում կարևորվում էին նաև պահքի կանոնակարգի, դրա խախտման և այն խախտողին սպասվող պատիժների ու տուգանքների վերաբերյալ հարցերը: Բավականին խիստ պատիժներ են նաև սահմանվում անօրեն հայհոյողների դեմ [**1**; **2**; **4**; **5**]:

Հաջորդ հինգ կանոնները (ԺՌ-ԻԳ) քահանայական կանոններ են, որոնցից մեկը խիստ պատիժներ էր սահմանում քահանային, եթե վերջինս երբևէ անօրեն հայհոյանք արած լիներ: Որոշ սահմանումներ կանոնակարգում էին քահանաների գործունեության և ծառայության ոլորտը, այն է՝ Աստծուն ծառայելուց բացի ուրիշ գործ չկատարել: Հստակ նշվում էր նաև, որ քահանան պետք է տարատեսակ զրույցներ անցկացնի իր հոտի հետ: Այս հատվածում խոսվում է նաև ժողովուրդ-քահանա-եպիսկոպոս-հայրապետ շղթայական հարաբերությունների և նրանց փոխադարձ գործունեության մասին [**1**; **2**; **4**; **5**]:

Իսկ արդեն վերջին երկու կանոնները էութենապես զիջողական գլուխներ են, այսինքն՝ Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսը զիջումներ է կատարել լատինական եկեղեցուն՝ կրկին պահի թելադրանքով: Այդ զիջումները վերաբերում էին երկրորդական խնդիրների, բայց հիմք հանդիսացան, որ հետագայում զիջումներ կատարվեն նաև կարևոր հարցերի շուրջ [**1**; **2**; **4**; **5**]:

Հարկ է նշել, որ սույնով մենք նպատակ չենք ունեցել՝ քննելու կանոնական բոլոր որոշումների բովանդակությունը: Այլ ընտրողաբար ներկայացնելու մեզ հետաքրքրող մի քանի սահմանումների բնութագիրն ու բացատրությունը՝ պատմահամեմատական քննությամբ:

Առաջին խնդիրը, որին կանդրադառնանք, եպիսկոպոս, քահանա ու սարկավագ ձեռնադրվելու համար սահմանված տարիքային նվազագույն շեմերն են: Այսպես, Սսի 1243 թ. Բ. ժողովի կանոնական Բ. սահմանման մեջ կարդում ենք. «*Այուհետեւ արժանաւորքն միայն եւ գիտունքն առցեն զաստիճան եպիսկոպոսութեան մեծաւ քննութեամբ եւ վկայութեամբ եւ թեմին կամակցութեամբ առանց կաշառուած,* ***հասակաւ մի՛ պակաս քան զերեսուն ամն***» **[1]***:* Իսկ քահանա և սարկավագ ձեռնադրվելու համար տարիքային նվազագույն շեմ է սահմանում Դ. որոշումը. «*Ապա զեկեալսն ի չափ՝ հասակաւ եւ ուսմամաբ, եւ սրբութեամբ, ածցէ յաստիճան, վկայութեամբ անձանց իւրեանց եւ սնուցողացն՝ առանց արծաթոյ,* ***տիօք մի՛ պակաս քան զքսան հինգ ամն երէցն եւ սարկաւագն՝ քսան ամ***» **[1]***:* Հարկ է արձանագրել, որ իրենց էության մեջ այս կանոնները երկբնույթ կամ երկմասնյա են, որոնք սերտորեն շաղկապված են իրար, այիսինքն՝ կանոնները սկզբում ցուցում են, որ արժանավորներն ու գիտունները պիտի արժանանան նվիրապետական աստիճանների, ձեռնադրությունը պիտի կատարվի առանց կաշառքի, այնուհետև նշվում է նվիրապետական աստիճանը ստանալու նվազագույն տարիքային շեմը: Եվ այս ամենից կռահելի է, որ աստվածային կարգով ավանդված խորհուրդը՝ Ձեռնադրությունը, ապականվել էր և չէր պահվում իր ողջ հոգևոր էության մեջ: Եվ արդյունքում՝ ձեռնադրվում էին անարժանները: Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել մի շատ կարևոր հանգամանքի. ձեռնադրվողը պետք է ունենա որոշ պատրաստություն և ընդունակություն Սուրբ Հոգու շնորհներով սպառազինվելու համար, և ենթադրելի է, որ այդ ստացվելիք պարգևների համեմատ էլ պետք է լինի համապատասխան կատարելության պայմաններին ոչ հակառակ: Եվ այդ պայմաններից մեկն էլ մարմնի և չափահասության կատարելությունն է [**7**], որը, ինչպես տեսնում ենք, չի պահվել: Եվ այդ է պատճառը, որ սահմանվում է եպիսկոպոս ձեռնադրվելու նվազագույն տարիքը՝ 30-ից ոչ պակաս: Եվ այս կանոնն առանձնահատուկ է նրանով, որ առաջին անգամ հայ պատմաեկեղեցական իրականության մեջ սահմանվում է եպիսկոպոսի ձեռնադրության նվազագույն տարիքային շեմ:

Ինչ վերաբերում է սարկավագների և քահանաների ձեռնադրության տարիքային խնդրին, հարկ է անպայմանորեն նշել, որ կան այլ օրինակներ, որոնք գրում են, որ և՛ քահանան, և՛ սարկավագը պետք է լինեն 27 տարեկանից ոչ պակաս [**2**]: Այս կանոնի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ խախտվել էր նվիրապետական ողջ կարգը, որը կապված էր հոգևորականի մարմնի ու չափահասության կատարելության խնդրին: Եվ ձեռնադրվողի հոգևոր կատարելությունը պետք է դրսևորվի նաև արտաքուստ՝ ժողովրդի վրա ոչ միայն տեսողությամբ, այլև լսողությամբ ազդելու համար, և որ այրական հաստատակամություն ունենա իր գործունեության մեջ, մանավանդ որ մարմնական թերություններն ու տղայական փոփոխամտությունը ծաղրական են դարձնում լրջության ու ճշմարտության պաշտոնյային *(Բ. Տիմ., Դ. 9)*:

Այդ սկզբունքը, որն առկա էր Հին Ուխտի նախապատրաստական եկեղեցում, առավել ևս պետք է պահպանվեր Նոր Ուխտի իսկական եկեղեցում *(Ղևտ., ԻՀ. 17-23)*:

Ն. արք. Մելիք-Թանգեանը կարծում է, որ *ԻԷ* թիվը գրչական սխալ է և որ գրիչը շփոթել է **ԻԵ** և **ԻԷ** գրությունները [**4**]: Հեղինակը նաև նշում է, որ «Կանոնք Նէոկեսարեայ» կանոնախմբի ԺԷ. կանոնը ցուցում է, որ քահանան պետք է լինի 30-ամյա՝ Հիսուս Քրիստոսի օրինակով [**4**], սակայն նշյալ կանոնում կարդում ենք. *«Վասն որք ի նեղութիւն անկանցին կամ ի խիստ հիւանդութիւն եւ կամ ըմբռնեսցի ի բռնաւորաց եւ վասն նեղութեան մկրտիցի, եւ կամ յառաջ էր անուն քրիստոնեայ եւ գործք վատթարք եւ ապա վասն նեղութեանն ի հաւատս կացցէ, զայնպիսին ընդունի եկեղեցի, այլ ոչ կատարելապէս, զի ակամայութեամբ են հաւատքն. զայնպիսւոյն ասէ գիր. «Միթէ՞ ի հող խոստոված առնիցիմ առ քեզ»» [8]:* Սահմանման մեջ չենք առնչվում տարիքային շեմի հաստատման խնդրին: Եվ ենթադրելի է, որ ինչպես եպիսկոպոսի ձեռնադրության, այնպես էլ սարկավագի և քահանայի ձեռնադրության պարագաներում առաջին անգամ Հայոց եկեղեցում սահմանված են նվիրապետական աստիճանների նվազագույն տարիքային շեմեր:

Հաջորդ որոշումը, որ մեր հետաքրքրության կիզակետում է, կանոնական Ը. Սահմանումն է. *«Զպսակն ընտրութեամբ արասցեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ յազգակցութենէ արեան. փեսային մի՛ պակաս քան զչերեքտասան ամն, եւ հարսն՝ քան զերկոտասան»* [**1**]*:* Կանոնն իր էությամբ կրկին երկբնույթ է, որի առանջնահատվածը վերաբերում է Պսակի խորհրդակատարության արյունակցական-ազգակցական արգելքներին և կարգավորում է մերձամուսնության խնդիրը: Իսկ կանոնի երկրորդ մասը սահմանում է ամուսնացողների նվազագույն տարիքային շեմ: Մ. Օրմանյանն իրավացիորեն նկատում է, որ կանոնը վերաբերում է միայն արյունակցական-ազգակցական արգելքներին, և չեն հիշատակվում այլ տիպի արգելքներ, օրինակ՝ խնամիական, կնքահայրական կամ որդեգրական չհասության արգելումներ [**2**]: Կանոնական որոշումից պարզ է դառնում, որ ամուսնության թույլատրելի սահման է համարվում յոթերորդ սերունդը, այսինքն՝ կարող են ամուսնանալ նույն պապի մի որդու թոռը և մյուսի ծոռը կամ այլ ձևակերպմամբ՝ մի ծոռը և մյուս թոռնեթոռը [**9**]: Հասկանալու համար, թե ինչու Սսի 1243 թ. Բ. ժողովում նման որոշում կայացվեց, հարկ է ուշադրության առնել, թե մինչև նշյալ ժողովը նմանատիպ ինչ որոշումներ են կայացվել: Այսպես, Առաքելական ԼԳ. Որոշումը [**8**; **9**] սահմանում է չորրորդ զարմի արգելք, բայց սահմանման մեջ նկարագրված օրինակներից երևում է մինչև երրորդ զարմի արգելքը: Հայոց Ներսես Մեծ կաթողիկոսին (Ներսես Ա. Պարթև՝ 353–373 թթ.) վերագրվող *«Սահմանք եւ կանոնք կարգի եկեղեցւոյ Սրբոյն Ներսէսի հայրապետի հայոց»* կանոնախմբի ԻԲ. Կանոնը [8;9] սահմանում է ազգակցական՝ մինչև հինգերորդ զարմի արգելք: Խնդրին առնչվող հաջորդ հանգրվանը Շահապիվանի 444 թ. ժողովի ԺԳ. որոշումն է, որը, ի տարբերություն Առաքելական ժողովի ԼԳ. որոշման, որտեղ նշվում է ազգակցական նույն չհասությունը, ինչ որ Շահապիվանի ժողովի հիշյալ կանոնում, այստեղ հստակ դրվում է ոչ թե չորրորդ, այլ երրորդ զարմի արգելք [**8**; **9**]: Ամուսնության արյունակցական-ազգակցական երրորդ զարմի արգելքի դրսևորումներն առկա են Վաչագան Բարեպաշտի Սահմանադրության Ժ. [**8**] և Պարտավի 786 թ. Բ. ժողովի ԺՉ. Կանոններում [**8**]: Մինչև Սսի նշյալ ժողովի գումարումը կանոնական այս խնդրին անդրադարձել են նաև Ներսես Շնորհալին իր «Թուղթ ընդհանրական» [**10**] աշխատության մեջ և Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքի» ՄԺԲ. կանոնի համատեքստում [**11**]: Նրանք երկուսն էլ սահմանել են չորրորդ զարմի արգելք՝ թույլատրելով հինգերորդ սերնդի ամուսնությունը: Սակայն նրանց կարգած չորրորդ զարմի արգելքը էականորեն տարբերվում է նախորդ օրինակներից: Այսպես, Հայոց Հայրապետն ու անվանի վարդապետը, չորրորդ սերնդի արգելք սահմանելով, թույլատրել են պապի երկու տարաճյուղ կոռների ամուսնությունը, որոնք երկու եղբոր թոռնեթոռներ պիտի լինեին: Այսինքն՝ սահմանվել են մերձամուսնական թույլատրելիության հեռավորություն մինչև իններորդ և տասներորդ աստիճաններ [**9**]:

Անդրադառնալով կանոնական հենքին՝ փորձենք վերլուծել, թե որն էր ժողովում նման որոշման ընդունման անհրաժեշտությունը: Ինչպես նշել ենք, ժողովի որոշումների մեծ մասն արտահայտում է տվյալ ժամանակաշրջանի վարքուբարքերը և դրան առնչվող հարցերը: Եվ այն փաստը, որ Հայաստանը նշյալ ժամանակահատվածում գտնվում էր ոչ խաղաղ իրավիճակում, դրանով էլ կարող ենք պայմանավորել կանոնի ընդունումը, քանի որ բարձր էր մահացության ցուցանիշը: Եվ ժամանակի հրամայականն էր դարձել ծնելիությունը կարգավորող, վաղ տարիքում ամուսնությունը խրախուսող օրենքի ընդունումը: Եվ այդ խնդիրները որոշ չափով կարգավորելուն միտված՝ կանոնը սահմանեց վեցերորդ զարմի արգելք՝ թույլատրելով յոթերորդ սերնդի ամուսնությունը՝ Ներսես Շնորհալու և Մխիթար Գոշի սահմանած մինչև 10-րդ աստիճանի թույլատրելիության մերձամուսնական կապն իջեցնելով յոթերորդ զարմի:

Խոսելով Ը. սահմանման երկրորդ հատվածի մասին, որը հաստատում է փեսացուի և հարսնացուի 14 և 12 տարեկան լինելու փաստը, հարկ է նշել, որ տարիքային այդ շեմերը բավականին նվազ են, քանի որ դրանք կատարյալ խելահասություն չեն ենթադրում [**2**]: Որպես համեմատություն՝ հարկ է նշել, որ Ներսես Շնորհալին իր «Թուղթ ընդհանրական»-ում սահմանում է փեսացուի 15 և հարսնացուի 12 տարեկան լինելու թույլատրելության հանգամանքը [**10**]: Իսկ Սսի ժողովի նշյալ կանոնը մեկ տարով իջեցնում է տարիքային շեմը: Կանոնական նմանատիպ որոշման հանդիպում ենք Ձագավանի 1270 թ. ժողովի կանոնական սահմանադրության մեջ, որը, թեև, սահմանում է հարսնացուի 14 տարեկան հասակը [**12**]: Վերոնշյալը մեզ թույլ է տալիս կատարելու այն եզրակացությունը, որ Սսի Բ. ժողովին հաջորդող տարիները ցույց տվեցին փեսացուի՝ 15 տարեկան լինելու հանգամանքի առավել նպատակահարմարությունը [**9**]:

Վերջին կանոնական որոշումը, որին հարկ ենք համարում անդրադառնալ սույն հոդվածի շրջանակներում, ժողովական ԺԷ. Սահմանումն էր, որն ուղղված էր ընդդեմ հերետիկոսների: Կանոնը ցուցում է. «*Նախ քան զայս եւ յառաջ քան զամէնն զայս եմք հոգեացեալ առաջի ակքային Հեթմոյ եւ Հօր իւրոյ Կոստանդեայ եւ ամենայն իշխանացն, եւ բանադրանօք բանադրեալ յամենեցուն վերայ, որ օգնական լինին եկեղեցւոյ, եւ յամենայն տեղի՝ ի մեծ եւ ի փոքր՝ յիշոցավագ դնեն ի դարպաս, ի քաղաք, եւ գիւղս, ի բերդս, եւ յագարակս, եւ զանօրեն յիշոցաասացն, զաստուծոյ բարկութիւն շարժողսն, եւ զաններելի անօրէնսն, որ անարգեն զհաւատսն, զստեղծող, զկնունք, զիրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման, եւ զայլ զայսպիսիս զնոր բուսեալ չարիսդ, զայնպիսեացն զլեզուսն հատցեն, եւ կամ ծածկեսցեն եւ լար ի ներս ածցեն, եւ նախատանօք ի շուրջ ածցեն օր մի, եւ ըստ գոյին տուգանս առցեն, եւ յաղքատս տայցեն*» [**1**]: Կանոնի բովանդակային քննությունը Ա. Սուքիասյանին հանգեցնում է այն մտածման, թե պետությունն ու եկեղեցին անխնայորեն հետապնդում էին հասարակության հեղափոխականորեն տրամադրված տարրերին [**5**]: Կանոնն արձանագրում է, որ ժողովից դեռ շատ առաջ եկեղեցական իշխանություններն այդ հարցը դրել էին Հեթում Ա. թագավորի, Կոստանդին թագավորահոր և բոլոր իշխանների առաջ և նրանցից պահաջել են պայքարել հերետիկոսների դեմ [**5**]: Համաձայն կանոնի՝ հերետիկոսներն անաստված հայհոյողներ են, որոնք առաջ են բերում Աստծո զայրույթը, սրբապիղծներ են, որոնք հայհոյում են հավատը, Արարչին, մկրտությունը, հրեշտակին, քահանային, բերանը, դեմքը, շիրիմը [1;5]: Հարկ է անպայման նշել, որ հավատ անարգելը մեզ հայտնի հայ միջնադարյան հասարակարգերում նոր երևույթ է: Իսկ վերոնշյալ անբարեվարքությունների շարքում տարակուսելի է այն, թե երբ նշված է «անարգել զստեղծող», ո՞ւմ նկատի ունի, Հա՞յր Աստծուն, թե՞ Որդի Աստծուն [13]: Եթե խոսքը Քրիստոսի մասին է, ապա նրան անարգելու երևույթը նոր չէր, քանի որ դա կարող էին անել, օրինակ, բոլոր այն հերձվածների ու աղանդների մոլորյալները, ովքեր մերժում էին նրա աստվածությունը, ինչպես նաև տարածաշրջանի մահմեդականները, որոնք դա անում էին խաչակրաց արշավանքների ժամանակ [13]: Սակայն երբ կարդում ենք Ձագավանի 1270 թ. եկեղեցաժողովի «Սահմանք»-ի նախաբանը, առնչվում ենք հետևյալ իրողությունը. «…*առաւել անքաւելի մեղաւք եւ չարաչար հերձուածովք, որ քան զամ⌊ենայն⌋ հերձուած լեղի է, մինչեւ զայս զի ժողովովք նզովեալ են չարագոյն յիշունցնաստուքն, որ զամ⌊ենայն⌋ մոռացեալ մեղք եւ չարիք յիշել տան **յԱստուծոյ** հրեշտակաց եւ բոլորից սրբոց, եւ դողացուցեն զարարածս Աստուծոյ եւ զարշելի եւ զազիր հոգով լնուն զերկիր*» [**14**]: Ասվածից կարող ենք ենթադրել, որ «անարգել զստեղծող» արտահայտությունը վերաբերում է Հայր Աստծուն: Եվ սա աննախադեպ երևույթ էր, որը խորթ էր անգամ Ի. դարի աստվածամերժողական հասարակարգին: Խոսելով կնունքը հայհոյելու մասին՝ կարող ենք ասել, որ դա նույնպես նոր երևույթ չէր: Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ ժողովը շատ խիստ պատիժներ է սահմանում. լեզուն կտրել կամ այն ծակել, լար անցկացնել ու մեկ օր նախատինքով լցնել [**5**]: Եվ այս առիթվ Մ. Օրմանյանը գրում է. «*Այդ խիստ օրէնքը, որ իր բնութեամբ արեւելեան խստութեանց նմանութիւնն ունի, աւելի արեւմուտքի մէջ սկսած հաւատաքննական խստութեանց հետեւողութիւն պէտք է նկատուի*» [**2**]: Նմանատիպ կանոնական որոշման ականատեսն ենք լինում Սմբատ Գունդստաբլի «Դատաստանագրքի» ԿԶ. կանոնը քննելիս, որտեղ մասնավորաբար ասվում է. *«Վասն որ զԱստված հայհոյէ կամ անարգէ*» [**15**], ենթակա է մահվան: Կարող ենք եզրակացնել, որ Սսի 1243 թ. Բ. ժողովի ԺԷ. կանոնը չի տվել իր ցանկալի արդյունքը, և մոտ երկու տասնամյակ անց կրկին նմանատիպ կանոն է հաստատել Սմբատ Գունդստաբլը:

Ամփոփելով և վերոբերյալից եզրակացություն անելով՝ պետք է շեշտենք ժողովի գումարման հիմնական պատճառները, բոլոր կանոնների ընդհանուր բովանդակությունը: Այս ժողովի հրավիրումը հրամայական էր և անխուսափելի: Կանոններն արտահայտում էին

տվյալ ժամանակաշրջանի կենցաղավարությունն ու ժողովրդական վարքուբարքերը:

Աշխատանքը գրելիս հանգեցինք հետևյալ եզրակացությունների.

1. Սսի 1243 թ. Ք. ժողովում ընդունվեց ձեռնադրվողների նվազագույն տարիքային շեմի հաստատման որոշումը, որը, մեր համոզմամբ, հայ պատմաեկեղեցական իրականության մեջ կատարվեց առաջին անգամ,
2. Իջեցվեց մերձամուսնական չհասության արգելումը. ներկայացրինք նմանատիպ այլ կանոնների հաստատման պատմությունը մինչև նշյալ ժողովի գումարումը:
3. Ընդգծվեց ժողովական Ը. կանոնի հաստատման անհրաժեշտությունը և տրամաբանությունը: Նշյալ կանոնը սահմանում էր նաև ամուսնացողների նվազագույն տարիքային շեմ:
4. Վերջին կանոնական որոշումը, որը փորձեցինք մանրամասն ներկայացնել, վերաբերում էր հերետիկոսներին, որոնք հայհոյում էին հավատը, արարչին, մկրտությունը, հրեշտակին, քահանային և այլն: Սա շատ արգահատելի երևույթ էր, որը բնորոշ չէր նաև Ի. դարի աստվածամերժական համայարգին: Հերետիկոսների համար սահմանվեցին շատ խիստ պատիժներ:

Վերստին արձանագրենք, որ Սսի 1243 թ. Ք. ժողովը կարևորագույն ժողովներից էր ոչ միայն Կիլիկյան ժամանակաշրջանի, այլև ընդհանրապես Հայոց եկեղեցու պատմության տեսանկյունից, որը մինչ օրս չի ենթարկվել համաբովանդակ ուսումնասիրությունների:

Չնայած ժողովին ներկայացուցիչներ կային միայն Կիլիկյան Հայաստանից, սակայն Վարդան Արևելցի նվիրակը կանոնական որոշումները բերեց Արևելյան Հայաստան և ստացավ տեղի իշխանների, եպիսկոպոսների, վանահայրերի ստորագրությունն ու համաձայնությունը՝ այդպիսով ժողովին բերելով համահայկական հռչակ [**2**][1]: Այս ժողովի առանձնահատկությունն այն է, որ այն իր որոշումներով ցույց է տալիս տվյալ ժամանակաշրջանի բացասական և դրական կողմերը և արտացոլում մշակութային դիմագիծը:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ

1. **Կիրակոս Գանձակեցի,** Պատմութիւն Հայոց, աշխ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երևան, 1961,
2. **Մ. Օրմանյան**, Ազգապատում, հտ. Ք., Ս. Էջմիածին, 2001, ս. 1893:
3. **Ա. Հովհաննիսյան,** Հայոց եկեղեցին Կիլիկյան շրջանում, Երևան, 2020,
4. **Ն. արք. Մելիք-Թանգեան,** Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ս. Էջմիածին, 2009,
5. **Ա. Սուքիասյան,** Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, (XI-XIV դարեր), Երևան, 1978,
6. **Ա. Ժամկոչյան,** Սսի 1243 թվականին տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովի և կանոնական որոշումների պատմությունից, «Տարեգիրք աստվածաբանության», Երևան, 2015,
7. **Ա. Տեր- Միքելյան,** Հայաստանյաց առաքելական եկեղեցու քրիստոնեականը, Ս. Էջմիածին, 2007,
8. **«Կանոնագիրք Հայոց»,** հտ. Ա., աշխ՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964,
9. **Գ. Գալստյան,** Ամուսնության արյունակցական-ազգակցական արգելքները, «Էջմիածին» ամսագիր, 2018, Ժ.,
10. **Ներսէս Շնորհալի,** Թուղթ ընդհանրական, Ս. Էջմիածին, 1865,
11. **Մխիթար Գոշ,** Գիրք Դատաստանի, աշխ՝ Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1971,
12. «Զագավանի ժողովը և իր կանոնքը», առաջաբանը և թարգմանությունը՝ Ս. Մխիթարյանի, Հայ աստվածաբան, Ե., 2013,
13. **Ա. Մանուչարյան,** Աստուածամարտական երեւոյթ հայոց մէջ ԺԳ. դարում, Հայկազյան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2017,
14. **Գարեգին Յովսէփեանց,** *Զագաւանից ժողովը*, Վաղարշապատ,1913,
15. **Սմբատ Սպարապետ,** Դատաստանագիրք, Երևան, 1958.

Сдана/Հանձնվել է՝ 19.08.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.08.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 24.08.2020

[1] Անչափ հետաքրքրական է այն փաստը, որ Վարդան Արևելցու «Տիեզերական պատմութիւն» աշխատության մեջ չկա որևէ հիշատակում նշյալ ժողովի գումարման մասին:

ЭКОНОМИКА

ՀՀ տնտեսական վիճակի ամփոփ վերլուծությունը և առկա ներդաշնակեցման հիմնախնդիրները տարածաշրջայնացման ժամանակակից փուլում

Նիկոյան Ս. Մ.
Հայկական պետական տնտեսագիտական համալսարան, Ֆինանսական ֆակուլտետ (Երևան, Հայաստան)
sam.nikoyan98@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ գլոբալացում, ինտեգրում, տնտեսական աճ, արտաքին առևտուր, հարկային ներդաշնակեցում, անուղղակի հարկեր, հարկային դրույքաչափ, հարկային բեռ:

Итоговый анализ экономической ситуации РА и проблемы существующей гармонизации на современном этапе регионализации

Никоян С. М.
Армянский государственный экономический университет (Ереван, Армения)
sam.nikoyan98@gmail.com

Аннотация: В условиях неопределенности мировой экономической системы для стран с такой маленькой экономикой, как Армения, очень важно активное участие особенно в региональных интеграционных процессах, которые будут способствовать решению ряда проблем внешней торговли и повысят степень безопасности Армении. В рамках каждого экономического объединения, для обеспечения дальнейшего развития сотрудничества, важным фактором является проведение согласованной и гармоничной налоговой политики, которая будет способствовать обеспечению свободного движения услуг, товаров и капитала и уравнению конкурентных условий.
Ключевые слова: Глобализация, интеграция, экономический рост, внешняя торговля, налоговая гармонизация, косвенные налоги, налоговая ставка, налоговое бремя.

Brief analysis of the RA economic situation and problems of existing harmonization at the modern stage of regionalization

Nikoyan S. M .
Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
sam.nikoyan98@gmail.com

Abstract: Given the uncertainty of the global economic system, it is very important for countries with such a small economy as Armenia to actively participate in regional integration processes, which will help solve a number of foreign trade policy issues and increase the security level of Armenia. Within each economic Association, in order to ensure further development of cooperation, an important factor is the implementation of a coherent and harmonious tax policy that will help ensure the free movement of services, goods and capital and equalize competitive conditions.
Keywords: Globalization, integration, economic growth, foreign trade, tax harmonization, indirect taxes, tax rate, tax burden:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտրային քաղաքականությունը ձևավորվել ու իրականացվում է կառավարության կողմից՝ ազատական սկզբունքների հիման վրա և նպատակաուղղված է ՀՀ միասնացմանը համաշխարհային տնտեսությանը: Ներկայում ՀՀ առևտրային կապերի աշխարհագրությունը բավականին ընդարձակ է և ընդգրկում է աշխարհի ավելի քան 150 երկիր:

Արտաքին առևտրային քաղաքականությունը երկրների կողմից իրականացվող միջոցառումների այն համակարգն է, որի միջոցով ինչպես ընդլայնվում, այնպես էլ սահմանափակվում են օտարերկրյա ապրանքների՝ տվյալ ազգային շուկա ներթափանցելու հնարավորությունները: Արտաքին առևտրային քաղաքականության առավել ընդհանրական նպատակը տվյալ երկրի համար առավելագույն շահ ապահովելն է, անկախ այն հանգամանքից, թե

այն ինչպիսի քաղաքականություն է վարում [**1**, էջ 118-121]:

Համաշխարհային տնտեսության զարգացման արդի փուլում փոփոխվում են աշխարհակարգի ավանդական հիմքերը, տեղի են ունենում միջազգային տնտեսական հարաբերությունների քանակական և որակական նոր զարգացումներ: Ժամանակակից իրականության կարևորագույն բնութագրերից է տարբեր երկրների տնտեսությունների փոխադարձ կախվածության աճը, ինտեգրացիոն գործընթացների զարգացումը միկրո և մակրոմակարդակում, անցումը ներփակ ազգային տնտեսությունից բաց տնտեսության: Երկրների փոխադարձ կախվածությունը դառնում է վճռորոշ իրողություն: Օր օրի ձևավորվում և աստիճանաբար սերտանում են տարածաշրջանային տնտեսական կապերը՝ ներառելով բազմաթիվ երկրներ: Միջազգային տնտեսական ինտեգրումը ստանում է լայնատարած գործնական կիրառում՝ նախանշելով հետագա զարգացման հեռանկարները:

Հետազոտությունները փաստում են, որ համաշխարհային տնտեսական համակարգի անորոշության պայմաններում, երբ գլոբալացման բացասական հետևանքները խորանում են, տարածաշրջանային ինտեգրացիոն միավորումների ստեղծումը դառնում է այդ հետևանքների բնական արձագանքը [**2**, էջ 56]:

Հաշվի առնելով վերոնշյալները՝ ներկայումս, առավել քան երբևէ, հնչեղություն են ստանում տնտեսական ու սոցիալական անվտանգության հիմնահարցերը, և գլոբալացման գործընթացները հաշվեկշռվում են տարածաշրջանային ինտեգրացիոն միավորների աճող ներգործությամբ, սրվում և օրհասական է դառնում արդյունքների նկատմամբ վերահսկողության անհրաժեշտությունը և այս բոլոր միտումները հանգեցրել են նրան, որ երկրները դիմում են առավել խորը փոխշահավետ գործակցության՝ ի նպաստ իրենց ժողովուրդների և քաղաքացիների բարօրության, համատեղ լուծելու տնտեսական, բնապահպանական, սոցիալական, մարդկանց անվտանգության ապահովման ու համարժեք այլ խնդիրներ:

21-րդ դարի աշխարհակարգին բնորոշ են հատկապես տնտեսական ոլորտում վերազգային կորպորացիաների գերիշխանությունը, գլոբալ աղետների դեմ պայքարի համաշխարհայնացումը, մարդու իրավունքների ոլորտում միասնական չափորոշիչների սահմանումը, արժեհամակարգային ինտեգրման խորացումը [**1**, էջ 109-110]: Այս գործընթացները պահանջում են նաև գործակցության նոր ձևեր, որոնցից են միջազգային և տարածաշրջանային համագործակցության տարբեր ձևաչափերի ակտիվ զարգացումը:

Այսպիսով, 2013թ-ից սկսվեց Եվրասիական տնտեսական միությանը Հայաստանի Հանրապետության անդամակցության «ճանապարհային քարտեզի» պատրաստման աշխատանքները, և ի վերջո, 2015թ-ի հունվարի 2-ին ՀՀ-ը պաշտոնապես դարձավ Եվրասիական տնտեսական միության լիիրավ անդամ:

Ներկայումս ամբողջ աշխարհը մտնում է զանազան ինտեգրացիոն նախագծերի զարգացման փուլ, քանի որ հատկապես 2008թ-ի ճգնաժամից հետո պարզ դարձավ, որ դա է լիակատար գոյատևման պայմանը, քանզի աշխարհում ոչ մի պետություն ի վիճակի չէ ինքնուրույն հաղթահարելու գլոբալ վտանգներն ու մարտահրավերները: Այդ իսկ պատճառով ժամանակակից պետությունների տնտեսական մրցունակության բարձրացման, քաղաքական ներուժի ամրապնդման կարևորագույն մեխանիզմներից է տարածաշրջանային ինտեգրումը:

Ժամանակակից իրականության մեջ, այդպիսին է պետության տնտեսական հաջողության այսօրվա բանաձևը: Եվրասիական նախագիծը գտնվում է այդ գլոբալ շարժ- ման հունի մեջ: Տնտեսական անկայունության ֆոնի վրա տնտեսական ինտեգրումը մի շարք երկրների, այդ թվում նաև ՀՀ-ի համար կդառնա աճի, զարգացման կարևորագույն խթան: Պարզ է, որ այնպիսի փոքր երկրների համար ինչպիսին Հայաստանն է, ինտեգրումը երկա րատև տնտեսական աճի ապահովման երաշխիք է:

Զարգացած երկրների պարտադրած կոշտ մրցակցության պայմաններում արտաքին շուկա մուտք գործելը մեր երկրի համար գլոբալ խնդիր է, քանի որ բարձրորակ և մրցունակ արտահանման արտադրանք արտադրելը պահանջում է բարենպաստ պայմաններ հումքի ներմուծման համար, ինչպես նաև դյուրին ելք դեպի միջազգային տրանսպորտային գլխավոր ուղիներ:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից տրանսպորտային շրջափակմամբ հանդերձ՝ ՀՀ-ի անդամակցումը ԵԱՏՄ-ին նպաստում է Հայաստանի արտաքին առևտրային քաղաքականության մի շարք խնդիրների լուծմանը, մասնավորապես՝ արտաքին առևտրի ընդարձակմանը և ծավալների աճին, հայրենական արտադրողների պաշտպանությանը և տրանսպորտային համակարգի բարելավմանը [**3**, էջ 9-14]:

Անզեն աչքով էլ տեսանելի է, ինչպես նաև կան բազմաթիվ հետազոտություններ, որոնք գնահատում են տրանսպորտային շրջափակման բացասական ազդեցությունը ՀՀ արտաքին առևտրի վրա: Մասնավորապես՝ Համաշխարհային բանկի փորձագետների կարծիքով, տրանսպորտային ապաշրջափակումը և տրանսպորտային հաղորդակցության զարգա-

ցումը զգալիորեն կբարելավի ՀՀ արտահանումը և կնպաստի ՀՆԱ-ի աճին, իսկ տրանսպորտային ծախսերը, ըստ ՀԲ-ի այլ փորձագետների, կկրճատվեն 30-35 %-ով [**4**, էջ 16]:

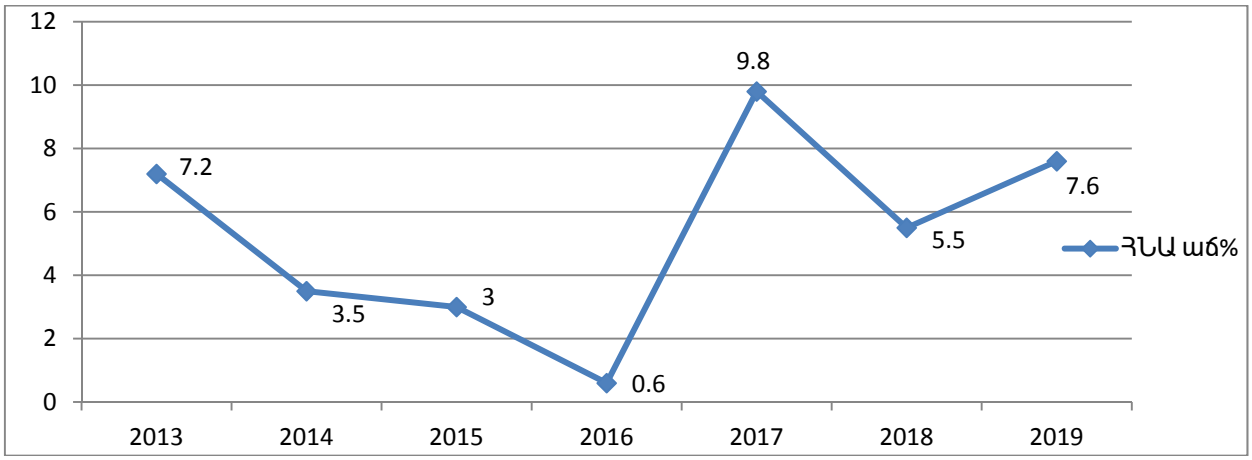

Գծապատկեր 1. ՀՆԱ-ի աճը 2014-2019թթ. (Հաշվարկվել է ըստ, http://www.armstat.am, տվյալների հիման վրա)

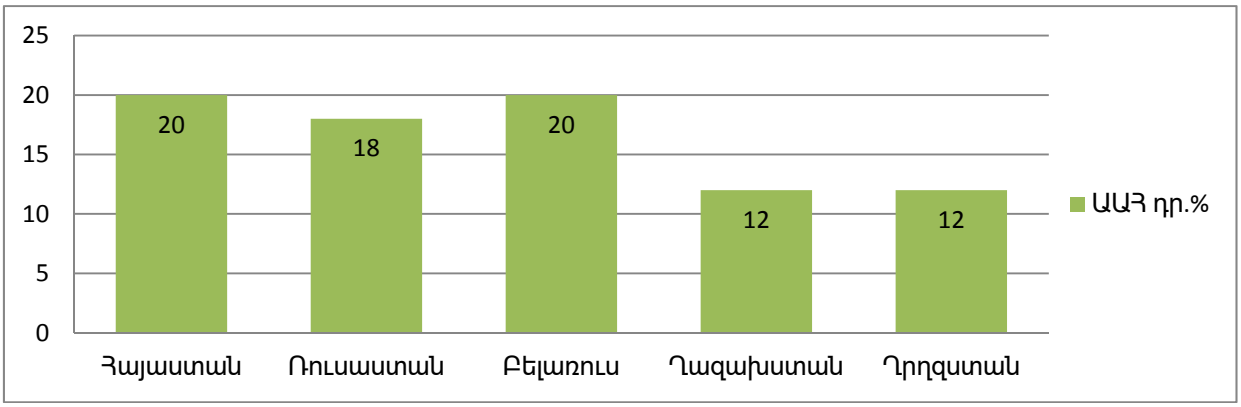

Գծապատկեր 2. ԱԱՀ հիմնական դրույքաչափերը ԵԱՏՄ երկրներում (Հաշվարկվել է ըստ՝ [**13**, էջ 17–18])

Ըստ որոշ հետազոտողների՝ Եվրասիական տնտեսական միության շրջանակներում ինտեգրման խորացումը հանգեցնելու էր անդամ երկրներում ՀՆԱ-ի տարեկան 2.5%-ով բարձրացման՝ շնորհիվ առևտրային կապերի խորացման, արտադրության կոպերացման և տեխնոլոգիական մակարդակի զարգացման, իսկ Հայաստանի դեպքում կանխատեսվել էր ՀՆԱ-ի 4% հավելյալ աճ [**5**]: Հստակեցնելով, թե ինչ է նշանակում 4% հավելյալ տնտեսական աճ, ամենաընդհանուր ձևով ձևակերպվում է այսպես. որ, եթե կնքվում է պայմանագիր Մաքսային միությանը միանալու մասին, դրա շնորհիվ տնտեսության մեջ առանց հավելյալ քայլերի, այլ հավասար պայմաններում ներկա վիճակը պահպանելով, 2 տարի հետո Հայաստանը տարեկան ունենալու է լրացուցիչ 4% տնտեսական աճ [**6**]: Համապատասխան ցուցանիշը ՀՀ-ում 2015-2019թթ-ին միջինացված եղել է 5.3% (տե՛ս գծապատկեր 1):

Այս ամենի հետ հանդերձ, Հայաստանի անդամակցությունը ԵԱՏՄ-ին ունի նաև բացասական կողմեր [**7**, էջ 70-75]:, մասնավորապես՝ առաջ եկան կարծիքներ առ այն, որ ԵՄ Արևելյան համագործակցության ձևաչափը և ԵԱՏՄ-ին անդամակցելու խնդիրը միմյանց հակասող են, սակայն ԵԱՏՄ-ին անդամակցելու որոշումն ընդունելուց ի վեր Հայաստանի այն քաղաքական շրջանակներում, որտեղ ավելի իրատեսական են մոտենում խնդիրներին, առաջ քաշվեց այն տեսակետը համաձայն որի եվրոպական և եվրասիական ձևաչափերում ինտեգրման գործընթացները միմյանց փոխլրացնող են, այլ ոչ՝ հակասող: Անհրաժեշտությունն է թելադրում Հայաստանին առավել ակտիվ մասնակցելու եվրոպական և եվրասիական ինտեգրացիոն գործընթացներին, ինչն էապես կբարձրացնի Հայաստանի անվտանգության մակարդակը:

Ամփոփելով և վերացարկվելով առկա և՛ դրական, և՛ բացասական կողմերից՝ ամենաընդհանուր ձևով կարելի է նշել, որ յուրաքանչյուր երկրի, այդ թվում Հայաստանի, համար այս կամ այն ինտեգրացիոն միավորմանն անդամակցության կամ համագործակցության ժամանակ անհրաժեշտ է տալ համալիր գնահատական, այսինքն՝ հաշվի առնել թե որքանով է այդ քայլը մեծացնում երկրի անվտանգության աստիճանը, մասնավորապես՝ նրա տնտեսական անվտանգության աստիճանը,

որքանով է ինտեգրումը նպաստում ՀՆԱ աճին, նրա կառուցվածքի բարելավմանը, արտահանման աճին ու առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի հիմնախնդրի լուծմանը, նորարարությունների ունիֆիկացմանը և, իհարկե, ինչպես է դա անդրադառնում բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման և զբաղվածության հիմնախնդրի լուծման վրա [**8**, էջ 56]:

Ակնհայտ են ինտեգրման այն առավելությունները, որոնք կարող են ամրապնդել Հայաստանի դիրքերը՝ հաշվի առնելով մակրոտնտեսական խնդիրների լուծման անհրաժեշտությունը: Թե որքանով կհաջողվի իրացնել այս ներուժը, մեծապես կախված է առկա առանցքային խնդիրների (տրանսպորտ, «վրացական հարց», աշխատանքային միգրացիայի օրինականացում և սահմանափակումների վերացում, երկրի ներդրումային գրավչության ավելացում, հարկային համակարգի ներդաշնակեցում և այլն), ՀՀ համապատասխան մարմինների կողմից տրվող, օպտիմա՛լ լուծումներից:

Ինտեգրացիոն միավորման շրջանակներում տնտեսական համագործակցության զարգացումը, որը իրենից ենթադրում է ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատուժի ազատ տեղաշարժ, անհնար է իրականացնել առանց համաձայնեցված և ներդաշնակ հարկային քաղաքականության իրականացման:

Ներկայում ԵԱՏՄ անդամ բոլոր երկրները հարկային օրենսդրության բարեփոխումների այս կամ այն փուլում են գտնվում: Հարկային օրենսդրությունների՝ ընթացքում գտնվող բարեփոխումները գնում են ներդաշնակեցման ուղղությամբ, քանի որ միայն այդ պայմաններում է հնարավոր կապիտալի, ապրանքների, ծառայություննե- րի ազատ տեղաշարժը և մրցակցային պայմանների հավասարեցումը [**7**, էջ 613-621]:

Մաքսային մուտքերը և անուղղակի հարկերը Հայաստանի բյուջեում ունեն առանցքային նշանակություն, և, այս առումով, ԵԱՏՄ-ին անդամակցությունից ստացված էֆեկտը միանշանակ չէ: Իրավիճակը խնդրահարույց է հատկապես ԱԱՀ-ի դրույքաչափերի՝ միության անդամ երկրներում առկա տարբերություններում(տե՛ս գծապատկեր 2):

Ըստ 11.12.2009 թ. ընդունված կարգի, ԱԱՀ պետք է վճարվի այն երկրի կանոններով և դրույքաչափերով, որտեղ իրացվում է տվյալ ապրանքը կամ ծառայությունը, այսինքն՝ «նշանակման երկիր» սկզբունքով [**9**]. Այստեղ առաջանում է տարբեր դրույքաչափերի խնդիրը, ինչի էֆեկտն անհնար է լիովին չեզոքացնել, քանի որ դրանց լիարժեք համահարթեցումն իրատեսական չէ:

Մաքսային միության անդամ երկրներում հարկային հիմնական դրույքաչափերը, մյուս հիմնական հարկատեսակների դեպքում նույնպես, միմյանցից էապես տարբերվում են, սակայն անուղղակի հարկերի գանձման համակարգի ներդաշնակեցումն է առաջնային անհրաժեշտություն, այն պատճառով, որ դրանք մեծ ազդեցություն ունեն գնագոյացման վրա և կազմում են ԵԱՏՄ բոլոր անդամ պետությունների հարկային մուտքերի գերակշիռ մասը [**10**]: Անուղղակի հարկերի ներդաշնակեցման հիմնական ուղղություններն են՝

- հարկերի հաշվարկում և գանձում «նշանակման երկիր» սկզբունքով, կրկնակի հարկման բացառում,
- ԵԱՏՄ տնտեսական տարածքում ԱԱՀ-ի կիրառվող դրույքաչափերի աստիճանական մերձեցում,
- հարկային և մաքսային վարչարարության կատարելագործում և միասնականացում,
- մաքսային տարածք ապրանքների ու ծառայությունների ներմուծման դեպքում հարկման բազայի որոշման նույնական եղանակի սահմանում,
- ներմուծվող և արտադրվող ապրանքների ակցիզային հարկի դրույքի աստիճանական համահարթեցում,
- ենթաակցիզային ապրանքների ցանկի և հաշվարկման մեթոդաբանության միասնականացում:

Ինտեգրման զարգացման բոլոր փուլերում պետք է շեշտադրել հարկային վարչարարության գործընթացների ներդաշնակեցումը, քանի որ կողմերի հարկային ծառայությունները նոր ձևավորված իրավական դաշտում իրականացնում են համատեղ վարչարարական աշխատանք: Ներկայումս ԵԱՏՄ անդամ երկրների հարկային համակարգում առկա տարբերությունները պայմանավորված են հանրային կառավարման սկզբունքների տարբերությամբ, սակայն անդամակցության մասին պայմանագրում նշվում է, որ միության երկրները պետք է կիրառեն միասնական տնտեսական քաղաքականություն [**11**]: Միության գերագույն մարմինն իրավունք ունի ընդունել հարկաբյուջետային, դրամավարկային, տընտեսական մրցակցության պաշտպանությանն ուղղված քաղաքականության մասին որոշումներ, որոնք պետք է կիրառվեն անդամ բոլոր երկրներում:

Կարևորելով Հայաստանի Հանրապետության և Եվրասիական տնտեսական միության անդամ երկրների հարկային քաղաքականության, հարկային դրույքաչափերի համահարթեցման անհրաժեշտությունը և, եթե տանենք զուգահեռներ ՀՀ-ում կիրառվող հարկային

հիմնական դրույքաչափերի և անդամ երկրների հիմնական դրույքաչափերի միջև, ապա այդ համեմատական վերլուծությունը ցույց կտա, որ Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամակցող այլ երկրներում հարկային հիմնական դրույքաչափերը համեմատաբար ցածր են ՀՀ-ում գործող համապատասխան դրույքաչափերից, իսկ ամենաթեթև հարկային բեռը միության անդամ երկրներից ունեն Ղրղզստանն ու Ղազախստանը: ԱԱՀ-ի ամենացածր դրույքաչափը, միության անդամ երկրներից, վերոնշյալ երկրներում է կիրառվում, որը կազմում է 12% [**12**, էջ 64]:

Վերոնշյալ դրույքաչափը ՌԴ-ում կիրառվում է բավականին տարբերակված. այսպես՝ հիմնական ապրանքների համար կիրառվում է 18%, որը արդեն իսկ ցածր է ՀՀ-ում առկա համապատասխան ցուցանիշից, իսկ մի շարք ապրանքների իրացումը (սննդամթերք, մանկական պարագաներ, դեղորայք և այլն) ՌԴ-ում հարկվում է ԱԱՀ-ի 10% դրույքաչափով, իսկ սա նշանակում է, որ Հայաստանից Ռուսաստան սննդամթերք, մանկական ապրանքներ դեղորայք և այլն արտահանելիս, գումարելով նաև միջինացված տրանսպորտային ծախսերը, որոնք, ինչպես արդեն նշել եմ, տրանս պորտային շրջափակմամբ պայմանավորված, ավել են 30-35%-ով, միևնույնն է տվյալ արտադրանքի գինը կարող է ավելի մրցունակ լինել ՌԴ շուկայում, քան ՀՀ շուկայում, քանի որ ՌԴ-ում հարկային բեռը գոնե ԱԱՀ-ի մասով առնվազն 10%-ով ցածր է ՀՀ-ից:

Բացի վերոնշյալից, խնդիրներ առկա են նաև սննդի արդյունաբերության ոլորտում, այսպես՝ տեղական արտադրող/վերամշակողները մեր երկրում գյուղացուց գնված ապրանքների մասով իրավունք չունեն իրականացնել ԱԱՀ դեբետագրում, քանի որ գյուղացիական տնտեսություններն ազատված են այդ հարկից, իհարկե հարկերից ազատումը վերաբերում է այն գյուղացիական տնտեսություններին, որոնց տարեկան շրջանառության ծավալը չի գերազանցում համապատասխան շեմը, սակայն այս հանգամանքը չի մեղմացում առկա խնդիրը, այն պատճառով, որ թերևս հիմա այն գյուղացիական տնտեսությունները, որոնց շրջանառության ծավալը գերազանցում է համապատասխան շեմը տեսանելի չեն: Այս պարագայում՝ ՀՀ-ում արտադրվող սննդամթերքն ավելի թանկ և անմրցունակ է: Միևնույն ժամանակ՝ գյուղացիական տնտեսություններին հարկային դաշտ բերելու որևէ փորձը կարող է մեծ դժգոհություններ առաջացնել և նպաստել արտագաղթին:

Այս պատճառով՝ գյուղացիական տնտեսություն արտադրող/վերամշակող սպառող շղթայում անհրաժեշտ է կիրառել այնպիսի ճկուն, օպտիմալ հարկային քաղաքականություն, որ և՛ գյուղացիական տնտեսությունը հաշվառվի հարկային համակարգում, և՛ արտադրողը չտուժի, և՛ սպառողական վերջնական գները լինեն մրցակցային՝ ԵԱՏՄ անդամ երկրներում, մասնավորապես՝ ՌԴ-ում. այս, նախապատվություն տվող, առանձնացումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ միության անդամ երկրներից Ռուսաստանն է Հայաստանի Հանրապետության առևտրային հիմնական գործընկերը:

Վերոնշյալ հանգամանքները և առկա խնդիրները կարող են անհավասար պայմաններ առաջացնել միության անդամ երկրների ապրանքային շուկաներում, մասնավորապես՝ այն ապրանքային շուկաներում, որոնց համար անդամ երկրներում կիրառվում են արտոնյալ դրույքաչափեր: Ինչպես արդեն տարված համեմատականները ցույց տվեցին, հարկային բեռը ԵԱՏՄ անդամ երկրներից ամենաբարձրը ՀՀ-ում է, որի պատճառով, այլևս լինելով միության անդամ, գտնվում ենք ոչ շահեկան վիճակում:

Այս առումով, ինչպես նաև հիմք ընդունելով ԱԱՀ կիրառման մեկնաբանությունը, առ այն, որ այն սպառման հարկ է, իսկ ՌԴ-ում, նաև հաշվի առնելով սննդամթերքի, մանկական պարագաների և բժշկական ապրանքների սոցիալական կարևորությունը, այդ ապրանքների վրա սահմանվում է ԱԱՀ-ի տարբերակված դրույքաչափ, մեր երկրում նույնպես անհրաժեշտ ենք համարում ռուսական փորձի ներդրումը, իսկ գյուղատնտեսական արտադրանք վերամշակող ընկերությունների համար անհրաժեշտ է սահմանել ԱԱՀ-ի 10% դրույքաչափ:

ԱԱՀ-ի դրույքաչափի նվազեցումը կնպաստի մեր երկրում արտադրանքի գնային և շահութաբերության հավասար պայմանների ստեղծմանը Եվրասիական տնտեսական միության անդամ երկրների համեմատ:

Ի դեպ, բացի ԱԱՀ-ի արտոնություն ունեցող ապրանքների՝ ավելի ցածր ԱԱՀ-ի դրույքաչափից, ինչպես արդեն արծարծվել է, մնացած ապրանքներից գանձվող ԱԱՀ-ի դրույքաչափը ևս Ռուսաստանում 2%-ով ցածր է ՀՀ համապատասխան դրույքաչափից:

Այսպիսով, հաշվի առնելով ԱԱՀ-ի տնտեսական, սոցիալական, առևտրային նշանակությունը՝ անհրաժեշտություն է ԱԱՀ-ի մասին իրավական ակտերում փոփոխությունների, ներդաշնակեցումների կատարումը: Ընդ որում, դրանք պետք է կայանան ոչ թե միայն ԱԱՀ-ի դրույքաչափի նվազեցման մեջ, այլ, պատեհ և հետևողական քայլերով, դրա 10-25%-ի սահմաններում դիֆերենցման մեջ: Նման մոտեցումը թույլ կտա հնարավորինս ընդլայնել

ԱԱՀ-ի հարկման բազան և էականորեն ավելացնել պետական բյուջեի հարկային մուտքերը: Մասնավորապես, բնակչության համար առաջին անհրաժեշտության ապրանքատեսակների արտադրության և ծառայությունների մատուցման, ինչպես նաև տնտեսության գերակա ուղղությունների զարգացման ծրագրերի իրագործման նկատմամբ պետք է կիրառել ԱԱՀ-ի ցածր՝ 10-20 տոկոս, իսկ շքեղության, ոչ առաջին անհրաժեշտության առարկաների և ծառայությունների համար բարձր՝ 20-25 տոկոս դրույքաչափ, ինչը կնպաստի նաև հարկային բեռի՝ ի օգուտ ցածր եկամուտ ստացողների բաշխմանը:

Ամփոփելով կարելի է նշել, որ հաշվի առնելով միության անդամ երկրների տնտեսությունների խորացող փոխադարձ կախվածության աճը, ինտեգրացիոն գործընթացների միկրո և մակրոմակարդակներում զարգացումը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է կանոնակարգի հարկային հարաբերությունները Եվրասիական տնտեսական միության անդամ երկրների, ինչպես նաև Վրաստանի, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունների և Եվրամիության երկրների հետ: Ակնհայտ է, որ այդ հարաբերություններում ՀՀ-ն պետք է իրականացնի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ճկուն քաղաքականություն, որում, միաձանակ, մեծ դերակատարություն ունի նաև արդյունավետ և օպտիմալ հարկային քաղաքականության վարումը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Գալոյան Տ. Ռ, Թադևոսյան Զ. Ա.** Միջազգային տնտեսագիտություն: - Եր.: 2018,
2. **Հուսեյնով Բ.**, Գլոբալացման մարտահրավերները և ինտեգրացիոն գործընթացների ուժեղացումը, «21-րդ ԴԱՐ», 2013,
3. **Մելքումյան Մ. Ս. և ուրիշներ**, «ՀՀ տնտեսության ոլորտային զարգացման և հարկաբյուջետային քաղաքականության հիմնախնդիրները Մաքսային միության անդամակցության պայմաններում»: - Եր.: Տնտեսագետ, 2015,
4. Bertelsmann, Transformation Index 2006, www.bti-project/BTI_2006_Armenia.pdf,
5. http://expert.ru/2014/01/16/oboyudnaya-vyigoda/,
6. **Թավադյան Ա.**, «Մաքսային միությունը Հայաստանին տալիս է տնտեսական անվտանգություն, խոշոր ներդրումներ և զբաղվածության աճ»
7. Գիտելիք, Նորաստեղծություն և Զարգացում: ՀՊՏՀ 25-րդ Գիտաժողովի նյութեր ՀՊՏՀ: - Եր.: Տնտեսագետ, 2015, https://asue.am/upload/files/II_Baj._tarmacvac.pdf
8. **Թավադյան Ա.**, Ինտեգրացիոն գործընթացների իրական հնարավորությունները, «21-րդ ԴԱՐ», 2014, թիվ 5 (57),
9. «О порядке взимания косвенных налогов при выполнении работ, оказании услуг в Таможенном союзе», http://www.eurasiancommission.org,
10. **Ермекбаева Б. Ж.**, Проблемы гармонизации налоговых систем в рамках ЕврАзЭС // Publishing house Education and science s.r.o. URL: http://www.rusnauka.com/10._ENXXIV_ 2007/Economics/21744.doc.htm,
11. https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=120340
12. **Малис Н., Грундел Л.**, Горохова Н., Актуальные проблемы налогового администрирования НДС. “Налоговый вестник”, № 12, 2015,
13. Финансовая статистика Евразийского экономического союза. Оперативные данные за 2017 год. Статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. - М., 2018, http://www.eurasiancommission.org,

Сдана/Հանձնվել է՝ 12.07.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 15.07.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 17.07.2020

Սոցիալական մեդիա մարքեթինգի տեխնիկական հիմնախնդիրները Հայաստանում

Գրիգորյան Հ. Ա.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, ասպիրանտ (Երևան Հայաստան)
hayk.grigoryan.1a@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *սոցիալ մեդիա մարքեթինգ, գուգլ, սինթետիկ օգտատերեր, լոկալիզացիա, յութուբ*

Технические проблемы социального медиа маркетинга в Республике Армения

Григорян А. А.
Армянский государственный экономический университет (Ереван, Армения)
hayk.grigoryan.1a@gmail.com

Аннотация: Маркетинг в социальных медиа, который является одной из важнейший отраслей цифрового маркетинга, - одна из самых быстро расширяющихся ветвей маркетинга, и год от года выявляются новые тенденции его развития. Однако в этой отрасли, оказывающей большое влияние на эффективность бизнеса, имеются существенные проблемы в Армении. Исходя из приоритетов решения этих проблем, представители Правительства РА начали новый этап переговоров с руководством инженерной части компании Google. В рамках этой статьи проведено исследование вышеуказанных проблем, представлены препятствующие развитию сферы вызовы и возможные методы их решения.
Ключевые слова: Маркетинг в социальных сетях, Google, синтетические пользователи, локализация, YouTube

The Main Technical Issues of Social Media Marketing in Armenia

Grigoryan H. A.
ASEU (Yerevan, Armenia)
hayk.grigoryan.1a@gmail.com

Abstract: Social media marketing being one of the most important aspects of digital marketing is also the fastest growing one each year showing new tendencies for future development. Though the field has a huge impact on the business productivity it appears to face essential challenges in the way of its development in Armenia.
And due to the urgency of these problems the representatives of the Armenian government started a new stage of negotiations with the upper management of Google's engineering department. In the scopes of this article a detailed research on the above mentioned problems is conducted alongside with defining the challenges of the field's development and presenting the possible solutions to address the issues.
Keywords: Social media marketing, Google, synthetic users, localization, YouTube

2018-ի հոկտեմբերից 2019-ի հոկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում աշխարհում սոցիալական մեդիայի օգտատերերի թիվն աճել էր 328 միլիոնով (յուրաքանչյուր 10 վայրկյանը մեկ գեներացվում է 10 նոր սոցիալական մեդիա հաշիվ) [**1**]:

Հայաստանում սոցիալ մեդիայից օգտվողների թիվը նույնպես տարեց տարի աճում է: 2020 թվականի դրությամբ Հայաստանում օգտատերերի թիվը 1.5 միլիոն է, նախորդ տարվա համեմատ օգտարերերի թիվը աճել է 10 տոկոսով (մոտ 139 հազար հաշիվ) [**2**]:

Վերոնշյալ վիճակագրությունը փաստում է սոցիալական մեդիա մարքեթինգի դերի տարեցտարի կարևորման հանգամանքը: Հայաստանում ոլորտի զարգացման մեծ նախադրյալներ կան, սակայն առկա են որոշակի հիմնախնդիրներ, որոնք առանձնահատուկ են ՀՀ-ում իրականացվող սոցիալական մեդիա մարքեթինգին:

Հայաստանում ոլորտի զարգացմանը խոչնդոդող այդ հիմնախնդիրներից է Google–ի ծրագրայի աղապտացիայի (լոկալիզացիայի) բացակայությունը: Վերջինիս ծառայությունների մի մասը հասանելի չեն, տեղայնացված չեն հայաստանյան թվային հարթակների համար: Սրանց բացակայությունն էական նշանակություն ունեն սոցիալական մեդիա մարքեթինգի զարգացման հարցում:

Այս հարցին առնչվող մի շարք հիմնախընդիրնեի հնարավոր լուծումներ գտնելու նպատակով 2019 թվականի ապրիլին ՀՀ տրանսպոր-

տի, կապի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների նախարար Հակոբ Արշակյանը հանդիպել է Google ընկերության ինժիներական մասի տնօրեն Սառա Քլատերբակի հետ [**3**]: Այս հանդիպումը կարևորվում է հատկապես թվային մարքեթինգի զարգացման տեսանկյունից դիտարկելիս, քանի որ նշված խնդիրներն ուղղակիորեն ազդում են վերջինիս և դրա ենթաճյուղ հանդիսացող սոցիալական մեդիա մարքեթինգի արդյունավետության, մարքեթինգային թվային գործիքակազմի զարգացման և ընդլայնման հնարավորությունների վրա: Այդ խնդիրներից են՝

- Ակտիվացված չէ հայաստանյան թրենդերի հատվածը
- Ակտիվացված չէ մոնիտիզացիան
- Google AdSense-ը հայալեզու կենտենտը չի ընդունում

Google Trends-ը հնարավորություն է տալիս թվային մարքեթինգի մասնագետին կատարել առավել արդյունավետ թիրախավորում, լսարանի սեգմենտավորում և բազմաբնույթ հետազոտություններ [**4**]: Սրա միջոցով հնարավոր է բացահայտել նշված ժամանակահատվածում և տարածաշրջանում սպառողների հետաքրքրություններն ու նախընտրությունները:

Մոնիտիզացիայի բացակայությունը հաջորդ հիմնախնդիրն է: Մոնետիզացիայի ակտիվ լինելու պարագայում հեղինակը եկամուտ է ստանում տեսանյութի յուրաքանչյուր դիտումից նախապես սահմանված կանոնակարգի և չափանիշներին համապատասխան [**5**]: Հայաստանում մոնետիզացիայի առկայությունը հնարավորություն կտա Յութուբ (Youtube) սոցիալական հարթակի զարգազմանը, վիդեո մարքեթինգի և վլոգերների առաջխաղացմանը: Սեցիալական մեդիա մարքեթինգի մասնագետները հնարավորություն կունենան վերաֆինանսավորել մարքեթինգային արշավները: Որպեսզի առավել պատկերավոր լինի հնարավոր վերաֆինանսավորման հեռանկարը ներկայացնենք ցուցանիշները [**6**]: Google-ը վերաբաշխում է AdSense-ի եկամտի 68 տոկոսը գովազդի հեղինակներին: Կարևոր փաստ է նաև, որ յութուբում միավոր տեսանյութի յուրաքանչյուր 1000 դիտումի համար հեղինակը վաստակում է 3-5 ԱՄՆ դոլար: Նշենք, որ Հայստանում բազմաթիվ են մեծ դիտումներ ապահոված գովազդային տեսանյութերը, առանձին դեպքերում ընդհուպ մինչև 2 մլն դիտում [**7**]:

Google AdSense-ը հայալեզու կենտենտ չընդունելը սոցիալ մեդիա մարքեթինգի մասնագետների համար մեծ խնդիրներ է ստեղծում: Այս պատճառով հայալեզու կոնտենտը չի խրախուսվում, գովազդի համար հասանելի չէ հայերենը, ինչի արդյունքում բիզնես ոլորտի համար նախընտրելի չէ այս հարթակը:

Որոնողական համակարգերում և մի շարք սոցցանցերում մարքեթինգային արշավներ իրականացնելիս տեղադրվող գովազդի կոնտենտը վերահսկվում է Google-ի կողմից [**8**]: Վերջինս կարող է չհաստատել կամ կասեցնել այն: Քանի որ հայալեզու կոնտենտն անհասկանալի է Google-ի ընթերցման համակարգի համար, հնարավոր են պարբերաբար մերժումներ և վերաակտիվացման երկարատև բանակցություններ: Սրանք կարող են թվային արշավների արդյունավետությունն իջեցնել ձգձգումների, պլանավորված կոնտենտի արդիականությունը կորցնելու և մի շարք այլ պատճառներով:

Հայալեզու կոնտենտի հետ կապված խընդիրներից է նաև բողոքարկումների դեպքում քննության գործընթացի դժվարությունները: Սոցիալական հարթակներում կազմակերպությունների միջև մրցակցության պայմաններում հնարավոր է բողոքարկել մրցակից կազմակերպության գովազդային արշավը: Google-ին ուղարկված մի շարք բողոքների, Google-ի համար գովազդի գրավոր լեզվի անհասկանալի լինելու արդյունքում հնարավոր է որոշակի ժամանակահատվածով կասեցվի գովազդատուի համար սոցիալ մեդիա մարքեդինգում կիրառվող գործիքակազմի օգտագործման հնարավորությունը: Այս պարագայում տվյալ կազմակերպությունը որոշակի ժամանակահատվածով զրկվում է խնդրահարույց գովազդի տեղադրված սոցիալական հարթակում գովազդային գործունեություն ծավայելու հնարավորությունից:

Հայաստանում սոցիալ մեդիա հարթակները սովորաբար օգտագործվում են կամ անգլերենով, կամ ռուսերենով: Հայերենը տարածված չէ: Իսկ սոցիալական մեդիա մարքեթինգում իրականացվող արշավներում սպառողին հաճախ ուղորդող կոճակով մղում են գործողության: Սակայն հայալեզու կոնտենտը և գործողության մղող կոճակի լեզուն շատ հաճախ չեն համապատասխանում, ուստի հավելյալ դժվարություններ են ստեղծվում մարքեթինգային նպատակներին հասնելու գործընթացում:

Հաջորդ խնդիրը, որին հարկ ենք համարում անդրադառնալ սոցիալական մեդիաներում կեղծ օգտատերերի առկայությունն է: 2019 թվականին Ֆեյսբուք սոցիալական ցանցը հայտնեց 2.2 միլիարդ կեղծ օգտատերերի բացահայտման մասին [**9**]: Կեղծ օգտատերերը Հայաստոնում կատարում են մի շարք գործառույթներ ինչպիսիք են՝ նախնական ակտիվություն ապահովելով գովազդներին փորձում են ազդել սոցիալ մեդիա հարթակի ալգորիթմի վրա: Կեղծ

սակային դրական մեկնաբանություններով և գնահատականներով գովազդվող ապրանքների կամ ծառայությունների նկատմամբ հասարակական կարծիք են ձևավորում: Հնարավոր է նաև հակառակը՝ մրցակից կազմակերպությունների նկատմամբ բացասական կարծիք են ստեղծում և տարածում: Հայաստանում կեղծ հաշիվները շատ են օգտագործվում քաղաքականությում: Տարբեր քաղաքական ուժեր ստեղծում են ֆեյքերի խմբեր և տարածում սեփական գաղափարախոսությունը կամ հակազդում մրցակից քաղաքական ուժին: Համաձայն հոգեբան, նեյրոլիգվիստիկ ծրագրավող և բլոգեր Մադաթյան Միհրդատի հրապարակմանը Հայաստանում կա մոտ 26 000 կեղծ օգտատեր [**10**]: 2020 թվականի հունիսի 25-ին ԱԺ-ում ելույթի ժամանակ ՀՀ վարչապետը նշեց քաղաքական ուժերից մեկի օգտագործած 3500 կեղծ հաշիվների մասին [**11**]: Ֆեյք օգտատերերի մեծ թիվը խնդիրներ են ստեղծում սոցիալ մեդիա հարթակում վիճակագրության դուրս բերման, հետազոտությունների անցկացման և տեղեկատվության ճշմարտացիության գործընթացում: Չնայած սոցիալ մեդիա հարթակները պաշտոնապես հայտարարում են իրականացվող անվտանգության աշխատանքների մասին, սակայն բազմաթիվ ելույթներ և ուսումնասիրություններ ցույց են տալիս, որ վերջիններս պարզապես թերանում են իրենց գործում:

Օրինակ 2018թ ՆԱՏՕ-ի ռազմավարական հաղորդակցության Գերազանցության կենտրոնի (NATO Strategic Communication Centre of Excellence (StratCom)) փորձագետները ներկայացրին իրենց հետազոտությունն առ այն, թե ինչքան հեշտ է գնել կեղծ հաշիվներ և ինչ դժվարությամբ են սոցիալական մեդիա հարթակները պայքարում դրա դեմ: Հետազոտությունը տեղի էր ունեցել 2019թ մայիս-օգոստոս ամիսներին: Հետազոտական թիմը Ֆեյսբուքում, Ինստագրամում, Թվիթերում և Յութուբում ներգրավածություն (engagement) գնելու համար ծախսեց 300 եվրո (160.000 դր): Այս գումարի դիմացը նրանք ձեռք բերեցին 5,100 հետևորդներ, 20,000 դիտումներ 25,750 լայքեր, 3,520 մեկնաբանություններ: Հետագայում, ուսումնասիրության ընթացքում պարզ դարձավ, որ հաշիվների մի մասը, որոնք ներգրավվել էին առաջխաղացման համար, եղել են կեղծ (մոտ 19.000 հաշիվ) [**12**]: Այդ ամբողջ ներգրավվածությունը գնելուց մոտ մեկ ամիս անց, հետազոտական խումբը կրկին ուսումնասիրեց բոլոր այդ կեղծ հաշիվների կարգավիճակը և պարզեց, որ մոտ 80% դեռ ակտիվ է: Հետագայում, նրանք տեղեկացրին խարդախ հաշիվների գոյության մասին համապատասխան հարթակներին: Իսկ վերջում տեղի ունեցավ ամենավատը. հաղորդում տալուց մեկ շաբաթ անց պարզվեց, որ կեղծ հաշիվների 95% դեռ ակտիվ էր:

Ֆեյքերը պայմանականորեն կարելի է բաժանել հինգ տեսակի՝

1. կեղծ հաշիվներ, որոնք չեն ներկայացնում որևէ անձի,
2. իրական անձանց կեղծ հաշիվներ՝ ստեղծված խարդախ օգտատերերի կողմից, սփամերներ (լցոնողներ), ովքեր պարբերաբար ուղարկում են հաղորդագրություններ, որոնք վերաբերում են բարձր եկամուտներ և գումարներ աշխատելուն,
3. համացանցային խարդախներ, ովքեր մանիպուլացնում են մարդկանց՝ նրանց վերաբերյալ անձնական բնույթի տեղեկություններ ստանալու ակնկալիքով (հիմնականում բանկային հաշիվներ),
4. Արհեստական ինտելեկտի վրա կառուցված բոտեր:

Հայաստանում հստակ հետազոտություններ չկան իրականացված, սակայն բազմաթիվ մասնագետների պնդմամբ պատկերը շատ չի տարբերվում վերոնշյալ օրինակից: Չնայած օրենսդրական որոշակի կարգավորումների, ԱԱԾ և կառավարության վերահսկողության համակարգի կատարելագործման [**13**], անվտանգության ավտոմատացման համակարգերի կիրառման, ֆեյքերի դեմ պայքարելու, լավագույն եղանակը, ինչպես աշխարհում, այնպես էլ Հայաստանում, եղել և մնում է մեդիագրականության մակարդակի բարձրացումը հասարակության շրջանում:

Սոցիալական մեդիա մարքեթինգի խնդիրներից է նաև սոցիալական հարթակներում աշխարհի առաջատար երկրներում իրականացված ծրագրային թարմացումների ավելի ուշ հասանելիությունը: Հայ մասնագետները հնարավորություն չեն ունենում Հայաստանից օգտվել թվային մարքեթինգի գործիքակազմի նորարարական բազմաթիվ լուծումներից: Իսկ հաճախ, երբ ուշացումով հասանելի են լինում արդեն թրենդային չեն, և հայ օգտատերերի համար կարող են այլևս հետաքրքրություն չներկայացնել:

Թարմացումների հետ կապված խնդիրների լավ օրինակ է Հայաստանում Ինստագրամ շոփինգի (Instagram shopping) բացակայությունը: Այն հնարավորություն է տալիս սեփական ապրանքներն ու ծառայությունները ներկայացնել և վաճառել անմիջապես ինստագրամում [**14**]: Հաշվի առնելով, որ ինստագրամի օգտատերերի մոտ 80 տոկոսը գնում կատարելու որոշումը ընդունում է ինստագրամի օգնությամբ, այս հարթակը մեծ կարևորություն է ստանում [**15**]:

Հայաստանում ինստագրամն ունի մոտ 750 000 օգտատեր և ֆեյսբուքից հետո երկրորդ ամենաօգտագործվող սոցցանցն է [**16**]: Իսկ հայաստանյան օգտատերերի և սոցիալական մեդիա մարքեթինգի մասնագետների համար ինստագրամ շոփի հնարավորությունները հասանելի չեն:

Հարջորդ խնդիրը, որին հարկ ենք համարում անդրադառնալ սոցիալ մեդիա հարթակների փոքրությունն է: Ինքնին շուկան փոքր է, ինչը մարքեթոլոգների զրկում է մի շարք հնարավորություններից՝ օրինակ ինբաունդ մարքեթինգի գործիքակազմը կիրառելուց: Հատկանշական է թիրախավորման գործընթացում կան գործիքներ, որոնք Հայաստանում հնարավոր չէ իրականացնել: Օրինակ ֆեյսբուքում թիրախավորումը ըստ սպառողների եկամուտների: Այն հիմնվելով օգտատերի ZIP կոդի վրա, միջին եկամուտներով կարողանում է ընտրել գովազդվող ապրանքի կամ ծառայության համար վճարունակ լսարան [**17**]:

Հայաստանում թվային մարքեթինգի մասնագետները շուկայի փոքրության և տեղեկատվության անհասանելիության պատճառով հնարավորություն չունեն օգտվելու այս գործիքից:

Այսպիսով կարող ենք եզրակացնել, որ վերոնշված խնդիրներն էական ազդեցություն են թողնում սոցիալական մեդիա մարքեթինգի արդյունավետության և զարգացման հնարավորությունների վրա: Այս խնդիրները պետության համար ռազմավարական նշանակություն ունեն, ուստի կարևորվում է միջամտությունը և աջակցությունը: Պետական կառավարման մարմինները, ոլորտի կարևորությունից ելնելով, քայլեր են ձեռնարկում այս հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ՝ բանակցություններ են վարվուն Google-ի ներկայացուցիչների հետ, պետության նախաձեռնությամբ կազմվում են վերլուծական և հետազոտական խմբեր: Իրականացվող քայլերի նկատմամբ հետևողականությունը, ինտենսիվ բանակցությունները, տեխնիկական աջակցությունը և արդյունավետ վերահսկողությունը կարող են նպաստել խնդիրների լուծմանը:

Օգտագործված աղբյուրների ցանկ

1. “126 amazing Social Media Statistics and Facts’’ Kit Smith, Content Writer
2. https://datareportal.com/reports/digital-2020-armenia
3.https://b24.am/economy/79810.html
4.https://newsinitiative.withgoogle.com/training/lessons?tool=Google%20Trends&image=trends
5. https://support.google.com/youtube/answer/72857?hl=en
6.https://influencermarketinghub.com/how-much-do-youtubers
7.make/#:~:text=The%20actual%20rates%20an%20advertiser,%245%20per%201000%20video%20views.
8. https://www.youtube.com/watch?v= DVZdFq6bO9o
9. https://support.google.com/adsense/answer/6242051?hl=ru
10.https://fortune.com/2019/05/23/facebook-fake-accounts-transparency-report/
11.https://www.facebook.com/M.R.Madatyan/photos/a.235362931157344 1/2484357825167255/?type=3&theater
12. https://168.am/2020/06/25/1325349.html
13. HOW SOCIAL MEDIA COMPANIES ARE FAILING TO COMBAT INAUTHENTIC BEHAVIOUR ONLINE, November 2019
14.https://help.instagram.com/191462054687226
15.https://www.oberlo.com/blog/instagram-stats-every-marketer-should-know
16.https://datareportal.com/reports/digital-2020-armenia
17.https://www.facebook.com/business/ads/ad-targeting

Сдана/Հանձնվել է՝ 21.07.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 24.07.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 26.07.2020

Հետբացթողումային մաքսային հսկողությունը որպես հսկողության տեսակ ՀՀ-ում

Հակոբյան Հ. Ռ.
ՀՊՏՀ, Ֆինանսական ֆակուլտետի մագիստրոս (Երևան, Հայաստան)
hakobianhov@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *մաքսային հսկողություն, բացթողում, հետբացթողումային մաքսային հսկողություն, մաքսային սահման, հայտարարագրում*

Таможенный контроль после выпуска товаров, как вид контроля в Армении

Акобян О. Р.
Армянский государственный экономический университет (Ереван, Армения)
hakobianhov@gmail.com

Аннотация: Важная роль в системе органов государственного управления ВЭД принадлежит таможенной службе как наиболее динамично развивающийся, в некоторых случаях доведенной до совершенства и одновременно обслуживающей участников ВЭД. В частности, в условиях загруженности таможенных границ возникает необходимость осуществлять таможенный контроль после выпуска товаров и транспортных средств. В целом таможенный контроль после выпуска товаров мощный инструмент, правильное и оптимальное применение которого исходит из общих экономических интересов. В статье я рассмотрел необходимость, специфику и применение таможеного контроля после выпуска товаров, а так же результаты, осуществленного таможенными органами. Я также рассматривал наиболее распространенные нарушения при перемещении товаров и транспортных средств через таможенную границу и возможные способы их предотвращения.
Ключевые слова: Таможенный контроль, выпуск, таможенный контроль после выпуска, таможенная граница, декларирование

Post-clearance customs control as a type of control in the Republic of Armenia

Hakobyan H. R
Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
hovhakobian@gmail.com

Abstract: An important role in the system of state administration of FEA belongs to the customs service as the most dynamically developing, in some cases brought to perfection and at the same time serving FEA participants. In particular, when the customs borders are busy, it becomes necessary to carry out post-clearance control of goods and vehicles. In General, post-clearance customs control is a powerful tool, the correct and optimal use of which is based on common economic interests: In the article, I spoke about the need, features, application and results of post-clearance control carried out by customs authorities. I also touched on the most common violations when goods and vehicles across the customs border, and analyzed possible ways to prevent them.
Keywords: Customs control, release, Customs control after release, customs border, declaration

Հաշվի առնելով ՀՀ արտաքին առևտրի զարգացման ներկայիս մակարդակը, ինչպես նաև այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունն անդամակցում է Համաշխարհային Մաքսային Կազմակերպությանը (ՀՄԿ), Առևտրի Համաշխարհային Կազմակերպությանը (ԱՀԿ) և ԵԱՏՄ լիիրավ անդամ է դրանով իսկ ունի մի շարք պարտավորություններ, Հայաստանի Հանրապետությունում նույնպես, շարունակաբար իրականացվում է մաքսային արարողակարգերի պարզեցում: Ներդրվել են ապրանքների ընտրողական զննման, ինչպես նաև ինքնահայտարարագրման համակարգեր, աշխատանքներ են տարվում մաքսային ձևակերպումների ժամանակ լրացվող ավելորդ փաստաթղթերի կրճատման, ոչ սակագնային կարգավորման միջոցների տեսակարար կշռի իջեցման ուղղություններով:

Նման պայմաններում կատարելագործման են ենթարկվել նաև մաքսային հսկողության մեխանիզմները, 2003թ.-ից սկսած ներդրվել է Հետբացթողումային մաքսային հսկողություն: Հետբացթողումային հսկողությունը Հայաստանի Հանրապետությունում սկսել է իրականացվել “ՀՀ մաքսային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մա-

սին” 2003թ. մարտի 31-ի թիվ ՀՕ-537-Ն օրենքի համաձայն: Նշված փոփոխությամբ, ՀՀ մաքսային օրենսգրքի 1501 հոդվածով սահմանվել է հետբացթողումային հսկողության հասկացությունը: Նշված օրենքի դրույթների կատարման ապահովման նպատակով ՀՀ ԿԱ ՄՊԿ նախագահի հրամանով 20.01.2004թ. մաքսային պետական կոմիտեի կենտրոնական ապարատի կազմում ստեղծվել է հետբացթողումային հսկողության բաժին [**1**]:

Ներկայումս ՀՀ-ում Հետբացթողումային հսկողություն իրականացնում է ՀՀ ՊԵԿ հետբացթողումային հսկողության վարչությանը: Վարչությունը կոմիտեի հիմնական մասնագիտական կառուցվածքային ստորաբաժանումն է, որը կազմավորվել է Հայաստանի Հանրապետության Վարչապետի 2018թ. հուլիսի 11-ի թիվ 702-Լ որոշման համաձայն:

Հետբացթողումային հսկողության վարչության հիմնական խնդիրներն են.

1. Մաքսային ստուգման իրականացում, այդ թվում մաքսային հսկողության այլ ձևերի և մաքսային հսկողության իրականացումն ապահովող միջոցների կիրառմամբ:

2. Օրենսդրությամբ սահմանված դրույթների խախտման ռիսկերի բացահայտման նպատակով ապրանքների բացթողումից հետո վերլուծությունների իրկանացում:

3. Հետբացթողումային հսկողության կատարելագործմանն ուղղված առաջարկությունների ներկայացում, այդ թվում՝ իրավական ակտերով փոփոխությունների իրականացման հետ կապված [**2**]:

Հայաստանի Հանրապետությունում մաքսային արարողակարգերը իրականացնվում է համաձայն ԵԱՏՄ մաքսային օրենսգրքի և մաքսային կարգավորման մասին ՀՀ օրենքի:

Հաշվի չառնելով մաքսային օրենսդրությամբ սահմանված մաքսային հսկողության ժամկետները, մաքսային մարմինների ինչպես նաև հայտարարատուի կամ ապրանքներ տեղափոխող անձանց խնդրանքով, ապրանքների բացթողումից հետո 3 (երեք) տարվա ընթացքում, մաքսային սահմանով ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների տեղափոխման օրինականության ստուգման, այդ ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների հաշվառման, ինչպես նաև մաքսային վճարների հաշվարկման և վճարման ճշտության ստուգման նպատակով մաքսային մարմինները իրավունք ունեն ստուգել հայտարարագրում նշված տեղեկությունների արժանահավատությունը, ինչպես նաև ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների մաքսային սահմանով տեղափոխման փաստով պայմանավորված ապրանքներ տեղափոխող անձի կողմից մաքսային օրենսդրությանը համապատասխան ստանձնած պարտավորությունների կատարման ճշտությունը: Ապրանքների բացթողումից հետո հայտարարագրում նշված տեղեկությունների արժանահավատությունը, ինչպես նաև ապրանքներ տեղափոխող անձի ստանձնած պարտավորությունների կատարումը ճշտելու նպատակով մաքսային մարմիններն իրավունք ունեն ստուգել բացթողնված ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների մաքսային սահմանով տեղափոխման և մաքսային սահմանով բացթողումից հետո դրանց հետագա շրջանառության վերաբերյալ տեղեկատվության աղբյուր հանդիսացող փաստաթղթերը: Մաքսային մարմինների պահանջի դեպքում ապրանքներ տեղափոխող անձը կամ հայտարարատուն պարտավոր է մաքսային մարմիններին ներկայացնել նշված փաստաթղթերը, որոնք նշված պահանջի ներկայացման դեպքում հանդիսանում են մաքսային հսկողությունն իրականացնելու համար անհրաժեշտ փաստաթղթեր:

Հետբացթողումային հսկողությունն իրականացվում է վերադաս մաքսային մարմնի ղեկավարի հրամանի հիման վրա: Հրամանն իր մեջ ներառում է հսկողությունը իրականացնող մաքսային մարմնի անունը, հայտարարատուի անվանումը, արանքները տեղափոխող անձի անունը, մաքսային մարմնի պաշտոնատար անձի կամ անձանց պաշտոնը, անուն ազգանունը, հետբացթողումային հըսկողության նպատակը, հարցերը, ժամկետը և ընդգրկող ժամանակաշրջանը: Հետբացթողումային հսկողության հրամանը 2 օրինակով տրամադրվում է հայտարարատուին կամ ապրանքներ տեղափոխող անձին: Վերջիններս պարտավոր են ստորագրել մեկ օրինակի վրա՝ հաստատելով, որ ծանուցված են մաքսային հսկողության անցկացման մասին: Ստորագրված օրինակը վերադարձվում է մաքսային մարմնի պաշտոնատար անձին: Հետբացթողումային հսկողության հրամանով

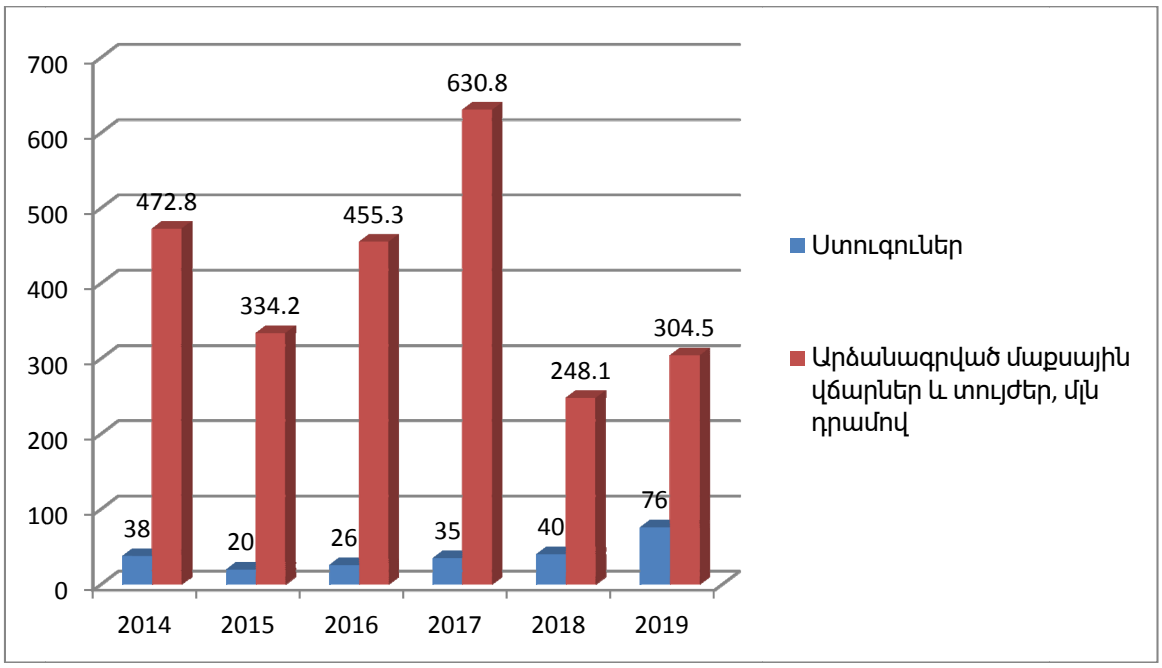

Գծապատկեր. 2014-2019 թվականների մաքսային մարմինների կողմից իրականացված հետբացթողումային հսկողության քանակները և արդյունքները

նշված ժամկետը սահմանվում է ոչ ավելի, քան 15 անընդմեջ աշխատանքային օր [3]:

Նշենք նաև, որ հայտարարատուի կամ ապրանքներ տեղափոխող անձի մոտ սահմանված ժամկետներում միևնույն գործարքի հսկողությունն իրականացվում է մեկ անգամ: Առանձին դեպքերում, եթե առկա են մաքսային հսկողության իրականացնելու իրավական հիմքերը, ապա մաքսային մարմինները կարող են իրականացնել կրկնակի հետառաքումային հսկողություն, ինչը կարող է իրականացվել միայն ՀՀ վարչապետի գրավոր հանձնարարությամբ:

Խախտումներ չհայտնաբերելու դեպքում կազմվում է համապատասխան տեղեկանք, որտեղ նշվում է, որ որևէ խախտում չի հայտնաբերվել: Տեղեկանքում նշվում է ամսաթիվն ու տեղը, մաքսային մարմնի և ապրանքներ տեղափոխող անձի կամ հայտարարատուի անվանումները, ստուգման մասնակիցների կազմը, հետբացթողումային հսկողության նպատակը, ժամկետը, արդյունքները: Մաքսային մարմինները իրավունք ունեն զննելու նաև այն ապրանքներն ու տրանսպորտային միջոցներն, որոնց կապակցությամբ անց է կացվում հետբացթողումային հսկողությունը, եթե ապրանքներ տեղափոխող անձը կամ հայտարարատուն ունի այդ ապրանքները և տրանսպորտային միջոցները զննման ներկայացնելու հնարավորություն:

Մաքսային հսկողության իրականացման ժամանակ ապրանքներ տեղափոխող անձինք իրավունք ունեն քրեական դատավարության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով օգտվելու փաստաբանների, թարգմանիչների, մասնագետների կամ այլ ծառայություններից, ծանոթանալու մաքսային հսկողության նյութերին, բողոքարկելու մաքսային մարմինների պաշտոնատար անձանց ոչ օրինական գործողությունները [**4**]:

Կարող ենք ասել, որ հետբացթողումային հսկողությունն իրականացվում է Հայաստանի Հանրապետության մաքսային սահմանով ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների տեղափոխման օրինականության ստուգման, այդ ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների հաշվառման, ինչպես նաև մաքսային վճարների հաշվարկման և վճարման ճշտության ստուգման նպատակով՝ հայտարարագրում նշված տեղեկությունների արժանահավատությունը ստուգելու միջոցով: Նշված նպատակներին հասնելու համար նախ իրականացվում են վերլուծական աշխատանքներ բացահայտելու համար այն բաձր ռիսկային ոլորտները, որտեղ հնարավոր են մաքսային կանոնների խախտումներ և որպես հետևանք մաքսային վճարների թերգանձումներ:

Խարդախությունների ամենատարածված ձևերն են՝

✓ Մաքսային սահմանով տեղափոխվող ապրանքների մաքսային արժեքի որոշումը: Շատ երկրներում պաշտոնական և ոչ պաշտոնական ձևով կիրառվում են, այսպես կոչվող, նվազագույն հսկիչ գներ: Ավելի զարգացած երկրներում գոյություն ունեն իրավական մաքսային արժեքը որոշելու կամ ստուգելու եղանակներ: Հայաստանի պարագայում մաքսային արժեքի իրական չափի որոշումը պահանջում է երկար ժամանակ և միջոցներ, առավել ևս, որ արտաքին առևտրի մասնակիցներից շատերը իրենց գործարքները իրականացնում են կանխիկ ձևով, և փաստորեն շրջանցում են բանկային համակրգը, և այդպիսի գործաքներից շատերը որևէ տեղ իրենց արատցոլումը չեն գտնում:

✓ Նախատեսված են որոշակի արտոնություններ ԱՊՀ երկրներից ծագած ապրանքների ներմուծման դեպքում, կապված «Ազատ առևտրի մասին» միջպետական համաձայնագրից: Խնդիրներն առաջանում են, երբ ապրանքի ծագման երկրի ճիշտ հայտարարագրումից խուսափելու և համապատասխան մաքսային արտոնություններից օգտվելու նպատակով ապրանքի փաթեթավորման կամ պիտակների վրա որպես ծագման երկիր փորձում են նշել, օրինակ՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը, մինչդեռ իրականում ապրանքը ծագում է բոլորովին այլ երկրից:

✓ Որպես հաջորդ բարձր ռիսկային ոլորտ անհրաժեշտ է առանձնացնել ապրանքների ճիշտ դասակարգումը: Կան մի շարք ապրանքատեսակներ, որոնք դասակարգելիս դրանց կարելի է տալ երկու ծածկագիր: Հիմնականում դա կախված է տվյալ ապրանքի նյութից կամ նպատակային նշանակությունից, իսկ ելնելով որոշ ապրանքների բնույթից, իրականում այն որոշելը բավականին բարդ է: Նման բարձր ռիսկային ապրանքների տեսականին և ընհանուր ապրանքաշրջանառության մեջ դրանց տեսակարար կշիռը, կապված մաքսատուրքերի և այլ մաքսային վճարների դրույքաչափերից, անընդհատ փոփոխվում են:

✓ Ֆիզիկական քանակներ, երբ հայտարարագրված ապրանքների ֆիզիկական քանակներն ավելի քիչ են փաստացի տեղափոխված ապրանքների քանակներից:

Նշված պարամետրերով խախտումների բացահայտման համար վերլուծություններն իրականացվում են մի շարք ուղղություններով, մասնավորապես.

Ըստ ապարանքների ծագման և առաքման երկրների,

Ըստ որոշակի ապրանքատեսակների,

Ըստ ապրանքների քանակների

Ըստ ներմուծող / արտահանող կազմակերպությունների,

Ըստ ռիսկի չափանիշի

Ըստ մաքսային հսկողության

Ըստ ձևակերպող մաքսային մարմինների:

Իրականացվող վերլուծությունների արդյունքում, ելնելով վերը շարադրված պարամետրերի համադրումից, առանձնացվում են այնպիսի գործարքներ, որոնցում հնարավոր է մաքսային կանոնների խախտումներ: Առանձնացված գործարքների ավելի մանրամասն ուսումնասիրության արդյունքում բավարար հիմքեր ունենալու ժամանակ սկսվում է հետբացթողումային հսկողություն, կամ նախապատրաստվում են համապատասխան հարցումներ՝ ապրանքների արտահանման երկրների մաքսային մարմիններին, որոնցից իրական հաշիվ ապրանքագրերի և այլ անհրաժեշտ փաստաթղթերի հիման վրա էլ սկսվում է հետբացթողումային հսկողությունը:

Անրադառնանք հետբացթողումային հսկողության ցուցանիշներին: Միայն 2019 թվականի ընթացքում հետբացթողումային հսկողության վարչության կողմից կատարվել է թվով 76 ստուգում, (ինչը երկու անգամ ավելի շատ է քան 2014 թվականին) որոնց արդյունքում լրացուցիչ հաշվարկված գումարը կազմել է 304,5 մլն դրամ մաքսային վճարներ և տույժեր, որից ՀՀ պետական բյուջե է վճարվել 224,5 մլն դրամ:

2019 թվականի ընթացքում Պեկ մաքսանենգության դեմ պայքարի վարչության և պեկ այլ ստորաբաժանումների կողմից իրականացված գործողությունների այդ թվում՝ օպե-

րատիվ-հետախուզական միջոցառումների և մաքսային հսկողության հետ կապված գործառույթների արդյունքում արձանագրվել է մաքսային իրավախախտումների 202 դեպք, որը 2018 թվականի համեմատությամբ 22 %-ով ավել է:

Հայտնաբերված 202 դեպքից 146-ը հանդիսացել են մաքսանենգության դեպքեր, որոնցով հարուցվել են քրեական գործեր, իսկ 56 դեպքով սկսվել է վարչական վարույթ [**5**]:

Նշենք նաև, որ մաքսային արարողակարգերի և ռիսկերի կառավարման համակարգի կատարելագործման նպատակով նախատեսվում է ներդնել մաքսային հայտարարագրման ժամանակ ընտրվող մաքսային զննման «Կապույտ ուղի» ընթացակարգը, որը կծառայի որպես *հետբացթողումային ստուգման փուլ*: Որի նպատակը կլինի կրճատելու ապրանքների նախաբացթողումայն հսկողության ժամանակահատվածը և ընդլայնելու հետբացթողումային հսկողության շրջանակները: Մաքսային վարչարարության արդյունավետության բարձրացման առումով շատ կարևոր է մաքսային ձևակերպումների վրա ծախսվող ժամանակահատվածի կրճատում, ուստի «Կապույտ ուղու» ներդրումը դրական նշանակություն կարող է ունենալ: Ներկայումս մաքսային հայտարարագրը մաքսային մարմինների կողմից ընդունվելուց և գրանցվելուց հետո հաջորդում է ընտրանքի փուլը, որի ժամանակ ընտրվում է մաքսային հսկողության 3 հետևյալ ուղիներից մեկը՝

- «Կանաչ ուղի».Հայտարարագրված ապրանքները զննման ենթական չեն,
- «Դեղին ուղի».Հայտարարագրված ապրանքները ենթակա են մասնակի զննման,
- «Կարմիր ուղի». Հայտարարագրված ապրանքները և տրանսպորտային միջոցները ենթակա են մանրակրկիտ զննման:

Մաքսային համակարգի զարգացման համատեքստում կարևորվում է նաև հետբացթողումային հսկողության համակարգի կատարելագործումը՝ հաշվի առնելով այն, որ վերջինս կարող է նպաստել ներմուծման պահին մաքսային սահմանին իրականացվող հսկողությունը նվազագույնի հասցնելուն: Այս իմաստով, հատկանշական է այն, որ որոշ հսկողական գործառույթներ մաքսային սահմանից աստիճանաբար դուրս բերելը և դրանք հետբացթողումային հսկողության շրջանակներում տեղայնացնելը միանգամայն համահունչ է այս ոլորտում միջազգային լավագույն փորձին և կարող է հաջողությամբ իրականացվել նաև մեր երկրում: Ունենալով հետբացթողումային հսկողության նման հզոր մաքսային գործիք անհրաժեշտություն է առաջանում այն կիրառել ըստ նպատակի, որի արդյունքում անձինք ովքեր հակված են մաքսային սահմանով տեղափոխել անօրինական և անհայտ ծագման ապրանքներ ու տրանսպորտային միջոցներ վստահ լինեն որ չեն խուսափելու հետբացթողումային մաքսային հսկողությունից: Իսկ օրինապահ տնտեսվարողներին հնարավորություն կտա ավելի արագ փոխադրում իրականացնել մաքսային սահմանով:

Ամփոփելով այս ամենը կարող ենք ասել, որ հետբացթողումային մաքսային հսկողությունը տնտեսական անվտանգության սյուներից մեկն է և, որ վերջինիս ճիշտ և արդյունավետ կառավարումը բխում է ազգային անվտանգության շահերից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «ՀՀ մաքսային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 2003թ մարտի 31-ի թիվ ՀՕ-537-Ն օրենքի համաձայն:
2. «ՀՀ ՊԵԿ հետբացթողումային հսկողության վարչության կանոնադրությունը հաստատելու մասին» 2019 թ. Փետրվարի13-ի, ՊԵԿ նախագահի համար 91 հրաման:
3. "ՀՀ մաքսային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 2003թ մարտի 31-ի թիվ ՀՕ-537-Ն օրենքի համաձայն:
4. **Ճուղուրյան Ա.** «Մաքսային գործի հիմունքներ» ուսումնական ձեռնարկ էջ 125,126 Երևան 2007 թ.
5. https://www.petekamutner.am/(Տարեկան հաշվետվություններ 2014-2019)

Сдана/Հանձնվել է՝ 23.06.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 25.06.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 29.06.2020

Համայնքների խոշորացման ազդեցությունը համայնքի բյուջեի եկամուտների և ծախսերի վրա (Շողակաթ խոշորացված համայնքի օրինակով)

Խաչատրյան Հ. Գ.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
khachatryan.hamazasp@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ *տեղական ինքնակառավարում, վարչատարածքային բարեփոխումներ, ապակենտրոնացում, համայնքների խոշորացում, բյուջետային ծախսեր*

Влияние расширения сообществ на бюджетные доходы и расходы сообщества (по модели расширенного сообщества Шогакат)

Хачатрян А. Г.
Аспирант кафедры менеджмента,
Армянский госсударственный экономический университет (Ереван, Армения)
khachatryan.hamazasp@mail.ru

Аннотация: Административно-территориальные реформы, начатые в Республике Армения, направлены на укрепление потенциала сообществ путем расширения сообществ и повышения уровня социально-экономического развития.
5 ноября 2017 года в Гегаркуникской области были реализованы 4 программы по расширению общин, в результате чего была сформирована расширенная община Шогакат.
Изучение бюджетных расходов расширенного сообщества Шогакат за последние два года показывает, что изменение состава и структуры бюджетных расходов частично повысило эффективность расходов.
Однако следует отметить, что, когда речь идет об эффективности процесса расширения, следует учитывать его социальное влияние на общество.
Ключевые слова: местное самоуправление, административно-территориальные реформы, децентрализация, расширение сообществ, расходы бюджета

The impact of communities enlargement on community`s revenue and expenditure Budget (following the model of enlarged community Shoghakat)

Khachatryan H. G.
PhD student at management department,
Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
khachatryan.hamazasp@mail.ru

Abstract; The administrative-territorial reforms launched in the Republic of Armenia are aimed at strengthening the capacities of the communities by enlarging the communities and raising the level of socio-economic development.
On November 5, 2017, in Gegharkunik region were implemented 4 community enlargement programs, as a result of which the enlarged Shoghakat community was formed.
The study of the expenditure budget of the Shoghakat enlarged community over the past two years shows that the change in the composition and structure of the expenditure budget has partially increased the efficiency of expenditures.
However, when talking about the effectiveness of the enlargement process we should take into account its social impact on the residents of the community.
Keywords: local self-government, administrative-territorial reforms, decentralization, enlargement of communities, expenditures budget

Երկրի վարչատարածքային բաժանումը առավել արդյունավետ կառավարում իրականացնելու նպատակ է հետապնդում: Հետևաբար, վարչատարածքային բաժանման հիմնական չափանիշը պետք է լինի կառավարման արդյունավետությունը: ՀՀ-ում վարչատարածքային բաժանման արդյունքում ձևավորվել են մարզերն ու համայնքները, իսկ համայնքներում իրականացվում է տեղական ինքնակառավարում, որը հանրային կառավարման համակարգի կարևորագույն բաղադրիչներից է և

երկրում ժողովրդավարության կայացման ու ամրապնդման հիմքը:

Հայաստանում տեղական ինքնակառավարման համակարգում առկա խնդիրները հիմնականում պայմանավորված են թույլ կարողություններ ունեցող համայնքների առկայությամբ: Հայաստանում վարչատարածքային բաժանման արդյունքում ձևավորվել են մեծ թվով փոքր համայնքներ, որոնք անկախ ֆինանսական ռեսուրսներից և բնակչության թվաքանակից ստացել են լիազորությունների նույն ծավալը և պետք է մատուցեն համայնքային նույն ծառայությունները: Հետևաբար, անհնար է պատկերացնել, թե ինչպիսի խնդիրների առաջ են կանգնում տեղական ինքնակառավարման մարմինները (այսուհետ՝ ՏԻՄ) հատկապես փոքր համայնքներում:

Առհասարակ վարչատարածքային միավորները պետք է բավարարեն որոշակի պայմանների, որոնց առկայության դեպքում միայն հնարավոր է խոսել այդ միավորներում արդյունավետ կառավարում իրականացնելու հնարավորության մասին: Վարչատարածքային միավորները պետք է բավարարեն հետևյալ պայմաններին.

1. Ֆիզիկական պայմաններ,
2. Տնտեսական և ֆինանսական պայմաններ,
3. Օրենսդրական ու ինստիտուցիոնալ պայմաններ,
4. Մարդկային ռեսուրսների առկայություն [**1**]:

Ակնհայտ է, որ ՀՀ համայնքներից շատերը միայն բավարարում են դրանց գոյության ֆիզիկական պայմաններին: Օրենսդրական ու ինստիտուցիոնալ պայմանները սահմանվում են պետական կառավարման մարմինների կողմից: Իսկ, ընդհանուր առմամբ, տնտեսական և ֆինանսական պայմանների և ՏԻՄ-երի կողմից մատուցվող ծառայությունների անհամապատասխանությունն է հանգեցրել տեղական ինքնակառավարման համակարգում առկա վիճակին: Համայնքները շատ հաճախ չունեն բավարար ֆինանսական միջոցներ համայնքի ղեկավարի աշխատակազմի պահպանման ծախսերը հոգալու համար, ուստի խոսել արդյունավետ կառավարման և, առհասարակ, կառավարման մասին, միամտություն կլինի: Համայնքի բյուջեն կազմվում է ֆինանսական ռեսուրսների խիստ սակավության պայմաններում, ինչն էլ համայնքի ֆինանսական կառավարման մասնագետներին և համայնքի ղեկավարին բարդ ընտրության առաջ են կանգնեցնում՝ կապված սահմանափակ ռեսուրսները արդյունավետորեն բաշխելու խնդրի լուծման անհրաժեշտությամբ [**2**]:

Նույնիսկ, ՏԻՄ-երի ձևավորման գործընթացում առաջանում են լուրջ խնդիրներ, քանի որ շատ հաճախ համայնքի ղեկավարի և ավագանու անդամների թեկնածուներ չեն հայտնվում, կամ թեկնածուները չունեն բավարար գիտելիքներ և հմտություններ տեղական իշխանության խնդիրները լուծելու համար: Այս խնդիրն էլ պայմանավորված է մարդկային ռեսուրսների առկայության ոչ բավարար մակարդակով:

Ուստի ՀՀ-ում ձևավորված վարչատարածքային բաժանումը էական խոչընդոտ է համարվում համայնքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման և կարողությունների ամրապնդման համար: Համայնքների մասնատվածության նման բարձր աստիճանն է հենց հիմնական պատճառ հանդիսացել ՀՀ-ում մեկնարկած վարչատարածքային բարեփոխումների և իրականացվող համայնքների խոշորացման համար:

2011 թվականին ՀՀ Կառավարության № 44 արձանագրային որոշմամբ հավանություն տրվեց համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգին: Հայեցակարգով մեկնարկած ՀՀ-ում վարչատարածքային բարեփոխումների նոր փուլ, որը պետք է էապես ազդեր համայնքների կարողությունների վրա, հիմք հանդիսանար համայնքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար:

Չնայած վերջին երկու տարում համայնքների խոշորացման գործընթացը ժամանակավորապես կասեցվել է, սակայն առաջիկայում նախատեսվում է ավարտին հասցնել համայնքների խոշորացման ծրագիրը: 2016 և 2017 թվականներին ՀՀ-ում իրականացվեց համայնքների խոշորացման 52 ծրագիր, որի արդյունքում ՀՀ 9 մարզերում ձևավորվեցին խոշորացված համայնքներ:

Ինչքանով էր համայնքների խոշորացման ծրագիրը արդարացված հնարավոր կլինի

հստակ գնահատել միայն տարիներ հետո, սակայն արդեն անցել է ավելի քան 2 տարի և

Աղյուսակ 1. Շողակաթ համայնքի բյուջեի ծախսերը (Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից Գեղարքունիքի մարզպետարանի տարեկան հաշվետվությունների հիման վրա [3])

	Ընդամենը ծախսեր (հազ.դրամ)		
	Ըստ առանձին համայնքների	Շողակաթ խոշորացված համայնք	Շողակաթ խոշորացված համայնք
	2016թ.	2018թ.	2019թ.
Ծափաթաղ	9 268,0	185332,5	179089,1
Ջիլ	15 496,8		
Դրախտիկ	21 315,9		
Աղբերք	10 655,8		
Շորժա	22 011,9		
Արտանիշ	21 424,8		
Ընդամենը	100173,1	185332,5	179089,1

Աղյուսակ 2. Շողակաթ համայնքի բյուջեի եկամուտները (Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից Գեղարքունիքի մարզպետարանի տարեկան հաշվետվությունների հիման վրա [3])

	Համայնքի բյուջեի եկամուտներ (հազ.դրամ)			Որից՝ սեփական եկամուտներ (հազ.դրամ)		
	Ըստ առանձին համայնքների	Շողակաթ խոշորացված համայնք	Շողակաթ խոշորացված համայնք	Ըստ առանձին համայնքների	Շողակաթ խոշորացված համայնք	Շողակաթ խոշորացված համայնք
	2016թ.	2018թ.	2019թ.	2016թ.	2018թ.	2019թ.
Ծափաթաղ	8 958,2	163555,8	198062,6	3189,1	62928,4	53739,2
Ջիլ	14 919,6			4161,1		
Դրախտիկ	24 820,7			5896,0		
Աղբերք	11 844,1			5569,3		
Շորժա	22 400,0			13023,1		
Արտանիշ	18 684,8			7140,1		
Ընդամենը	101627,4	163555,8	198062,6	38978,8	62928,4	53739,2

հնարավոր է որոշ վերլուծություններ իրականացնել համայնքների խոշորացման սոցիալ-տնտեսական արդյունավետության վերաբերյալ:

2017 թվականի նոյեմբերի 5-ին Գեղարքունիքի մարզում 6 համայնքների միավորմամբ ձևավորվեց Շողակաթ խոշորացված համայնքը (Ծափաթաղ, Ջիլ, Դրախտիկ, Աղբերք, Շորժա, Արտանիշ): Համայնքները, ունեին սոցիալ-տնտեսական զարգացման շատ ցածր մակարդակ: Համեմատության համար նշենք, որ նշված համայնքներից միայն մեկը՝ Շորժան էր ամբողջությամբ գազաֆիկացված: Մնացած համայնքներում առկա էր գազաֆիկացման լուրջ խնդիր: Առկա էր փողոցային լուսավորության խնդիր, աղբահանության ծառայությունները պատշաճ չէին իրականացվում: Առհասարակ նշված համայնքներին բնորոշ էր ՀՀ փոքր համայնքներում առկա գրեթե բոլոր խնդիրները:

Այժմ Շողակաթ խոշորացված համայնքի օրինակով փորձենք հասկանալ, թե ինչ դրական կամ բացասական ազդեցություն է ունեցել համայնքների խոշորացման գործընթացը:

Քանի որ Շողակաթ համայնքը խոշորացել է 2017 թվականի ընթացքում, ուստի համեմատական վերլուծության համար ընտրել ենք 2016 թվականի 6 համայնքների և 2018, 2019

թվականների Շողակաթ խոշորացված համայնքի բյուջետային ծախսերը:

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված է Շողակաթ համայնքի բյուջեի ծախսերը 2018 և 2019 թվականների համար և նրա կազմում ներառված համայնքների բյուջեների գումարային ծախսերը 2016 թվականի համար՝ նախքան խոշորանալը: Ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում որ խոշորացումից հետո 2018 և 2019 թվականներին համայնքի բյուջեի ծախսերը 2016 թվականի համեմատ աճել են համապատասխանաբար 85 և 78,8 տոկոսով:

Ծախսերի աճը պայմանավորել միայն համայնքի խոշորացմամբ սխալ կլինի: Ուստի հարկ ենք համարում ուսումնասիրել նաև բյուջեի եկամուտները նախքան խոշորանալը և խոշորացումից հետո: Աղյուսակ 2-ում ներկայացված է Շողակաթ համայնքի բյուջեի ընդհանուր և սեփական եկամուտները 2018 և 2019 թվականների ընթացքում և նրա կազմում ներառված համայնքների բյուջեների գումարային եկամուտները 2016 թվականի ընթացքում:

Աղյուսակի տվյալներից պարզ է դառնում, որ համայնքի բյուջեի եկամուտները ևս աճել են խոշորացումից հետո: 2018 և 2019 թվականների ընդհանուր եկամուտները 2016 թվականի համեմատ աճել են համապատասխանաբար 61 և 94,9 տոկոսով: Քանի որ աճել են նաև ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաների և պետական բյուջեից հատկացվող այլ դրամաշնորհների գումարները, ուստի առավել կարևոր է, թե ինչ տեմպով են աճել համայնքի բյուջեի սեփական եկամուտները: Տվյալների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում որ խոշորացումից հետո համայնքի բյուջեի եկամուտները 2018 և 2019 թվականներին 2016 թվականի համեմատ աճել են 61.4 և 37.9 տոկոսով:

Եթե 2018 թվականին համայնքի բյուջեի եկամուտները 2016 թվականի գումարային եկամուտների համեմատ աճել են գրեթե նույն տեմպով ինչ ընդհանուր եկամուտները, ապա 2019 թվականին սեփական եկամուտների աճը 2016 թվականի համեմատ ավելի ցածր է եղել, ավելին, 2018 թվականի համեմատ սեփական եկամուտները նվազել են:

Ամեն դեպքում համայնքի բյուջեի եկամուտների, մասնավորապես սեփական եկամուտների, աճը հուսադրող է, որի արդյունքում էլ հենց աճել են բյուջետային ծախսերը, որոնք պետք է հիմք հանդիսանան համայնքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Սակայն ծախսերի ուսումնասիրությունը առավել կարևորվում է վարչական և ֆոնդային բյուջեների ուսումնասիրության համատեքստում: Ուստի ուսումնասիրենք նաև համայնքի բյուջեի ծախսերը ըստ վարչական և ֆոնդային բյուջեների (աղյուսակ 3):

Աղյուսակի տվյալներից ակնհայտ երևում է, որ ֆոնդային բյուջեի ծախսերը աճել են ավելի բարձր տեմպով քան վարչական բյուջեինը: Եթե վարչական բյուջեի ծախսերը 2018 և 2019 թվականներին 2016 թվականի համեմատ աճել է համապատասխանաբար 26,5 և 17,2 տոկոսով, ապա ֆոնդային բյուջեի ծախսերը 2018 թվականին 2016 թվականի համեմատ աճել են շուրջ 11 անգամ, իսկ 2019 թվականին՝ ավելի քան 8 անգամ:

Նշված աճի արդյունքում դրականորեն փոխվել է նաև համայնքի բյուջեում վարչական և ֆոնդային բյուջեների հարաբերակցությունը, որը առավել պատկերավոր ներկայացված է գծապատկեր 1-ում:

Գծապատկեր 1. Շողակաթ համայնքի վարչական և ֆոնդային բյուջեների հարաբերակցությունը (Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից Գեղարքունիքի մարզպետարանի տարեկան հաշվետվությունների հիման վրա [3]

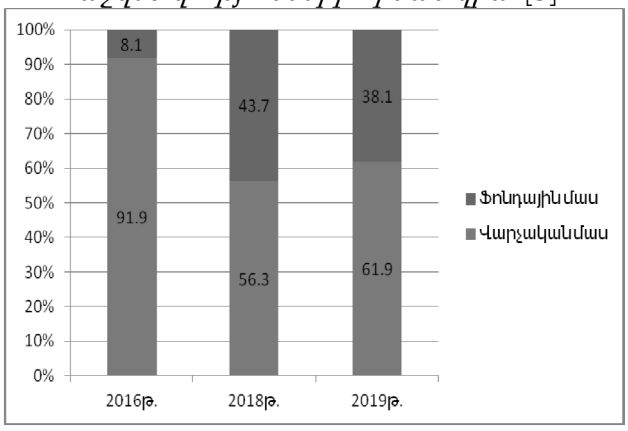

Ինչպես տեսնում ենք գծապատկերից, 2016 թվականին ֆոնդային բյուջեն 6 համայնքներում միասին կազմել է ընդհանուր բյուջեի միայն 8,1 տոկոսը, իսկ 2018 և 2019 թվականներին այն կազմել է համապատասխանաբար 43,7 և 38,1 տոկոս: Իհարկե այս ցուցանիշը

շատ դրական պետք է համարվի, քանի որ ֆոնդային բյուջեի տեսակարար կշռի աճը կարող է հանգեցնել համայնքի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը՝ նպաստելով համայնքում կապիտալ ծախսերի իրականացմանը:

Աղյուսակ 3. Շողակաթ համայնքի վարչական և ֆոնդային բյուջեները (Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից Գեղարքունիքի մարզպետարանի տարեկան հաշվետվությունների հիման վրա [3])

	Վարչական մաս (հազ.դրամ)			Ֆոնդային մաս (հազ.դրամ)		
	Ըստ առանձին համայնքների	Շողակաթ խոշորացված համայնք	Շողակաթ խոշորացված համայնք	Ըստ առանձին համայնքների	Շողակաթ խոշորացված համայնք	Շողակաթ խոշորացված համայնք
	2016թ.	2018թ.	2019թ.	2016թ.	2018թ.	2019թ.
Ծափաթաղ	8 818,0	119670,4	110893,3	450	92796,8	68195,8
Ջիլ	15 496,8			0		
Դրախտիկ	20 427,0			888,9		
Աղբերք	10 655,8			0		
Շորժա	21 650,5			361,4		
Արտանիշ	17 584,0			6675,3		
Ընդամենը	94632,0	119670,4	110893,3	8375,6	92796,8	68195,8

Աղյուսակ 4. Աշխատանքի վարձատրության ծախսերը Շողակաթ համայնքում (Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից Գեղարքունիքի մարզպետարանի տարեկան հաշվետվությունների հիման վրա [3]

	Աշխատանքի վարձատրություն (հազ.դրամ)		
	Ըստ առանձին համայնքների	Շողակաթ խոշորացված համայնք	Շողակաթ խոշորացված համայնք
	2016թ.	2018թ.	2019թ.
Ծափաթաղ	6 179,9	56303,5	54891,4
Ջիլ	13 848,6		
Դրախտիկ	13 828,1		
Աղբերք	8 484,3		
Շորժա	11 671,8		
Արտանիշ	10 971,9		
Ընդամենը	64984,5	56303,5	54891,4

Համայնքների խոշորացման հրատապության գլխավոր հիմնավորումներից էր համայնքի ղեկավարների աշխատակազմերի պահպանման վրա կատարվող բարձր ծախսերը և դրանք կրճատելու անհրաժեշտությունը: Հետևաբար փորձենք հասկանալ, թե ինչպես են փոխվել աշխատանքի վարձատրության վրա կատարվող ծախսերը Շողակաթ համայնքի խոշորացումից հետո:

Աղյուսակ 4-ում ներկայացված է Շողակաթ համայնքի բյուջեում աշխատանքի վարձատրության վրա կատարվող ծախսերը 2018 և 2019 թվականների ընթացքում և նրա կազմում ներառված համայնքների բյուջեների գումարային ծախսերը 2016 թվականի ընթացքում:

Ինչպես տեսնում ենք աշխատանքի վարձատրության վրա կատարվող ծախսերը 2018 և 2019 թվականներին նվազել են, ինչը ևս

դրական ցուցանիշ է: 2018 և 2019 թվականներին 2016 թվականի համեմատ աշխատանքի վարձատրության ծախսերը նվազել են համապատասխանաբար 13,4 և 15,5 տոկոսով:

Իհարկե ուսումնասիրությունը կարելի է շարունակել համայնքի բյուջեի ծախսերի և եկամուտների բոլոր խմբերի համար, սակայն ուսումնասիրված տվյալները արդեն իսկ բավարար են եզրահանգումներ կատարելու համար: Խոշորացումից հետո համայնքի բյուջեի եկամուտների և ծախսերի աճը նպաստելու է համայնքների ֆինանսական հնարավորությունների ամրապնդմանը և ֆինանսական անկախության մեծացմանը: Վարչական և ֆոնդային բյուջեների հարաբերակցության նշված ուղղությամբ փոփոխությունը ևս շատ կարևոր է, քանի որ ֆոնդային բյուջեի միջոցով են համայնքում կատարվում կապիտալ ծախսեր, առանց որոնց հնարավոր չէ պատկերացնել համայնքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ապահովումը: Ինչ վերաբերում է աշխատանքի վարձատրության ծախսերի նվազեցմանը, ապա պետք է նշել, որ այն հնարավոր է եղել ապահովել համայնքի ղեկավարների աշխատակազմերի կրճատման հաշվին, որոնց գործառույթների մեծ մասը կենտրոնացվել է:

Վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ ֆինանսական տեսանկյունից համայնքների խոշորացումը իրականացվել է որոշակի արդյունավետությամբ: Սակայն այլ է հարցը, երբ համայնքների խոշորացման արդյունավետությունը քննարկում ենք սոցիալական դիտանկյունից: Առհասարակ, համայնքների խոշորացման և դրա արդյունավետության մասին խոսելիս, պետք է հաշվի առնել, որ համայնքների խոշորացումը ունի բավականին մեծ սոցիալական ազդեցություն, քանի որ միշտ չէ որ փոքր համայնքների բնակիչները սիրով և ոգևորությամբ են ընդունում իրենց համայնքի խոշորացումը՝ պատճառաբանելով բազմաթիվ հիմնավորումներով:

Այնուամենայնիվ, համայնքների խոշորացումը պետք է նպաստի ՀՀ-ում վարչատարածքային բարեփոխումների իրականացմանը: Համայնքների խոշորացման արդյունքում պետք է ձևավորվեն վարչատարածքային միավորին բնորոշ բոլոր պայմաններին բավարարող համայնքներ: Համայնքներ, որոնք բացի ֆիզիկական պայմաններից կունենան նաև անհրաժեշտ ֆինանսական և մարդկային ռեսուրսներ համայնքային նշանակության բոլոր խնդիրները լուծելու համար:

Համայնքների խոշորացումը պետք է նաև հիմք հանդիսանա ապակենտրոնացման հետագա խորացման համար: Իսկ ապակենտրոնացումն ինքնանպատակ լինել չի կարող. դրա հիմնական արդյունքը պետք է լինի այս կամ այն լիազորության առավել արդյունավետ իրականացումը, որից էլ պետք է օգտվեն համայնքների բնակիչները: Լիազորության իրականացումը հնարավոր է համապատասխան ֆինանսական միջոցների և ռեսուրսների առկայության պայմաններում [**4**]:

Որքան էլ մեծ և հրատապ է վարչատարածքային բարեփոխումների իրականացման անհրաժեշտությունը համայնքների խոշորացման եղանակով, այնուամենայնիվ, համայնքների խոշորացումը չպետք է իրականացվի տարերայնորեն: Պետք է իրականացվեն մանրամասն ուսումնասիրություններ ոչ միայն համայնքների ֆինանսական ռեսուրսների ամրապնդման, այլ նաև խոշորացման սոցիալական հետևանքների և բնակչության վրա ունեցած ազդեցության վերաբերյալ: Միայն այդ դեպքում է հնարավոր ակնկալել վարչատարածքային բարեփոխումների իրականացման արդյունավետ ընթացք:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Սուվարյան Յու. Մ. և ուրիշներ**, Պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում («Ամբերդ» մատենաշար), Երևան, Տնտեսագետ, 2014թ. էջ 102-103:
2. **Շահբազյան Վ.**, «Համայնքի բյուջետավորման ուղեցույց», Երևան, Նոյյան տապան, 2010թ. էջ 8:
3. http://gegharkunik.mtad.am/files/docs/
4. **Սուվարյան Յու. Մ. և ուրիշներ**, Հայաստանի Հանրապետությունում պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումների գերակայությունները արդի փուլում («Ամբերդ» մատենաշար), Երևան, Տնտեսագետ, 2015թ. էջ 61:

Сдана/Հանձնվել է՝ 27.05.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 01.06.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 05.06.2020

Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը և սպառումը ՀՀ-ում

Խուկեյան Զ. Գ.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան,
գործարար կառավարում մասնագիտությամբ ասպիրանտ (Երևան, Հայաստան)
zaven.khukeyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *էլեկտրաէներգիայի ծավալ, էլեկտրաէներգիայի սակագին, արտադրող կայան, արտադրված էլեկտրաէներգիա, էներգետիկ անվտանգություն, արտադրված էլեկտրաէներգիայի ինարնարժեք*

Производство и потребление электроэнергии в Армении

Хукеян З. Г.
Армянский государственный экономический университет (Ереван, Армения)
zaven.khukeyan@gmail.com

Аннотация: В энергосистеме РА осуществляют свою деятельность Электростанции, использующие традиционные и альтернативные и возобновляемые источники энергии. Исследование годовых статистических данных позволяет представить какие производственные станции имеют возможности развития, и создать необходимое инвестиционное и законодательное поле для их развития. В результате анализа данных о производстве и потреблении электроэнергии становится ясно, что текущие направления и производственные станции не могут полностью реализовать потенциал энергоресурсов в Армении, тем самым причиняя убытки с точки зрения эффективности электрэергетической системы. Обсуждались последствия уже запланированных и реализованных действий энергетической стратегии и влияние на энергосистему и тарифы на электроэнергию. Необходимо строго придерживаться плана действий, разработанного стратегией развития энергетики, чтобы достичь желаемого результата.
Ключевые слова: Объем электричества, тариф на электроэнергию, производственная станция, вырабатываемое электричество, энергетическая безопасность, себестоимость произведенной электроэнергии

Power Generation and Consumption in Armenia

Khukeyan Z. G.
ASEU (Yerevan, Armenia)
zaven.khukeyan@gmail.com

Abstract: In the RA electricity system are operating power plants using traditional traditional and alternative and renewable energy sources. The study of annual statistical data allows us to imagine what kind of production stations have development opportunities and create the necessary investment and legislative field for their development. As a result of the analysis of electricity production and consumption data, it becomes clear, that the current directions and operating plants are not able to fully realize the potential of energy resources in Armenia, thus causing losses in terms of efficiency of the electricity system. The consequences of the already planned and implemented actions of the energy strategy and the impact on the energy system and electricity tariffs were discussed. It is necessary to strictly follow the action plan developed by the Energy Development Strategy in order to achieve the necessary results.
Keywords: volume of electricity, electricity tariff, power plant, generated electricity, energy security, cost of electricity produced

ՀՀ-ում էլեկտրաէներգիա արտադրողը կարող է այն կամ օգտագործել սեփական կարիքների համար կամ վաճառել ՀԷՑ-ին, հետևաբար չի կարող վաճառել բնակչությանը կամ որևէ այլ սպառողի: Արտադրված էլեկտրաէներգիայի տեղափոխման և բաշխման հարցերով զբաղվում է ՀԷՑ-ը, իսկ «Բարձրավոլտ էլեկտրացանցեր» ՓԲԸ-ն միայն սպասարկում է 110-220 կՎ լարման ԷՀԳ-ները: Հայաստանի էլեկտրական ցանցեր ՓԲԸ-ն ստեղծվել է վերակազմակերպման եղանակով՝ «Հյուսիսային էլեկտրացանց», «Հարավային էլեկտրացանց» և «Կենտրոնական էլեկտրացանց» փակ բաժնետիրական ընկերությունները՝ Երևանի էլեկտրացանց՝ փակ բաժնետիրական ընկերությանը միացնելու և այն վերանվանելու միջոցով, համաձայն Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2002 թ. ի փետրվարի 21-ի «ՀՀ էներգահամակարգի կառավարման բարելավման միջոցառումների մասին» № 152 որոշման: Ընկերությունը «Հյուսիսային էլեկտրացանց», «Հարավային էլեկտրացանց», «Կենտրոնական էլեկտրացանց» և «Երևանի էլեկտրացանց»

փակ բաժնետիրական ընկերությունների իրավահաջորդն է: Ընկերությունը Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ունի էլեկտրաէներգիայի բաշխման բացառիկ արտոնագիր: Էլեկտրաէներգիայի բաշխումն իրականացվում է ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովի կողմից հաստատագրված սակագներով: Ցանցերի ընդհանուր երկարությունը կազմում է 36 հազ. կմ: Ընկերությունը սպասարկում է մոտ1 մլն: «Հայաստանի էլեկտրական ցանցերըե խոշոր հարկատուների ցանկի 3-րդ հորիզոնականում է՝ 9.2 մլրդ դրամի չափով վճարած հարկերով:

Բաշխիչ ցանցին մուտքի հնարավորությունը շուրջ 100% է: Բնակչության տարեկան սպառումը կազմում է 35%, խոշոր սպառողները (արդյունաբերություն, տրանսպորտ, ջրամատակարարում և ոռոգման համակարգ) մոտ 30%, իսկ մնացած 35%-ը կազմում է հանրային ընկերությունների և փոքր ու միջին չափի ձեռնարկատիրությունների սպառումը: Բաշխիչ ցանցի կորուստները մոտ 11.0 % է, առևտրային հաշվառումը և գումարների հավաքագրումը գրեթե 100%: 35-110 կՎ ցանցի բոլոր սպառողները և 6-10 կՎ ցանցի սպառողների մեծ մասը ընդգրկված են տվյալների հավաքագրման համակարգում, սպառողների 30 %-ի մոտ տեղադրված են էլեկտրոնային հաշվիչներ: 2014 թ. Համակարգի ընդհատման միջին տևողության ինդեքսը կազմել է 8.81 ժամ, Համակարգի ընդհատման միջին հաճախականության ինդեքսով գրանցվել է 5.48 անջատում մեկ սպառողի հաշվով «իսկ Սպառողի ընդհատման միջին տևողության ինդեքսը կազմել է 1.61 ժամ[1]:

ՀԷՑ ՓԲԸ-ն համարվում է ՀՀ-ի տարածքում էլեկտրական էներգիայի միակ գնորդը արտադրող կայաններից: Արտադրող կայաններից յուրաքանչյուրից ՀԷՑ-ի կողմից գնված էլեկտրաէներգիայի սակագները կներկայացնենք ստորև: ՀԱԷԿ-ից ՀԷՑ-ը էլեկտրական էներգիա գնում է 11.5 ՀՀ դրամ սակագնով: Ջերմաէլեկտրակայանների կողմից առաքված էլեկտրաէներգիայի սակագները կազմում են՝ Հրազ-ՋԷԿ –ից 79.8 ՀՀ դրամ, Հրազդանի 5-րդ էներգաբլոկից 31.6 ՀՀ դրամ իսկ Երևանի ՀՅԳՏ-ից 29.05 ՀՀ դրամ: ՀրազՋԷԿ-ը 1 կտվ ժ էլեկտրաէներգիայի արտադրության համար օգտագործում է 40%-ով ավել գազ քան Երևանի ՀՅԳՏ: Սա հետևանք է այն փաստի, որ Հրազ-ՋԷԿ-ի հիմնական միջոցների օգտագործման ժամկետը հատել է սահմանային շեմը և համարվում է գերմաշված: Անհամեմատ մատչելի էլեկտրաէներգիա են մատակարարում ՀԷԿ-երը: Այտեղ պատկերը հետևյալն է «Սևան-Հրազդան ՀԷԿ-երի կասկադ» 17 ՀՀ դրամ «Որոտանի կասկադ» ՝ 15 ՀՀ դրամ[2]:

Անդրադարձ կատարենք նաև ՀՀ-ում էլեկտրական էներգիայի սպառման տվյալներին:

Վերը ներկայացված աղյուսակներում ներկայացված են 2012-2019 թթ ՀՀ-ում էլեկտրական էներգիայի արտադրության ծավալների վերաբերյալ, բնեղեն և դրամական արտահայտությամբ: Դիտարկելով էլեկտրական էներգիայի արտադրությունը բնեղեն արտահայտությամբ կտեսնենք, որ գրանցվել է արտադրության նվազեցում՝ 8 036,2 -7 632.3 2012-2019թթ, իսկ ամենա ցածր ցուցանիշ դիտարկված ժամանակահատվածում 2016 թվականինն է որը կազմում է 2015 թվականին արտադրված էլեկտրաէներգիայի 93,8 % այսինքըն նվազել է 6.2 տոկոսային կետոց: Մինչդեռ դրամական արտահայտությամբ գրանցվե է աճ արտադրության ծավալների նվազման պարագայում: Սա ևս ՀԾԿՀ-ի կողմից սակագնի փոփոխման հետևանքն է:

2017 և 2018 թվականներին արտադրված էլեկտրաէներգիայի ծավալի մեջ արևային էլեկտրակայանների արտադրած էլեկտրաէներգիան կազմում է համապատասխանաբար 0.4 և 5.1 մլն կՎտ Ժամ: Աճը կազմել է շուրջ 12,75 անգամ: Իսկ արդեն 2019 թվականին արտադրված և մատակարարված էլեկտրաէներգիայի ծավալների մեջ արևային կայաններից ստացված էլեկտրաէներգիան կազմել 16.7 մլն կՎտ ժամ: Այս ցուցանիշը խոսում է Հայաստանի արևային էներգիայի մեծ պոտենցիալով օժտված լինելու մասին: Բացի այդ նկատելի է արևային ֆոտովոլտային մոդուլների գների նվազեցում թե տեղական թե միջազգային շուկայում: Սա պայմանավորված է օրեցօր զարգացող բարձր տեխնոլոգիանե-

[1] Ena.am- «ՀԷՑ» ՓԲԸ խաշտոնական կայք

[2] Psrc.am- ՀԾԿՀ պաշտոնական կայք

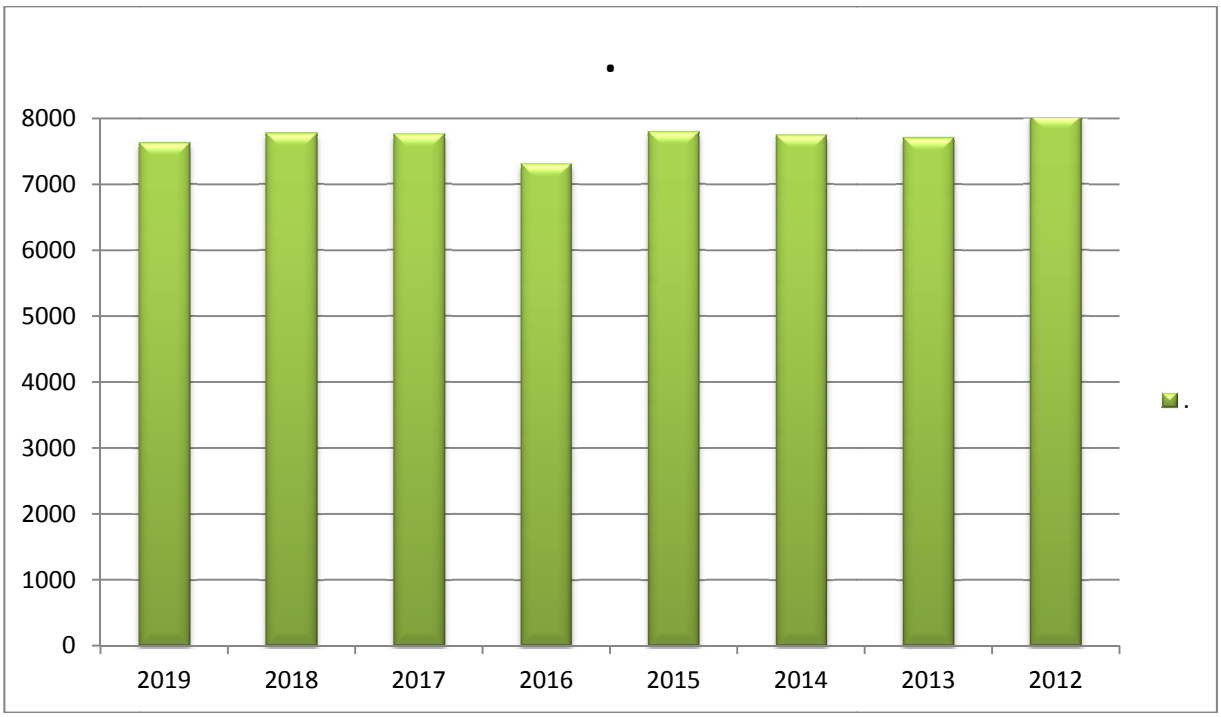

Գծապատկեր 1.

Աղյուսակ 1. Էլեկտրաէներգիայի և ջերմաէներգիայի արտադրության (Աղյուսակը կազմվել է ԱՎԾ տարեկան տեղեկագիրների տվյալների հիման վրա՝ «Սոցիալ տնտեսական իրավիճակը ՀՀ-ում» 2012-2019թթ)

	Էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալները մլն կՎտ Ժամ	ՋԷԿ	ՀԷԿ	ՀԱԷԿ	Այլ աղբյուրներ
2019	7 632.3	3 046.9	2 370.9	2 197.8	16.7
2018	7 776.9	3 375.6	2 318.2	2 076.1	7.0
2017	7 762.9	2 871.8	2 269.0	2 619.6	2.6
2016	7 315.2	2 581.5	2 351.4	2 380.5	1.8
2015	7 798.2	2 801.2	2 205.6	2 787.7	3.7
2014	7 750.0	3 288.6	1 992.6	2 464.8	4.0
2013	7 710.0	3 173.1	2 173.4	2 359.7	3.8
2012	8 036.2	3 374.0	2 349.1	2 311.0	2.1

րով, որի արդյունքում հնարավոր է դառնում նվազեցնել մոդուլների ինքնարժեքը:

Դիտարկելով 2012-2019 թվականներին ՀՀ-ում արտադրված էլեկտրաէներգիայի ծավալները ըստ արտադրող կայանների, քննարկելով այն էներգետիկ անվտանգության համատեքստում, առավել մտահոգիչ է այն փաստը, որ արտադրված էլեկտրաէներգիայի ծավալների մեջ գերակշիռ դեր ունեն ՋԷԿ-երը, որոնց կողմից արտադրած էլեկտրաէներգիան ամենաթանկն է: Էներգետիկ անվտանգության համատեքստում կարևոր է ստեղծել համապատասխան տնտեսական նախապայմաններ և օրենսդրահիրավական դաշտ՝ այլընտրանքային և վերականգնվող էներգիայի աղբյուրների վրա հիմնված արտադրությունները խթանելու համար: ՀՀ-ում բավական բարձր է արևից էլեկտրաէներգիայի ստացման հնարավորությունները: Դրա մասին է խոսում գնալով ավելի լայն մասշտաբների հասնող ինքնաբավ տնտեսությունները՝ հիմնված արևային ֆոտովոլտային մոդուլների վրա:

Առաջին արդյունաբերական մասշտաբի արևային կայանը, որ պետք է շահագործման

Աղյուսակ 2. (Աղյուսակը կառուցվել է ԱՎԾ հրապարակումների հիման վրա՝ «Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը ՀՀ-ում» 2012-2019թթ)

էլեկտրաէներգիայի արտադրություն, հաղորդում և բաշխում	Հունվար- դեկտեմբեր, մլն. դրամ	Նախորդ տարվա հունվար- դեկտեմ-բերի նկատմամբ, %
2019	214 560.4	97.5
2018	258 987.4	105.7
2017	258 825.0	101.2
2016	212 653.0	102.2
2015	211 867.7	105.5
2014	186 569.3	97.5
2013	214 490.0	102.5
2012	182 791.8	112.8

հանձնվեր 2019-ի տաեվերջին՝ «Մասրիկ-1»-ը, ունի 55 ՄՎտ դրվածքային հզորություն և մատակարարելու է էլեկտրաէներգիա աննախադեպ ցածր՝ 0.0419 ԱՄՆ դոլլար(20.11 դրամ)՝ առանց ԱԱՀ-ի սակագնով: Կայանն ունակ է արտադրելու տարեկան մինչև 120 մլն կՎտժ էլեկտրաէներգիա: Կայանի կառուցման և բաշխիչ ցանց մուտքի համար ներդրումների չափը գնահատվել է 50 մլն ԱՄՆ դոլար[1]:

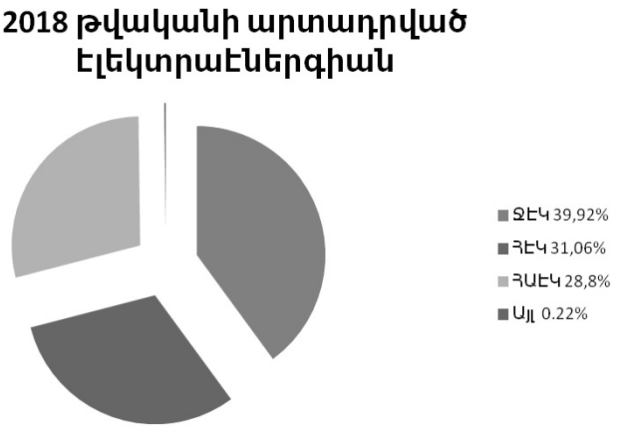

Գծապատկեր 2.

Ինչպես արդեն նշեցինք ամենթանկ ինքնարժեքն ունի ՋԷԿ-երի կողմից արտադրված էլեկտրաէներգիան՝ «Հրազ ՋԷԿ»-ինը 79,8, «Հրազդան 5» կայան՝ 31,6, Երևանի ՋԷԿ-ին՝ 29,05 դրամ: Հրազդանի ՋԷԿ-ի չափազանց բարձր սակագինը պայմանավորված է սարքավորումների բարոյական և ֆիզիկական մաշվածությամբ: Այն 2019 թվականին արտադրել է 70,92 մլն կՎտ ժամ էլեկտրաէներգիա: Այն այս պահին համարվում է ՀՀ-ում գրոծող ամենաբարձր դրվածքային հզորությունն ունեցող կայանը՝ 1110 ՄՎտ, սակայն գործում է ոչ ամբողջական հզորությամբ՝ բարձր ինքնարժեքի պատճառով: Համեմատական կարգով 22 անգամ փոքր դրվածքային հզորությամբ կայանը՝ «Մասրիկ-1»ը ունակ է բավարարելու կայանի արտադրած և առաքած տարեկան էլեկտրաէներգիայի ծավալները: «Մասրիկ-1» կայանի կառուցման և շահագործման համար անհրաժեշտ ներդրումները գնահատվել են 50 մլն ԱՄՆ դոլար: «Հրազ-ՋԷԿ»ին 70.92 մլն կՎտ ժամի համար վճարվել է 5 659.57 մլն դրամ գումար՝ առանց ԱԱՀ, իսկ «Մասրիկ-1» կայանի դեպքում այն կկազմեր՝ 1 426.20 մլն դրամ՝ շուրջ 3 անգամ ավելի էժան: Մատակարար ընկերության տարեկան խնայած գումարի մեծությունը կկազմեր՝ 4233.37 մլն դրամ՝ 8.73 մլն ամն դոլար: Օգտագործելով կայանի ամբողջական հզորությունը, արտադրելով 120 մլն կՎտ ժամ էլեկտրաէներգի՝ կայանը ունակ կլինի նաև փոխհատուցելու մյուս բարձր սակագնով էլեկտրաէներգիա մատակարարող ՋԷԿ-ի՝ Երևանի ՋԷԿ-ի կողմից արտադրված էլեկտրաէներգիայի ծավալներից գրեթե 50 մլն կՎտ ժամը՝ առաքման ինքնարժեքը 31.5 դրամ առանց ԱԱՀ՝ տարեկան կտրվածքով հնարավոր խնայված գումարը կկազմի շուրջ 569.5 մլն

[1]« «Մասրիկ 1» ՖՎ կայանի տեխնիկական նկարագիր» փաստաթուղթ:

դրամ: Այսինքն կայանի ամբողջական հզորությամբ շահագործման դեպքում խնայած գումարը կկազմի 4 802.37 մլն դրամ կամ որ նույնն է գրեթե 10 մլն դոլար[2]:

ՀԷՑ ՓԲԸ-ն վեր քննարկված սցենարի դեպքում հնարավորություն կունենա խնայել տարեկան շուրջ 4.8 մլրդ դրամ: Վեր բերված սցենարի կիրառման պարագայում, օգտագործելով 2019 թվականին արտադրված և առաքված էլեկտրաէներգիայի բնագավառի ցուցանիշները՝ սակագները, արտադրված էլեկտրաէներգիայի ծավալները, էլեկտրաէներգիայի մատակարարման սակագինը հնարավորություն կլինի նվազեցնել միջինում 0.63 ՀՀ դրամով: Ընդլայնելով ՀՀ-ում արևային էներգիա օգտագործող արտադրող կայանների հանաբավորությունները և բաենպաստ ներդրումային միջավայր ապահովելով հնարավորություն կունենան, ոչ միայն փոխարինել արդեն իսկ մաշված արտադրող կայանները, այլ նաև պահպանել ինչու չէ նաև նվազեցնել էլեկտրաէներգիայի մատակարարման գործող սակագները:

Օգտագործված աղբյուրների ցանկ

1. http://ena.am/AboutUs.aspx?hid=38&lang=1
2. http://ena.am/downloads/financial-statement-2018-am.pdf
3. http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=12559
4. http://psrc.am/
5. http://psrc.am/images/docs/monitoring/electric/2019/ENERGY_SYSTEM-2019-20.pdf
6. http://www.minenergy.am/page/532
7. https://ecolur.org/hy/news/energy/-1-/9111/
8. http://www.raztes.am/arm/
9. http://www.r2e2.am

Сдана/Հանձնվել է՝ 19.05.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 24.05.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 27.05.2020

[2] Թվական տվյալները վերցված են «ՀԷՑ» ՓԲԸ-ի ներկայացրած հաշվետվություններից

Դոլարայնացման մակարդակի և դրա վրա ազդող գործոնների վերլուծությունը ՀՀ-ում

Նավասարդյան Մ. Ա.
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Երևան, Հայաստան)
navasardianmichael@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *Դոլարայնացում, դոլարայնացման գնահատման ցուցանիշներ, փոխարժեք, գնաճ, բանկային տոկոսադրույք, արտարժույթով ավանդներ և վարկեր*

Анализ уровня долларизации и факторов, влияющих на неё в Армении

Навасардян М. А.
Армянский государственный экономический университет (Ереван, Армения)
navasardianmichael@gmail.com

Аннотация: В Армении не действует официальный режим долларизации, но как многие развивающиеся экономики, так и экономика Армении характеризуются высоким уровнем долларизации, следовательно, и повышение уровня долларизации в стране. Поскольку Центральный банк Армении проводит политику плавающего обменного курса, предпочитая целевую стабильность цен, каждое колебание обменного курса вызывает недоверие к национальной валюте и, как следствие, повышается уровень долларизации в стране. Выявив основные факторы, влияющие на уровень долларизации вкладов и кредитов в коммерческих банках РА, Центральный банк РА посредством непрерывных регулирующих функций может сократить риски возникновения неконтролируемого высокого уровня долларизации в стране.
Ключевые слова: Долларизация, показатели оценки долларизации, обменный курс, инфляция, банковская процентная ставка, вклады и кредиты в иностранной валюте

Analysis of the level of dollarization and the factors influencing it in Armenia

Navasardyan M. A.
Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
navasardianmichael@gmail.com

Abstract: There is no official dollarization regime in Armenia, but like many emerging economies, the Armenian economy is also characterized by a high level of dollarization. As the Central Bank of Armenia pursues a floating exchange rate policy, preferring to target price stability, each fluctuation of the exchange rate causes a lack of confidence in the national currency, and consequently the level of dollarization in the country increases. Figuring out the main factors influencing the level of dollarization of deposits and loans in commercial banks, the Central Bank of Armenia can reduce the risks of uncontrollably high level of dollarization in the country through continuous regulatory functions.
Keywords: Dollarization, dollarization evaluation indicators, exchange rate, inflation, bank interest rate, deposits and loans in foreign currency

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին և Բրետտոն Վուդսի համաժողովում ոսկու ստանդարտից հրաժարվելուց հետո որոշ երկրներ հուսահատորեն որոնում էին ուղիներ՝ խթանելու համաշխարհային տնտեսական կայունությունը և հետևաբար՝ սեփական բարգավաճումը: Այս երկրների մեծամասնության համար արժութային կայունություն ձեռք բերելու օպտիմալ ճանապարհը տեղական արժույթը հիմնական փոխարկելի արժույթին կցելն էր [**1**]: Այնուամենայնիվ, կար մեկ այլ տարբերակ. տեղական արժույթից հրաժարվել հօգուտ ԱՄՆ դոլարի բացարձակ օգտագործման(կամ մեկ այլ խոշոր միջազգային արժույթի): Երևույթը հայտնի է որպես ամբողջական դոլարայնացում: Այս գործընթացը ինտենսիվորեն տարածվեց, երբ 1971թ.-ից հետո շատ երկրների համար դոլարը դարձավ պահուստային արժույթ [**2**]:

Որպես տնտեսագիտական երևույթ՝ դոլարայնացումը այն իրավիճակն է, երբ ԱՄՆ դոլարն օգտագործվում է այլ երկրի ներքին արժույթի հետ միասին կամ դրա փոխարեն [**3**]: Բառիս բացարձակ իմաստով դոլարայնացումը երկրի արժութային համակարգի փոխարինումն է ԱՄՆ դոլլարային համակարգով [**4**]: Այսինքն՝ որպես լողացող կամ ֆիքսված արժութային ռեժիմի այլընտրանք՝ երկիրը

կարող է որոշում կայացնել իրականացնել պաշտոնական դոլարայնացում: Դա անելու հիմնական պատճառը երկրի ռիսկի նվազեցումն է՝ դրանով իսկ ապահովելով կայուն և անվտանգ տնտեսական ու ներդրումային միջավայր:

Դոլարայնացումը սովորաբար տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ երկրի ազգային արժույթը կորցնում է իր օգտակարությունը որպես փոխանակման միջոց:

Պաշտոնական դոլարայնացումը սովորաբար տեղի է ունենում զարգացող երկրներում, որոնք ունեն թույլ դրամավարկային իշխանություն կամ տնտեսական անկայուն միջավայր: Այն կարող է առաջանալ որպես պաշտոնական դրամավարկային քաղաքականություն կամ պարզապես հանդիսանալ շուկայական գործընթաց: Կա՛մ պաշտոնական հրամանի, կա՛մ շուկայի մասնակիցների կողմից որդեգրման միջոցով ԱՄՆ դոլարը ճանաչվում է բոլորի կողմից ընդունված փոխանակման միջոց՝ երկրի տնտեսությունում ամենօրյա գործարքներում օգտագործման համար [**5**]:

Առանձնացնենք քննարկվելիք հասկացության հիմնական **դրական կողմերը և հետևանքները.**

1. ցածր տոկոսադրույքներ, ցածր գնաճ [**6**],

2. պետական պարտքի էժան ֆինանսավորում [**7**],

3. փոխարժեքի ռիսկի նվազում [**8**],

4. ինտեգրում միջազգային շուկային [**9**]:

Սակայն եթե այս ռեժիմն ունենար միայն առավելություններ, ապա ամբողջ աշխարհը կօգտագործեր միայն մի քանի արժույթներ (դոլար, եվրո, յուան և ևս մի քանիսը): Թվարկենք հիմնական **բացասական երևույթները**, որոնք ի հայտ են գալիս դոլարայնացման ընթացքում կամ հետևանքով՝

1. արտարժույթի ձեռքբերման հետ կապված դժվարություններ,

2. անկախ դրամավարկային քաղաքականության կորուստ,

3. սենյորաժի կորուստ,

4. վերջին ատյանի եկամտի կորուստ [**10**],

5. վճարային հաշվեկշռի կարգավորման անկարողություն [**11**]:

Մինչ ՀՀ դոլարայնացմանն անցնելը հակիրճ ներկայացնենք այդ երևույթի գնահատման հիմնական ցուցանիշները:

Ինչպես նկատեցինք, D1-D4 ցուցանիշները վերաբերում են արտարժույթով ավանդներին, իսկ D5-ը՝ արտարժույթով վարկերին: Տեսնենք՝ ինչպիսին է դրանց շարժընթացը ՀՀ-ում:

ՀՀ-ում չի իրականացվում պաշտոնական դոլարայնացման ռեժիմ, այդ իսկ պատճառով երկիրը չի կարող օգտվել վերջինիս առավելություններից, ինչպես նաև ամբողջովին չի կրի դրա բացասական հետևանքները: Բայց, Ինչպես շատ զարգացող տնտեսություններ, այնպես էլ ՀՀ տնտեսությունը բնութագրվում է դոլարայնացման բարձր մակարդակով: Անցումային շրջանի սկզբնական փուլում ՀՀ-ն ապրեց ՀՆԱ-ի ահռելի անկում և հիպերինֆլյացիա, որը 1997թ.-ին անցավ 5000%-ը [**13**]: Արդյունքում անկախության առաջին տարիներին տեղի ունեցավ աղքատության զգալի աճ և ազգային արժույթի հանդեպ վստահության կորուստ, որն էլ անշուշտ հանգեցրեց դոլարայնացման մակարդակի բարձրացման:

1995-1998թթ.-ը բնորոշվում են դրամի արժեզրկմամբ, ինչը ուղեկցվեց արտարժութային ավանդների եկամտաբերության աճով, որն էլ հետագայում հիմք հանդիսացավ տնտեսության բարձր դոլարայնացման համար:

Ազգային արժույթի արժեզրկման գործընթացը նպաստեց հաջորդ ժամանակաշրջանների համար սպասումների աճին: 1998-2003 թթ դրամը արժեզրկվում էր ավելի դանդաղ տեմպերով, սակայն դոլարայնացումը ինտենսիվորեն աճում էր՝ կազմելով ընդհանուր բանկային ավանդների 80%-ը: 2003թ.-ին դրամը կտրուկ սկսեց ամրանալ, պայմանավորված տնտեսության գերտաքացմամբ, բայց դոլարայնացումը դեռ 1 տարի աճ էր գրանցում՝ այդպիսով գրանցելով կրիտիկական մակարդակներից թերևս առաջինը Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմության մեջ:

2003-2008թթ-ին տնտեսական աճի, մասնավորապես՝ ներքին շուկայի զարգացման հետևանքով դոլարի գնողունակության կորստի հետ կապված վախեր առաջացան. դոլարայնացման մակարդակի աճը ոչ միայն կանգ առավ, այլև զգալիորեն նվազեց: Ինչպես կարող ենք տեսնել գծապատկեր 1-ում, ռեզի-

Աղյուսակ 1. Դոլարայնացման գնահատման հիմնական ցուցանիշները [**12**]

D1	ռեզիդենտների արտարժութային ավանդների և փողի զանգվածի հարաբերակցություն
D2	ռեզիդենտների արտարժութային ավանդների և ռեզիդենտների ընդհանուր ավանդների հարաբերակցություն
D3	ռեզիդենտ ֆիզիկական անձանց արտարժույթով ցպահանջ ավանդների կշիռը ռեզիդենտ ֆիզիկական անձանց ընդհանուր ցպահանջ ավանդներում
D4	ռեզիդենտ ֆիզիկական անձանց արտարժույթով ժամկետային ավանդների կշիռը ռեզիդենտ ֆիզիկական անձանց ընդհանուր ժամկետային ավանդներում
D5	ռեզիդենտ իրական հատվածին արտարժույթով տրամադրված վարկերի և ռեզիդենտ իրական հատվածին տրամադրված ընդհանուր վարկերի հարաբերակցություն

Գծապատկեր 1. Դոլարացման մակարդակը գնահատող ցուցանիշների շարժընթացը ՀՀ-ում 2006-2020թթ.-ին(%) (մարտ ամսվա տվյալներ) [**13**]

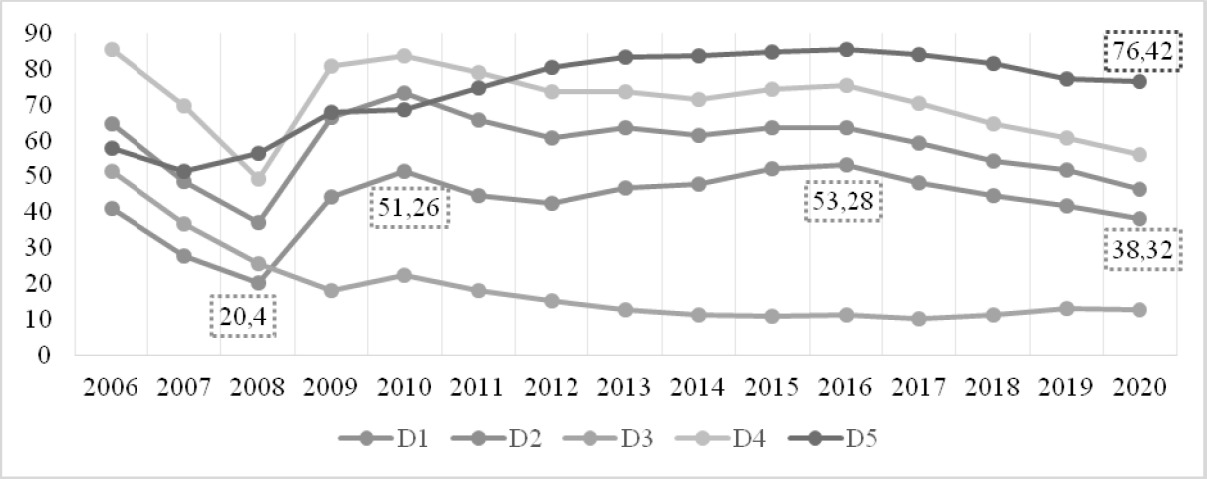

դենտների արտարժութային ավանդների և փողի զանգվածի հարաբերակցությունը նվազեց մինչև 20.4%:

2008թ.-ի ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը հանգեցրեց դրամի արժեզրկմանը հիմնական արտարժույթների նկատմամբ, այդ թվում նաև ԱՄՆ դոլարի: Այդ գործընթացը շարունակվեց մինչև 2010թ.-ի ապրիլ ամիսը: Դրա հետևանքով D1 ցուցանիշը բարձրացավ մինչև 51.26%:

Գնաճային զարգացումները կտրուկ տարբերվեցին և գերազանցեցին ակնկալիքները 2014թ. վերջին, երբ արտերկրում և հատկապես տարածաշրջանում խորացան աշխարհաքաղաքական և տնտեսական հիմնախընդիրները: Մյուս կողմից, 2014թ.-ի ընթացքում, ի տարբերություն այլ զարգացած և զարգացող երկրների, դիտվում էր ԱՄՆ տնտեսական աճի տեմպերի արագացում և ԱՄՆ դոլարի ամրապնդում, ինչն ուղեկցվում էր մնացած երկրների արժույթների արժեզրկմամբ և գնաճային բարձր միջավայրի ձևավորմամբ: Նշված երևույթների ազդեցությունը ՀՀ արժութային շուկայում արտահայտվեց 2014թ.-ի վերջին, որտեղ, արտերկրից և ՀՀ հիմնական գործընկեր Ռուսաստանից արտարժութային փոխանցումների զգալի կրճատման ու տնտեսական աճի տեմպերի դանդաղման սպասումների պայմաններում, արձանագրվեց դրամի կտրուկ արժեզրկում (4 ամսվա ընթացքում 1 դոլարը 410 դրամից արժեցավ մոտ 480 դրամ [**14**]): Վերջինս անմիջապես անդրադարձավ դոլարայնացման մակարդակի վրա. D1-ը բարձրացավ մինչև 53.28%:

Ինչ վերաբերում է վերջին տարիներին, նշենք, որ վարկերի և ավանդների արժութային կառուցվածքներում կա որոշակի տարբերություն, այն է՝ դրամով և արտարժույթով վարկերը բացարձակ արժեքով մոտենում են իրար: Ավանդների դեպքում դրանց տարբերությունը շարունակում է մնալ մեծ՝ չնայած վերջին տարիներին դրամով ավանդների աճի տեմպերը ավելի բարձր են քան դոլարով ավանդներինը:

Այնուամենայնիվ, վերջին սոցիալ-տնտեսական իրադարձությունների հետևանքով, կապված համաճարակի տարածման հետ, 2020թ.-ի ապրիլին, 2019թ.-ի դեկտեմբերի վերջի համեմատ, ՀՀ առևտրային բանկերի միջոցով ներգրավված ավանդների ծավալը կրճատվել է 2.6%-ով՝ կազմելով շուրջ 2.5 տրիլիոն ՀՀ դրամ, մինչդեռ նախորդ ամսվա համեմատ անկումը եղել է 3.3%: Հետաքրքրական է նկատել, որ 2020թ.-ի մարտին, փետրվարի համեմատ, նվազել են դրամով ինչպես ցպահանջ, այնպես էլ ժամկետային ավանդները, մինչդեռ դոլարով

ցպահանջ և ժամկետային ավանդների ծավալները աճել են:

2020թ.-ի ապրիլին, մարտի համեմատ, տնային տնտեսությունների դոլարով, ինչպես ցպահանջ, այնպես էլ ժամկետային ավանդները՝ համապատասխանաբար գրանցեցին շուրջ 7.2 և 6.2% անկում: Տնային տնտեսությունների դրամով ժամկետային ավանդները ևս 0.6% անկում գրանցեցին՝ կազմելով շուրջ 574.7 մլրդ ՀՀ դրամ, մինչդեռ ցպահանջ ավանդները ավելացել են 9.5%-ով՝ կազմելով շուրջ 202.6 մլրդ ՀՀ դրամ: Սա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ համաճարակի տնտեսական ազդեցությունը հանգեցրել է նրան, որ տնային տնտեսությունները սկսել են վերցնել ժամկետային ավանդներ, ինչպես նաև ցպահանջ դոլարով ավանդներ, որոնց որոշ մասը, փոխարկելով դրամի, փոխացվել են ընթացիկ դրամային հաշվին, իսկ հետ վերցված ավանդների մեծ մասը ուղղվել են ընթացիկ կարիքները և(կամ) ծախսերը հոգալու համար [**15**]:

Քննարկվող երևույթի հիմքում ընկած պատճառները հասկանալու համար կարևոր է դրա գործոնային վերլուծությունը՝ հասկանալու համար, թե որոնք են երկրում առկա նման իրավիճակի լուծման հնարավոր ուղիները:

Դոլարայնացման մակարդակի վրա ազդող հիմնական գործոններից են փոխարժեքը, գնաճը և տոկոսադրույքը: ՀՀ-ն վարում է լողացող փոխարժեքի քաղաքականություն, որը երկրում առկա դոլարայնացման բարձր մակարդակի պայմաններում դառնում է խրթին: Պատճառն այն է, որ ՀՀ-ն չի ֆիքսում փոխարժեքը տնտեսության զարգացման նպատակով: Նախընտրում է կապիտալի ազատ տեղաշարժ և գների կայունություն, իսկ այդ դեպքում, Ռոբերտ-Մանդելի «անհնարին երրորդության» համաձայն, փոխարժեքի կայունություն պահպանելը անհամատեղելի է: Մյուս կողմից փոխարժեքի յուրաքանչյուր տատանում տնտեսությունում առաջացնում է սպեկուլյատիվ պահանջարկ արտարժույթի նկատմամբ, որն էլ հանգեցնում է փոխարժեքի կուրսի բարձրացման: Այսինքն՝ ՀՀ-ն կանգնած է երկընտրանքի առաջ, և չկա հստակ մի գործոն, որով վերջնականապես կորոշվի այդ ընտրության հարցը:

Արժութային քաղաքականությունը կարևոր նշանակություն ունի ՀՀ տնտեսության համար, քանի որ այն գտնվում է արտաքին շուկայից մեծ կախվածության մեջ: Արժութային շուկայում տեղի ունեցող ցանկացած փոփոխություն թողնում է ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցություն ՀՀ տնտեսության վրա: Սակայն որոշ հետազոտություններ փաստում են, որ արժութային ռեժիմի խստացումը ոչ միայն կրճատել է երկրի արտահանման ներուժը, այլև նշանակալի դրական ազդեցություն չի ունեցել գնաճի վրա: Գնաճի նպատակադրման ռազմավարության շրջանակներում ավելի արդյունավետ է ազատ լողացող ռեժիմի օգտագործումը [**16**]:

Նախնական փուլում լողացող փոխարժեքի քաղաքականության իրականացումը կարող է հանգեցնել երկրում գների մակարդակի որոշակի բարձրացման: Բայց մյուս կողմից այն կբերի Հայաստանում արտադրվող ապրանքների մրցունակության բարձրացման արտասահմանյան շուկաներում [**17**]: Իսկ երկարաժամկետ հեռանկարում լավ մշակված մակրոտնտեսական քաղաքականության միջոցով լողացող փոխարժեքի ռեժիմի կիրառումը նախադրյալներ կստեղծի երկրի տնտեսության որակական զարգացման համար:

Դոլարայնացման վրա ազդող մեկ այլ գործոն է բանկային տոկոսադրույքը: Դրամով և արտարժույթով ավանդների և վարկերի տոկոսադրույքների սփրեդի փոփոխությամբ հնարավոր է ազդել տնտեսության դոլարայնացման վրա: Սակայն դա միանշանակ չէ, և հնարավոր է, որ ոչ մի ազդեցություն չթողնի: Օրինակ՝ ՀՀ-ում 2000-ական թվականներին դրամով և արտարժույթով ավանդների տոկոսադրույքները գրեթե հավասարվել են, ապա դրամով ավանդների տոկոսադրույքը գերազանցել է արտարժույթով ավանդների տոկոսադրույքը, սակայն զուգահեռաբար (2000-2003թթ) դոլարայնացման մակարդակը նկատելի փոփոխության չի ենթարկվել:

Վերլուծելով փոխարժեքի, գնաճի և բանկային տոկոսադրույքների ամսական տվյալները 2006-2020 թվականներին՝ նկատում ենք դրանց և վարկերի ու ավանդների դոլարայնացման մակարդակների միջև առկա կապերի տարբերություններ: Դիտարկելով ավանդների դոլարայնացման մակարդակի և վերոնշյալ գործոնների միջև առկա կորելյացիոն կապերը՝ նկատվում են հետևյալ բնորոշ գծերը ՀՀ-ում արտարժույթով խնայողությունների վերաբերյալ.

- փոխարժեքի և դրամով ավանդների տոկոսադրույքների փոփոխությունները ուժեղ ազդեցություն ունեն ավանդների դոլարայնացման մակարդակի վրա: Վերջինիս կորելացիայի գործակիցները դրանց հետ կազմել են 0.7-ից ավել,
- գնաճի և դոլարով ավանդների տոկոսադրույքի ազդեցությունները թույլ են ավանդների դոլարայնացման մակարդակի վրա: Նույնիսկ դրանց համար ստացված գործակիցները բացասական նշանով են, որը հակասում է տնտեսագիտական տրամաբանությանը:

Վարկերի դոլարայնացման մակարդակի գործոնային վերլուծությունը թույլ է տալիս գալ հետևյալ եզրահանգումներին.

- վարկերի դոլարայնացման մակարդակի վրա ուսումնասիրվող գործոններից ամենամեծ ազդեցությունն ունեն դոլարով տրամադրված վարկերի տոկոսադրույքները. կորելացիայի գործակիցը կազմել է 0.83,
- դրամով վարկերի տոկոսադրույքի և փոխարժեքի փոփոխության ազդեցությունները միջին ուժգնության են (բացարձակ արժեքով՝ մոտ 0.5-ին):

ՀՀ-ում դիտարկված գործոնների և վարկերի ու ավանդների դոլարայնացման մակարդակների միջև կապերը էականորեն տարբերվում են, բազմաբնույթ են, նույնիսկ որոշ կապեր հակասում են տնտեսագիտական օրենքներին: Սակայն նկատվել է մեկ ընդհանրություն. և՛ ավանդների, և՛ վարկերի դոլարայնացման ու երկրում գնաճի մակարդակների միջև կապերը գրեթե բացակայում են: Այն ամենայն հավանականությամբ կապված է երկրում վարվող գների կայունությանն ուղղված ԿԲ քաղաքականությամբ:

Ներկայումս ՀՀ-ում տնտեսական կայունություն ապահովելու համար նախևառաջ կարևոր է ներքին շուկայի զարգացումը և ներքին ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության բարձրացումը: Ուստի դոլարայնացման մակարդակն անվերահսկելի վիճակում թողնելը կարող է երկրին տնտեսական(և ոչ միայն) լուրջ ռիսկերի առաջ կանգնեցնել, իսկ այդ դեպքում ներքին շուկայի զարգացումը կարող է մղվել հետին պլան: Առանց այդ էլ արտաքին աշխարհից մեծ կախվածություն ունեցող ՀՀ տնտեսության համար վտանգավոր է դոլարայնացման երևույթը իր բացասական դրսևորումներով:

Հայաստանում վարկերի ու ավանդների դոլարայնացման վրա մեծ ազդեցություն ունեցող վերոնշյալ գործոնների վրա ՀՀ ԿԲ շարունակական վերահսկողության, մասնավորապես՝ համապատասխան ինտերվենցիաների և նորմատիվների փոփոխությունների միջոցով երկիրը կարող է պարարտ հող ստեղծել ներքին շուկայի զարգացման և ներդրումների ներգրավման համար վստահելի վարկանիշ ձեռքբերելու տեսանկյունից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Dollarization Explained, Reem Heakal, 2010, https://www.investopedia.com/articles/04/082504.asp
2. Dollarization:Demand of time or the result of mismanagement of economy, Anurag, November, 2012, Munich Personal RePEc Archive, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/58619/1/MPRA_paper_58619.pdf
3. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/dollarization
4. https://www.dictionary.com/browse/dollarization
5. Dollarization, JIM CHAPPELOW, https://www.investopedia.com/terms/d/dollarization.asp
6. **De Grauwe, Paul.** (1994). “the Economics of Monetary Integration”. Oxford University Press.
7. **Ляменков А.К., Ляменкова Е.А.**, Примущества и недостатки официальной долларизации как режима валютного курса, Journal of Scientific Research Publications. 2015. N 12(32)
8. **Stein, Ernesto, Ernesto Talvi, Ugo Panizza and Gustavo Marquez.** (1999). “Evaluando la Dolarizacion: Una Aplicacion a Paises de America Central y del Caribe”. Inter-American Development Bank.
9. Dollarization, JIM CHAPPELOW, https://www.investopedia.com/terms/d/dollarization.asp
10. Dollarization: Demand of time or the result of mismanagement of economy, Anurag, November, 2012, Munich Personal RePEc Archive, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/58619/1/MPRA_paper_58619.pdf
11. Примущества и недостатки официальной долларизации как режима валютного курса, Ляменков А.К., Ляменкова Е.А., Journal of Scientific Research Publications. 2015. N 12(32)
12. ՀՀ ԿԲ տեղեկագիր, հունվար 2020, էջ 44, https://www.cba.am/AM/pperiodicals/tex_II_20.pdf
13. ՀՀ ԿԲ վիճակագրություն, https://www. cba.am
14. ՀՀ ԿԲ վիճակագրություն, https://www. cba.am
15. http://politik.am/hh-arevtrayin-bankeri-koxmic-nergravvats-avandneri-tsavalnern-ankum-en-ardzanagrel-tkzn
16. **Айвазян С. А., Бродский Б. Е., Сандоян Э. М., Восканян М. А., Манукян Д. Э.** Макроэконометрическое моделирование экономик России и Армении. // Прикладная Эконометрика № 30 (2) 2013
17. **Восканян М. А.** Валютное регулирование в Армении в рамках инфляционного таргетирования: миф и реальность. XIX Кондратьевские чтения «Модернизация Российской экономики: уроки прошлого, шансы и риски», тезисы участников Чтений. Международный фонд Н. Д. Кондратьева, с. 316. 2011 с. 69-71

Сдана/Հանձնվել է՝ 23.06.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 28.06.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 30.06.2020

Համավարակի պայմաններում ապահովագրական ընկերությունների տնտեսական գործունեության վերլուծություն

Հակոբյան Գ. Մ.
ՀՊՏՀ բանկային գործի և ապահովագրության ամբիոնի մագիստրոս
(Երևան, Հայաստան)
hakobyan.1997@bk.ru

Վճռորոշ բառեր՝ *տնտեսական ներուժ, ներդրումային ակտիվներ, համավարակ, շահութաբերություն, ROA*

Анализ экономической деятельности страховых компаний в условиях пандемии

Акопян Г. М.
Магистр кафедры банковского дела и страхования АГЭУ (Ереван, Армения)
hakobyan.1997@bk.ru

Аннотация: в представленной статье обсуждались экономические показатели всех действующих в РА страховых компаний в течение COVID-19, сравнивались с аналогичными показателями прошлого года и был оценен экономический потенциал страховых компаний. Осуществлено объемное и отраслевое исследование инвестиций, осуществляемых страховыми компаниями РА.
Ключевые слова. Экономический потенциал, инвестиционные активы, эпидемия, рентабельность, ROA

Analysis of the Economic Activity of Insurance Companies in the Context of a Pandemic

Hakobyan G.M.
Master of banking and insurance Department of ASUE (Yerevan, Armenia)
hakobyan.1997@bk.ru

Abstract: The article discussed the economic indicators of all insurance companies operating in Armenia during COVID-19, compared with similar indicators of the previous year, and assessed the economic potential of insurance companies. A large-scale and industry-specific study of investments made by RA insurance companies was carried out.
Keywords. Economic potential, investment assets, epidemia, profitability, ROA

ՀՀ-ում կայուն և հուսալի ապահովագրական համակարգի կայացումը երկրի զարգացման ներկայիս փուլում բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեցող խնդիրներից է: Մասնավորապես, դա պայմանավորված է նրանով, որ կառավարության կողմից որդեգրված տնտեսական աշխուժության պահպանման, տնտեսական աճի ապահովման և միևնույն ժամանակ աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագրերի իրականացման կարևոր բաղադրիչ է հանդիսանում պարտադիր ապահովագրության միջոցով սոցիալական և տնտեսական ոլորտների մի շարք հիմնախընդիրների լուծումը: Բացի այդ, առաջիկայում նաև ֆինանսական հատվածի բարեփոխումների և զարգացման հիմնական բաղադրիչ է հանդիսանալու գյուղատնտեսության և առողջության պարտադիր ապահովագությունների ներդնումը, որի ուղությամբ քայլեր այս օրերին էլ են իրականացվում: Այս խնդիրների լուծման համար իր հերթին պետք է պատրաստ լինի ապահովագրական համակարգը՝ ֆինանսապես կայուն, հուսալի և վճարունակության բարձր մակարդակ ունեցող ապահովագրական ընկերությունների ներկայացմամբ:

«Ապահովագրության և ապահովագրական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքը սահմանում է, որ ապահովագրական ընկերությունները կարող են իրականացնել ապահովագրական գործունեությունից բխող կամ դրա հետ ուղղակիորեն կապված գործառնություններ՝ ընդ որում՝ ածանցյալ ֆինանսական գործիքներով գործառնությունները, եթե դրանք օգտագործվում են ապահովագրության պայմանագրերից բխող պարտավորությունների կատարման ռիսկերը ծածկելու համար՝ կապված փոխարժեքի, տոկոսադրույքների փոփոխությունից բխող և այլ ռիսկերի հետ: Բացի բուն գործառնական գործունեությունից՝ օրեն-

քով ապահովագրական ընկերություններին թույլատրվում է իրականացնել նաև ներդրումային գործունեություն, մասնավորապես՝ ընկերությունները կարող են իրականացնել ինվեստիցիոն (ներդրումային) գործունեություն՝ իրենց անունից և հաշվին բաժնետոմսեր, պարտատոմսեր և ներդրումային այլ արժեթղթեր գնել կամ այլ կերպ ձեռք բերել, օտարել [1]:

Ներդրումների համար ապահովագրական ընկերությունը կարող օգտագործել ունեցած դրամական միջոցների միայն մի մասը, որոնց վերաբերում են ապահովագրական պահուստները և սեփական կապիտալը: Ընդ որում, ապահովագրական պահուստ հանդիսանում է ապահովագրական պարտավորություններից ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների ամբողջություն միայն մինչև դրա օգտագործումն ապահովագրական հատուցումների ուղղությամբ: Սեփական կապիտալը հանդիսանում է ապահովագրական պարտավորություններից ազատ դրամական ներուժ, որը կարող սակայն օգտագործվել ապահովագրական հատուցումների վճարման համար ապահովագրական պահուստի անբավարարության դեպքում:

ՀՀ ապահովագրական ընկերությունների գործունեությունը մանրակրկիտ ուսումնասիրելու, Ինչպես նաև COVID 19-ի տնտեսական հետևանքների բացահայտման համար նախ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ապահովագրողների տնտեսական ներուժի ձևավորումը և դրա զարգացման դինամիկան: Ինչպես գիտենք ապահովագրական ընկերությունների համար որպես ներդրումների աղբյուր (տնտեսական ներուժ) կարող են ծառայել ընկերության ակտիվները, սեփական կապիտալը, տեխնիկական պահուստները (Գծապատկեր 1):

2009 թվականին ապահովագրական ընկերությունների ակտիվները նախորդ տարվա համեմատ աճել են մոտ 45%, կազմելով՝ 16.9 մլրդ դրամ, 2010 թվականին ակտիվները կազմել են 25.6 մլրդ. դրամ, 2011 թվականի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ ակտիվների ամբողջ մեծությունը կազմել է 31.5 մլրդ դրամ, 2012 թվականին 38,3 մլրդ դրամ, 2013 թվականին գրանցվել է 31% աճ՝ 50 մլրդ. Ցուցանիշով: 2014 թվականին ակտիվների ծավալը նվազել է մոտ 14%-ով և տարվա վերջում կազմել 43.4 մլրդ դրամ, 2015 թվականին այդ ցուցանիշը կրկին նվազել է մոտավորապես 4.6%-ով, կազմելով՝ 41.1 մլրդ դրամ: Մինչև 2016 թվականի վերջին եռամսյակը ունենալով աճի միտում՝ ակտիվների մեծությունը կազմել է 44.9 մլրդ. դրամ, 2017-ին 49.5, իսկ 2018 թվականի հասել մինչև 51.6 միլիարդի, սակայն բոլոր ժամանակների առավելագույն արդյունքը եղել է 2019թ-ի վերջի դրությամբ՝ 62.78 մլրդ ՀՀ դրամ:

Գծապատկեր 1. Ապահովագրական ընկերությունների ակտիվների, պահուստների և սեփական կապիտալի փոփոխությունների դինամիկան 2009-2020թթ, հազ. Դրամ (Կենտրոնական Բանկի հայտարարած տվյալների հիման վրա https://www.cba.am) [2]

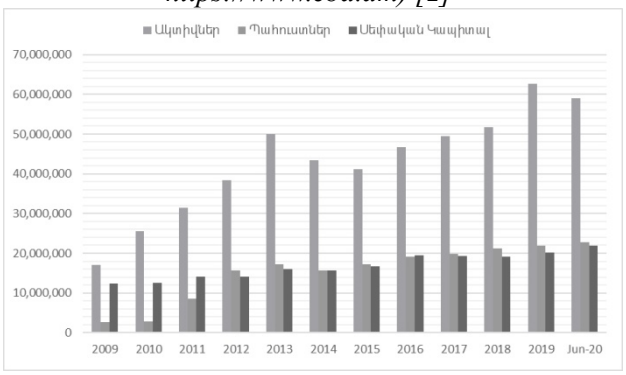

2012թ-ից հետո համեմատաբար կայուն դինամիկա են դրսևորել սեփական կապիտալի և պահուստների ցուցանիշները, որը պայմանավորված է եղել ԿԲ նորմատիվների (ուժի մեջ են մտել 2008թ-ից) հստակ իրացմամբ: Սեփական կապիտալը և տեխնիկական պահուստները ապահովագրական ընկերությունների համար համեմատաբար կոշտ ցուցանիշներ են և դժվար են արձագանքում շուկայական շոկերին, և ինչպես տեսնում ենք, 2019-06/2020թ միջակայքում չնայած առկա արտաքին շոկին (COVID 19) պահպանել են կայուն աճի միտումը:

2018 թվականի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ հայաստանյան ապահովագրական ընկերությունների ակտիվների ընդհանուր ծավալը նախորդ տարվա համեմատ աճելով 4 տոկոսով և կազմելով 51.6 մլրդ ՀՀ դրամ [3] կազմել է նույն տարվա ՀՆԱ-ի 0.8%-ը [4]: 2019-ին այս ցուցանիշը աճել է ևս 1 տասնորդական կետով: Համեմատության համար հիշեցնենք, որ Ֆրանսիայում և Անգլիայում այս

ցուցանիշը հավասար էր համապատասխանաբար 127.2% և 123.63%, իսկ ԱՄՆ-ում 39.11% [5]:

Առաջին հայացքից ստացվում է այնպես, կարծես թե, համավարակը էական ազդեցություն չի թողնում ապահովագրական ընկերությունների տնտեսական գործունեության վրա, սակայն դա հստակ հասկանալու համար անհրաժեշտ է վերլուծությունը մասնավորեցնել՝ ըստ առանձին 6 մասնավոր ընկերությունների (Գծապատկեր 2): Ինչպես կարելի է նկատել, Գծապատկեր երկուսում պատկերված է, ըստ ընկերությունների 2019թ-ի առաջին կիսամյակի և 2020թ-ի առաջին կիսամյակի ակտիվների ծավալը և ինչպես բոլորս տեսնում ենք ընկերությունները չնայաց համավարակին այս տարի գերակատարել են նախորդ տարվա միևնույն ժամանակաշրջանի ցուցանիշը (ևս մեկ փաստարկ, որ ապահովագրականների գործունեությունը չի տուժել համավարակից): Համեմատության համար նշեմ, որ նախորդ տարվա ցուցանիշները առավելագույն չափով գերակատարած ընկերություններն են “Նաիրի Ինշուրանս”-ը և “Արմենիա Ինշուրանս”-ը, համապատասխանաբար՝ 22% և 19%:

Գծապատկեր 2. ՀՀ ապահովագրական ընկերությունների ակտիվների փոփոխությունը 2019թ-ի և 2020թ-ի առաջին կիսամյակի համար, հազար դրամ [6]

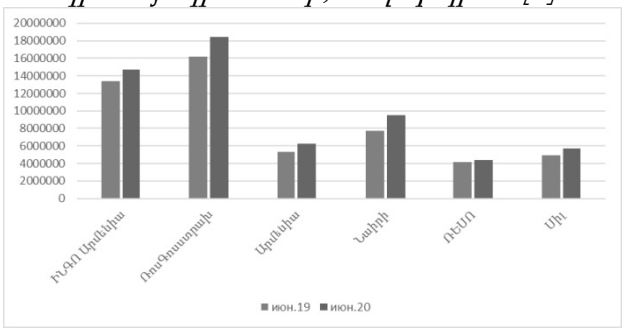

Ակտիվների ծավալի պահպանումը կամ աճը դեռևս չի նշանակում տնտեսական կայունության ապահովում կամ տնտեսական ներուժի արդյունավետ իրացում: Հասկանալու համար, թե ապահովագրական ընկերությունները որքանով են իրացնում իրենց ներուժը և ինչպես են ազդում երկրում տնտեսական կայունության ապահովման վրա, առաջին հերթին անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրանց կողմից իրականացվող ներդրումների ծավալները և ուղղությունները:

2019 թվականի դրությամբ ապահովագրական ընկերությունների կողմից կատարված ներդրումները ներկայացնենք Գծապատկեր 3-ի միջոցով: Գծապատկերներում ներկայացված տվյալներից հասկանալի է, ապահովագրական ընկերությունների ակտիվների ծավալների աճը ուղեկցվել է նաև նրանց կողմից իրականացվող ներդրումների աճով: Ապահովագրական ընկերությունների կողմից իրականացված ներդրումները 2020թ-ի հունիս ամսվա դրությամբ նախորդ տարվա նույն ցուցանիշի նկատմամբ ավելացել են 23%-ով: Բոլոր ապահովագրական ընկերությունները ունեցել են ներդրումների ծավալի աճ, որոնց թվում կրկին առաջատար դիրքում են “Արմենիա Ինշուրանս” և “Նաիրի Ինշուրանս” ընկերությունները, համապատասխանաբար՝ 44% և 31.5% աճ գրանցելով:

Գծապատկեր 3. ՀՀ ապահովագրական ընկերությունների ներդրումները, 2019-2020թ., հազ. ՀՀ դրամ [7]

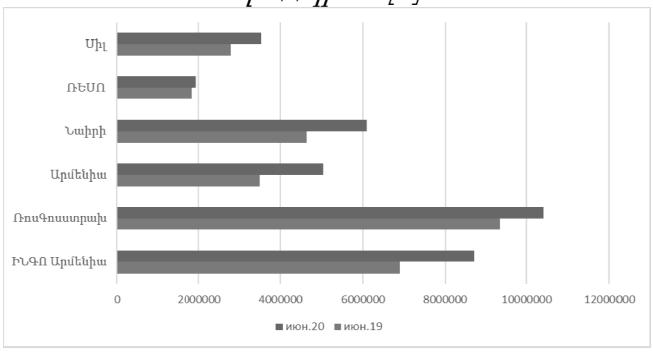

Հայաստանյան ապահովագրողների ներդրումային գործունեությունը և պորտֆելը համեմատելի չէ արտասահմանյան ընկերությունների փորձի հետ, որոնք ունեն բազմամյա փորձ և ապահովագրավճարների կայուն ներհոսք, ինչն ապահովում է ներդրումային մեծ պոտենցիալ: Մեծ դեր է խաղում նաև այն հանգամանքը, որ ՀՀ տարածքում գործող ապահովագրական ընկերությունների ոչ մեկը չի զբաղվում կյանքի ապահովագրության ծառայությունների մատուցմամբ, ինչը ենթադրում է երկարաժամկետ ֆինանսական միջոցների առկայություն:

ՀՀ ապահովագրական ընկերություններն իրենց ակտիվները հիմնականում տեղաբաշխում են այնպիսի ներդրումային գործիքներում, ինչպիսիք են բանկային ավանդները, պետական, կորպորատիվ պարտատոմսերը, արժեղթերը, բաժնետոմսերը, կնքում են ռեպո

և հակադարձ ռեպո համաձայնագրեր, տրամադրում փոխառություններ:

Պետական պարտատոմսերում ներդրումները ՀՀ ապահովագրական ընկերությունների ներդրումների կարևոր ուղղություններից են:

Ինչպես գիտենք, ՀՀ ֆինանսների նախարարությունը հանդիսանում է ՀՀ պետական գանձապետական պարտատոմսերի թողարկող: ՀՀ կենտրոնական բանկը, որպես ՀՀ կառավարության ֆինանսական գործակալ կազմակերպում է ՀՀ պետական (գանձապետական) պարտատոմսերի առաջնային տեղաբաշխում [8]: Կենտրոնական բանկի կայքում հրապարակվում են պետական պարտատոմսերի աճուրդների վերաբերյալ նորությունները և հենց օնլայն համակարգով կազմակերպվում է աճուրդ: Աճուրդում առկա են կարճաժամկետ, միջին ժամկետայնության և երկարաժամկետ արժեկտրոնային պետական պարտատոմսեր:

ՀՀ պետական (գանձապետական) պարտատոմսերի եկամտաբերությունը վերագնահատվում է ՀՀ ԿԲ կողմից ամեն օր և հրապարակվում կայքում եկամտաբերության կորի միջոցով: Ընկերությունը համաձայն կորի տվյալների՝ կարող է վաճառել պարտատոմսերը իրեն առավել շահավետ պայմանների առկայության դեպքում: Պարտատոմսերն ապահովագրական ընկերությանը ձեռնտու է վաճառել այն դեպքում, երբ դրանց եկամտաբերության կորն իջնում է, այսինքն եկամտաբերությունը նվազում է, ինչը բերում է պարտատոմսի գնի աճին:

ՀՀ ապահովագրական ընկերությունների մեկ այլ ակտիվ ներդրումային գործունեության ուղղություն է ռեպո և հակադարձ ռեպո գործարքների կնքումը:

Ռեպո գործարքը ֆինանսական գործարք է, որի ժամանակ մի կողմը արժեթուղթ է վաճառում մյուս կողմին և միաժանակ պարտավորվում է հետ գնել նույն արժեթուղթը որոշակի ժամանակ անց կամ մյուս կողմի պահանջով:

ՀՀ ապահովագրական ընկերությունները ռեպո և հակադարձ ռեպո գործարքներ են կնքում հիմնականում ՀՀ առևտրային բանկերի հետ: Ապահովագրողների ներդրումային պրակտիկայում առավել ընդունված է ռեպո գործարքների միջոցով միջոցների ներգրավումը: Ընդ որում, բանկերը կարող են առաջարկել տարբեր տոկոսադրույքներ ռեպո գործարքների կնքման համար:

Ապահովագրական ընկերությունները, ներգրավելով դրամական միջոցներ առևտրային բանկերից ռեպո գործարքների միջոցով, այդ միջոցները իրենց հերթին տեղաբաշխում են ներդրումային այլ ուղղություններում: Օրինակ, վերցված միջոցները տարբեր ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձանց որպես փոխառություն տրամադրելով կամ ներդնելով որպես բանկային ավանդ համեմատաբար ավելի բարձր տոկոսով՝ ապահովագրական ընկերություններն ապահովում են իրենց ներդրումային գործունեության արդյունավետությունը:

Շարունակելով վերլուծությունը՝ ներկայացնենք ՀՀ ապահովագրական ընկերությունների ներդրումների ուղղությունները 2019-2020թթ տվյալներով:

Գծապատկեր 4 ՀՀ ապահովագրական ընկերությունների ներդրումների ուղղությունները [9]

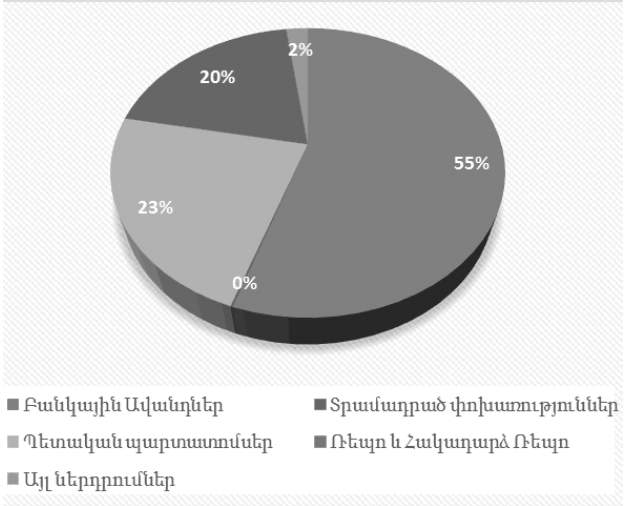

Ինչպես տեսնում ենք ժամանակավոր ազատ դրամական միջոցների տեղաբաշխման ամենատարածված ուղությունը ավանդներում ներդնելն է, որից հետո գալիս են պետական պարտատոմսերը, որոնց վերջին թողարկումը տեղի է ունեցել 03/08/2020թ-ին և առաջիկայում ևս ակնկալվում է [10]:

Քանի որ հնարավոր է տարբերակ, երբ ընկերությունները ունենային ակտիվների և կապիտալի աճ, իրականացնեին ակտիվ ներդրումային գործունեություն, սակայն կրեին ֆինանսական կորուստներ և զրկվեին շահույթ ստանալու հանարավորությունից, վեր-

ջին ցուցանիշները, որոնք ուսումնասիրվեցին այս հոդվածի շրջանակներում, ընկերությունների շահութաբերության ցուցանիշներն են:

Գծապատկեր 5 ՀՀ ապահովագրական ընկերությունների ներդրումային գործունեության եկամուտները 2019-2020թթ. համար, հազ. դրամ [11]

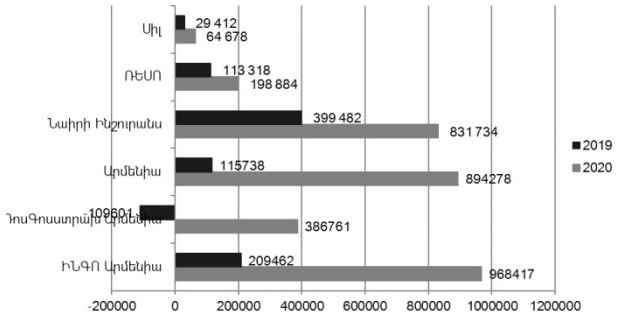

Գծապատկերից նկատելի է դառնում, որ “Ռոսգոսստրախ Արմենիա” ԱՓԲԸ-ն, չնայած մինչ այս ուսումնասիրած բացարձակ ցուցանիշներով առաջատարն էր, գործունեության մեջ գրանցած արդյունքներով ամենևին առաջատար դիրքեր չի գրավում: Բոլոր ընկերությունները 2020թ-ի իրենց վեցամսյա կուտակված շահույթի ցուցանիշը գերակատարել են: Առավելագույն արդյունք ունեցել է “Ինգո Արմենիա” ԱՓԲԸ-ն ապահովելով ավելի քան 968 մլն դրամի շահույթ՝ նախորդ տարվա սկզբից մինչև համադրելի հաշվետու ամսաթիվն ընկած ժամանակաշրջանի ցուցանիշը գերակատարելով 362%-ով: Եթե համեմատության համար վերցնենք 2020թ-ի ROA ցուցանիշները, ապա առաջատարը “Արմենիա Ինշուրանս” ընկերությունն է 14%-ով, որից հետո՝ “Նաիրի Ինշուրանս”-ը 9% և “Ինգո Արմենիա”-ն 7% արդյունքներով:

Այսպիսով իրականացնելով այս վերլուծությունը կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ ապահովագրական համակարգը, արձագանքելով սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի փոփոխություններին, ապահովում է տնտեսության կայունություն և ճկունություն՝ հանդիսանալով ճգնաժամային կառավարման արդյունավետ գործիք: Ընդ որում՝ ապահովագրական ընկերությունները չկորցնելով իրենց տնտեսական էֆեկտները կարող են ազդել և ազդում են ազգային եկամտի արդյունավետ վերաբաշխման վրա: Ապահովագրական ընկերությունների տնտեսական գործունեության վերլուծությունը ցույց տվեց, որ արտաքին շոկերի հանդեպ մեր ապահովագրական շուկան կայուն է, ունի ազատ դրամական զանգվածի արդյունավետ կառավարման մեխանիզմներ և կարող է հանդիսանալ տնտեսությանը աշխուժացնող հզոր լծակ: Ներկայիս համավարակը ևս մեկ անգամ ապացուցեց, որ ցանկացած ճգնաժամի պետք է պատրաստվել նախքան դրա սկսվելը, նախորոք պետք է ստեղծել վերահսկվող, կանխարգելիչ և պահուստային համակարգերը, որոնցում, անշուշտ մեծ է ապահովագրական ընկերությունների դերը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Ապահովագրության և ապահովագրական գործունեության մասին» ՀՀ օրենք, 2007թ. հոդ. 80
2. Կենտրոնական Բանկի հայտարարած տվյալների հիման վրա https://www.cba.am
3. https://www.cba.am/am/SitePages/panalyticalmaterialsresearches.aspx
4. https://www.armstat.am/am/
5. Ցուցանիշը հաշվարկվել է օգտագործելով www.statista.com և http://www.oecd.org/ կայքերի տվյալները:
6. Ապահովագրական ընկերությունների 2019-2020թթ-ի միջանկյալ ֆինանսական հաշվետվությունների հիման վրա:
7. Ապահովագրական ընկերությունների 2018 թ. տարեկան ֆինանսական հաշվետվությունների տվյալների հիման վրա:
8. «Հայաստանի Հանրապետության պետական (գանձապետական) կարճաժամկետ, միջին ժամկետայնության եվ երկարաժամկետ արժեկտրոնային պարտատոմսերի առաջնային տեղաբաշխման, հետգնման աճուրդի, հետգնման կազմակերպման եվ մարման սպասարկման» կարգը հաստատելու մասին ՀՀ ԿԲ Խորհրդի թիվ142-Ն որոշում, 07.06.2013
9. Ապահովագրական Ընկերությունների ֆինանսական վիճակի մասին միջանկյալ հաշվետվություններ (Ձև 6):
10. https://amx.am/am/34/information-centre/35/newsroom/item/2082/on-august-03-2020-amgt52028215-government-bonds-allocation-auction-took-place
11. Ապահովագրական ընկերությունների ֆինանսական հաշվետվություններին կից ծանոթագրություններ (Ձև 5):

Сдана/Հանձնվել է՝ 24.08.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 28.08.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 01.09.2020

Արժութային ճգնաժամեր, արժութային ճգնաժամերի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի վրա

Պետրոսյան Գ. Ս.
Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան (Երևան, Հայաստան)
gevorg.petrosyan307@gmail.com
Մինասյան Դ. Գ.
Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան (Երևան, Հայաստան)
davit.minasyan.1998@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *արժութային ճգնաժամ, սպեկուլյատիվ հարձակումներ, արժութային քաղաքականություն, փոխարժեքի կուրս, մոդելավորում*

Валютные кризисы. Влияние валютного кризиса на экономический рост РА

Петросян Г. С.
Армянский Государственный Экономический Университет (Ереван, Армения,)
gevorg.petrosyan307@gmail.com
Минасян Д. Г.
Армянский Государственный Экономический Университет (Ереван, Армения)
davit.minasyan.1998@gmail.com

Аннотация: В статье представлен суть валютного кризиса, причины по которым странам может грозить этот тип кризиса, а также последствия соответственно на экономический рост страны. Для моделирования влияния валютного кризиса на экономический рост были использованы данные из таких источников как Всемирный Банк и Статистический комитет Республики Армении. Были собраны данные с разрывом 24-х годов, с 1996-2018 гг. Также было использовано международный опыт моделирования валютных кризис. В конце для модели было выбрано 4 влияющих и 1 искусственно добавленный факторов на экономический рост РА. Была создана модель на основе метода наименьших квадратов(МНК). Результаты модели были показаны на темпы экономического роста. И по результатам самое большое влияние имеет рост населения- +11.8%.
Ключевые слова: валютный кризис, спекулятивные атаки, валютная политика, курс обмена, моделирование

Currency crises. Impact of currency crisis to Economic growth of RA

Petrosyan G. S.
Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
gevorg.petrosyan307@gmail.com
Minasyan D. G.
Armenian State University of Economics (Yerevan, Armenia)
davit.minasyan.1998@gmail.com

Abstract: The article presents the essence of the currency crisis, the reasons why countries may face this type of crisis, as well as the consequences of the crisis, respectively, on the country's economic growth. For modeling the impact of the currency crisis on economic growth, data from sources such as the World Bank and the Statistical Committee of the Republic of Armenia were used. Data were collected with a gap of 24 years, from 1996-2018. The international experience of modeling the currency crisis was also used. In the end, 4 influencing and 1 artificially added factors on the RA economic growth were selected for the model. The model is based on the least squares method (least squares). The results of the model were shown at the rate of economic growth. According to the results, the largest impact on Economic growth from the chosen factors has population growth : + 11.8%.
Keywords: Currency crisis, speculation attacks, currency policy, exchange rate, modeling

Համաշխարհային տնտեսության գլոբալացման և երկրների միջև սոցիալ-տնտեսական կապերի խորացման հետ համատեղ ավելանում են նաև ճգնաժամերի հաճախականությունը և նրանց ազդեցության մասշտաբները: Եթե անցյալ դարի կեսերին ճգնաժամերը կարող էին ունենալ կարճաժամկետ ազդեցություն առանձին երկրների վրա, ապա այժմ ազդեցության գոտիները կարող են ընդգրկել մի շարք երկրներ, ընդհուպ մինչև տարածաշրջաններ և պահպանել ազդեցությունը տարիներ շարունակ: Փոփոխություններ են տեղի ունենում ճգնաժամերի տեսակների մեջ և այժմ ամենահաճախ հանդիպող ճգնաժամերը հանդիսանում են արժութային ճգնաժամերը: Դրա մասին վկայում է արժույթի միջազգային հիմնադրամի աշխատանքային փաստաթուղթը, որտեղ նշվում է 151 բանկային ճգնաժամ, 236

արժութային և 74 պակասուրդային ճգնաժամեր:

Անցյալ դարի վաղ 90-ական թվականներից, եղել են արժութային ճգնաժամերի որոշ օրինակներ: Դրանք ազգային արժույթի հանկարծակի և կտրուկ արժեզրկումներն են, որոնք անկայուն շուկաների և ազգային տընտեսության նկատմամբ անվստահության հետևանք են: Երբեմն արժութային ճգնաժամը կանխատեսելի է, սակայն հիմնականում հանկարծակի բնույթ են կրում: Կառավարությունները, ներդրումները, կենտրոնական բանկերը կամ դրանց միավորումը կարող են պատճառ հանդիսանալ արժութային ճգնաժամերի: Եվ պատճառը մեծապես նույնն է լինում. բացասական պատճառները բերում են տնտեսական ճեղքվածքի և կապիտալի կորուստի: Այս հոդվածում մենք հետազոտում ենք արժութային ճգնաժամերի պատմական խթանները և բացահայտել նրանց պատճառները:

Արժութային ճգնաժամը համարվում է տնտեսական աղետների ամենավտանգավոր տեսակներից մեկը: Սպեկուլյատիվ հարձակումները վատ տնտեսական քաղաքականությունների հետ համատեղ արժութային ճգնաժամը պայմանավորող հիմնական գործոններ են: Արժութային ճգնաժամը այժմ հանդիսանում է լայն քննարկվող թեմա քաղաքական ու ակադեմիական բանավեճերի համար:

Բազմաթիվ արտասահմանյան ներդրողներ վերապրել են իրենց տնտեսական կյանքի որևէ փուլում արժութային ճգնաժամ: Մեքսիկայի, Արգենտինայի, Չինաստանի և այլ բազմաթիվ երկրների ազգային արժույթները բազմաթիվ տարբեր պատճառներով հանկարծակիորեն տատանվել են, որն էլ ամեն անգամ ունեցել է ազդեցություն այդ երկրների ներքին շուկաների վրա:

Արժութային ճգնաժամերի պատճառները պայմանավորող գործոնները սկսվում են կենտրոնական բանկի քաղաքականությամբ և ավարտվում զուտ շահարկումներով, և դրանք հաճախ դժվար է նախապես կանխատեսել:

Տնտեսագիտական գրականությունում առանձնացվում են արժութային ճգնաժամերի հետևյալ պատճառները՝ դրամավարկային անհավասարակշռությունը, վճարային հաշվեկշռի պակասը, արժույթի գերարժևորումը, արժութային ռեժիմների դերը, բանկային կորպորատիվ համակարգի կառուցվածքային թուլությունները [**13**]:

Առավել պակաս է խոսվում արժութային ճգնաժամերի հետևանքների մասին: Թեորետիկ և էմպիրիկ հետազոտություններում ուշադրություն են դարձվում առավելապես պատճառներին, այլ ոչ թե հետևանքներին: Սակայն կարելի է առանձնացնել մի քանի երևույթներ՝ արտադրության ծավալների կըրճատում, եկամտի փոքրացում, բարձր գործազրկություն, ֆինանսական հատվածի վերականգնման մեծ ծախսեր (Միլեսի-Ֆերրետտի և Ռազին 1998, Դաբրովսկի, 1999թ.), որոնք մեծանում են ու բարդանում ժամանակի հետ մեկտեղ:

Արժութային կամ այլ ֆինանսական ճգնաժամերի վերաբերյալ մի շարք հասարակական քննարկումների ժամանակ կարծիքների մեծամասնությունը ուղղված են ճգնաժամերի ծախսերին (Ստիգլից 1998թ.): Համաձայն այս տեսակետի՝ ճգնաժամերի անցանկալի երեվույթ են և պետք է խուսափել դրանից ամեն հնարավոր եղանակով: Սակայն նաև կարելի է այն կիրառել «պատժելու» համար կառավարությանը սխալ կառավարչական որոշումներ կայացնելու համար (Ռոդրիկ, 1996թ.): Սա կարող է կիրառելի լինել վերացնելու համար կաշառակերությունը միկրո և մակրո մակարդակներում:

2001 թվականին լեհ տնտեսագետներ Բլաշկեվիչը և Պաչինսկին փորձել են ներկայացնել արժութային ճգնաժամի ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա ներկայացնելով Արևելյան Եվրոպայի՝ մասնավորապես նախկին ԽՍՀՄ երկրների տնտեսությունները [**13**]: Նրանք փորձում էին ներկայացնել արժութային ճգնաժամի հետևանքները՝ ներառելով քաղաքական փոփոխությունները: Ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրվել են 41 երկրներ: 6 երկրներ՝ նախկին ԽՍՀՄ կազմից, 17 երկրներ, որոնք ինչ որ կերպ կախված են այլ երկրի տնտեսության փոփոխություններից, Հարավարևելյան Ասիայի երկրներ, որոնք կրել են վնասներ 1997 թվականին արժութային ճգնաժամի հետևանքով, ինչպես նաև Լատինական Ամերիկայի երկրներ:

Բլաշկեվիչը և Պաչինսկին առաջին հերթին ներկայացրել են որոշ մակրոտնտեսական ցուցանիշների փոփոխությունները մինչ ճգնաժամը և ճգնաժամից հետո: Սակայն այս աշխատանքում կներկայացվի միայն այդ ցուցանիշներից մեկի՝ տնտեսական աճի տեմպի վրա փոփոխությունը:

Ընտրված երկրների տնտեսական աճի տեմպերի մեդիանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ որ ճգնաժամից դեռևս 3 տարի առաջ նկատվում է տնտեսական աճի տեմպի անկում և արդեն ճգնաժամի տարում այն հասնում է իր պիկին:

Լեհ տնտեսագետների հետազոտության արդյունքներով 3 տարի առաջ տեղի է ունեցել -1,5% ռեցեսիա և այն աստիճանաբար վերաճել է -6,5% ռեցեսիայի ճգնաժամի տարում: Սակայն ճգնաժամից հետո տնտեսությունները

կարողացել են կտրուկ վերականգնել ճգնաժամի հետևանքները և 1 տարի անց հասնել մինչճգնաժամյան մակարդակին: Այդ իսկ պատճառով շատ երկրներ կարող են օգտագործել այստեսակ ճգնաժամը որոշակի տնտեսական կամ քաղաքական խնդիրներ լուծելու համար:

Հետևելով լեհ տնտեսագետների հետազոտությանը, առ այն, որ ներկայացվել է արժութային ճգնաժամի ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա, այս աշխատանքի նպատակն է եղել իրականացնել մոդելավորում ցույց տալով ՀՀ տնտեսական աճի վրա արժութային ճգնաժամերի ազդեցությունը:

Տնտեսական աճի տեմպը ընտրվել է որպես կախյալ փոփոխական, իսկ որպես անկախ փոփոխականներ ընտրվել են՝ կյանքի տևողությունը, ֆիզիկական կապիտալը, բնակչության աճի տեմպը, արժութային ճգնաժամը նկարագրող սպեկուլյատիվ ճնշումների ինդեքսը և մոդելի դասական պայմանները պահպանելու նպատակով հաշվարկված ցուցանիշ, որը ցույց է տալիս դիտարկվող տարվա ՀՆԱ աճի տեմպի կապը նախորդ տարվա ՀՆԱ-ի աճի տեմպի հետ:

Կոռելյացիոն մատրիցից կարող ենք նկատել, որ անկախ փոփոխականների միջև կապը մեծ չէ, որն էլ թույլ է տալիս շարունակել վերլուծությունը և կառուցել մոդելը:

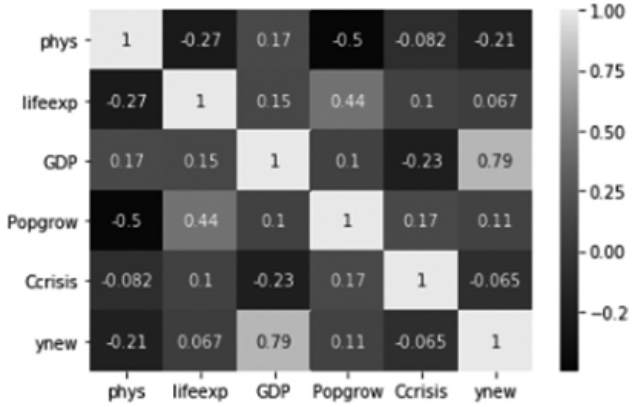

Աղյուսակ 1. Գործոնների կոռելյացիոն մատրիցը (Հեղինակների հաշվարկներ)

Կիրառելով Eviews վիճակագրական փաթեթը և Python ծրագրավորման լեզուն կառուցվել է մոդելը, որն ունի հետևյալ տեսքը՝

Dependent Variable: GDP_PER_CAPITA_GROWTH__ANNUAL___ECONGROWTH
Method: Least Squares
Date: 06/28/20 Time: 15:53
Sample: 1999 2018
Included observations: 20

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
GDP_PER_CAP_FIRST_LAG	0.544796	0.068717	7.928157	0.0000
CCRISIS	-0.757668	0.425613	-1.780180	0.0968
LIFE_EXPECTANCY	8.967669	5.941441	1.509342	0.1534
PHYSICAL_CAPITAL	0.817631	0.204946	3.989505	0.0013
POP__GROWTH	11.81088	6.349580	1.860104	0.0840
C	-2.624840	1.519002	-1.728003	0.1060

R-squared	0.843882	Mean dependent var	-0.159528
Adjusted R-squared	0.788126	S.D. dependent var	7.019917
S.E. of regression	3.231254	Akaike info criterion	5.426942
Sum squared resid	146.1740	Schwarz criterion	5.725662
Log likelihood	-48.26942	Hannan-Quinn criter.	5.485256
F-statistic	15.13517	Durbin-Watson stat	1.795050
Prob(F-statistic)	0.000032		

Գծապատկեր 1. Գնահատված մոդելի արդյունքները (Տվյալները հավաքագրվել են՝ Համաշխարհային Բանկի տվյալների բազայից և ՀՀ վիճակագրական կոմիտեից)

Մոդելի գծային տեսքը հետևյալն է՝

ECONGROWTH=-2.62-0.76CCRISIS+8.97LIFEEXP+0.82PHYSCAP+11.81POPGROWTH+0.54Y(-1)

Գծային տեսքի մեկնաբանությունը կայանում է հետևյալում, որ եթե բոլոր ընտրված գործոնների տեմպերը չփոփոխվեն, ապա մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի աճի տեմպը կնվազի 2.62 տոկոսային կետով: Մոդելի արդյունքների մեկնաբանման համար կիրառվել է ՓՔ մեթոդը: Մոդելի բնույթից ելնելով դիտարկվել են գործոնների աճի տեմպերը:

Այնուհետ արդեն ներկայացված է արժութային ճգնաժամի ազդեցությունը: Սպեկուլյատիվ հարձակումների ինեղեքսի աճի տեմպը 1 տոկոսային կետով ավելանալիս, մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի աճի տեմպը կնվազի 0.76 տոկոսային կետով: Սպասվելիք կյանքի տևողության աճի տեմպի 1 տոկոսային կետ ավելացումը կբերի կախյալ փոփոխականի 8.97 տոկոսային կետ ավելացման, ֆիզիկական կապիտալի դեպքում կախյալ փոփոխականի աճի տեմպը կավելանա 0.82 տոկոսային կետով և ամենամեծ ազդեցությունը կունենա բնակչության թվի աճի տեմպը 1 տոկոսային կետով ավելանալիս, որը կբերի 1 շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի աճի տեմպի 11.81 տոկոսային կետ աճի:

Իսկ GDP_PER_CAP_FIRST_LAG կամ որ նույնն է Y(-1) փոփոխականը ցույց է տալիս այն, որ 1 շնչի հաշվով ՀՆԱ-ի աճի տեմպը կախված է իր նախորդ ժամանակաշրջանի աճի տեմպի ցուցանիշից: (Y(-1)=0.54)

Մոդելի կառուցման համար ընտրված գործոնները նշանակալի են 90% վստահելիության մակարդակում, բացի սպասվող կյանքի տևողություն գործոնից, սակայն այն ներառվել է մոդել իր սոցիալական բնույթի համար:

Մոդելի որակը կազմում է 79%, այսինքն ընտրված գործոնները 79%-ով բացատրում են կախյալ փոփոխականը:

Prob(F-stat)~0 գործակիցը ցույց է տալիս, որ բոլոր գործոնների միաժամանակյա 0 լինելու հավանականությունը մոտ է 0-ի:

Եվ վերջապես Դարբին-Ուոթսոնի վիճակագինին, որը մոտ է 2-ի, ցույց է տալիս մոդելում ավտոռեգրեսիայի քիչ առկայության մասին, որը կիրառելի է ժամանակային շարքերով մոդելների համար:

Այն հաշվարկվում է հետևյալ մեթոդաբանությամբ՝

$EMPIc,t = (\alpha \times \%\Delta ec,t) + (\beta \times \Delta(ic,t - id,t)) - (\gamma \times (\%\Delta rc,t - \%\Delta rd,t))$,

որտեղ e-ն անվանական փոխարժեքն է, i-ն տոկոսադրույքն է, r-ը միջազգային պահուստների մակարդակը, c–ն հետազոտվող երկիրն է, իսկ d-ն այն երկիրն է որի նկատմամբ կշռված է տվյալ երկրի փոխարժեքը: α, β և γ կշիռներ են, որոնք համապատասխան փոփոխականների ստանդարտ շեղումների հակադարձ մեծություններն են:

Արժութային ճգնաժամը սահմանվում է, որպես վերոնշյալ ցուցանիշի էքստրեմալ արժեք, և արժութային ճգնաժամ բացահայտվում է այն ժամանակ, երբ EMPI գերազանցում է իր ընդհանուր միջին արժեքի 1.5–պատիկի և ստանդարտ շեղման գումարին, նույնն է թե՝

$CCi,t = 1$ եթե $EMPIi,t > 1.5 \times \delta EMPI + \mu EMPI$, երբ արժութային ճգնաժամ կա,

$CCi,t = 0$ այլապես, արժութային ճգնաժամը բացակայում է,

որտեղ δEMPI և μEMPI համապատասխանաբար EMPI մեծության պարզ միջինը և ստանդարտ շեղումն են [3]:

Ըստ Էյչենգրինի մեթոդի ՀՀ-ում արժութային ճգնաժամեր են արձանագրվել 1996, 1997, 1998, 2005, 2006, 2007 և 2013 թթ–ին՝ պայմանավորված արժույթի գերարժևորմամբ, և ընդգնաժամայինին մոտ իրավիճակ՝ 2014–թ ին:

Մոդելի արդյունքների մեկնաբանությունից պարզ դարձավ որ արժութային ճգնաժամերը բավականաչափ մեծ ազդեցություն ունեն երկրի տնտեսական աճի վրա և դրա ճիշտ ժամանակին հայտնաբերելն ու կանխարգելելը կարևոր նշանակություն ունի երկրի տնտեսությունը առողջացնելու համար: Սույն մոդելում արժութային ճգնաժամերի ազդեցությունը դիտարկելու համար ՀՀ-ի համար հաշվարկվել է սպեկուլյատիվ հարձակումների ինդեքսը և դրա հիման վրա բացահայտել են ՀՀ-ում տեղի ունեցած արժութային ճգնաժամերը ըստ Էյչենգրինի մեթոդի: Ստացվում է որ այս ցուցանիշի կիրառումը միևնույն ժամանակ հնարավորություն է տալիս նաև լուծել մեր առջև դրված մյուս խնդիրը՝ երկրում ճգնաժամային իրավիճակի առկայությունը և դրա ուժգնությունը բացահայտելը:

Հետևյալ աշխատանքը առաջին հերթին արդիական է իր բնույթով և միաժամանակ միակը իր տեսակով ՀՀ-ում: Այն կարող է կիրառելի լինել արժութային և այլ տեսակ ճգնաժամերի ազդեցությունների գնահատման և հետևանքների վերացման համար: Աշխատանքում կիրառվել են բազմաթիվ աշխատությունների օրինակներ և դրանք համապատասխանեցվել են ՀՀ տնտեսությանը:

Օգտագործվող գրականության ցանկ

1. **Anderson T., H. C.** (1981). Estimation of dynamic models with error components. . *Journal of the American Statistical Association*.
2. **Dornbusch**. (2001). A Primer on Emerging Market Crises. *NBER Working Paper No. 8326*.
3. **Eichengreen B., R. A.** (1995). *Exchange market mayhem: The antecedents and aftermath of speculative attacks. Economic Policy* .
4. **Eicher T., M. J.** (2009). *International economics.*
5. **Krugman**. (1979). A model of balance-of-payments crises. . *Journal of Money, Credit and Banking*.
6. **Kupper, J.** (2019). What is currancy crises? How Central Banks and governments get it wrong. *The Balance*.
7. **M., O.** (1994). The logic of currency crisis. *NBER Working Paper, No. 4640.*
8. **N., M.** (2009). Macroeconomics. *New York: Worth Publishers.*
9. **P., U.** (2015). *Factors affecting economic growth in developing countries. Major Themes in Economics.*
10. **RADCLIFFE, B.** (n.d.). What is currancy crises. *Investopedia*.
11. **Siwinska, J.** (2000). Currency Crises and Fiscal Imbalances: The Transition Countries Perspective. *Center for Social and Economic Research*.
12. **Stephen W. Salant, a. D.** (1978). *Market Anticipations of Government Policies and the Price of Gol*
13. Currency crises in Emerging-Market Economies: Causes, Consequencies and Policy Lessons, M. Blaszkiewicz, W. Paczynski, Warsaw 2002

Сдана/Հանձնվել է՝ 07.07.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 12.07.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 15.07.2020

ОБРАЗОВАНИЕ

Կրթության լոգիստիկ շղթա

Սարգսյան Հ. Գ.
մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան, Հայաստան)
hasmikgs@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ *կրթության լոգիստիկա, լոգիստիկ շղթա*

Логистическая цепочка образования

Саргсян А. Г.
Армянский государственный педагогический университет (Ереван, Армения)
hasmikgs@gmail.com

Аннотация: Внедрение логистики как возможности для науки в области управления образованием может привести к развитию механизмов социально-экономического развития образования. Как мы предлагаем вести понятие «образовательная логистика», для которого предлагается следующее определение в качестве рабочего определения? Логистика образования-это область создания образователь ных услуг, управления материальными, техническими и финансово-сервисными потоками, связанными с образованием, управления ими, их доставки потребителям, а также эффективного экономического планирования и контроля.
Ключевые слова: логистика образования, логистическая цепочка

Logistics Chain of Education

Sargsyan H. G.
ASPU (Yerevan, Armenia)
hasmikgs@gmail.com

Abstract: The introduction of logistics as an opportunity for science in the field of education management can lead to the development of mechanisms for the socio-economic development of education. How do we propose to introduce the concept of "educational logistics", for which the following definition is proposed as a working definition? Education logistics is the area of creating educational services, managing material, technical and financial-service flows related to education, managing them, delivering them to consumers, as well as effective economic planning and control.
Keywords: logistics education, logistics chain

ՀՀ-ում հանրակրթական դպրոցների աշակերտների և շրջանավարտների միջև փոխկապվածությունը փորձել ենք արտահայտել լոգիստիկ շղթայի միջոցով: Կրթության տնտեսագիտական մոդելը համեմատենք լոգիստիկ շղթայի հետ, ապա ակնհայտ է դառնում, որ դրանք լիարժեքորեն համադրելի են: Կրթությունն ունի ապրանքի ընտրության օղակ, այն յուրահատկությամբ, որ կրթության տնտեսագիտության մեջ այդպիսի ապրանք հանդես է գալիս «կրթական ծառայությունը», որը առարկայական չէ, անքակտելի է արտադրողից, արտադրվում և սպառվում է միաժամանակ, դրա արժեքը մշտապես փոփոխվում է: Ինչ վերաբերում է լոգիստիկ շղթայի կենտրոնում տեղակայված օղակներին, դրանք բնորոշ են ցանկացած բնույթի տնտեսական համակարգի, այդ թվում և կրթությանը: Կրթության համակարգում առկա են լոգիստիկայի բոլոր հոսքային ուղղությունները՝ նյութական, տեղեկատվական, ֆինանսական և ծառայությունների [**1**]: Ի վերջո, կրթության բնագավառի արդյունավետ կառավարման համար բարձր կիրառելիություն կարող են ունենալ լոգիստիկայի համակարգային մոտեցման, բացարձակ ծախսերի, գլոբալ օպտիմալացման, կոորդինացիայի և ինտեգրման, փոխզիջումների տեսության, սպասարկման զարգացման, ենթահամակարգերի անհրաժեշտ համալիրի մշակման, որակի համընդհանուր կառավարման, հումանիզացիայի, կայունության և ադապտիվության սկզբունքները [**3**]:

Ի վերջո, կրթության բնագավառի արդյունավետ կառավարման համար բարձր կիրառելիություն կարող են ունենալ լոգիստիկայի վերևում բերված համակարգային մոտեցման, բացարձակ ծախսերի, գլոբալ օպտիմալացման, կոորդինացիայի և ինտեգրման, փոխզիջումների տեսության, սպասարկման զարգացման, ենթահամակարգերի անհրաժեշտ հա-

Հանրակրթական դպրոցի աշակերտների և շրջանավարտների թվի փոխկապվածություն 2004-2018 թթ.

Ցուցանիշներ և արդյունքներ	
$\hat{y}_{1t} = -40453 + 0{,}193x_{t-2}$ $(t_{b1} = 5.8)$, $R = 0.868$, $R^2 = 0.755$, $F = 33.9$	$\hat{y}_{2t} = -60204 + 0{,}221x_{t-2}$ $(t_{b1} = 3.6)$, $R = 0.742$, $R^2 = 0.551$, $F = 13.5$
$t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2.2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4.84$	
x_{t-2} - աշակերտների թիվը (t-2)- րդ տարում, y_{1t} - հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում, y_{2t} -միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում	

Հանրակրթական դպրոցի շրջանավարտների և զբաղվածների (հիմնական, միջնակարգ կրթությամբ)թվի փոխկապվածություն 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{t-2} - հանրակրթական դպրոցի հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թիվը (t-2)- րդ տարում y_t - հիմնական կրթությամբ զբաղվածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 5{,}35 + 0{,}0016x_{t-2}$ $(t_{b1} = 5{,}6)$, $R = 0.881$, $R^2 = 0.775$, $F = 31{,}0$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=9)} = 2.26$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=9)} = 5.12$
x_t - հանրակրթական դպրոցի միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը (t-2)- րդ տարում y_t - միջնակարգ կրթությամբ զբաղվածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 421{,}1 + 0{,}0015x_t$ $(t_{b1} = 1{,}96)$, $R = 0.529$, $R^2 = 0.279$, $F = 3{,}9$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=10)} = 2.23$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=10)} = 4{,}96$

Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) կրթություն

Հանրակրթական դպրոցների շրջանավարտների թվի և նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) հաստատություններ ընդունվածների թվի միջև փոխկապվածությունը 2006-2018 թթ.

Գործոններ	2006-2014 թթ.	2015-2018 թթ.
x_{1t} - հանրակրթական դպրոցի հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թիվը t- րդ տարում, $\hat{y}_{1t}$ - հիմնական կրթությամբ նախնական մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թիվը t-րդ տարում,	$\hat{y}_{1t} = 4045{,}6 - 0{,}05x_{1t}$ $(t_{b1} = 3{,}9)$, $R = 0.825$, $R^2 = 0.681$, $F = 14{,}9$	$\hat{y}_{1t} = 1497{,}6 - 0{,}022x_{1t}$ $(t_{b1} = 5{,}4)$, $R = 0.967$, $R^2 = 0.935$, $F = 28{,}9$
	$t_{crit(\alpha=0.05;k=7)} = 2.36$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=7)} = 5.59$	$t_{crit(\alpha=0.05;k=2)} = 4.3$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=2)} = 18{,}51$
x_{2t} - հանրակրթական դպրոցի միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը t- րդ տարում $\hat{y}_{2t}$ -միջնակարգ կրթությամբ նախնական մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թիվը t-րդ տարում	2006-2010 թթ.	2011-2018 թթ.
	$\hat{y}_{2t} = 2261{,}8 - 0{,}04x_{2t}$ $(t_{b1} = 1{,}8)$, $R = 0.722$, $R^2 = 0.522$, $F = 3{,}3$	$\hat{y}_{2t} = 551{,}4 + 0{,}02x_{2t}$ $(t_{b1} = 1{,}9)$, $R = 0.611$, $R^2 = 0.374$, $F = 3{,}6$
	$t_{crit(\alpha=0.05;k=3)} = 3{,}18$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=3)} = 10{,}13$	$t_{crit(\alpha=0.05;k=6)} = 2{,}44$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=6)} = 5{,}99$

Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) հաստատություններ ընդունվածների և ուսանողների թվի միջև փոխկապվածություն 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - ընդունվածների թիվը t- րդ տարում, y_t - ուսանողների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = 1014{,}9 + 1{,}82x_t$ $(t_{b1} = 9{,}5)$ $R = 0.945$, $R^2 = 0.892$, $F = 91{,}1$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$
x_{1t} - հանրակրթական դպրոցի հիմնական կրթությամբ ընդունվածների թիվը t- րդ տարում, y_t - ուսանողների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_{1t} = 683{,}9 + 2{,}68x_{1t}$ $(t_{b1} = 7{,}1)$ $R = 0.905$, $R^2 = 0.818$, $F = 49{,}5$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$
x_{2t} - հանրակրթական դպրոցի միջնակարգ կրթությամբ ընդունվածների թիվը t- րդ տարում, y_t - ուսանողների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_{2t} = 3893{,}1 + 2{,}84x_{2t}$ $(t_{b1} = 3{,}46)$ $R = 0.722$, $R^2 = 0.521$, $F = 11{,}9$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$

Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) հաստատություններ ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների թվի միջև փոխկապվածություն 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{t-3} - ընդունվածների թիվը (t-3)- րդ տարում, y_t - շրջանավարտների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = 834.6 + 0.494x_{t-3}$ $(t_{b1} = 2.41)$ $R = 0.675$, $R^2 = 0.455$, $F = 5.84$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=7)} = 2{,}36$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=7)} = 5.59$
x_t - ուսանողների թիվը t- րդ տարում, y_t - շրջանավարտների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = -1736{,}9 + 0{,}588x_t$ $(t_{b1} = 5{,}73)$ $R = 0.866$, $R^2 = 0.749$, $F = 32{,}9$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$

Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) հաստատությունների շրջանավարտների և զբաղվածների (նախնական մասնագիտական կրթությամբ) թվի միջև փոխկապվածություն 2007-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում, y_t - զբաղվածների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = 67{,}8 - 0{,}016x_t$ $(t_{b1} = 3{,}04)$ $R = 0.693$, $R^2 = 0.481$, $F = 9{,}3$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=10)} = 2{,}22$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=10)} = 4{,}96$

Միջին մասնագիտական կրթություն

Հանրակրթական դպրոցների շրջանավարտների թվի և միջին մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թվի միջև փոխկապվածություն 2006-2018 թթ.

Գործոններ	2006-2012թթ.	2013-2018թթ.
x_{1t} - հանրակրթական դպրոցի հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թիվը t- րդ տարում, $\hat{y}_{1t}$ - հիմնական կրթությամբ միջին մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_{1t} = 20751{,}8 - 3{,}67x_{1t}$ $(t_{b1} = 5{,}6)$, $R = 0.929$, $R^2 = 0.863$, $F = 31{,}5$	$\hat{y}_{1t} = 1715{,}6 + 0{,}14x_{1t}$ $(t_{b1} = 5{,}2)$, $R = 0.933$, $R^2 = 0.872$, $F = 27{,}3$
	$t_{crit(\alpha=0.05;k=5)} = 2.57$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=5)} = 6{,}61$	$t_{crit(\alpha=0.05;k=4)} = 2{,}77$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=4)} = 6{,}94$

	2006-2010թթ.	2012-2018թթ.
x_{2t} - հանրակրթական դպրոցի միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը t- րդ տարում $\hat{y}_{2t}$ -միջնակարգ կրթությամբ միջին մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_{2t} = -3166,3 + 0,27x_{2t}$ $(t_{b1} = 1,42)$, $R = 0.634$, $R^2 = 0.402$, $F = 2,01$	$\hat{y}_{2t} = -291,7 + 0,127x_{2t}$ $(t_{b1} = 23,1)$, $R = 0.995$, $R^2 = 0.991$, $F = 535,8$
	$t_{crit(\alpha=0.05;k=3)} = 3,18$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=3)} = 10,13$	$t_{crit(\alpha=0.05;k=5)} = 2,57$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=)} = 6,61$

Միջին մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների և ուսանողների թվի միջև փոխկապվածություններ 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - ընդունվածների թիվը t- րդ տարում, y_t - ուսանողների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = 13217,4 + 1,51x_t$ $(t_{b1} = 5,4)$ $R = 0.851$, $R^2 = 0.724$, $F = 28,9$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$
x_{1t} - հանրակրթական դպրոցի հիմնական կրթությամբ ընդունվածների թիվը t- րդ տարում, y_t - ուսանողների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_{1t} = 31579,9 - 0,72x_{1t}$ $(t_{b1} = 1,6)$ $R = 0.429$, $R^2 = 0.184$, $F = 2,5$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$
x_{2t} - հանրակրթական դպրոցի միջնակարգ կրթությամբ ընդունվածների թիվը t- րդ տարում, y_t - ուսանողների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_{2t} = 25188,9 + 0,71x_{2t}$ $(t_{b1} = 2,47)$ $R = 0.597$, $R^2 = 0.357$, $F = 6,1$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Միջին մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների թվի միջև փոխկապվածություններ 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{t-3} - ընդունվածների թիվը (t-3)- րդ տարում, y_t - շրջանավարտների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = 4433,8 + 0.31x_{t-3}$ $(t_{b1} = 3,46)$ $R = 0.774$, $R^2 = 0.599$, $F = 11,9$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=8)} = 2,31$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=8)} = 5.32$
x_t - ուսանողների թիվը t- րդ տարում, y_t - շրջանավարտների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = 3981,2 + 0,14x_t$ $(t_{b1} = 2,62)$ $R = 0.619$, $R^2 = 0.384$, $F = 6,8$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Միջին մասնագիտական հաստատությունների շրջանավարտների և զբաղվածների թվի փոխկապվածություն 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{t-1} - շրջանավարտների թիվը (t-1)-րդ տարում, y_t - զբաղվածների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = -120.4 - 0,045x_{t-1}$ $(t_{b1} = 2.55)$ $R = 0.628$, $R^2 = 0.394$, $F = 6.5$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=10)} = 2,22$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=10)} = 4,96$

Բարձրագույն կրթության առաջին աստիճան

Հանրակրթական դպրոցների միջնակարգ կրթությամբ և միջին մասնագիտական հաստատությունների շրջանավարտների թվի և բարձրագույն հաստատություններ ընդունվածների թվի միջև փոխկապվածություններ 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{1t} - հանրակրթական դպրոցի միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում, y_t - ԲՈՒՀ ընդունվածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 7152,9 + 0,44x_{1t}$ $(t_{b1} = 14,9)$ $R = 0.976$, $R^2 = 0.953$, $F = 233,6$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$
x_{2t} - միջին մասնագիտական հաստատությունների շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում, y_t - ԲՈՒՀ ընդունվածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = -33833,3 + 6,87x_{2t}$ $(t_{b1} = 4,0)$ $R = 0.771$, $R^2 = 0.594$, $F = 16,1$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ընդունվածների և ուսանողների թվի փոխկապվածություններ 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - ընդունվածների թիվը t-րդ տարում, y_t - ուսանողների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 56435,7 + 1,89x_t$ $(t_{b1} = 4,2)$ $R = 0.787$, $R^2 = 0.619$, $F = 17,9$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների թվի փոխկապվածություններ 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{t-4} - ընդունվածների թիվը (t-4)-րդ տարում, y_t - շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 6980,1 + 0,594x_{t-4}$ $(t_{b1} = 5,7)$ $R = 0.906$, $R^2 = 0,821$, $F = 32,3$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=7)} = 2,36$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=7)} = 5.59$
x_{t-2} - ուսանողների թիվը (t-2)-րդ տարում, y_t - շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = -3235.9 + 0.24x_{t-2}$ $(t_{b1} = 4.7)$ $R = 0.855$, $R^2 = 0.731$, $F = 21.7$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=8)} = 2,31$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=8)} = 5.32$

Բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճան

Բարձրագույն կրթության առաջին աստիճանի շրջանավարտների և բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճան ընդունվածների թվի միջև փոխկապվածություններ 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - ընդունվածների թիվը t-րդ տարում, y_t - շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 2417.6 + 0,698x_t$ $(t_{b1} = 5,3)$ $R = 0.846$, $R^2 = 0,716$, $F = 27.8$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճան ընդունվածների և սովորողների թվի միջև փոխկապվածություններ 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - ընդունվածների թիվը t-րդ տարում, y_t - սովորողների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = -462,6 + 1,89x_t$ $(t_{b1} = 11,7)$ $R = 0.962$, $R^2 = 0,926$, $F = 137,4$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճան ընդունվածների, սովորողների և շրջանավարտների թվի միջև փոխկապվածությունը 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{t-2} - ընդունվածների թիվը (t-2)-րդ տարում, y_t - սովորողների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 140,1 + 0,89x_{t-2}$ $(t_{b1} = 9,4)$ $R = 0.953$, $R^2 = 0,908$, $F = 89,1$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=9)} = 2,26$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=9)} = 5,12$
x_t - սովորողների թիվը t-րդ տարում, y_t - սովորողների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = -1129,9 + 0,56x_t$ $(t_{b1} = 7,4)$ $R = 0.914$, $R^2 = 0,834$, $F = 55,5$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Ասպիրանտուրա

Բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճանի շրջանավարտների և ասպիրանտուրա ընդունվածների թվի միջև փոխկապվածությունը 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճանի շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում, y_t - ասպիրանտուրա ընդունվողների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 362,4 - 0,004x_t$ $(t_{b1} = 0,45)$ $R = 0.137$, $R^2 = 0,018$, $F = 0,21$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Ասպիրանտուրա ընդունվածների և ասպիրանտների թվի միջև փոխկապվածությունը 2006-2018թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{t-1} - ասպիրանտուրա ընդունվածների թիվը (t-1)-րդ տարում, y_t - ասպիրանտների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = 688,3 + 1,46x_{t-1}$ $(t_{b1} = 2.54)$ $R = 0.628$, $R^2 = 0.394$, $F = 6.5$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=10)} = 2,22$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=10)} = 4,96$

Ասպիրանտների և ասպիրանտուրան ավարտածների թվի միջև եղած փոխկախվածությունը 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_{t-3} - ասպիրանտների թիվը (t-3)- րդ տարում, y_t - ասպիրանտուրա ավարտածների թիվը t- րդ տարում	$\hat{y}_t = -226,6 + 0.51x_{t-3}$ $(t_{b1} = 2,04)$ $R = 0.586$, $R^2 = 0.344$, $F = 4,1$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=8)} = 2,31$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=8)} = 5.32$

Ասպիրանտուրա ավարտածների և աուենախոսությունը պաշտպանածների թվի միջև փոխկապվածությունը 2006-2018 թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - ասպիրանտուրան ավարտածների թիվը t-րդ տարում, y_t - աուենախոսությունը պաշտպանածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 93,3 - 0,17x_t$ $(t_{b1} = 1,67)$ $R = 0.442$, $R^2 = 0,195$, $F = 2,67$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2,2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4,84$

Բարձրագույն և հետբուհական կրթությամբ շրջանավարտների և զբաղվածների (բարձրագույն և հետբուհական) թվի միջև եղած փոխկապվածությունը

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - բարձրագույն կրթության առաջին աստիճանի շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում,	$\hat{y}_t = 340,1 - 0,002x_t$ $(t_{b1} = 1,2)$

y_t - զբաղվածների թիվը t-րդ տարում	$R = 0.357$, $R^2 = 0{,}128$, $F = 1{,}5$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$
x_t - բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճանի շրջանավարտների թիվը t-րդ տարում, y_t - զբաղվածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 222{,}9 + 0{,}013x_t$ $(t_{b1} = 6{,}9)$ $R = 0.911$, $R^2 = 0{,}829$, $F = 48{,}7$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$
x_t - ասպիրանտուրա ավարտածների t-րդ տարում, y_t - զբաղվածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 354{,}5 - 0{,}18x_t$ $(t_{b1} = 2{,}21)$ $R = 0.571$, $R^2 = 0{,}326$, $F = 4{,}85$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$

Դոկտորատուրա

Դոկտորատուրա ընդունվածների և դուկոտանատուրայում սովորողների թվի միջև փոխկապվածությունը 2006-2018թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - դոկտորանտուրա ընդունվածների թիվը t-րդ տարում, y_t - դոկտորանտուրայուն սովորողների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = 19{,}9 + 2{,}12x_t$ $(t_{b1} = 1{,}94)$ $R = 0.505$, $R^2 = 0{,}255$, $F = 3{,}78$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$

Դոկտորանտուրան ավարտածների և դոկտորական ատենախոսությունը պաշտպանածների թվի միջև փոխկապվածությունը 2006-2018թթ.

Գործոններ	Արդյունքներ
x_t - դոկտորանտուրան ավարտածների թիվը t-րդ տարում, y_t - դոկտորական ատենախոսությունը պաշտպանածների թիվը t-րդ տարում	$\hat{y}_t = -2{,}12 + 0{,}48x_t$ $(t_{b1} = 1{,}8)$ $R = 0.473$, $R^2 = 0{,}222$, $F = 3{,}14$ $t_{crit(\alpha=0.05;k=11)} = 2{,}2$, $F_{crit(\alpha=0.05;k1=1,k2=11)} = 4{,}84$

$\hat{y}_t = a + bx_t + ct$

մալիրի մշակման, որակի համընդհանուր կառավարման, հումանիզացիայի, կայունության և ադապտիվության սկզբունքները:

Այսպես, ամփոփելով կարող ենք արձանագրել, որ կրթության կառավարման բնագավառում լոգիստիկայի որպես գիտության հնարավորությունների և ձեռքբերումների ներդրումը կարող է մեծ արդյունավետություն հաղորդել կրթության սոցիալ-տնտեսական զարգացման մեխանիզմների մշակմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Павлюченко И. В.** Логистика: краткий теоретический курс. Ульяновск: УлГТУ, 2011, 95с.
2. Эконометрика: учебник для магистров / **Елисеева И. И.** [и др.]; под ред. И.И. Елисеевой. – М.: Изд-во Юрайт, 2014. – 449с. Չոուի հայտանիշ՝ էջ 158
3. **Анисовец Т. А.** Экономика образования и образовательного учреждения: учебно-методическое пособие, Отдел оперативной полиграфии НИУ ВШЭ, СПБ 2012, 180с.
4. The Logistics Handbook: A Practical Guide for the Supply Chain Management of Health Commodities // USAID DELIVER PROJECT// 2011, pp. 174.

Сдана/Հանձնվել է՝ 12.09.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 15.09.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 16.09.2020

Կրթության լոգիստիկայի վիճակագրական վերլուծությունը

Սարգսյան Հ. Գ.
մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
hasmikgs@gmail.com
Ավետիսյան Հ. Հ.
Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան, Հայաստան)

Վճռորոշ բառեր *՝ կրթության լոգիստիկ շղթա, փոխկապվածություն*

Статистический анализ логистики образования

Саргсян А. Г., Аветисян Е. А.
Армянский государственный педагогический университет (Ереван, Армения)
hasmikgs@gmail.com

Резюме: Внедрение логистики как возможности для науки в области управления образованием может привести к развитию механизмов социально-экономического развития образования. Как мы предлагаем вести понятие «образовательная логистика», для которого предлагается следующее определение в качестве рабочего определения? Логистика образования-это область создания образователь ных услуг, управления материальными, техническими и финансово-сервисными потоками, связанными с образованием, управления ими, их доставки потребителям, а также эффективного экономического планирования и контроля.
Ключевые слова: образовательная логистическая цепочка, взаимосвязанность

Statistical Analysis of Education Logistics

Sargsyan H. G., Avetisyan H. H.
ASPU (Yerevan, Armenia)
hasmikgs@gmail.com

Abstract: The introduction of logistics as an opportunity for science in the field of education management can lead to the development of mechanisms for the socio-economic development of education. How do we propose to introduce the concept of "educational logistics", for which the following definition is proposed as a working definition? Education logistics is the area of creating educational services, managing material, technical and financial-service flows related to education, managing them, delivering them to consumers, as well as effective economic planning and control.
Keywords: education logistics chain, reciprocity

2006-2018 թթ. ՀՀ հանրակրթական դպրոցներում աշակերտների, հիմնական և միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը ունեցել է նվազման միտումներ (հավելված 1):

Աղյուսակ 1-ում բերված տվյալներից երևում է, որ ՀՀ հանրակրթական դպրոցների աշակերտների թիվը տարեկան միջին հաշվով կրճատվել է 7333 մարդով կամ 1,73%-ով: Հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թիվը տարեկան միջին հաշվով կրճատվել է 1756 մարդով կամ 4,22%-ով, իսկ միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը՝ 2838 մարդով կամ 11,99%-ով:

ՀՀ նախամասնագիտական (արհեստագործական) հաստատությունների ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների թիվը 2006-2018 թթ. ընդհանուր առմամբ ունեցել են աճի միտումներ (հավելված 2):

Հարկ է նշել, որ պայմանավոր հանրակրթական դպրոցների 10-ամյա կրթությունունից 12 ամյա կրթական համակարգին անցնելով պայմանավորված՝ նախամասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թվի դինամիկան վերլուծվել է ըստ տարբեր ժամանակահատվածներով:

Աղյուսակ 2-ում ներկայացված վերլուծության արդյունքներից երևում է, որ 2007-2010 թթ. հիմնական կրթությամբ ընդունվածների թիվը ունեցել է աճի միտում, իսկ հաջորդող տարիներին՝ կրճատման միտում: Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում միջնակարգ կրթությամբ ընդունվածների թիվն ունեցել է կրճատման միտում:

2007-2010 թթ. ՀՀ հանրակրթական դպրոցների հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թվի 6,0%-ով կրճատման հետ զուգահեռ

Աղյուսակ 1.
ՀՀ հանրակրթական դպրոցների աշակերտների և շրջանավարտների թվի դինամիկայի միջին ցուցանիշները 2006-2018 թթ.

Ցուցանիշներ	Միջին բացարձակ հավելաճ, մարդ	Աճի միջին տեմպ, %	Հավելաճի միջին տեմպ, %
Աշակերտներ	-7334	98.27	-1.73
Հիմնական կրթությամբ շրջանավարտներ	-1756	95.78	-4.22
Միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտներ	-2838	88.01	-11.99

Աղյուսակ 2
ՀՀ նախամասնագիտական (արհեստագործական) հաստատությունների ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների դինամիկայի միջին ցուցանիշները 2006-2018թթ.

Ցուցանիշներ	2007-2010 թթ	2006-2010 թթ	2010-2011 թթ	2012-2018 թթ	2006-2018 թթ
Հիմնական կրթությամբ ընդունվածներ	245 մարդ (14.4%)	-	-171 մարդ (-7.7%)	-26 մարդ (-1.1%)	-
Միջինակարգ կրթությամբ ընդունվածներ	-	-189 մարդ (-14.0%)	-604 մարդ (-66.4%)	-5 մարդ (-0.6%)	-
Ընդամենը ընդունվածներ	-	-	-	-	105 մարդ (4.8%)
Ուսանողներ	-	-	-	-	219 մարդ (4.2%)
Շրջանավարտներ	-	-	-	-	157 մարդ (23.4%)

Աղյուսակ 3
ՀՀ միջին մասնագիտական հաստատությունների ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների դինամիկայի միջին ցուցանիշները 2006-2018թթ.

Ցուցանիշներ	2007-2010 թթ	2006-2010 թթ	2010-2011 թթ	2012-2018 թթ	2006-2018 թթ
Հիմնական կրթությամբ ընդունվածներ	738 մարդ (19,3%)	-	1982 մարդ (36,8%)	59 մարդ (0,91%)	-
Միջինակարգ կրթությամբ ընդունվածներ	-	-1277 մարդ (-13,8%)	-4186 մարդ (-66.7%)	-535 մարդ (-21,9%)	-
Ընդամենը ընդունվածներ	-	-	-	-	-320 մարդ (-3,4%)
Ուսանողներ	-	-	-	-	-635 մարդ (-2,3%)
Շրջանավարտներ	-	-	-	-	-195 մարդ (-2,7%)

նախամասնագիտական հաստատություններ հիմնական կրթությամբ ընդունվածների թիվն ավելացել է 14,4%-ով: 2010-2011թթ հանրակրթական դպրոցի հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թվի 9,3%-ով կրճատումը ընթացել է նախամասնագիտական հաստատություններ հիմնական կրթությամբ ընդունվածների 7,7%-ով կրճատմամբ: 2012-2018 թթ ՀՀ հանրակրթական դպրոցների հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թվի 3,3%-ով կրճատման արդյունքում նախամասնագիտական հաստատություններ հիմնական կրթությամբ ընդունվածների թիվը կրճատվել է 1,1%-ով:

2006-2010 թթ ՀՀ հանրակրթական դպրոցների միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը կրճատվել է 4,7%-ով, որին զուգահեռ նախամասնագիտական հաստատություններ միջնակարգ կրթությամբ ընդունվածների թիվը կրճատվել է 14,0%-ով: Հանրապետությունում 2011 թ միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտներ չի եղել, սակայն նախամասնագիտական հաստատություններ ընդունվել են 306 մարդ: 2012-2018 թթ. ՀՀ հանրակրթական հաստատությունների միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը միջին հաշվով կրճատվել է 19,7%-ով, որին զուգահեռ նախամասնագիտական հաստատություններ միջնակարգ կրթությամբ ընդունվածների թիվը կրճատվել է 0,6%:

2006-2018 թթ. ՀՀ նախամասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թիվը միջին հաշվով ավելացել է 4,8%-ով, ուսանողների թիվը՝ 4,2%-ով, իսկ շրջանավարտների թիվը՝ 23,0%-ով:

2006-2018 թթ. ՀՀ միջին մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների թիվը ունեցել է կրճատման միտում (հավելված 3):

2006-2018 թթ. ՀՀ միջին մասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թիվը միջին հաշվով տարեկան կրճատվել է 320 մարդով կամ 3,4%-ով, ուսանողների թիվը՝ 635 մարդով կամ 2.3%-ով, իսկ շրջանավարտների թիվը՝ 195 մարդով կամ 2,7%-ով:

2007 թ. սկսած ՀՀ միջին մասնագիտական հաստատություններում ընդունելություն կատարվեց նաև հիմնական կրթության բազայի հիման վրա: 2007-2010 թթ. ՀՀ հանրակրթական դպրոցների հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թիվը կրճատվել է 6,0%-ով, իսկ միջին մասնագիտական հաստատություններ հիմնական կրթությամբ ընդունվածների թիվն ավելացել է 19,7%-ով: 2010-2011 թթ. հանրակրթական դպրոցի հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թվի 9,3%-ով կրճատմանը զուգահեռ միջին մասնագիտական հաստատություններ հիմնական կրթությամբ ընդունվածների թիվը ավելացել է 36,6%-ով: 2012-2018 թթ. ՀՀ հանրակրթական դպրոցների հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թվի 3,3%-ով կրճատմանը զուգահեռ միջին մասնագիտական հաստատություններ հիմնական կրթությամբ ընդունվածների թիվը ավելացել է 0,9 %-ով:

2006-2010 թթ. ՀՀ հանրակրթական դպրոցների միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը կրճատվել է 4,7%-ով, որին զուգահեռ միջին մասնագիտական հաստատություններ միջնակարգ կրթությամբ ընդունվածների թիվը կրճատվել է 13,8%-ով: Հանրապետությունում 2011 թ. միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտներ չի եղել, սակայն միջին մասնագիտական հաստատություններ ընդունվել են 9462 մարդ: 2012-2018 թթ. ՀՀ հանրակրթական հաստատությունների միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թիվը միջին հաշվով կրճատվել է 19,7%-ով, որին զուգահեռ միջին մասնագիտական հաստատություններ միջնակարգ կրթությամբ ընդունվածների թիվը կրճատվել է 21,9%:

2006-2018 թթ. ՀՀ նախամասնագիտական հաստատություններ ընդունվածների թիվը միջին հաշվով ավելացել է 4,8%-ով, ուսանողների թիվը՝ 4,2%-ով, իսկ շրջանավարտների թիվը՝ 23,0%-ով:

2006-2018 թթ. ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում առաջին աստիճանի համակարգում ընդունվածների և ուսանողների թիվը ունեցել է նվազման, իսկ շրջանավարտների թիվը՝ աճի միտում (հավելված 4):

Աղյուսակ 4-ում ներկայացված տվյալներից երևում է, որ 2006-2010 թթ. ընդունվողների թիվը տարեկան միջին հաշվով ավելացել է 219 մարդով կամ 0,85%-ով: 2006-2010 թթ. ՀՀ հանրակրթական դպրոցների միջնակարգ կրթությամբ շրջանավարտների թվի տարեկան 4,73%-ով կրճատման հետ զուգահեռ ԲՈՒՀ-եր

Աղյուսակ 4

ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների բարձրագույն կրթության առաջին աստիճանի համակարգում ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների դինամիկայի միջին ցուցանիշները 2006-2018 թթ.

Ցուցանիշներ	2006-2010 թթ	2012-2018 թթ	2006-2018 թթ
Ընդունվողներ	219 մարդ (0,85%)	-1972 մարդ (-12,6%)	-1338 մարդ (-7,9%)
Ուսանողներ	-	-	-3017 մարդ (-3,4%)
Շրջանավարտներ	-	-	2 մարդ (0,01%)

Աղյուսակ 5

ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճանի համակարգում ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների դինամիկայի միջին ցուցանիշները 2006-2018 թթ.

Ցուցանիշներ	Միջին բացարձակ հավելաճ, մարդ	Աճի միջին տեմպ, %	Հավելաճի միջին տեմպ, %
Ընդունվողներ	289	108,1	8,1
Սովորողներ	559	108,4	8,4
Շրջանավարտներ	319	110,5	10,5

Աղյուսակ 6

ՀՀ հետբուհական կրթության հիմնական ցուցանիշների դինամիկայի միջին ցուցանիշները 2006-2018 թթ.

Ցուցանիշներ	Միջին բացարձակ հավելաճ, մարդ	Աճի միջին տեմպ, %	Հավելաճի միջին տեմպ, %
	Ասպիրանտուրա		
Ընդունվողներ	-16	95,2	-4,8
Ասպիրանտներ	-44	96,5	-3,5
Ավարտածներ	-13	96,3	-3,7
Ատենախոսությունը պաշտպանածներ	-5	96,5	-3,5

	Դոկտորանտուրա		
Ընդունվողներ	-1	97,4	-2,6
Սովորողներ	-2	94,5	-5,5
Ավարտածներ	1	102,7	2,7
Ատենախոսությունը պաշտպանածներ	-1	-	-

ընդունվողների թիվը տարեկան ավելացել է 0,8%-ով: 2011թ. ՀՀ հանրակրթական դպրոցներում շրջանավարտ չի եղել, սակայն ԲՈՒՀ-եր ընդունվել են 7584 մարդ (նախորդ տարիների շրջանավարտներ), որը 2010թ.-ի համեմատությամբ 71,3%-ով քիչ է եղել, իսկ արդեն 2012թ. ընդունվածների թիվը կազմել է 21342 մարդ: 2012-2018թթ. ՀՀ հանրակրթական դրպրոցների հիմնական կրթությամբ շրջանավարտների թվի 3,3%-ով կրճատմանը զուգահեռ ընդունվածների թիվը միջին հաշվով տարեկան նվազել է 12,6%-ով:

2006-2018թթ. ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում երկրորդ աստիճանի համակարգում ընդունվածների, ուսանողների և շրջանավարտների թիվը ունեցել է աճի միտում (հավելված 4):

Վերլուծությունները ցույց են տվել, որ 2006-2018թթ. ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում առաջին աստիճանի համակարգում շրջանավարտների տարեկան 0,01%-ով աճին զուգահեռ երկրորդ աստիճանի համակարգում ընդունվածների թիվը ավելացել է 8,1%-ով (բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճանի համակրգում ընդունվածների կազմում ներառվում են նաև նախորդ տարիների առաջին աստիճանի համակարգի շրջանավարտների մի մասը): ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում երկրորդ աստիճանի համակարգում ընդունվածների թվի տարեկան հավելաճը նպաստել է սովորողների տարեկան 8,4 % աճին, արդյունքում էլ՝ շրջանավարտների թիվը տարեկան ավելացել է 10,5%-ով:

2006-2018թթ.ՀՀ-ում հետբուհական կրթության հիմնական ցուցանիշները ունեցել են նվաման միտումներ (հավելված 5):

Աղյուսակ 6-ում ներկայացված վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ 2006-2018թթ. ասպիրանտուրա ընդունվածների թվի տարեկան միջին հաշվով 4,8%-ով կրճատումը ասխիրանտների թիվը միջին հաշվով կրճատել է 3,5%-ով, ավարտողների թիվը՝ 3,7%-ով: Այս ցուցանիշների փոխկապակցված կրճատման միտումները հանգեցրել են ատենախոսությունը պաշտպանածների թվի 3,7% կրճատմանը:

2006-2010թթ. ՀՀ-ում դոկտորանուրա ընդունվածների թիվը տարեկան կրճատվել է 2,6%-ով, դոկտորանտուրա սովորողների թիվը՝ 5,5%-ով: Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում դոկտորանտուրա ավարտածների թիվը տարեկան ավելացել է 2,7%-ով, իսկ ատենախոսությունը պաշտպանածների թիվը բնութագրվել է բացասական միտումներով:

Օգտագործված աղբյուրների ցանկ

1. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2018 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2014-2018)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ՎԿ Երևան 2019, 695 էջ, էջ. 78-79, 84, 98-100,
2. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2013 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2008-2013)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2014, 553էջ, էջ. 69-70, 74-75, 84-88,
3. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2012 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2007-2012)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2013, 517էջ, էջ. 67-68,
4. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2011 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2006-2011)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2012, 450էջ, էջ. 57-58,61,
5. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2009 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2004-2009)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2014, 553էջ, էջ. 53, 55,
6. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2018 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2014-2018)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ՎԿ Երևան 2019, 695 էջ, էջ. 153-154, 158-159,
7. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2013 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2008-2013)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2014, 553էջ, էջ. 133-135,139,
8. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2012 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2007-2012)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2013, 517էջ, էջ. 114-116, 120,
9. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2011 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2006-2011)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2012, 450էջ, էջ. 100, 102-103
10. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2018 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2014-2018)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ՎԿ Երևան 2019, 695 էջ, էջ. 191-193, 194-195, 198-199, 209-210, 212,
11. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2013 թվականին և դինամիկայի շարքեր

(2008-2013)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2014, 553էջ, էջ. 167-169, 170-171,175-176, 184-185, 188,
12. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2012 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2007-2012)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2013, 517էջ, էջ. 151-153, 154, 159,169-170, 173,
13. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2011 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2006-2011)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2012, 450էջ, էջ. 134, 136, 138, 146-148
14. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2018 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2014-2018)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ՎԿ Երևան 2019, 695 էջ, էջ. 270-273, 276-277,285-289, 297-298,
15. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2013 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2008-2013)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2014, 553էջ, էջ. 237-241, 245-246, 253-257, 261-262,
16. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2011 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2006-2011)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2012, 450էջ, էջ. 183,188, 193-194, 200-201,
17. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2010 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2005-2010)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2011, 391էջ, էջ. 183,188, 159
18. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2018 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2014-2018)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ՎԿ Երևան 2019, 695 էջ, էջ. 317-323, 326-330,
19. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2013 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2008-2013)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2014, 553էջ, էջ. 278-284, 284-289,
20. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2011 թվականին և դինամիկայի շարքեր (2006-2011)», վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ Երևան 2012, 450էջ, էջ. 215-216, 218, 220, 223-226.

Сдана/Հանձնվել է՝ 12.09.2020
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 15.09.2020
Принята/Ընդունվել է՝ 16.09.2020

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

ՀՀ հանրակրթական դպրոցների հիմնական ցուցանիշները 2006-2018թթ., մարդ [**1-5**]

Տարիներ	Պետական հաստատություններ			Ոչ պետական հաստատություններ			Ընդամենը		
	Աշակերտների թիվը	Շրջանավարտների թիվը		Աշակերտների թիվը	Շրջանավարտների թիվը		Աշակերտների թիվը	Շրջանավարտների թիվը	
		հիմնական կրթությամբ	միջնակարգ կրթությամբ		հիմնական կրթությամբ	միջնակարգ կրթությամբ		հիմնական կրթությամբ	միջնակարգ կրթությամբ
2006թ.	458561	51630	42914	6842	500	524	465403	52130	43438
2007թ.	425891	49620	46962	5389	506	586	431280	50126	47548
2008թ.	408936	46201	45068	5845	437	667	414781	46638	45735
2009թ.	386954	48565	40108	5992	576	736	392946	49141	40844
2010թ.	365486	41147	35280	5406	467	507	370892	41614	35787
2011թ.	380696	37362	0	5743	394	0	386439	37756	0
2012թ.	361228	37376	34016	7480	558	930	368708	37934	34946
2013թ.	353580	35400	26745	6866	516	674	360446	35916	27419
2014թ.	352029	29639	23091	3420	391	609	355449	30030	23700
2015թ.	356717	14040	23087	3445	214	639	360162	14254	23726
2016թ.	357052	28823	22069	3557	481	586	360609	29304	22655
2017թ.	360321	28874	18232	3828	488	517	364149	29362	18749
2018թ.	373064	30480	9177	4330	584	204	377394	31064	9381

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

ՀՀ նախամասնագիտական (արհեստագործական) հաստատությունների հիմնական ցուցանիշները 2006-2018 թթ., մարդ [**6-9**]

Տարիներ	Ընդունվողների թիվը, ընդամենը	Այդ թվում՝		Ուսանողների թիվը	Շրջանավարտների թիվը
		հիմնական կրթությամբ	միջնակարգ կրթությամբ		
2006թ.	1664		1664	4095	164
2007թ.	1819	1475	344	4244	709
2008թ.	2106	1388	718	4581	1103
2009թ.	2701	2055	646	5618	1848
2010թ.	3119	2209	910	6393	1940
2011թ.	2344	2038	306	5614	1604
2012թ.	3111	2374	737	6853	1809
2013թ.	3391	2440	951	7448	2196
2014թ.	3267	2378	889	7295	2244
2015թ.	2883	1816	1067	6874	2867
2016թ.	3161	2078	1083	6251	2359
2017թ.	3298	2172	1126	6500	2671
2018թ.	2926	2217	709	6723	2045

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3

ՀՀ միջին մասնագիտական հաստատությունների հիմնական ցուցանիշները 2006-2018 թթ., մարդ [**10-13**]

Տարիներ	Պետական					Ոչ պետական					Ընդամենը				
	Ընդունվողներ ընդամենը	Այդ թվում՝		Ուսանողներ	Շրջանավարտներ	Ընդունվողներ ընդամենը	Այդ թվում՝		Ուսանողներ	Շրջանավարտներ	Ընդունվողներ ընդամենը	Այդ թվում՝		Ուսանողներ	Շրջանավարտներ
		հիմնական կրթությամբ	միջնակարգ կրթությամբ				հիմնական կրթությամբ	միջնակարգ կրթությամբ				հիմնական կրթությամբ	միջնակարգ կրթությամբ		
2006թ	10632		10632	28305	8091	1072	321	751	2546	323	11704	321	11383	30851	8414
2007թ	11263	2927	8336	28989	7846	847	251	596	2251	333	12110	3178	8932	31240	8179
2008թ	11067	2922	8145	29632	8147	881	289	592	2171	468	11948	3211	8737	31803	8615
2009թ	10286	3570	6716	28368	8394	644	325	319	1618	233	10930	3895	7035	29986	8627
2010թ	10906	5036	5870	27922	8081	760	356	404	1653	301	11666	5392	6274	29575	8382
2011թ	8796	6883	1913	27381	7371	666	491	175	1826	365	9462	7374	2088	29207	7736
2012թ	9664	5832	3832	27452	7308	735	418	317	1855	625	10399	6250	4149	29307	7933
2013թ	9166	6066	3100	28333	6390	619	347	272	1792	639	9785	6413	3372	30125	7029
2014թ	7986	5383	2603	26846	6883	484	304	180	1637	695	8470	5687	2783	28483	7578
2015թ	5849	3367	2482	22737	7484	466	231	235	1563	603	6315	3598	2717	24300	8087
2016թ	7850	5551	2299	21788	7056	479	337	142	1405	621	8329	5888	2441	23193	7677
2017թ	7919	5961	1958	21525	6717	635	489	146	1538	447	8554	6450	2104	23063	7164
2018թ	6955	6107	848	21719	5566	586	496	90	1509	500	7541	6603	938	23228	6066

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4

ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հիմնական ցուցանիշները 2006-2018 թթ. [**14-17**]

Տարիներ	Բարձրագույն կրթության առաջին աստիճան									Բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճան		
	Պետական			Ոչ պետական			Ընդամենը					
	Ընդունվողներ	Ուսանողներ	Շրջանավարտներ	Ընդունվողներ	Ուսանողներ	Շրջանավարտներ	Ընդունվողներ	Ուսանողներ	Շրջանավարտներ	Ընդունվողներ	Սովորողներ	Շրջանավարտներ
2006թ.	19491	81383	11136	6076	24447	4380	25567	105830	15516	2256	4146	1654
2007թ.	20122	86693	12910	6035	25551	4953	26157	112244	17863	2392	4344	1743
2008թ.	22224	89573	20196	5103	24826	5911	27327	114399	26107	4776	7045	2148
2009թ.	22027	91890	17991	4464	22739	5361	26491	114629	23352	4998	9081	2409
2010թ.	22459	91404	18314	3984	19599	5621	26443	111003	23935	6020	10344	4696
2011թ.	6609	80400	20550	975	14908	4380	7584	95308	24930	6889	11547	4709
2012թ.	19458	76730	20031	1884	13415	4566	21342	90145	24597	7125	12105	5175
2013թ.	17249	73576	18114	1785	12346	3830	19034	85922	21944	7541	14932	7125
2014թ.	16032	69538	15536	1441	10085	4166	17473	79623	19702	7373	14476	7522
2015թ.	16850	75393	10319	1211	9198	2347	18061	84591	12666	5807	11911	6484
2016թ.	16172	72517	16351	1477	9131	2685	17649	81648	19036	6401	10910	6507
2017թ.	13980	69376	15455	1558	9371	2332	15538	78747	17787	6192	11793	4613
2018թ.	8200	61495	13714	1312	8127	1826	9512	69622	15540	5732	10855	5483

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 5

ՀՀ-ում հետբուհական կրթության հիմնական ցուցանիշները 2006-2018 թթ. [**18-20**]

Տարիներ	Ասպիրանտուրա					Դոկտորանտուրա			
	Ընդունվողներ	Սովորողներ	Ավարտածներ	Ատենախոսություն պաշտպանածներ	Ատենախոսություն պաշտպանության ներկայացրածներ	Ընդունվողներ	Սովորողներ	Ավարտածներ	Ատենախոսություն պաշտպանածներ
2006թ.	445	1509	431	164	-	15	59	8	2
2007թ.	371	1414	343	236	-	16	60	7	2
2008թ.	382	1320	425	149	28	18	72	17	13
2009թ.	273	1393	597	190	28	13	56	17	6
2010թ.	275	1232	440	167	40	14	57	13	8
2011թ.	368	1054	370	144	15	12	45	10	5
2012թ.	373	1104	368	203	34	11	51	9	3
2013թ.	395	1241	239	139	34	12	36	8	2
2014թ.	321	1223	314	138	47	20	46	12	3
2015թ.	353	1178	324	128	41	13	39	13	2
2016թ.	396	1202	334	137	39	13	53	14	1
2017թ.	265	1085	348	136	34	15	45	16	1
2018թ.	248	985	273	107	40	11	30	11	0

Содержание

ПОЛИТИКА

Шакарянц С. Э.
Турция в течение лета 2020 г. стала «мировым раздражителем» …….. 5
Ружанский В. Г.
Перспективы армяно-израильских отношений в свете последних геополитических перемен ……. 25
Шахвердян А. М.
Последствии истощения природных ресурсов планеты в межгосударственных отношениях ……. 30
Арутюнян Ж. П.
Вызовы трансформации политической системы в эпоху современных технологий больших данных ……. 35

ПРАВО

Саргсян А. А.
Освобождение от уголовной ответственности за преступления в сфере экономической деятельности как отдельное направление совершенствования института деятельного раскаяния ……. 46
Абрамова А. Г.
Международно-правовая защита персональных данных в сети Интернет: общие положения …… 51
Галстян Н. А.
Перспективы развития международного права в период эпидемии …….. 59
Петросян В. А.
Материнская смертность как проблема международного права прав человека ……. 63
Сукиасян В. О.
Тайна предварительного следствия как уголовно-процессуальное средство защиты охраняемой законом тайны …….. 68

ИСТОРИЯ

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.
Памятники армянской архитектуры и топонимики в Израиле и Палестине ……. 76
Мхитарян А. В.
Последствия персидско-римского соперничества для Армении в первой половине третьего века ……. 128
.

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Галстян Г. А.
О некоторых канонах, принятых Вторым Собором Сиса 1243 года …….. 135

ЭКОНОМИКА

Никоян С. М.
Итоговый анализ экономической ситуации РА и проблемы существующей гармонизации на современном этапе регионализации ……. 141
Григорян А. А.
Технические проблемы социального медиа маркетинга в Республике Армения …….. 147
Акобян О. Р.
Таможенный контроль после выпуска товаров, как вид контроля в Армении ……..... 151
Хачатрян А. Г.
Влияние расширения сообществ на бюджетные доходы и расходы сообщества (по модели расширенного сообщества Шогакат) ……. 156
Хукеян З. Г.
Производство и потребление электроэнергии в Армении …….. 162
Навасардян М. А.
Анализ уровня долларизации и факторов, влияющих на неё в Армении ……. 167
Акопян Г. М.
Анализ экономической деятельности страховых компаний в условиях пандемии ……..... 172
Петросян Г. С., Минасян Д. Г.
Валютные кризисы. Влияние валютного кризиса на экономический рост РА …… 177

ОБРАЗОВАНИЕ

Саргсян А. Г.
Логистическая цепочка образования ……. 181
Саргсян А. Г., Аветисян Е. А.
Статистический анализ логистики образования …….. 188

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Շաբարյանց Ս. Է.
Թուրքիան 2020 թ. ընթացքում դարձել է «համաշխարհային գրգռիչ»…… 5
Ռուժանսկի Վ. Գ.
Հայ-իսրայելական հարաբերությունների հեռանկարները վերջին
աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների լույսի ներքո …….. 25
Շահվերդյան Ա. Մ.
Մոլորակի բնական պաշարների նվազման հետևանքները միջպետական հարաբերություններում ……. 30
Հարությունյան Ժ.Պ.
Քաղաքական համակարգի փոխակերպման մարտահրավերները մեծ տվյալների
(Big Data) տեխնոլոգիական արդի շրջանում …… 35

ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Սարգսյան Ա. Ա.
Տնտեսական գործունեության ոլորտում հանցագործությունների համար քրեական պատասխանատվությունից
ազատելը որպես գործուն զղջալու ինստիտուտի կատարելագործման առանձին ուղղություն …….. 46
Աբրամովա Ա. Գ.
Անձնական տվյալների միջազգային իրավական պաշտպանությունը ցանցում. Ընդհանուր դրույթներ ……. 51
Գալստյան Ն. Ա.
Միջազգային իրավունքի զարգացման հեռանկարները համաճարակի ժամանակահատվածում ……. 59
Պետրոսյան Վ. Ա.
Մայրական մահացությունը՝ որպես մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի հիմնախնդիր …….. 63
Սուքիասյան Վ. Հ.
Նախնական քննության գաղտնիքը՝ որպես օրենքով պահպանվող գաղտնիքի
պաշտպանության քրեադատավարական միջոց…… 68

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Պողոսյան (Խաղբակյան) Գ. Հ.
Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Իսրաելում և Պաղեստինում …… 76
Մխիթարյան Ա. Վ
Պարսկահռոմեական մրցակցության հետևանքները Հայաստանի համար III դ. առաջին կեսին ……... 128

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԿՐՈՆ

Գալստյան Գ. Ա.
Սսի 1243 Թ. Բ. Ժողովում ընդունված որոշ կանոնների շուրջ……..... 135

ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Նիկոյան Ս. Մ.
ՀՀ տնտեսական վիճակի ամփոփ վերլուծությունը և առկա ներդաշնակեցման
հիմնախնդիրները տարածաշրջայնացման ժամանակակից փուլում …… 141
Գրիգորյան Հ. Ա.
Սոցիալական մեդիա մարքեթինգի տեխնիկական հիմնախնդիրները Հայաստանում …… 147
Հակոբյան Հ. Ռ.
Հետբացթողումային մաքսային հսկողությունը որպես հսկողության տեսակ ՀՀ-ում …… 151
Խաչատրյան Հ. Գ.
Համայնքների խոշորացման ազդեցությունը համայնքի բյուջեի եկամուտների և ծախսերի վրա
(Շողակաթ խոշորացված համայնքի օրինակով) 156
Խուկեյան Զ. Գ.
Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը և սպառումը ՀՀ-ում 162
Նավասարդյան Մ. Ա.
Դոլարայնացման մակարդակի և դրա վրա ազդող գործոնների վերլուծությունը ՀՀ-ում …….. 167
Հակոբյան Գ. Մ.
Համավարակի պայմաններում ապահովագրական ընկերությունների
տնտեսական գործունեության վերլուծություն ……. 172
Պետրոսյան Գ. Ս., Մինասյան Դ. Գ.
Արժութային ճգնաժամեր, արժութային ճգնաժամերի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի վրա …….. 177

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Սարգսյան Հ. Գ.
Կրթության լոգիստիկ շղթա …… 181
Սարգսյան Հ. Գ., Ավետիսյան Հ. Հ.
Կրթության լոգիստիկայի վիճակագրական վերլուծությունը ……..... 188

Content

POLICY

Shakaryants S. E.
Turkey has become a "global irritant" during summer 2020……. 5
Ruzhansky V. G.
Prospects for Armenian-Israeli Relations in the Light of Recent Geopolitical Changes ……. 25
Shahverdyan A. M.
The Consequences of Depletion of the Planet's Natural Resources in Interstate Relations …….. 30
Harutyunyan Zh. P.
The challenges of transformation of the political system in the modern age of Big Data technologies……. 35

LAW

Sargsyan A. A.
Exemption from criminal liability for crimes in the sphere of economic activity as a separate direction for improving the Institute of active repentance …… 46
Abramova A. G.
International legal protection of personal data on the Internet: general provisions …… 51
Galstyan N. A.
Prospects for the development of international law during the epidemic ……. 59
Petrosyan V. A.
Maternal mortality as an issue of international human rights law …… 63
Sukiasyan V. H.
Secrecy of the preliminary investigation as a criminal procedural remedy for legally protected secrets …… 68

HISTORY

Poghosyan (Khaghbakyan) G. H.
The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Israel and Palestine ……. 76
Mkhitaryan A. V.
The Aftermath of the Persian-Roman Rivalry for Armenia in the First Half of the Third Century …….. 128

CULTURE AND RELIGION

Galstyan G. A.
Some Rules Accepted By the Second Council of Sis (1243)…….. 135

ECONOMY

Nikoyan S.M.
Brief analysis of the RA economic situation and problems of existing harmonization at the modern stage of regionalization…….. 141
Grigoryan H.A.
The Main Technical Issues of Social Media Marketing in Armenia …….. 147
Hakobyan H.R
Post-clearance customs control as a type of control in the Republic of Armenia …….. 151
Khachatryan H.G.
The impact of communities enlargement on community`s revenue and expenditure Budget (following the model of enlarged community Shoghakat) ……. 156
Khukeyan Z.G.
Power Generation and Consumption in Armenia …… 162
Navasardyan M.A.
Analysis of the level of dollarization and the factors influencing it in Armenia …… 167
Hakobyan G.M.
Analysis of the Economic Activity of Insurance Companies in the Context of a Pandemic …… 172
Petrosyan G.S., Minasyan D.G.
Currency crises. Impact of currency crisis to Economic growth of RA…… 177

EDUCATION

Sargsyan H.G.
Logistics Chain of Education ……. 181
Sargsyan H.G., Avetisyan H.H.
Statistical Analysis of Education Logistics …… 188

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2020, том XI, № 5

(Регистрационный номер 211.200.00757)

Учредитель: «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона» ОО
Регистрационный номер 211.200.00757 от 16.02.2011 г.
Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website**:** geopolitika.am; E-mail: blacksea-caspian@mail.ru
Тел: + (37410) 23-71-95, + (37493) 944-440, + (37493) 868-797

Ответственный за номер: *Г. Погосян /Хахбакян/*
Редактор: *Л. Андриасян*
Компьютерная верстка и оформление: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 23.09.2020
Бумага офсетная, формат А4
Усл.п.листов 12.375
Шрифты: Times New Roman, Sylfaen
Тираж 200 экз.
Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона
Отпечатано в типографии “Time to print”